

Жаҳон АДАБИЁТИ

Адабий-бадiiй, ижтимоiiй-публицистик журнал

МУАССИСЛАР:

ЎЗБЕКИСТОН МАТБУОТ
ВА АХБОРОТ АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН
ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА
МАЪНАВИЯТ
ВА МАЪРИФАТ КЕНГАШИ

1997 йил июндан чиқа бошлаган

№ 5 (192)

2013 йил, май

МУНДАРИЖА

НАВОИЙ САБОҚЛАРИ

“...Помоли бўлган бош эрур”
(Қодиржон Эргашев).....3

НАСР

Н. СОСЭКИ. **Қалб**. Роман. (Япон тилидан
Нодира Аминова тарж.).....

Ф.М. ДОСТОЕВСКИЙ. **Иблислар**.
Роман. (Рус тилидан Иброҳим Ғафуров
тарж.).....

Дундар АЛП. **Шарқнинг энг буюк
ҳукмдори**. Роман. (Турк тилидан Собир
Сайхон ва Тоҳир Қаҳҳор тарж.).....

Я.КАВАБАТА. **Аёл тушлари**. Ҳикоя.
(Рус тилидан Олим Отаҳон тарж.)

М.БУЛГАКОВ. **Дон Кихот**. Драма.
(Рус тилидан Низом Комил тарж.)

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

Қадимги япон шеърияти. **Шеърлар** (Рус
тилидан Хуришид Даврон тарж.).....

Андрей ВОЗНЕСЕНСКИЙ. **Шеърлар**.
(Рус тилидан Сирожиддин Саййид та
рж.).....

УСТОЗ ТАРЖИМОНЛАР БИСОТИДАН
Зухриддин Исомиддинов. **Ғафур Ғулом
таржималари**.....

ДУНЁНИНГ БУЮК РОМАНЛАРИ
М.СИКИБУнинг “Гэндзи-моногатари”
романи ҳақида (Тайёрловчи Музаффар
АҲМАД).....

АДАБИЁТШУНОСЛИК. ФАЛСАФА
Жаъфар Холмўминов. **Фалак жомидан
май сипқорган Хайём**.....

Муҳаммаджон Холбеков. Данте Алигье-
ри ва унинг “Илохий комедияси” си.....

Наим КАРИМОВ. **Истикбол йўлида
кечган умр**.....
Ҳакима Ғафурова. “Хитойча хикмат
– японча қалб” (Япон адабиёти
тараққиёти ҳамда Аёл кундаликларида
ғўзаллик ифодаси).

Раҳмон Қўчқор. **Зигмунд Фрейд** ёхуд
“дардингни олай, биродар” таълимоти.....

ЖАҲОН МАДАНИЯТИ ВА САНЪАТИ
Унутилмас сиймолар.....

RESUME

«The main character» of the present issue of the magazine «Jahon Adabiyoti» is the Japanese literature with its simplicity and restraint, philosophical view of the world and harmony with nature. Japanese writer Natsume Soseki's novel «Kokoro» («Heart») is considered one of the most significant plays of modern Japanese literature. The novel talks about the transformation of Japanese society against the background of the development of friendly relations between young men and an older man whom the first called sensei (teacher). The image of the teacher is autobiographical and reminds of Soseki. This novel has been translated by Nodira Aminova, who is specialized in Japanese literature. The prose of the country of rising sun is continued in the stories of the famous writer and Nobel Prize winner, Yasunari Kawabata, translated by Olim Otakhon.

National poet of Uzbekistan Khurshid Davron presents to readers a selection of the most amazing examples of Japanese poetry. In addition to this, the translator makes a brief analysis of the poetic trends of different periods.

Poetry lovers can also enjoy the work of famous Russian poet Andrei Voznesenski. Talented Uzbek poet Sirojiddin Sayyid not only translated the poems of the Russian colleague, but also shared his memories of warm meetings with Voznesenski.

It is known that the play of Mikhail Bulgakov Don Quixote, written in 1938 and based on the novel Ingenious Hidalgo Don Quixote de la Mancha by Miguel de Cervantes was not staged and published when the writer was alive. Now, however, it can be read in Uzbek, thanks to the zeal of the most talented translator Nozim Komilov.

You can also read a number of articles devoted to such well-known representatives of the world of literature, culture, and philosophy, as Omar Khayyam, Ghafur Ghulam, Dante Alighieri, Honore de Balzac, Sigmund Freud, Isadora Duncan, Mikhail Sholokhov, and others. Alighieri, Honore de Balzac, Sigmund Freud, Isadora Duncan etc.

РЕЗЮМЕ

«Главный персонаж» очередного номера журнала «Жаҳон адабиёти» - литература Японии, с её простотой и сдержанностью, философским взглядом на мир и гармонией с природой. Роман японского писателя Нацумэ Сосэки «Кокоро» («Сердце») считается одним из значительнейших произведений современной японской литературы. В произведении разворачивается картина трансформации японского общества на фоне развития дружеских отношений между юношей и пожилым человеком, которого первый называет Сэнсэм (Учителем). Образ Учителя во многом является автобиографичным и напоминает самого Сосэки. Данный роман переведен молодым специалистом по японской литературе Нодирой Аминовой. Проза страны восходящего солнца имеет продолжение в рассказах знаменитого писателя, лауреата Нобелевской премии Ясунари Кавабаты, в переводе Олима Отахона.

Народный поэт Узбекистана Хуршид Даврон представляет вниманию читателей подборку из удивительных образцов японской поэзии. В дополнении переводчиком сделан краткий анализ поэтических направлений различных периодов.

Любители поэзии также могут насладиться творчеством известного русского поэта Андрея Вознесенского. Талантливый узбекский поэт Сирожиддин Саййид не только перевёл стихи русского коллеги, но и поделился воспоминаниями о теплых встречах с Вознесенским.

Известно, что пьеса Михаила Булгакова «Дон Кихот», написанная в 1938 году по роману Мигеля де Сервантеса «Хитроумный идадьго Дон Кихот Ламанчский», при жизни автора не ставилась и не публиковалась. Теперь же её можно прочитать и на звучном узбекском языке, благодаря усердиям талантливейшего переводчика Нозима Комилова.

Также Вы можете ознакомиться с рядом статей, посвященных таким известным представителям мировой литературы, культуры, философии, как Омар Хайям, Гафур Гулям, Данте Алигьери, Оноре де Бальзак, Зигмунд Фрейд, Айседора Дункани др.

Что таю в разорванной груди?
 Что, как сердце, бьется там теперь?
 Это камень, в голову мою
 брошенный любимую моей!

Почему, безжалостная, ты
 пощадила голову мою? –
 Твой скакун топтал ее не раз –
 ибо прежде ты была щедрей!

Тщетно в сердце тайну я храню,
 все равно, ведь языки огня,
 Запылав, разоблачат меня,
 сделают посмешищем людей.

Как же розе не устроить пир
 для воды и ветра? В цветнике
 Поливальщик – облако, зефир –
 он метет дорожки перед ней.

Ты людей несчастных соблазнишь
 вряд ли вечной жизнью – беднякам
 Так же, как их брату Навои,
 пьянствовать гораздо веселей.

А. СТАРОСТИН таржимаси

ҒАЗАЛ ШАРҲИ

Шарқ адабиётининг, шу жумладан, ўзбек мумтоз шеъриятининг етакчи жанри бўлган ғазал Алишер Навоий ижодида ўз такомилининг юксак босқичига кўтарилди. Унинг ғазаллари кейинги давр шоирлари учун ўрнак, намуна бўлиб қолганлиги, унинг шеърияти улар учун маҳорат мактаби бўлиб хизмат қилганлиги бежиз эмас. Навоийнинг:

*Кундуз ул хуришиди рахшондин кўзумга ёш эрур,
 Кеча ҳолим зулфи савдоси била чирмош эрур.*

деб бошланувчи ғазали ҳам ўзига хос бадииятга ва жозигабага эгаллиги билан ажралиб туради. Бунга юқоридаги матлаъ мисолида ҳам ишонч ҳосил қилиш мумкин. Ундаги ҳар бир сўз ва иборанинг муайян бадиий ва-зифаси бор ва улар муаллифнинг ғоявий-бадиий ниятининг амалга оширилишига хизмат қилади, уларнинг айримлари бир-бири билан таносуб ҳосил қилади. Жумладан:

*кундуз – хуришиди рахшон;
 кеча – зулф
 зулф – чирмош*

Шундай хусусият ғазалнинг кейинги байти учун ҳам хос:

*Олмаган дин нақди бирла йиқмаган меҳроб йўқ,
 Эй мусулмонлар, не кофир кўз, муфаттин қош эрур?!*

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Мазмуни: У олмаган дин нақдию йиқитмаган меҳроб йўқ. Эй мусулмонлар, бу қандай кофир кўзу бу қандай фитналик қошдир?

Муаллиф маҳорати фақат сўз ва ибораларни қўллашда эмас, балки лирик қаҳрамон образи талқинида ҳам намоён бўлади, жумладан, ғазалда мумтоз шеърятимиз учун анъанавий бўлган фидоий ошиқ қиёфаси янги чизгилар билан бойитилади, унинг янги қирралари очилади. Лирик қаҳрамоннинг ишқи, ёрига меҳри ва садоқати шу даражадаки, у фақат севгилисининг сиймосини эмас, ҳатто унинг томонидан ўз бошига отилган тошни ҳам юрагининг тўрида асрайди:

*Чок кўксумдин ичимга солиб ул ой кўнглидек,
Асрарамким, ҳамул ой бошимга отқан тош эрур.*

Шеърда ёрнинг ошиққа раҳми ва бераҳмлиги ҳам ўзгача бир тарзда бадий талқин этилган. Унда лирик қаҳрамон севгилисига шундай хитоб қилади:

*Раҳм эмас бераҳмлиқдур сурмасанг бошимга раҳи,
Ким, бу кўп қатла анинг помоли бўлган бош эрур.*

Мазмуни: Агар бошимга от сурмасанг, бу раҳм эмас, бераҳмлиқдир, зеро бу кўп марта отинг оёғи остида топталган бошдир.

Ўз ишқини сир сақлаш – ошиқ учун энг мушкул ишлардан бири. Лирик қаҳрамон ўз қалбидан ўрин олган бу нодир туйғу ва у билан боғлиқ кечинмаларини яширин тутиш учун нечоғлиқ ҳаракат қилмасин, бунинг уддасидан чиқолмайди, унинг сирини тезда элга ошкор бўлади:

*Ишқ сиррин неча кўнглум ичра пинҳон асрасам
Хам, кўнгул ўти забона чеккач, элга фош эрур.*

Ғазалнинг жанр хусусиятларидан бири шуки, унда бир эмас, бир неча мавзу – мотивларга мурожаат қилиш, уларни ривожлантириш мумкин. Шу жиҳатдан ғазал ижодкорларга катта имкониятлар беради. Навоий ғазаллари шоирнинг мазкур жанр имкониятларидан самарали фойдаланганлигини кўрсатади. Жумладан, ўзининг ишқий мавзудаги ғазалларида шоир ўрни-ўрни билан ижтимоий, фалсафий, дидактик мотивларга ҳам мурожаат қилади. Матлаъдан то бешинчи байтгача лирик қаҳрамоннинг ишқ билан боғлиқ кечинмалари ва ҳолатини тасвирлаган муаллиф олтинчи ва еттинчи байтларда фалсафий ўй ва мулоҳазаларга эрк беради. Шеърда бу фикрлар тўғридан-тўғри, очиқ тарзда эмас, бадий либосда, образли ифодалар ёрдамида баён этилади:

*Қайси гул базминки суга, йўқса елга бермади,
Бу чаманда то булут саққо, сабо фаррош эрур.*

Ғазал фалсафий оҳанг ва фикр билан йўғрилган куйидаги мақтаъ билан якунланади:

*Бенаволар оллида умри абаддин яхшироқ,
Ким, Навоий дайр ичинда дохили авбош эрур.*

Таҳлил қилинган шеърда тасвирланган туйғу ва кечинмалар, ифодаланган фикрларнинг, умуман, ғазал бадийятининг таржимада қай даражада акс эттирилганини кузатиш, албатта, мароқли. Ғазалнинг рус тилига таржимаси А.Старостин томонидан амалга оширилган. (Алишер Навои.

Навоий байтида кўнгил ўтининг алангаланиши ва шу туфайли ошиқ ишқ сирини сақлай олмаслиги ҳақидаги фикр ўз бадий ифодасини топган. Таржимада кўнгил ўти эмас, умуман ўт ҳақида сўз юритилган ва натижада маънода мавҳумлик юзага келган. Бундан ташқари лирик қаҳрамоннинг кулги бўлиши ҳақидаги қўшимча (“сделают посмешищем людей”) байт мазмунига унча ёпишмаган ва бу бежиз эмас, зеро, Навоий байтида бундай гап йўқ.

Юқорида айтиб ўтилганидек, мазкур ғазалнинг айрим байтларида фалсафий мотивлар ҳам мавжуд. Бундай байтларни ўгириш таржимондан катта маҳорат талаб қилади. Олтинчи байтда “Бу чаманда булут саққо, сабо фаррош бўлгандан бери қанча гул базмини сувга ва елга бермади (барбод қилмади)” деган маъно-мазмун ифодаланган. Муаллиф бу ўринда ҳаётнинг ва умрнинг ўткинчилиги ҳақида фалсафий фикрни ана шундай образли ифодалар зимнига жо қилган. Энди ушбу байтни таржимон қандай ўгирганлигига эътибор қаратайлик:

*Как же розе не устроить пир
для воды и ветра? В цветнике
Поливальщик – облако, зефир –
он метет дорожки перед ней.*

Бу мисралардан шундай маъно чиқади: қандай қилиб атиргул сув ва шамол учун зиёфат уюштирмасин? Гулзорда булут сув сепувчидир, ел эса унинг олдида йўлакни супуради.

Кўриб турганимиздек, таржимада Навоий байтининг мазмуни ҳам, унинг зимнига жо қилинган фалсафий маъно ҳам ўз аксини топмаган.

Ғазал мақтаъсида мужассам бўлган маъно-мазмун ҳам таржимада тўлиқ ва тўғри ифода этилган, дейиш қийин:

*Ты людей несчастных соблазнишь
вряд ли вечной жизнью – беднякам
Так же, как их брату Навои,
пьянствовать гораздо веселей.*

Улуғ шоир ва мутафаккирнинг ҳар бир мисраси ёки байти олам-олам маънони ва бадииятни ўз ичига олган шеърларидан ўз ўқувчиларимизни ҳам, бошқа халқлар вакилларини ҳам тўла-тўқис баҳра олишларини таъминлаш, бу буюк шеърининг дунё ўқувчиси олдида ўзининг бутун маҳобати ва гўзаллиги билан намоён бўлишига эришиш лозим. Бу эса навоийшунос олимлар ва таржимонлардан катта меҳнат ва масъулиятни талаб қилади.

*Қодиржон ЭРГАШЕВ,
филология фанлари номзоди*

Нацумэ СОСЭКИ

Нацумэ Сосэки (1867 – 1916) номи ўтган аср бошларида япон адабиётида бамисоли машъал бўлиб хизмат қилди. Ҳатто жаҳонга таниқли Акутагава Рюноскэ, Ясунари Кавабата (Нобель мукофоти совриндори), Абе Кобо каби ижодкорлар уни устоз деб билганлар. Ёзувчининг “Мичикуса” (“Йўл ёқасидаги уй”, 1910) автобиографик романи унинг ижодий фаолиятида алоҳида ўрин тутади. Устоз ва шогирд ўртасидаги ворислик муносабатлариغا бағишланган “Кокоро” (“Қалб”, 1914) романи XX аср япон ёшлари учун бир умрлик дастуриламал бўлиб қолгани сир эмас. Адиб унча узоқ умр кўрмагани учун адабий фаолияти ҳам бор-йўғи 11 йилгина давом этган. Шугина муддат ичида у 16 та роман, бир қанча ажойиб, қиссалар, ҳикоялар, эсселар ёзишга улгурди. Ўзбек китобхонлари бу антиқа ёзувчининг ижодий фаолияти билан “Қалб” романи таржимаси орқали илк бор танишмоқда. Роман журнал вариантыда эълон қилинмоқда.

ҚАЛБ

Роман

БИРИНЧИ БОБ

Устоз ва мен

I

Мен ҳар доим уни устоз дер эдим. Шунинг учун бу ерда ҳам фақат “устоз” деб ёзиб, ҳақиқий исмини ошкор этмасликка қарор қилдим. Лекин одамлардан кўркқанимдан эмас, балки уни шундай деб аташ мен учун қандайдир табиий туюлганидан. Ҳар гал уни ёдга олсам, “Устоз” деб атагим келади. Кўлимга қалам олганимда ҳам шундай ҳис пайдо бўлади. Унинг исмини бошқача аташга сира юрагим чопмайди.

Мен устозим билан биринчи бор Камакурада учрашгандим. Ўша пайтда соддагина талаба эдим. Езги таътилда денгиз бўйида яшовчи дўстимдан хат олганимда, “Албатта, сен ҳам кел!” деб ёзганди. Ёнимда пулим оз эди, лекин шундай бўлса ҳам бордим. Бу пулга мен у ерда тахминимча икки-уч кунгина яшай олардим. Лекин борганимдан кейин орадан уч кун ўтмасданок, мени бу ерга чақирган дўстимнинг оиласидан телеграмма келиб қолди. Унда “Тез қайтиб кел!” деб ёзилган экан. Онасининг бетоб бўлиб қолгани айтилган бўлса-да, дўстим бунга ишонмади. Чунки ота-онаси уни уйлантиришга аҳд қилган, дўстим эса бунга розилик бермай келарди. У “турмуш қуришга ҳали ёшлик қиламан”, дерди. Бундан

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

8

ташқари, унга кўрсатилган қиз умуман ёкмаганди. Шунинг учун ҳам у ёзги таътилда уйга боришдан кўра Токиога яқинроқ ерда дам олишни маъқул кўрганди.

У менга телеграммани кўрсатиб, нима қилай, дея маслаҳат сўради. Мен ҳам у қандай йўл тутса тўғри бўлишини билмасдим. Онаси чиндан ҳам хаста бўлса, у, албатта, қайтиши лозим-да. Охири у уйга қайтишга қарор қилди. Мен эса, бу ерга дўстим учун келган бўлсам ҳам, бир ўзим қолишимга тўғри келди.

Уқув йили бошланишига ҳали анча бор. Менга қайтишимнинг ҳам, Камакурада қолишимнинг ҳам фарқи йўқ эди. Шунинг учун мен яна бир мунча муддат бу ерда қолишга аҳд қилдим.

Дўстим пулдан сиқилмаган, у – Чюгокунинг¹ ўзига тўқ оилаларидан бирининг фарзанди эди. Лекин талабалик ҳаётимиз фарқ қилмасди. Дўстим жўнаб кетганидан кейин мен ҳам ҳамёним кўтарадиган жойга кўчиб ўтдим.

Меҳмонхона Камакуранинг чеккасида жойлашган бўлиб, шаҳар марказигача далани кесиб ўтиб борилади. Электропоездда борсам, йигирма минг йена² тўлашимга тўғри келарди. Бироқ бу ернинг афзаллик томонлари ҳам кўп. Ён-атрофимда қатор-қатор ёзги ҳовлилар саф тортиб турар, денгиз ҳам қўл узатса етгудек эди, шу боис хоҳлаган вақтимда бориб, денгизда чўмила олардим.

Мен деярли ҳар кун денгизга тушиб турардим. Соҳил йигит-қизлар билан лик тўлалигини кўриб, “бутун пойтахт шу ерга кўчиб келибди”, деб ўйлардим. Баъзан қирғоқ ғиж-ғиж қора бошларга шунақанги тўлиб-тошиб кетардики, бу худди умумий ҳаммомдаги тикилинч ҳолатни эсга соларди. Бу ерда менинг таниш-билишим бўлмаса-да, гавжум муҳитда ўзимни жуда эркин ҳис қилардим. Қумда ўзимни офтобга солиб, денгиз тўлқинларининг оёқларимга келиб урилишидан беҳад ҳузурланардим.

Худди мана шу оломон ичида мен устоз билан учрашдим. Соҳил бўйида иккита кичкинагина тамаддихона бор эди. Тасодифан уларнинг бирига кириб қолдим. Бу ерда дала ҳовлида яшовчилар жуда кўп, Хасэ тарафидаги дала ҳовлиларнинг кўпчилиги хусусий эди. Уларда алоҳида кийим хонаси бўлмагани учун умумийсидан фойдаланишарди. Шунинг учун ҳам улар бу ерга келиб чой ичиб дам олишар, чўмилиш кийимларини ювгани беришар, денгизга чўмилгани кетганда шляпа ва соябонларини шу ерда қолдиришарди.

Менинг махсус чўмилиш кийимим бўлмаганидан, кийимларим йўқолиб қолишидан кўрқар, шунинг учун ҳар доим денгизга чўмилгани кетганимда кийимларимни шу ерда қолдирар эдим.

II

Мен тамаддихонада устозни учратганимда у кийимларини алмаштириб, денгизга кетишга шайланиб турган эди. Мен эса, аксинча, эндигина денгиздан чиқиб, баданимни шамолга тутиб, қуритаётгандим. Ўртамизда қора сочли оломон ғиж-ғиж эдики, агар ўша биргина ўзига хос вазият бўлмаганда, мен устозимни кўздан қочирган, ҳозир у билан учрашмаган бўлардим. Устозимнинг ёнида бир европалик киши ҳам бор эди.

Бизда учрайвермайдиган оқбадан бу европалик дарҳол эътиборимни ўзига тортди. У японча ёзги кимоносини йиғма стулга қўйиб, денгиз томон кетмоқда эди. Эгнида ички кийимидан бошқа ҳеч нима бўлмагани учун бу ҳол менга ғалати туюлди. Икки кун олдин Юигахамада бўлганимда, соҳилда ўтириб, европаликларнинг қандай чўмилишини кузатган эдим. Барча эркакларнинг бадани ёпик, фақат қўл ва оёқлари очиқ эди, холос. Айниқса, аёллари бутун баданини ёпиб турувчи кийимда чўмилишар,

¹ Япониядаги туманлардан бирининг номи.

² Й е н а (и е н а) – Япониянинг пул бирлиги.

устига-уастак, барчаларининг резинкали бош кийимлари ҳам бор эди. Улар сарик, кўк ва ҳаворанг бўлганидан, денгиз мавжланганида кўзга яққол ташланарди.

Мана бу европаликнинг ҳамманинг олдида биргина ички кийимда тургани менга ғалати туюлди.

У ёнида турган японга бир нималар деди-ю, икковлон сочиқларини кум устига ташлаб, денгизга тушиб кетишди. Уша япон менинг устозим эди.

Мен уларнинг шундоқ денгизга кириб боришларини зўр қизиқиш билан кузатиб турдим. Улар зумда сувга шўнғиб кетдилар. Соҳил яқинида одамлар гавжумлигидан холироқ жойгача сузиб боришди. Чўмила-чўмила, денгиздан анча узоклашиб кетишди. Бироздан сўнг яна соҳилга сузиб келишди. Тамаддихонага қайтиб, булоқ сувига чайинмасдан ҳам, апил-тапил кийинишди-да, қаергадир кетишди.

Улар кетгандан сўнг мен ўриндиқда тамаки чекиб ўтириб, ҳалиги япон, яъни, ҳозирда устозим деб атайдиган киши ҳақида ўйланиб қолдим. Мен уни қаердадир кўргандек эдим. Менга шундай туюлмоқда эди. Лекин қачон, қаерда кўрганимни ҳар қанча уринмай, эслолмасдим.

Уша вақтда менинг жиддий машғулотим бўлмаганлиги боис зерикиб қийналардим. Шунинг учун эртаси куни атайлаб устозим келадиган вақтни мўлжаллаб тамаддихонага ўтдим. Устозим у ерга ўзининг камиш шляпасида ёлғиз кириб келди. Кўзойнагини ечиб, тезда бошига сочиқни ташлаб, қирғоқ томон кетди. Устоз худди кечагидек дам олаётганлар орасидан ўтиб, бир ўзи сувга тушар экан, яна уни кузатишга киришдим. Саёзликдан ўтиб, сувнинг анча чуқур жойигача бордим ва у ердан устоз томон сузиб кетдим.

Қарасам, устозим кечагидан фарқли ўлароқ, тўғри юриб эмас, балки айланиб қирғоқ томон қайтиб кетаяпти. Шу билан мен мақсадимга етолмадим, яъни устозни кузатиш режаси амалга ошмай қолди. Мен қирғоққа чиқиб, баданимдаги сувларини кўлим билан сирқиб, тамаддихонага кирдим. Устоз аллақачон кийиниб, ташқарига чиқиб кетаётган экан.

III

Эртаси куни мен ўша соатда яна соҳил томон бордим ва яна устозни учратдим. Кейинги кун ҳам худди шундай воқеа такрорланди. Лекин бизда на гаплашиш ва на саломлашишга имкон бўлди. Устига-уастак, устозим ҳар ким билан эл бўлиб кетаверадиган, одамшаванда кишилардан эмасди. У ҳар доим бир вақтда келиб-кетар, атроф қанчалик гавжум, қувнок бўлмасин, ҳеч кимга заррача эътибор бермас эди. Биринчи бор учратганимда унга ҳамроҳ бўлган европаликни бошқа кўрмадим. Устозим ҳар доим бир ўзи келиб-кетар эди.

Бир куни устозим сувдан чиқиб, одатдаги жойига йўл оларкан, кийимларига қум юққанмикан, ҳайтовур, орқага қайтиб, икки-уч силкиб, кимоносини қоқди. Шунда кимононинг орасида турган кўзойнаги ерга тушди. Кийиниб бўлгач, кўзойнаги йўқлигини пайқаган устозим уни қидиришга тушди. Мен ўриндиқ тагидан кўлимни чўзиб, кўзойнакни олиб унга узатдим. Устозим: “Миннатдорман”, – деб кўзонакни кўлимдан олди.

Кейинги куни устозимнинг кетидан изма-из бориб, денгизга тушдим ва у қайси томонга қараб сузса, мен ҳам ўша томонга сузавердим. Анчадан кейин қирғоққа чиқиб, устозим менга гап қотди. Бепоеъ, кўм-кўк денгиз соҳилида биздан бошқа ҳеч ким йўқ, чарақлаган қуёш денгиз ва тоғларни кўз камашар даражада ёритиб турарди. Мен ўзимни эркин ҳис этар, бутун вужудим тўлқинлар ичида яйрарди. Устозим кўл-оёқлари билан ҳопитишдан тўхтаб, тўлқинлар устига қалқиб чиқди. Мен ҳам унга тақлидан шундай қилдим. Мовий осмон кўзни қамаштирар, унинг жилваси юзимда акс этарди. Мен бор овозим билан: “Қандай мазза!” – деб қичқирдим.

Бироз ўтиб, сув юзига қалкиб чиққан устозим менга:

– Энди қайтмайми? – деб қолди.

Мен ҳали мириқиб чўмилмаганим учун яна бир мунча вақт сувда бўлгим бор эди. Аммо устозимнинг гапидан кейин ўйлаб-нетиб ўтирмай: “Яхши, қайтамыз”, – дедим ва келган йўлимиздан соҳил томон суздик.

Шу дақиқадан бошлаб мен устозимга яқинлашдим. Аммо унинг қаерда яшадини ҳали-ҳануз билмас эдим.

Шу воқеадан кейин икки кун ўтиб, чошгоҳ вақтида мен устозимни ўша тамадихонада учратиб қолганимда, у менга дабдурустдан савол бериб қолди:

– Сиз ҳали бу ерда кўп бўласизми?

Кўккисдан берилган бу саволга жавоб беришга тайёр эмасдим, буни ҳатто ўйлаб ҳам кўрмаган эдим. Шунинг учун:

– Ўзим ҳам билмайман, – деб қўя қолдим. Қарасам устозим менинг бу жавобимдан мийиғида кулиб турибди. Шунда қандайдир қатъий оҳангда:

– Сиз-чи, устоз? – деб сўрашдан ўзимни тиёлмадим. Ушанда мен уни илк бор “устоз” деб атаган эдим.

Шу куни кечкурун у қўним топган меҳмонхонага бордим. Аниқроғи, бу ерни меҳмонхонадан кўра дала ҳовли деса бўларди. У ерда каттагина буддавийлар ибодатхонаси ҳам бор эди. Шунда бу ерда яшовчилар устозимнинг оиласи эмаслигини билдим. Мен уни “Устоз” деб чакирганимда, у кулиб қўйди. Шунда мен унга, ўзимдан ёши катталарни шундай деб чақириш менга одат бўлиб қолган, деб айтдим ҳам. Ундан европалик шериги ҳақида сўраганимда, у бизларга ўхшамаслигини ва ҳозир Камакурада эмаслигини, устозим одатда японлар билан ҳам унчалик чиқишолмаси-да, ўша европалик дўсти билан негадир тил топишиб қолганини ва у билан боғлиқ яна бошқа нарсаларни сўзлаб берди. Мен ўйлаб-ўйлаб, охири устозимга уни қаердадир кўрганимни, лекин қаерда кўрганимни ҳеч эслолмаётганимни айтдим. Ушанда мен ёш бўлганим учун устозимнинг ҳам хаёлидан шу фикр ўтаётганмикин деб, нима дейишини кутиб турдим. Лекин у узоқ ўйлаб ўтирмайди:

– Мен эса сени илгари ҳеч қачон кўрмагандайман, балки мени ким биландир адаштираётгандирсан?

Бу жавобдан тарвузим кўлтигимдан тушиб, ноқулай аҳволда қолдим.

IV

Ой охирида Токиога қайтдим. Устозим мендан аввалроқ қайтиб келган эди. У билан хайрлашаётганимда: “Токиода сизни гоҳ-гоҳ йўқлаб турсам бўладими?” – деб сўрадим. Устозим эса бунга, “Ҳа, ҳа, келавер”, деб жавоб берди. Бу вақтга келиб мен устозим билан анча яқин бўлиб улгурган ва шунинг учун ундан ижобий жавоб кутган эдим. Бундай қуруққина жавобдан таажжубга тушганимнинг сабаби шунда. Устозим мени кўп маротаба хайратга солар, гоҳо буни ўзи ҳам сезар, аммо сезмаган пайтлари ҳам бўларди. Мен эса умидим пучга чиққанини ҳис этардим. Аммо, шунда ҳам ундан узоқлашишни ўйламас, аксинча, ҳар сафар мулоқотимиздан қониқиш ҳис этмаганимдан ташвишланардим ва ўртамаздаги ришта мустаҳкамроқ бўлишини хоҳлардим. Менимча, олдинга қараб бораверсам, бир кун келиб орзуларим рўёбга чиқиши мумкиндай эди. Мен ёш эдим. Ким билан танишмай, ичимдагини ҳадеганда ошкор қилавермасдим. Нима учун менда айнан устозга нисбатан бундай туйғу уйғонганини ўзим ҳам билмасдим. Ушанда билмаслигим аниқ эди. Англаб етганимда эса, устозим ҳаётдан кўз юмиб кетганди. Устозим вафотидан сўнг менга бошиданок ёмон муносабатда бўлмаганлигини илк бор ҳис этдим. Унинг гоҳида мени хошламайгина кутиб олиши ва менга нисбатан ўзини бепарво тутиши мени ўзидан узоқлаштирмоқчи бўлганини англамасди. Унга

Ўзини яқин тутмоқчи бўлган инсондан устозим гўёки ўзини тортиброк туришни истар эди. Бундай яқинлашувдан маъно чиқмаса, яхшиси ундан воз кечган маъқул. Инсонлар билан осонликча мулоқотга киришавермайдиган устозим кимнидир ҳимоя қилишдан аввал ўзи ҳимояга муҳтожлигини сезардим. Мен устозимни йўқлаш учун Токиога боришга аҳд қилдим. Уқиш бошланишига ҳали икки ҳафта бор эди. Бу вақт ичида уникага ҳеч бўлмаганда бир марта бўлса ҳам бориб кўйсам дегандим. Камакурадан қайтганимдан кейин икки-уч кун ўтгач, менинг шаштим пасайди. Устига-устак, менга катта пойтахтнинг ёрқин муҳити таъсир этди. Кўча-кўйда талабаларнинг юзига қараб, янги ўқув йили бошланганини, ёшларнинг куч-ғайратга тўлганини ҳис этиб, устозимни бир муддат унутдим.

Уқиш бошланганидан сал ўтгач, қалбимда яна қандайдир безовталик пайдо бўлди. Ҳаётдан қониқмаган ҳолда кўча кезадиган одат чиқардим. Хонага кирсам, худди бир нима йўқолгану уни қидираётгандай атрофга аланглар эдим. Кўз ўнгимда яна устозим намоён бўлиб, яна у билан кўришиш истаги пайдо бўлди.

Мен устозимнинг уйига илк маротаба борганимда у уйида йўқ эди. Иккинчи маротаба кейинги якшанбада борганимни аниқ хотирлайман. Ажойиб об-ҳаво, очик осмон бутун борлиғимизга сингиб кетаётгандек туюларди менга. Бу сафар ҳам устозим уйда йўқ экан. Камакурада юрганимизда деярли ҳар куни уйда бўлишини, уйдан чиқишни хушламаслигини ўз оғзидан эшитган эдим. Мана, мен бир эмас, икки маротаба келганимда ҳам уни учратолмадим. Унинг сўзларини эслаб, нимадандир ҳафалигини ҳис этдим. Аммо ўша заҳоти ортимга қайтмай, нима қилишни ҳам билмай, оқсочнинг юзига қараб туравердим. Ҳозиргина менинг ташриф қоғозимни олган оқсоч, “тура туринг”, деди-да, ичкарига кириб кетди. Шунда уйдан гўзал бир аёл чиқиб келди. Ҳойнаҳой, устозимнинг турмуш ўртоғи бўлса керак, деб ўйладим.

У хушмуомалалик билан устозим қаерга кетганини тушунтирди. Маълум бўлишича, ҳар ойнинг шу кунида устозим Зошигаядаги қабрга гул кўйгани борар экан.

“Ҳозиргина чиқиб кетган эди-я”, истиҳола билан жавоб берди ҳалиги аёл. У билан хайрлашиб, кўчага чиқдим. Шовқин кўчалардан юриб борар эканман, бирданига Зошигая томонга оёғим тортди. Уша ерда устозимни учратиб қолармикинман, деган умидда қабристон томон йўл олдим.

V

Шолипоянинг чап тарафидан қабристонга кириб бордим. Ичкарига қараб кетган кенг йўлнинг ҳар икки тарафига заранг дарахти қатор экилган. Йўл четидаги дўкончада устозимга ўхшаш бир киши кўринди. Мен унга шундай яқин бордимки, унинг кўзойнаги қуёшда ярқираб, кўзимни камаштирди. Бирданига бор овозим билан “Устоз” деб қичқириб юбордим. У кескин тўхтаб, юзимга қаради.

“Қандай?.. Қандай қилиб?..” – дерди у хайратланиб қайта-қайта. Жимжитлик, сокинлик ҳукм сурган вақтда устозимнинг овози акс-садодай эшитилди. “Менинг ортимдан пойлаб келдингми? Нима учун?..” Устозим оғир-босиқ эди. Унинг овозида ўйчанлик бордек туюлди. Бу қиёфанинг ортида қандайдир тушунтириш қийин бўлган мавҳумлик бор эди. Мен бу ерга қандай келиб қолганимни тушунтирдим.

– Қимнинг қабрини зиёрат қилишга келдинг? Сенга аёлим айтдим?

– Йўқ, бу ҳақда ҳеч нарса демади.

– Ҳа, шундайми, буни сенга гапиришнинг ҳожати йўқ эди. Буни гапиришдан не маъно?

Устозим жавобимдан қониқиш ҳосил этгандай бўлди. Лекин гап нима ҳақида эканлигини тушунмас эдим. Қабристон оралаб устозим билан

юриб бордик. Бу ерда қандайдир “Изабелла”нинг ва “Логиния” маъбудаси кулининг қабри бор эди. Қабр тошларида эса ҳар хил буддавий ёзувлар акс этган эди. Бу ерда қандайдир элчи ва вазирнинг қабртошлари ҳам қўзга ташланиб турарди. Бир ёдгорлик тошидаги чанг босган ёзувни кўриб, устоздан сўрадим:

– Буни қандай ўқиш мумкин?

– Балким “Андрей”дир, – дея у заҳарханда кулиб кўйди.

Қабртошларни европача услубда ўрнатган бу инсонларга нисбатан менинг бу кинояни устозим сезмади. Мен бир кичик юмалоқ тошга қараб, гоҳ узун, баланд қабр ёдгорлигини кўрсатиб тўхтамасдан сўзлаб борардим. Аввалига жим турган устозим, кутилмаганда:

– Сиз ўлим ҳақида ҳали ҳеч қачон рисоладагидек, жиддий ўйлаб кўрмаганга ўхшайсиз, – деб қолди.

Мен чурк этмадим. Шундан сўнг устозим ҳам бир оғиз гапирмади. Қабристондан чиқаверишда улкан бир дарахт япроқлари осмонни беркитиб турарди. Дарахт тагига келганимизда, устозим дарахтнинг баланд шохларига қарата:

– Яна оз фурсатдан сўнг у жуда гўзал бўлади. Ҳамма барглар сарик тус олиб, ер устини олтин барглар қоплайди, – деди.

Устозим ойда бир маротаба бу дарахт тагидан ўтар эди.

Рўпарамизда янги қабр қазийётган бир эркак ерга белкурагини санчганча бизни кузатиб турарди. Биз ўша заҳоти кўчага чиқдик.

Менга қаерга бориш барибир эди. Фақат устозим қайга юрса, мен ҳам унга эргашардим. Устозим бу гал одатдагидан ҳам камгап эди. Шундай бўлса-да, мен ҳеч тортинмай, дадил ҳолда:

– Сиз тўғри уйга кетасизми? – деб сўрадим.

– Ҳа, ҳеч нарса режалаштирмаганман.

Биз жануб томонга қараб тепаликдан тушиб борардик. Мен устозимдан сўрадим:

– Устоз, оилангизнинг хилхонаси ўша қабристондами?

– Йўқ.

– Ундай бўлса у ерда ким дафн этилган? Қариндошларингизми?

– Йўқ.

Устозим бошқа ҳеч нарса демади ва мен ҳам бу ҳақда ортиқ сўрамадим. Аммо бир муддат ўтгач, устозим ўзи бу мавзуга қайтди.

– У ерда менинг дўстим дафн этилган.

– Сиз ҳар ой ўша дўстингизнинг қабрини зиёрат қиласизми?

– Шундай.

Ўша куни устозим менга бошқа ҳеч нима демади.

VI

Шундан сўнг устозимни тез-тез йўқлаб турадиган бўлдим. Ҳар сафар уни уйдан топардим. Учрашувимиз кўпайган сари, оёқларим яна устозимнинг уйи томон бошлайверарди. Унинг дўстона муносабати биринчи учрашганимиздагидан деярли ўзгармаган эди. У ҳар доим ўзини босиқ тутарди. Баъзида бундай босиқлик менга малол келар эди. Мен аввал-бошданок унда одамлардан аллақандай ётсираш борлигини сезган эдим. Мен эса ундаги бу ҳисни йўқотишга азму қарор қилгандим. Балки, буни фақат мен ҳис қилгандирман. Атрофимдагилар мени ҳали ёш деб, устимдан қулганларида ҳам, вақт ўтиб, менинг бу ички туйғуларим ҳақиқатга айланди, бундан ўзим ҳам ҳалигача ҳайратда қоламан. Инсонларни сева оладиган, муҳаббатсиз ҳаётини тасаввур қилолмайдиган, атрофидагиларни кучоқ очиб ўз бағрига қабул қила оладиган инсон – бу менинг устозим эди.

Ҳозиргина айтиб ўтганимдек, устозим ўша-ўша босиқлигича қолди.

Бирок вақти-вақти билан унинг юзида ғалати бир соя пайдо бўлар, бу соя худди ойна олдидан лип этиб учиб ўтган қора қушдек, тезда ғойиб бўларди. Бу сояни мен илк бор Зошигаядаги қабристонда, уни бор овозим билан чақирганимда сезган эдим. Ушанда юрагим тўхтаб қолгандек бўлганди. Бу узоққа чўзилмади. Беш дақиқа ўтар-ўтмас, мен аввалги ҳолатимга қайтдим ва бу кўрқинчли сояни ҳам унутдим. Бу илк баҳор окшомида тўсатдан эсимга тушди. Устозим билан суҳбат асносида мен ўша дарахтни тилга олдим. Устозим ҳам дарров эслай қолди. Мен устозимга дедим:

– Зошигаядаги ўша дарахт аллақачон сариқ тусга киргандир?

– Балким, аммо бутунлай эмас.

Шундай дея, устозим менга қайрилиб қаради-да, бир неча сония тикилиб қолди.

– Сиз қачон қабристонга борасиз? Мен ҳам сиз билан бирга борсам бўладими? Сиз билан сайр этиш мен учун жуда завқли.

– Мен қабристонга сайр қилгани эмас, зиёрат қилгани бораман.

– Бир йўли сайр қилиб келсак, яхши бўлмасмикин? Нима дейсиз?

Устозим ҳеч нима деб жавоб бермади. Бирпасдан сўнг такрорлади:

– Мен фақат қабрни зиёрат қилгани бораман.

Зиёратга боришини таъкидлашидан мен билан бирга бормасликка сабаб қидираётгандек кўринди. Устозим ўзини болалардек тутиши менга ғалати туюлди. Аммо бу нарса мени у билан бирга бориш хоҳишидан қайтара олмас эди.

– Майли, зиёратга бўлса ҳам мени бирга олиб кетинг, мен ҳам зиёрат қилмоқчиман, – дедим мен.

Очиғини айтганда, сайр билан зиёратнинг фарқига бормасдим.

Устозим қовоғини солиб, менга қаради. Унинг кўзлари тубида ўзгача оташ акс этар эди. Бу енгилгина бесаранжомликми, ёқимсиз туйғуми ёки норозиликми – билолмадим.

– Биласизми? – дея гап бошлади устозим. – Биласизми, баъзи бир сабабларга кўра мен бу ҳақда гапира олмайман ва ким бўлишидан қатъи назар, бировнинг мен билан бирга қабристонга боришини истамайман.

VII

Менга бу ғалати туюлди. Мен устозимникига уни ўрганиш мақсадида бормас эдим. Шунинг учун бунга кўпда парво қилмадим. Энди ўйлаб қарасам, менимча, ўшандаги хатти-ҳаракатим ҳаётимдаги энг арзигулик қадам бўлган экан. Мен ўшанда устозим билан бевосита илиқ инсоний муносабат ўрната олгандим. Аммо унга бўлган меҳримнинг замирида бошқа гаплар ётар эди. Ёш бўлганимдан баъзи ҳаракатларим маъносини англаб етмасдим. Балки, бу тўғри ҳам бўлгандир. Агар мен ўшанда терс ўгирилиб кетганимда, орамиздаги ҳозирги муносабатга эриша олмаган бўлар эдим. Ҳозир бунга тасаввур қилсам, кўрқиб кетаман. Устозим эса ҳамон мени тадқиқ этаяпти деб ўйлар ва менга совуқ нигоҳ билан қарарди.

Мен ойда икки, хаттоки уч маротаба ҳам, албатта уни йўқлаб турардим. Шундай ташрифларнинг бирида у менга савол билан мурожаат қилиб қолди:

– Нима учун сиз мени тез-тез йўқлаб турасиз?..

– Нима учун, дейсизми? Сизни йўқлашимдан ҳеч қандай алоҳида мақсад йўқ... Мен сизга халақит бераяпманми?

– Менга, халақит бераяпсиз, деяётганим йўқ.

Аслида, унинг менга бўлган муносабатида уни безовта қилаётганим асло сезилмаганди. Унинг таниш-билишлари бармоқ билан санарли, устозимнинг курсдошлари орасида ҳам Токиога қайтганлари икки-учтадан кўп эмаслигини билардим. Курсдошлари баъзида уникига меҳмонга

келишарди. Мен уларни кузатар эканман, биронтаси ҳам устозим билан менчалик якин, дўстона муносабатда бўлганини кўрмаганман.

– Мен зерикарли одамман, – деди устозим. – Шунинг учун сиз мени йўқлаб турганингиздан хурсандман. Сиздан “нега мени тез-тез йўқлаб турасиз”, деб сўраганим боиси шунда.

– Барибир ҳам нега бундай деб сўраганингиз менга қизиқ туюлади, – деб яна ўша гапни такрорладим, устозим ҳеч нима деб жавоб бермади. Менга қараб, деди:

– Неча ёшдасиз?

Бу мен учун тушунарси суҳбат эди. Ўша заҳотиёқ устозим ҳузуридан чиқиб кетдим. Лекин орадан уч-тўрт кун ўтиб, яна унинг уйига бордим. Менга пешвоз чиқибоқ истехзоли табассум ила деди:

– Яна ташриф буюрибсиз-да!

– Ҳа, келдим, – деб мен ҳам кулиб қўйдим. Агар менга бу гапни бошқа биров айтганида, аниқ жаҳлим чиққан бўларди. Бироқ бу сўзни устозимнинг оғзидан эшитганим учун мамнун бўлдим.

– Мен зерикарли одамман, – устозим аввалги гапини яна такрорлади. – Мен зерикарли одамман, балки сиз ҳам шундайдирсиз, а? Зерикарли одам бўлсам ҳам, сиздан ёшим анча катта бўлгани учун ҳеч қандай ҳаракат қилмаслигим, фаолият юритмаслигим мумкин. Аммо сиз ҳали ёшсиз, бу сизга тўғри келмаса керак... Шундай эмасми? Сиз, имкон қадар нима биландир шуғулланишингиз лозим. Шундай эмасми?

– Мен ҳеч қачон зерикиш нималигини билмайман.

– Ҳа, ёшлиқда зерикиш нималигини билмайди одам... Унда нега меникига тез-тез ташриф буюрасиз? – Устозим яна ўша саволни такрорлади. – Агар сиз вақтингизни мен билан ўтказадиган бўлсангиз, менинг зерикарли ҳаётим сизга ҳам ўз таъсирини ўтказди. Сиз эса ҳали ёшсиз, жамиятга қучоғингизни кенг очишингиз лозим. Шундай қилсангиз, менинг уйимга қадам босишни ҳам хохламай қоласиз.

Шундай деб, устозим маъносиз жилмайиб қўйди.

VIII

Бахтга қарши устозим айтгандек бўлмади. Мен эса ёш ва тажрибасиз бўлганимдан унинг сўзлари маъносини тўла англай олмадим. Аввалгидек устозни кўришга боравердим. Бир марта унинг дастурхонидан овқатланганман ҳам. Табиийки, унинг хотини билан гаплашишга тўғри келган. Оддий инсон сифатида мен аёлларга бефарқ эмас эдим. Лекин ёш бўлганим учунми, тажрибасизликданми, ўшангача аёллар билан арзигулик муносабатда бўлмаган эдим. Шу сабабданми ё бошқа сабабданми, билмадим, менда фақат нотаниш, кўчада учратганим аёлларгагина қизиқиш уйғонарди. Мен остонада устозимнинг хотинига дуч келганимда, у чиройли аёл сифатида хотирамда муҳрланиб қолганди. У ҳақда гапиришга менда шундан бошқа ҳеч сабаб йўқ эди.

Бу унда ҳавас қиларли ҳеч нима йўқлигидан эмас, ўзини кўрсатиш учун имкон бўлмаганидан шундай эди. Лекин мен уни ҳам устозимдан кам ҳурмат қилмас эдим. У ҳам мен билан эрининг шогирди сифатида самимий, дўстона муносабатда эди. Бироқ ўртада устозим бўлмаса, бизни боғлайдиган ҳеч нарса қолмасди. Шунинг учун ҳам менинг кўнглимда унга нисбатан биринчи учрашувда пайдо бўлган “чиройли аёл” деган таассуротдан бошқа ҳеч вақо йўқ эди.

Бир гал устозим мени сак¹ билан сийлади. Устозимнинг хотини келиб, сакэни пиёлаларга қуйиб берди. Устозим ҳар қачонгидан ҳам қувноқроқ кўринарди. Сакэдан қуяркан устозим:

– Сен ҳам ич! – деди хотинига.

¹ С а к э – японларнинг ўткир ичимлиги.

– Мен... – хотини рад этмоқчи бўлди-ю, барибир иккиланиб пиёлани олди, чиройли қошларини чимириб, пиёлани лабларига олиб келди. Эр-хотин орасида шундай суҳбат бўлиб ўтди:

– Қизик! Сиз менга илгари ичишни таклиф қилганингизни эслолмайман!

– Сен ичишни ёқтирмаганинг учун шундай қилгандирман! Лекин баъзида ичиб турган яхши. Қайфиятни кўтаради.

– Ҳечам-да! Жуда бадбўй-ку. Лекин сиз хурсанд кўринасиз... Яна ичинг!..

– Ҳа, баъзида бу ёқимли, лекин ҳар доим ҳам эмас.

– Бугун-чи?

– Бугунми? Ажойиб!

– Унда ҳар куни кечки пайт ичинг!

– Йўқ, бўлмайди.

– Ичинг, ичаверинг. Сал очиласиз, енгил тортасиз.

Устозимнинг уйида эр-хотин ва хизматкордан бошқа ҳеч ким йўқ эди, қачон келсам сув қуйгандек жим-жит бўларди. Баъзида уйда устозим ва мендан бошқа ҳеч ким йўқдек туюларди.

– Фарзанд бўлса қандай яхши! – устознинг хотини менга юзланди.

Мен “Ҳа” дедим у – лекин юрагимда бу фикрга нисбатан ҳеч қандай туйғу йўқ эди. Шахсан менга, боласи йўқ одамга, улар фақат жонга тегишчи, зарарли нарса бўлиб туюларди.

– Бирорта бола асраб оламизми? – деди устозим.

– Асраб олиш? Нималар деяпсиз!.. Ростданми? – Шундай дея, хотини менга қаради.

– Ҳазимизнинг боламиз бўлмагандан кейин... – деди устозим. Хотини жим эди.

– Нега энди? – сўрадим мен.

– Худонинг жазоси! – жавоб берди устозим ва қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди.

IX

Билишимча, устозим ва унинг хотини жуда яхши жуфтлик эдилар. Улар билан яшамаганим учун, албатта, чуқурроқ муносабатларидан хабарим йўқ эди, лекин ҳар гал уларникига борганимда, устозга нимадир керак бўлса, хизматкорни эмас, хотини Шидзуни чакирар эди.

– Ҳой, Шидзу! – деганча, устозим кейинги хонага юзланади. Унинг бундай чақиришларида меҳр товланиб турарди. Хотини ҳам уни маҳтал қилиб қўймасди. Мен уларникида меҳмон бўлганимда, хотини ҳам бирга ўтирар, шундай вақтларда уларнинг орасидаги муносабат яна ҳам очик ва самимий манзара касб этарди.

Баъзида устозим хотини билан театрга, концертга борарди. Янглишмасам, эр-хотин бир ҳафталик саёҳатларга ҳам кўп борган. Менда Дакунолдан уларнинг номига келган мактуб ҳали ҳам сақланади. Улар Никкога боришганида қизил чинор барги солинган хатжилд олганман. Бир гал ғалати воқеа бўлган эди. Ичкарига кираётганимда қулоғимга икки кишининг суҳбатлашаётгани чалинди. Бу оддий суҳбатдан кўра тортишувга ўхшарди. Меҳмонхона даҳлиз яқинида жойлашганидан бу ерга овоз бемалол эшитиларди. Жаранглаб, чиқаётган эркак овозидан унинг устозим эканини билдим. Иккинчи овоз биринчисидан пастроқ эшитилгани учун уни таний олмадим. Адашмаса, устозим хотинининг овозига ўхшаб кетди. У йиғлаётган эди, чамаси. “Нима бўлди экан?” деб бироз туриб қолдим, кейин шартта пансионга қайтиб кетдим.

Мени қандайдир ғалати ҳаяжон босарди. Қўлимга китоб олдим, лекин уни ўқиб бирор нарса тушунадиган холим йўқ эди. Орадан бирор соат ўтиб, ташқаридан устозимнинг исми айтиб чақирган овози эшитилди.

Мен хайратланиб деразадан қарадим. Пастда устозим турар ва у мени сайрга чорлади. Белимга осилган соатга қарадим. Соат саккиздан ошган. Кийимни ҳам алмаштирмай кўчага чиқдим.

Шу оқшом устозим билан бирга пиво ичдик. Умуман олганда, у камданкам ичарди. Озроқ ичиб, кайфи ошмаса, кейин маст бўлгунча ичадиганлар хилидан эди.

– Бугун бирор иш чиқмайди, – деди устозим, мийиғида кулиб.

– Кайфиятингиз йўқми? – ҳамдардлик билан сўрадим мен.

Хаёлимдан ҳалиги воқеа кетмасди. Ўзимда эмасдим. Томоғим ғиппа бўғилгандек. Нима қилишни билмасдим: айтайми, айтмайми? Бу хавотир юзимдан ҳам билиниб турарди, хойнаҳой.

– Сенга нимадир бўлди? – Устозим холатимни сезиб қолди ва кўшиб кўйди: – Тўғриси айтсам, бугун мен ҳам ўзимда эмасман, билиясанми?

Мен ҳеч нарса дея олмадим.

– Тўғриси айтсам, мен ҳозиргина хотиним билан тортишиб қолдим. Асабларим бузилди, – деди у яна.

– Нима учун..? – Мен “тортишдингиз” деган сўзни айтолмадим.

– Хотиним мени тушунмаяпти. Унга адашаётганини айтсам ҳам, тан олмади. Шунга жаҳлим чиқиб кетди.

– Нега у сизни тушунмади?

Устозим бу саволга жавоб бергиси келмади, чамамда.

– Мен хотиним ўйлагандек одам бўлганимда, бунчалик қайғурмасдим, – деди у.

Устозимни нима қийнаётгани менга мутлақо қоронғу эди.

X

Қайтаётганимизда узоқ жим кетдик. Бирдан устозим гапириб қолди:

– Бекор қилдим. Жаҳлим чиқиб, кетиб қолганимдан хотиним хавотир олаётгандир. Бечора! Унинг мендан бошқа суянгани бўлмаса...

У бир дақиқа жим турди ва мендан жавоб кутмай давом этди:

– Айтишларича, эркакларнинг юраги бакувватроқ бўлар эмиш. Кулгили! Мана мен, сенингча қандай кўринаман, кучлими ёки кучсиз?

– Ўртача, – жавоб бердим мен. Устозим бундай жавобни кутмагандек туюлди. У яна жим бўлиб, йўлда давом этди.

Устоз билан деярли йўлимиз бир эди. Пансионга етиб боргач, муюлишда хайрлашишга тўғри келганидан, бироз хижолат бўлдим.

Уйигача кузатиб кўярман, балки? Шуни таклиф қилдим. Лекин у кўли билан мени аста нари итариб, “Энди кеч бўлди, тезроқ уйга кира қол. Мен ҳам уйга бораман. Хотиним учун...”, деди. “Хотиним учун” деган сўз негадир юрагимга илиқлик берди. Мана шу сўзлар туфайли мен бу кеча хотиржам ухлай олдим. Яна узоқ вақт бу сўзларни унута олмадим: “Хотиним учун”. Бундан тушундимки, устозим ва хотини ўртасидаги тортишув унчалик жиддий эмас экан. Унинг бошқа такрорланмагани ҳам фикримни тасдиқлаб турарди. Устозимнинг ўзи ҳам бир марта қуйидагиларни айтган:

– Мен учун бу дунёда фақат биргина аёл бор. Хотинимдан бошқа ҳеч қайси аёлни аёл деб тан олмайман. Мен ҳам унинг учун шундайман. Бутун оламда фақат бир эркак – мен борман. Бундан келиб чиқадики, биз энг бахтли жуфтлик бўлишимиз керак.

Нима учун устозим менга бунчалик очиқ гапиргани сабабини билмайман. Лекин ўша вақтдаги унинг жиддий қиёфаси ва мунгли овози эсимда қолган. Фақат “биз энг бахтли жуфтлик бўлишимиз керак”, деган сўнги сўзлари қулоғимга ғалати эшитилган. Нега у жўнгина қилиб, “биз энг бахтли жуфтликмиз” демади? Ёки у бахтли бўлиши керагу, лекин бахтли эмасми? Бу фикрлардан миям ачиб кетди. Аммо улар тезда тарқади.

Бир марта устозим йўқлигида унинг уйига кириб, хотини билан

сухбатлашганман. Устозим шу куни Ёкохамадан кемада чет элга кетаётган дўстини кузатиш учун вокзалга чиққанди. Ёкохамадаги кемага улгуриш учун Токиодан 8:30 даги поезд билан жўнаш лозим эди. Мен устозим билан бир асар ҳақида гаплашишим учун, келишганимиздек, тўққизларга келдим. Кетаётиб, мен келсам, кутиб туришимни айтиб кетган экан. Шунинг учун хонага кирдим-да, устозни кутиш баҳонасида хотини билан суҳбатлашиб ўтирдим.

XI

У пайтда мен университет талабаси эдим. Устозим билан эндигина танишган пайтларимизга қараганда анча улғайиб қолгандек эдим. Хотини билан ҳам дўстлашиб қолгандик. Энди унинг олдида умуман ҳаяжонланмасдим. Ўтириб, турли мавзуларда гаплашардик. Бу суҳбатларда айтишга арзигулик ҳеч гап йўқ эди. Барибир улар тезда эсимдан чиқиб кетарди. Хотирамда фақат бир нарса қолганди. Аммо бу ҳақда гапиришдан аввал бир масалани тушунтириб ўтишим керак.

Устозим ҳам университетни битирган, буни мен бошиданоқ билган эдим. Лекин устозимнинг ишламай, фақат дам олиб юриши ҳақида мен Камакурадан Токиога қайтганимда билдим. Ушанда, қандай қилиб бундай яшаш мумкин, деб ажаблангандим.

Устозимни ҳеч ким танимайдигандек эди. Шунинг учун у билан яқин муносабатда бўлган бир неча одамдан ташқари, ҳеч ким унинг маданияти ва ғояларини ҳурматга лойиқ деб билмасди. Мен бунга ачинардим. Устозим эса ҳеч гапимни эшитмас ва бу дунёга келиб нима қилдим, дер эди. Бу менга ортиқча камтарликдек туюларди. Мен унга ич-ичимдан ачинардим: нахотки шундай одамни ҳеч ким тан олмаса? Бундай вақтда устозим маънос оҳангда: “Нима ҳам қилардинг! Мен бу жамиятда яшаш учун яралмаганман”, – дерди. Устозимнинг қараши янада маънолироқ эди. Бу нима – ҳайратми, кониқмасликми, ғамми? Мен буни тушунолмасдим. Тушунишга мадорим қолмаганди.

Устозимнинг хотини билан суҳбатимиз, табиийки, унинг ўзи ҳақида бўлди.

– Нега энди устоз фақат уйда ўтиради, ўйлайди, илм билан шуғулланади, нега жамоат билан ишлашни хоҳламайди?

– Шундан бошқаси унинг қўлидан келмайди. Бундай ишларни у киши ёқтирмайди.

– Яъни, ўзига эп билмайдими?

– Аёл бўлганим учун буни тушунмайман, аммо ундай бўлмаса керак. Менимча, нимадир қилишни хоҳлайди, лекин қилолмайди. Унга ачинаман...

– Ахир устозимнинг тўрт мучаси соғ-ку?!

– Ҳа, у соппа-соғ, ҳеч нимадан шикоятти йўқ.

– Унда нега ҳеч нарса қўлидан келмайди?

– Мен тушунмайман. Агар гап нимада эканлигини билганимда, бунчалик хавотир олмаган бўлардим. Мен ҳеч нарса билмайман – шунинг учун ҳам юрагим эзилади.

Аёлнинг гапларида эрига ачиниш ҳисси бор эди.

XII

Устозимнинг хотини токиолик эди. Мен буни унинг ўзидан ҳам, устоздан ҳам эшитганман. У ўзи ҳақида шундай дер эди: “Менинг асли-наслим йўқ – дурагайман”. Унинг отаси татар, онаси эса Эдо давридаги ичигаяликлардан, шунинг учун унинг ҳазилида жон бор эди. Устоз эса мутлақо қарама-қарши томон – Нигатадан эди.

Устозим билан танишганимдан то у вафот этгунга қадар унинг турли туйғулари ва қарашлари билан тўқнаш келганман, лекин уларнинг тўйи ҳақида эшитиш ҳеч насиб қилмаган эди. Мен баъзида буни яхшиликка йўярдим. Мендан ёши анча катта бўлган одам ёш болага ўз севги хотираларини қаердан ҳам ишонсин, деб ўйлардим. Баъзида эса бу жимликни бошқача тушунардим. Уларнинг иккиси ҳам мен яшаётган даврдан олдин вояга етишгани учун, анъаналар ва шарт-шароит туфайли ўзларининг нималарга қодирлигини намоён қила олмаётгандек кўринарди. Лекин булар тахминдан бўлак ҳеч нарса эмасди. Қайси бири тўғри бўлишидан қатъи назар, устозимнинг уйланиши ажойиб воқеа эканини тан олардим. Охириқибат билдимки, тахминларимда адашмаган эканман. Лекин мен ўзимча севгининг фақат бир тарафини тасаввур қилаётгандим. Устозимнинг бу гўзал мухаббати ортида катта фожиа ётарди. Бу фожиа устозга қанчалик таъсир қилгани хотинига ҳам қоронғу эди. У буни ҳали ҳам билмайди. Устозим эса бу фожиани яшириб дунёдан ўтиб кетди. Хотинининг бахтини бузишдан аввалроқ, умри поёнига етганди. Ҳозир бу фожиа ҳақида ҳеч нарса дегим келмайди. Бир нарсани айтишим мумкинки, уларнинг мухаббати айнан шу фожиа асосида пайдо бўлганди. Лекин улар бу ҳақда ҳеч нарса дейишмаган. Хотини бу сирдан беҳабарлигидан, устозим эса бошқа нозик сабаб туфайли чурқ этмаганди. Хотирамда бир нарса қолган. Бир гал биз олча гуллаганини кўргани Уено боғига борганимизда, у ерда чиройли ёш жуфтликка кўзимиз тушди. Улар гуллаган дарахтлар остида, бир-бирининг кўлини қаттиқ ушлаганча юриб келишарди. Атроф нақадар фусункор бўлса ҳам ҳамма эътиборини гулларга эмас, уларга қаратганди.

– Янги келин-куёвга ўхшайди, – деди устоз.

– Бир-бири билан жуда аҳилга ўхшайдилар, – қўшиб қўйдим мен. Устоз мийиғида кулиб қўйди, холос. Уларни кўрмаслик учун атайин бошқа томонга бурилиб олди. Кейин менга юзланиб сўради:

– Сен ҳам бировни севганмисан?

Мен “йўқ”, деб жавоб бердим.

– Севишни хоҳлармидинг?

Индамадим.

– Қарши эмасга ўхшайсан-а?

– Шундай ҳам дейлик...

– Сен ҳозир бу жуфтликнинг устидан кулдинг. Лекин кулгинг остида севгига муштоқ, аммо унга мушарраф бўла олмаётган одамнинг кўнгили яримлиги ётибди.

– Наҳотки сизга шундай туюлган бўлса?

– Ҳа, шундай. Лекин... лекин... севги – балойи азим! Буни биласанми?

Мен хайрон қолиб, ҳеч нарса деб жавоб бермадим.

XIII

Биз қўпчилик орасида эдик. Одамлар ҳар доимгидек қувноқ эди. У ерни тарқ этиб, гуллар ҳам, одамлар ҳам йўқ ўрмонга етгунимизча бу мавзуга қайтишга имкон бўлмади.

– Севги балойи азим эканми? – тўсатдан сўрадим мен.

– Ҳа, шунақа. Шубҳасиз, балойи азим! – жавоб берди устоз, худди биринчи галдагидек бу сўзларга алоҳида урғу бериб.

– Нега?

– Нега, дейсанми? Бир кун келиб тушунасан... Сен буни ҳозир ҳам тушунишинг керак.

Мен бир марта ўз ички дунёмни ўрганмоқчи бўлганман. Лекин унда бўшлиқдан бошқа ҳеч нарса йўқ эди. Арзигулик ҳеч нима йўқ эди.

– Менинг қалбимда интилишга ундайдиган ҳеч нарса йўқ. Мен сиздан буни яширмоқчи эмасман.

– Аниқ бир мақсадинг йўқ – шунинг учун ҳам хавотирдасан. Агар мақсад топилса, сен хотиржам бўласан.

– Умуман олганда, мен ҳозир хавотирда эмасман.

Дилимни қандайдир ғамгинлик чулғади.

– Сиз, кутишинг керак, деб ўйласангиз, нима ҳам қила олардим! Лекин менда фикр пайдо бўлгани йўқ.

Гапларимни устозим эшитса ҳам эшитмаганга олди.

– Аммо эҳтиёт бўл. Севги – бу айрилмас бало! – Устознинг “Севги – балойи азим”, деган гаплари тушунарсиз эди. Бунинг устига менда бир мунча ёқимсиз ҳислар пайдо бўлди.

– Устоз, нега сиз севгини ёмон дейсиз, аниқроқ тушунтириб беринг? Агар хоҳламасангиз, унда саволни шундай очиқ қолдирамиз.

– Мени кечир. Мен сенга ҳақиқатни айтишни хоҳлагандим, охир-оқибат сени ўйлантириб қўйдим. Мени кечир.

Биз устоз билан музей биноси бўйлаб Угайсудани томон секингина юриб бордик. Тўсиқ ортида зич ўсган барглр, катта боғнинг асосий қисми кўринар эди.

– Биласанми, нега мен ҳар ёз Зошигая қабристонига қўйилган дўстимнинг қабри бошига бораман?

Бу саволни кутмаган эдим. Бунга жавоб бера олмаслигимни яхши биларди. Бироз вақт мулзам қолдим. Шунда устоз буни сезганидек деди:

– Яна яхши иш қилмадим! Сенга жавоб бермоқчи бўлиб, гапни бошқа томонга буриб юбордим. Нима ҳам қилардим! Кел, ҳаммасини қўяйлик. Фақат шуни билгинки, севги – азоб-укубат. Тушундингми? Укубат бўлиш билан бирга – муқаддас нарса...

У нима демоқчи эканини тушунгандай бўлдим. Лекин устоз севги ҳақида бошқа гапирмади.

XIV

Ёшлигимдан жуда берилувчан бўлиб, бирор нарсага бутун вужудим билан киришиб кетар эдим. Ҳар ҳолда устозга шундай кўринардим. У билан ўтган суҳбатларим университет маърузаларидан кўра фойдалироқ эди. Устознинг фикрлари бошқа профессорларнинг ғояларидан ҳам қизиқ туюларди. Тўғриси айтганда, камгап устоз кўзимга кафедрадаги мута-саддилардан кўра улғворроқ кўринарди.

– Сен чангга ботгансан. Чанг босилса, жуда жирканч кўринади. Мен ҳақимда бундай ўйлашинг менга оғир ботади. Лекин сен ўзгарган тақдирингда ҳам, айрилиқни ҳис қилганингда ҳам, буни бошқача тушунасан.

– Наҳотки, мени шундай иккиюзламачи деб ўйласангиз? Наҳотки, менга ишониб бўлмайди?

– Мен сенга фақатгина ачинаман.

– Ачинаман... Демак ишонмайсиз... Шундайми?

Устоз хижолат бўлгандек боғ томонга бурилди. У ерда катта қизил гуллари барқ уриб камелия ўсарди, лекин ҳозир бир дона ҳам гул йўқ эди. Устоз меҳмонхонада шу камелияларга тикилиб ўтиришни одати қилганди.

– Мен ишонмайман, деганда, фақат сенга эмас, умуман одамларга ишонмайман, демоқчи эдим.

Тўсиқ ортидан олтин балиқ сотувчининг овози эшитилди. Бу ерда унинг овозидан бошқа бирор садо йўқ эди. Катта йўлдан икки мавзе узокликдаги бу кўча жим-жит бўлиб, уй ичида ҳам сукунат ҳукм суларди. Мен қўшни хонада устознинг хотини борлигини билардим. Биламан, у жимгина нимадир тикаяпти ва унга менинг овозим яхшигина эшитилиб турибди. Лекин мен буни мутлақо унутгандим.

– Унда сиз умр йўлдошингизга ҳам ишонмайсизми? – сўрадим устоз-

дан. Унинг юзида ҳаяжон сезилди, лекин очик жавоб бермади.

– Мен ўзимга ишонмайман. Ҳолбуки, ўзимга ишонмас эканман, қандай қилиб бошқа бир инсондан ишонч қидиришим керак? Ўзимни айблашдан бошқа чорам йўқ.

– Сизнингча, наҳотки, бу дунёда биронта ишончли одам топилмаса?

– Мен буни аниқ биламан, бошимдан ўтказганман.

Мен шу йўлдан яна бироз юргим келганди. Сурма эшик ортидан хотининг овози эшитилди, у устозимни икки марта чақирди.

– Нима бўлди?

– Бир дақиқа! – дея имлади аёл.

Нима бўлганига фаҳмим етмади. Бу ҳақда ўйлагунича устоз қайтиб келди.

– Ҳар ҳолда менга ишониб бўлмайди. Кейин афсусланасан. Алданганингни англаб етганингда кимдандир аламли ўч олмоқчи бўласан.

– Бу нима деганингиз?

– Олдин киши олдида тиз чўкадилар, кейин унинг бошига чиқадилар.

Кейин хорликка дуч келмаслик учун ҳозир ҳурмат-эҳтиромдан воз кечганим яхши. Биз мустақил, озод заминда яшаймиз, бунинг учун қурбонлик қилишимиз, бу зерикарли ҳаётга чидашимиз лозим.

Бунчалик ишонч билан айтилаётган гапларга жавобан жўяли сўз топа олмадим.

XV

Шундан кейин устозимнинг хотини билан ҳар гал учрашганда ўзимни бироз ноқулай ҳис қилардим. Наҳотки, устоз ўзини у билан доим шундай тутган бўлса? Агарда шундай бўлса, наҳотки, хотини бунга чидаган? Ташқаридан қараганда хотини бунга кўникканми-йўқми билиб бўлмасди. Биринчидан, у билан яқинроқ танишишга менда имконият бўлмаган, иккинчидан, у мен билан кўришганда ўзини сипо тутарди ва ниҳоят учинчидан, устоз бўлмаганида биз у билан учрашмасдик ҳам.

Менда яна шундай саволлар туғилган эди: устозда одамларга нисбатан бундай муносабат қандай юзага келган? Устоз хаёл суришни яхши кўрадиган кишилар тоифасидан эди. Лекин бундай ўйга чўмиш билан иш битмайди. У ўз қарашларини ҳаётдан оларди. Устоз менинг кўзимга ҳақиқий донишманддек кўринарди. Унинг мардона хаёллари ҳаётий далилларга асосланарди. Бошқаларда эмас, ўзида ҳис қилган, унинг қонини қайнатган, юрагига бориб санчиладиган даражадаги далиллар! Бу фақат менинг тахминларим эмас, унинг ўзи бунга иқроор бўларди. Лекин унинг иқроори булутлар билан ўралган тоғ чўққисига ўхшарди. У худди бошимга мен билмайдиган ва тушунмайдиган нарсани ёпиб қўйганга ўхшарди. Нега бундан чўчишимга ҳам ақлим етмасди. Лекин у бунга иқроор бўларди, ҳаттоки асабларимга тегишини билса ҳам. Одамларга бўлган бундай муносабатига сабаб – албатта, у билан хотини ўртасидаги буюк муҳаббат деб тахмин қилиб кўрдим. Агар унинг “севги – уқубат” деган сўзларидан келиб чиқсак, бу таъриф тўғри эмасдек туюларди. Лекин хотинини севишини ҳозир ҳам тан оларди. Агар шундай бўлса, бундай дунёқараш – дунёни қабул қилмаслик – ўртадаги буюк сеvgи натижаси бўлиши мумкин эмасди.

“Олдин киши олдида тиз чўкадилар, кейин унинг бошига чиқадилар...”

Унинг бу сўзлари ҳар қандай одамга таалуқли бўлиши мумкин. Фақат у ва хотини орасидаги муносабатларга эмас. Зошигаядаги қабр (кимникилиги номаълум) ҳам бир неча марта хаёлимдан ўтди. Мен бу қабр билан устоз ўртасида жиддий боғлиқлик борлигини тушундим. Устознинг ҳаётига қанчалик чуқур кириб бормайин, бу боғлиқлик тагига етмаган бўлсам-да, ҳартугул қабр билан боғлиқ хотиралар ҳаётининг бир қисми

эканлигига имон келтирдим. Лекин мен учун бу қабр жонсиз бир нарса эди. У бизнинг ўртамизда турган эшикни очадиган калит бўла олмасди. Балки, аксинча, катта бир тўсиқдек эди гўё.

Ишлар мана шундай давом этаётган вақтда мен унинг хотини билан суҳбатлашиб қолдим. Бу кузнинг совуқ кунларидан бирида бўлганди. Устозимнинг уйи атрофида икки-уч кундан бери ўғрилиқлар содир бўлаётганди. Бу кеч ҳам хонадонлардан нимадир йўқолганди. Устозимнинг хотини жуда кўриб қолган. Бир гал устозим оқшом уйда йўқ экан. Ушанда Токиога вилоятдаги бир касалхонада ишлайдиган ҳамюрт дўсти келган бўлиб, яна икки-уч танишлари уни тушликка чақиришган экан. Устозим, мен йўқлигимда хотиним билан уйда ўтириб тура оласанми, деб сўради ва вазиятни тушунтирди. Мен иккиланиб ўтирмай рози бўлдим.

XVI

Устознинг уйига келганимда қош қорайиб қолган, устозим аллақачон кетиб бўлган эди.

– Ҳозиргина кетди – кеч қолишни ёмон кўради, – деди хотини ва мени эрининг кабинетига бошлаб борди. Хонада европача стол-стулдан ташқари каттагина жавон бўлиб, унда китоблар муковаси ярақлар, ойнага чиरोқ ёруғи тушиб турарди. Уй бекаси мени юпка ёстиққа ўтказди ва “шу ердаги китобларни ўқиб ўтиринг”, деб хонадан чиқиб кетди. Ноқулай аҳволда қолдим, мен худди хўжайин келишини кутаётган меҳмонга ўхшардим. Ўзимни чалғитиш учун тамаки чекдим. Орқа хонада бека хизматкор билан ниманидир гаплашаётган эди. Кабинет уйнинг энг чеккасида жойлашгани учун сокинлик ҳукм сурарди. Ичкаридан овоз эшитилмай қолди ва хонага сукунат чўкди. Менда ҳозир ўғрилар келади, деган хавотир пайдо бўлди ва диққатим ошиб, бутун вужудим қулоққа айланди.

Кўп ўтмай, бека кириб келди.

– Эҳ! – деди у менга бироз ҳайронлик, бироз истехзо билан қараб. – Сиз ўзингизни бу ерда ноқулай сезаяпсизми?

– Йўқ, ҳаммаси яхши.

– Зерикмаяпсизми?

– Йўқ, аксинча, мен бу ерни кўриқлаб, ўғриларни пойлаб ўтирибман.

Бека кулиб юборди. Унинг қўлида чой бор эди.

– Бу энг чекка хона экан, шунинг учун кўриқлаш бироз ноқулай, – дедим.

– Мени маъзур тутинг. Балки ичкарига ўтарсиз? Мен бу ерда зерик-япсиз, деб ўйлаб чой олиб келгандим. Қарши бўлмасангиз, ўша ерда ичарсиз, чойни?

Мен унинг кетидан хонадан чиқдим. Ичкари хонадаги узун ўчоқда металл чойнак хуштак чаларди. У мени чой ва ширинликлар билан меҳмон қилди. Ўзи эса, кейин уйқум қочади деб, чой ичмади.

– Нима, устоз бундай йиғилишларга кўп бориб турадими?

– Йўқ, камдан-кам. Сўнгги пайтларда у янаям одамлардан узоқлашиб бормоқда.

Унинг бу сўзларида норозилик аломати йўқ эди.

– Демак, сиз истисносиз.

– Йўқ, у мени ҳам унутиб қўймоқда.

– Йўқ, бу гап ёлғон, – дедим мен, – сиз бунинг рост эмаслигини билиб туриб айтаяпсиз.

– Шундайми? Нега энди?

– Ростини айтганда, устоз одамларни ёмон кўриб қолган, лекин бу сизни севишига тўсқинлик қилмайди.

– Сиз олим одамсиз, сўзга ҳам устасиз. У одамларни ёмон кўради, шунинг учун мени ҳам ёмон кўради. Нима фарқи бор? Маъноси бир хил.

- Шундай деса ҳам бўлади, лекин менинг гапим ҳақиқатга яқинроқ.
- Эҳ, бу эркаклар!.. Улар тортишишни мунча яхши кўришмаса!?

Аёлнинг кейинги сўзлари бироз кескин янгради. Лекин оҳанги унчалик қўпол эмасди. У замонавий аёллардан фарқли ўлароқ, ўзини ақлли кўрсатишга ҳаракат қилмас, ундан кўра вужудининг туб-тубида ватан курган қалбини авайлашни афзал биларди.

XVII

Менинг унга айтадиган гапларим кўп эди. Лекин унга бўлмағур тортишувларни яхши кўрадиган одам бўлиб кўринмаслик учун ўзимни босдим. Пиёламга жимгина термулиб ўтирганимни кўриб:

- Яна қуяйми? – деди.

Мен жимгина пиёлани узатдим.

- Нечта? Битгами ёки иккита?

Ғалати! Қанди кўлида ушлаб туриб, мендан қанча солишни сўраяпти. Бу унинг менга мулозамати эмас, балки бироз олдин айтган сўзларига узрхоҳлиги эди.

Мен чойимни жимгина ичдим. Пиёлани бўшатсам-да, жим ўтиравердим.

- Индамай қолдингиз! – деди у.

- Яна тортишув бошласам, урушадигандек туюлаяпсиз! – дедим мен.

– Шундайми? – деди бека. Яна суҳбатимиз уланиб кетди. Суҳбат мавзуси энди устозга кўчди.

– Бир гап айтсам майлими? Балки бу сизга қуруқ гапдек туюлиши мумкин, лекин бу жиддий масала.

- Гапираверинг.

– Айтинг-чи, агар сиз бирдан ғойиб бўлиб қолсангиз, устоз сизсиз яшай оладими?

- Билмадим... Буни мендан эмас, устозингизнинг ўзидан сўранг.

- Мен жиддий айтаяпман. Яширмасдан. Тўғриси айтаверинг.

- Тўғриси?.. Мен сизга бор ҳақиқатни айтаяпман: билмадим.

– Майли, яна бир гап: сиз уни севасизми? Бу савол энди устозга эмас, айнан сизга таалуқли. Бунга нима дейсиз?

- Албатта!

– Мана қаранг: сиздек вафодор хотин бирдан йўқ бўлиб қолса, устоз нима қиларди? Дунёга қизиқиши сўнган одам... Агар сиз бўлмасангиз устоз нима қилган бўларди? Буни айнан сиз яхшироқ тушунасиз. Сиз яхшироқ биласиз... Шунинг учун айтинг-чи, у бахтли бўлармиди, йўқми?

– Буни мен тушунаман (устоз бошқача ўйлаётган бўлиши ҳам мумкин). Агар мендан айирлиб қолса, у бахтли бўлмас эди. Айтайлик, у ҳатто яшолмасди ҳам. Бу ўзимнинг фикрим бўлса ҳам, фақатгина мен уни бахтли қила оламан. Аминманки, менинг ўрнимда бошқа бир кимса бўлганда ҳам, мен бераётган бахтни беролмаган бўлур эди. Шунинг учун мен хотиржам бўлсам ҳам бўлаверади.

– Сизнинг бу ишончингиз устознинг дардига малҳам бўлади, деб ўйламайман...

- Бу бутунлай бошқа масала.

- Нима, сиз энди ҳам устоз мени севмайди, дея оласизми?

– У мени севмайди, дея олмайман. Бундай маънода айтмадим. Устозингиз бу дунёни севмайди. Охири вақтларда у киши дунёни ҳам эмас, одамларни севмай қўйди. Мен ўша одамлардан бириман. Шундай экан, у мени сева олармиди?

Охири “у мени севмайди”, деган фикри қандай маъно касб этганини тушундим.

XVIII

Мен шу йилнинг июнь ойида курсни тамомлашим, шу боис апрель ойидан кечиктирмай диплом ишимни ёклашим керак эди. Бир неча ой қолганида бироз саросимага тушдим. Бошқа талабаларнинг аллақачон керакли маълумотлар ва билимларга эга эканликларини кўрдим. Бир нарсага қатъий аҳд қилган эдим, у ҳам бўлса, янги йил кириши билан диплом ишини тугатишга астойдил бел боғлайдиган бўлдим. Шу қарор билан ишимни бошладим, лекин ишимда ҳеч унум йўқ эди. Берилган вақт давомида мен фақат мавзунинг умумий ҳолатини ва режасини туза олдим, холос. Энди ушбу иш устида бош қотира бошладим. Диплом иши мавзусини қисқартиришга тўғри келди, китоблардан саралаб-саралаб, хулоса ясадим.

Мен танлаган мавзу устознинг мутахассислиги билан узвий боғлиқ эди. Бу борадаги фикрларим ва саволлар билан ўртоқлашганимда у фикрларимни маъқуллади. Бирор нимадан қийналиб қолсам, нимани ўқишни сўраш учун ўша заҳоти унинг олдига чопардим. Устозим ҳар доим ўз фикрларини менга баён этарди. Бундан ташқари, зарур бўлган икки-учта китобни менга тортиқ қилиб ҳам юборди. Лекин у мени бошқаришни ўз зиммасига олишини хаёлимга ҳам келтирмас эдим. Охирги вақтлар кам ўқиганим сабабли кўплаб янгиликлардан беҳабар қолгандим.

Бирданига устозимнинг турмуш ўртоғи авваллари уни кўп китоб мутолаа қилгани, кейин нима сабабдандир китобларга қизиқиши сўнгани ҳақида гапирганини эслаб, дабдурустдан сўрадим:

– Устоз, нега сиз китобларга қизиқмайсиз? Азалдан шунақамисиз?

– Нега ундай дейсан? Ҳа, тўғриси, буни ўзим ҳам билмайман. Шунчаки, қанча... Шунчаки, қанча китоб ўқима, бундан ҳеч нарса чиқмайди.

– Бор-йўғи шуми?

– Менимча, бу сабаб эмас, биласанми, авваллари мен одамлар орасида ўзимни ноқулай сезардим. Агар менга саволлар билан мурожаат қилсалар-у, мен ўша саволларга жавоб беролмасам, ноқулай бўлар эди, энди эса билмаслик уятлигидан чўчимайман ва натижада китоб ўқишга қизиқишим йўқолди. Қисқа қилиб айтганда, қариб қолдим.

Устозимнинг мулоҳазаларига жавобан бир нима дейишим қийин эди. Дунё ишларидан юз ўгириб, қайғуни енгганига ўзи ҳам ишонмаётганди. Мен унинг қарилик ҳақидаги фикрлари тагига етолмай хайрлашдим. Шу кундан бошлаб мен диплом иши устида зўр бериб ишлай бошладим, зўриқиб ишлаётганимни қизарган кўзларимдан билса бўларди. Утган йили битирган талабалар ҳақида сўраб-суриштирдим. Улардан бири қабул ҳайъатининг вақти тугашига озгина қолганида иншони топширишга улгурган экан. Бошқаси эса ўн беш дақиқа кечикиб, иншо топширишдан маҳрум бўлиши аниқ бир вақтда, профессорнинг ёрдами билан ишини топширган. Бу фикрлардан кейин қатъиятим янада кучайди. Худонинг берган кунни зўр бериб кутубхонанинг қоронғи хонасидаги баланд расталардан китоб қидирдим. Овчи ўлжасини овлагандек, кўзларим китоб муқоваларидан зарҳал ҳарфларни изларди. Олхўрилар гуллаган, аста-аста эсаётган совуқ шамол тинмай йўналишини ўзгартирар, мен эса фақат иншо устида бош қотирар эдим. Ниҳоят, апрель, ойининг сўнгги кунлари мен ҳам иншони топширдим. То ишимни тугатмагунча устозимнинг остонасини босиб ўтмадим.

XIX

Мен яна аввалгидек қушдай енгил тортдим. Ёзнинг бошланиши эди, олчалар гулини тўкиб шохлари яланғочланган, куртаклар энди-энди уч бера бошлаган эди. Қафасдан озод бўлган қушдек мен қанотимни кенг ёйиб олгандим. Ўша заҳотиёқ устоз хузурига ошиқдим. Йўл бўйи кўзларимни

қуриган ўтлар орасидан барқ уриб турган ям-яшил бута девордан узмадим, баланд анор шохлари орасидан чарақлаб турган қуёш ғоят мафтункор эди. Бу гўзалликни гўё умримда биринчи бор кўраётгандекман.

Устозим юзимдаги қувончни кўриб:

– Демак, диплом ишини тугатгансан, жуда соз! – деди мамнун ҳолда.

– Ниҳоят, тугатдим, устоз, – деб жавоб бердим мен. – Раҳмат, энди озодман.

Ҳақиқатан ҳам ҳамма ишни қойил қилганимдан ғурурим жўш урди, энди бемалол сайр қилсам бўлади. Бажарган диплом ишимдан кўнглим тўқ эди. Ишимнинг моҳиятини устозга тушунтирар эканман, у фақат босиқлик билан “ҳа, ҳа, шундайми?” деб қўяр, камчилигимни айтмасди. Мен эса бирон-бир камчилигимни сезиш у ёқда турсин, орзуларим билан андармон эдим. Бирок ўша куни шунчалик эҳтиросга берилиб кетган эдимки, ҳатто устознинг кайфиятини кўтармоқчи, уни, табиат гўзаллигидан баҳраманд бўлиши учун, яшил олам сари чорламоқчи бўлдим.

– Устоз, юринг, сайр қилгани у ер-бу ерга борайлик!

– Қаерга ҳам борардик?

– Менга фарқи йўқ.

Устозимни фақат шаҳар ташқарисига олиб чиқиш ниятида эдим. Бир соатдан сўнг устоз билан шаҳар ташқарисидagi шундай жойга бордикки, у ернинг шаҳар ёки қишлоқ эканлигини тасвирлаш қийин. Кўм-кўк баланд бута шохидан синдириб, баргини шилиб ташладим-да, “сурнай” ясаб чала кетдим. Лекин устоз бунга парво қилмай, бошқа ёққа қараб кета бошлади.

Кўп ўтмай биз қалин печак қоплаган тор йўлакка дуч келдик. Дарвозага қоқилган тахтачадаги ёзув бу боғ-уйнинг хусусий эмаслигидан далолат берарди. Устоз, йўлакдан тепаликка кўтарилайлик, деди. Бунга мен жон деб рози бўлдим:

– Албатта, балки боғбон бордир.

Бориб қарасак, чап томондаги уйнинг деразалари очик экан, уй эса бўм-бўш, ҳеч зоғ йўқ. Фақатгина ташқарига қаратилган аквариумда олтин балиқчалар сузарди.

– Қандай сокинлик! Сўроқсиз кирганимиз тўғримикан?

Биз боғ ичкарисига кириб бордик. У ерда ҳам ҳеч ким кўринмади. Атроф гулларга бурканган эди. Устозим баланд оқиш гулни кўрсатиб, деди:

– Бу “киришима” деган гул.

Ун квадрат метрдан ортиқроқ майдон пиёзгул кўчатларига тўла эди. Ҳали пиёзгул очиладиган вақт бўлмагани сабабли бирорта ҳам гул кўринмасди. Уват четига бир эски ўриндик бор экан, устозим шу ўриндикқа ёнбошлаб олди. Ўриндикнинг бир четига омонатгина ўтириб, томоғимни чайдим. Устоз мусаффо осмондан кўз узмасди. Мени эса ям-яшил кўчатлар сеҳрлаб қўйганди. Бориб қарасам, уларнинг барги ҳар хил экан. Бирорта ҳам кўчатнинг шохиди бир хил рангдаги барглар учрамасди. Устозимнинг баланд гул шохига осилган шляпаси шамолда учиб тушди.

XX

Мен дарҳол шляпани ердан олдим. Бармоқларим билан чангини қоқиб, устозга дедим:

– Устоз, шляпангиз ерга тушиб кетибди.

– Раҳмат!

Қаддини ростлаганча устоз қўлимдан шляпасини олди ва мени саволга тутди:

– Айтинг-чи, сизларнинг моддий аҳволингиз қандай?

– Очигини айтсам, яхши.

– Ҳар қалай даромадларингиз қанча? Кечирасиз, албатта.

– Қанақа даромад? Фақат ер, холос, пулимиз умуман йўқ.

Устозимнинг биринчи бор оиламиз моддий аҳволи ҳақида тўғридан-тўғри савол бериши эди. Мен эса бир марта ҳам у ниманинг ҳисобига яшадини сўрамаганман. Қандай қилиб ҳеч иш қилмай яшаш мумкин? Бу фикр мени ўйлантириб қўйган, лекин ҳеч нарса тушуна олмасдим. Фақат устозга бундай савол бериш одобдан эмас, деб шу вақтгача ўзимни тийиб келардим.

– Устоз, сизнинг моддий аҳволингиз-чи?

– Нима? Мен бой одамга ўхшайманми?

Устозим доим одми кийиниб юрарди. Унинг уйи ҳашаматли эмасди, моддий аҳволи ҳам мактагулик эмас. Ҳаёти тўқис ва тинч бўлса-да, етиш-мовчиликлари ўзига етиб-ортарди.

– Ҳар ҳолда, мен шундай ўйлайман, – жавоб бердим мен.

– Унча-мунча қўр-қутим бор-у, лекин бой одам эмасман. Агар бой одам бўлганимда, бундан яхшироқ уй қурган бўлардим.

Устозим шундай дея туриб, ўриндиққа бориб ўтирди. У гапини тугатиб, чўп билан ерга доира чизди, доира ўртасига бамбул гулини санчиб қўйди.

– Қачонлардир бой эдим!

У ўзи билан ўзи сўзлашгандай паст овозда гапирар, мен эса сукут сақлардим. Бу сўзларни айтиб, устозим ғамгин кулимсираб менга қаради. Мен жавоб қайтармадим. Охири тажрибасизлигим ва ҳаёт сабоқларидан беҳабарлигим панд бериб, мум тишлаб қолдим. Шунда устоз мавзуни ўзгартирди:

– Отаннинг соғлиғи қандай?

Январь ойидан бери отамнинг ҳолидан беҳабар эдим. Отам ҳар ойда қисқагина мактуб ва озроқ пул жўнатарди. Унинг дастхати тиниқ бўлиб, касал одам ёзгани асло билинмасди.

– Бу ҳақда ёзмайди. Ҳаммаси яхши бўлса керак-да.

– Агар шундай бўлса, жуда яхши, лекин касаллик барибир касаллик-да.

– Барибир ёмон фикрга боряпсиз-а? Ҳозирча ҳеч қандай ўзгаришлар йўқ. Менга ҳеч қандай хабар ёзишмаяпти.

– Ҳа-а...

Устознинг моддий аҳволи, отамнинг касаллиги ҳақидаги барча гаплар оддийдек туюлар эди. Лекин унинг ўша берган икки саволи тубида жуда катта маъно бор эди. Устознинг бошидан ўтганларни билмаганим сабаб мен бу борада гап очмай қўя қолдим.

XXI

– Агар моддий маблағинг бўлса, ишларингни тугатиб унга эга бўлиш вақти келди. Менинг сенга ортиқча ғамхўрлик қилаётганимни тўғри тушун, отанг ҳаётлигида ўз меросинга эга бўлсанг, нима қилибди! Агар бирор нохуш ҳолат юзага келса, мол-мулк мусодараси юзасидан саволлар кўтарилади.

– Ҳа, бу гапингиз тўғри.

Устознинг гапларига унчалик аҳамият бермадим. Бизнинг оилада отам, онам ва мен бўлганим учун бу гаплар ортиқчадек эди. Мен бу ҳолатга бироз хайрон бўлдим. Катталарга ҳурматим юзасидан индамадим.

– Агар отангнинг бевақт вафоти ҳақида сўз очиб, қўнглингни оғритган бўлсам, мени кечир. Ахир инсоннинг умри абадий эмас-ку. Ҳар қанча соғлом бўлмасин, бир бошда бир ўлим бор. – Устознинг бу сўзларида қандайдир ғамгинлик зоҳир эди.

– Мен бу ҳақда ҳеч ҳам ўйламабман, – жавоб бердим мен. Сўнг устозим менинг қариндош-уруғларим ҳақида суриштира бошлади.

Охир-оқибат у деди:

– Уларнинг ҳаммаси яхши одамларми?

– Деярли ҳаммаси содда, кишлоқ одамлари.

Мен жуда қийин аҳволда қолдим. Устозим ўйлаб туриб жавоб беришимга қўймай, саволга тутарди.

– Оддий кишлоқ одамлари аҳмоқликда шаҳарликлардан ўтиб тушади. Бундан ташқари, сенингча, қариндошларинг ичида мана буниси аҳмоқроқ, дейдигани йўқми? Сенингча, умуман дунёда аҳмоқ одамлар камми? Бир қараганда ҳамма бип-бинойидек инсон, яхши одам. Агар борди-ю, бошларига нохуш иш тушгудек бўлса, ғирт аҳмоққа айланадилар. Мана шуниси ачинарли. Шунинг учун андиша-пандишани йиғиштириб қўй.

Устоз шу билан сўзини тугатмоқчи эмасди. Унинг гапларига жавоб бермоқчи ҳам эдимки, бирдан орқадан итнинг вовуллаши эшитилди. Биз кўркиб ўгирилиб қардик. Боғ ичкарасида чоғроқ ғаровзор бор экан, шу ғаровзор ичидан бир ит бошини чиқарганча бизга қараб қаттиқ-қаттиқ вовуллади. Бир вақт ўша ердан чамаси ўн ёшлардаги бир бола югуриб чиқиб, итга жаҳл қилиб бакира кетди. Бола бошига қоғоздан ясалган шапка кўндириб олган эди. Устозга яқинлашиб, ҳарбийларча саломлашди.

– Амаки, сизнинг бу ерга кирганингизни ҳеч ким кўрмадими? – деб сўради болакай.

– Ҳеч ким кўргани йўқ.

– Опам билан онам ошхонада эдилар.

– Ҳа, шунақами?

– Ҳа, амаки! Бориб, саломлашиб, рухсат сўрасангиз бўлармиди...

Устозим кулиб юборди. Чўнтагидан ҳамёнини олиб, беш центлик танга узатди.

– Бориб онангга айт, шу боғда бироз дам олишимизга изн берсин.

Бола кулимсираб, бошини сарак-сарак қилиб жавоб берди:

– Мен энди патруль бошлиғиман.

Шундай дея ўтлар орасидаги йўлакдан югуриб кетди. Ит ҳам думини кўтарганча унинг ортидан эргашди. Бироз ўтгач, йўлда яна икки-уч нафар шу ёшдаги болалар “патруль бошлиғи”га қўшилиб югуриб кетишди.

XXII

Бола ва унинг кучуги ортидан қараб қолган устознинг нима демоқчи эканини тушунолмай ҳайрон эдим. Уша вақтлар мени мерос ва шунга ўхшаган нарсалар қизиқтирмас эди, нега бу саволлар устознинг хаёлига келиб қолган экан-а? Мен жамиятдаги ўрнимнинг фойдаси ёки зарари ҳақида бош қотиришдан йироқ эдим. Ўйлашимча, бундай ҳолатларга дуч келмаганим сабаб бўлса керак, ёш ўсмирга пул ғами деган ташвишлар ҳали узоқ-узоқларда туюлар эди. Устоздан фақат биргина гапини, яъни нега ҳар қандай инсон оғир вазиятда аҳмоқлик қилиб қўйиши мумкинлигини изоҳлаб беришини кутар эдим.

Бола билан ити кетганидан сўнг ям-яшил боғни яна сукунат чулғади. Биз ҳам кимирламай, ушбу сукунатдан сархуш бўлдик. Бир пайт осмоннинг мовий ранги ўз тароватини аста-аста йўқота бошлади. Кўз олдимизда ҳайхотдек чинор ва унинг оч-яшил япроқларга бурканган шоҳлари секин-аста қорая бошлади.

Узоқдан юк ортилган автобуснинг кучанган товуши эшитилди. Кўз ўнгимда аравасини сабзавотларга тўлдириб шаҳар бозорига олиб кетаётган деҳқон бобо гавдаланди. Устоз автобус товушидан ўзига келди.

– Хўш, кўпи кетиб ози қолдимми? Ҳақиқатан ҳам кунлар узун, аммо бу гўзалликка бир махлиё бўлиб қолсанг, қарабсанки, кеч тушганини ҳам билмай қолсан.

Уриндикқа чалқанча ётгани сабабли устозимнинг кийимига чанг юққан экан. Мен унинг кийимини қоқа бошладим.

– Раҳмат! Сақич ёпишмабдими?

– Йўқ, топ-тоза бўлди.
– Бу кийимни яқинда тиктирган эдим. Агар уни кирлатиб уйга борсам, хотиним кесатиб... “рахмат!” дейди.

Биз яна тепаликда жойлашган чоғроқ уйнинг олдидан чикдик. Биз кириб борган уйнинг атрофида ҳеч ким кўринмади, бироздан сўнггина уй бекаси ва ўн беш-ўн олти ёшлар чамасидаги қиз ипни ғалтакка ўраб ўтирганига кўзимиз тушди. Уй бекасидан безовта қилганимиз учун узр сўраб, аквариумдаги тилла балиқчалар олдига келдик. Уй бекаси мулойимлик билан ўғлига совға қилинган танга учун раҳмат айтди. Дарвозадан ташқарига чиқиб икки-уч даҳа юргач, устозимга юзланиб, яна бояги масалага қайтдим:

Устозим кулиб, мавриди ўтиб кетгани ва бу вазиятни тушунтиришга ҳожат йўқлигини айтди.

– Пул, дўстим, пул! Пулни кўрган ҳар қандай бағрикенг инсон ҳам золимга айланади.

Устознинг гапи менга қаттиқ таъсир қилди. Унинг ҳолатидан ҳайратда қолганча йўлимда давом этдим. Устоз бироз орқада келар эди. Бирдан мени чақирди.

– Мана қара! Ҳой! Мана, кўрдингми?

– Нимани?

– Ўзингнинг кайфиятингни. Менинг биргина жавобимдан кайфиятинг ўзгармадими?

Мен тўхтаб, унинг етиб келишини кутиб турдим.

XXIII

Ўша дамда мен юрагимнинг туб-тубидан устозимдан хафа эдим. Шунинг учун устозимдан сўрамоқчи бўлганларимни ҳам сўрамадим. У менинг ҳолатимни сезган-сезмаганлигини билдирмади.

Устозимнинг секин, бир меъёрда қадам ташлаб юриши сал ғашимни келтирди. Мен нимадир қилиб унинг жигига тегмоқчи бўлдим.

– Устоз!

– Нима?

– Биз боғбоннинг олдида бўлганимизда кечгача кўтаринки руҳда юрдингиз. Сизни бундай ҳолатда кам учратганман, шу боис бу менга қизик туюлди.

Устозим ўйланиб, жавоб беришга шошилмади. Гапим унга малол келганини сездим. Устозим йўл четига ўтди, чиройли, кўм-кўк бута девор ёнига келиб, кимонога ўранганча ҳожатини чиқарди. Мен уни кутиб турдим.

– Узр!

Устоз яна йўлида давом этди. Мен унга нима биландир таъсир этиш ниятидан қайтдим. Биз кетаётган йўл борган сари шовкин-сурондан жонланиб борарди. Теп-текис ва чексиз шопипоялар ортда қолиб, икки томонда қурилиш ишлари бўлаётган жойлардан ўтиб борар эдик. Металл тўрлар билан ўралган товук инлари, ғаровзор атрофида саф тортган уйларнинг бари тинч, сокин, шаҳар томондан бир-бирининг изидан от-аравалар келмоқда эди.

Бу ҳол менда катта таассурот қолдирганидан берган саволларим эсимдан ҳам чиқиб кетди. Устоз аввалги мавзуга қайтганида менинг фикрларим чувалашиб кетди.

– Мен кечгача ҳаяжонда юрдимми?

– Унчаликмас, озгина.

– Майли, сезилган бўлса, яна яхши. Мен ҳақиқатан ҳам ҳаяжонда эдим. Гап пул ҳақида кетса, ҳар доим ҳаяжонланаман. Сени билмадим-ку, лекин мен бу борада қатъий фикрга эгаман. Ўн, йигирма йил ўтса ҳам инсонлар томонидан камситилган пайтларимни эсимдан чиқармайман.

Устозимнинг гап оҳангидан унинг аввалгидан ҳам хаяжонда экани сезилиб турарди. Мени хижолатга солган унинг сўзлари эмасди. Унинг ҳар бир сўзи менга ўғитдай эшитиларди.

Устозимнинг бунчалик очиқ гапириши мен учун кутилмаган ҳолат эди. Унинг ҳеч кимга ўхшамайдиган бу феълида ўз фикрига ишонтириш қобилияти шунчалик кучли эканини шу дамгача билмаган эканман.

Уни иродаси кучсиз одам деб билардим. Унинг сахий, камтар инсонлиги мени ўзига тортар эди. Бир дақиқа аввал жаҳлимни чиқариб, кўнглига озор бермоқчи бўлган одамим бирданига кучли инсонга айланиб ўтирибди, ахир.

Устоз сўзида давом этди:

– Мен алданганман. Ўз жигарларим алдаган. Отам тириклигида улар жуда яхши одамлар эди. Отамнинг вафотига яқин улар шунақанги разил инсонларга айландиларки, таърифга сўз ожиз. Болалик давримдан то шу кунгача улар мени камситиб, хўрлаб келишди, буни ҳеч қачон унутмайман. Умрбод унутмасам керак. Лекин мен қасоскор эмасман. Ҳеч кимдан ўч олиб ўтирмадим, мен бошқача йўл тутдим. Мен нафақат улардан, балки барча одамлардан нафратланаман. Менимча, шунинг ўзи етарли бўлса керак.

Мен унга таскин бериш учун сўз топа олмадим.

XXIV

Бизнинг суҳбатимиз ўша куни ўз поёнига етганди, бу мавзуга бошқа ҳеч қайтмадик. Мен устознинг бу хатти-ҳаракатидан норози эдим. Шаҳар четига етганимизда биз электропоездга чиқдик, вагонда деярли чурқ этмай кетдик. Поезддан тушгач (йўлларимиз қарама-қарши томонга йўналган эди), хайрлашув чоғида устозим сал ўзига келди. Мулойим овоз билан деди:

– Энди июнь ойигача энг яхши вақт, ҳаётингнинг энг яхши даври. Сайр кил, ўйна!

Мен кулиб, шляпамни ечдим. Шу лаҳзада устозга қараб, нахотки, шу инсон одамлардан нафратланса, деб ўйладим. Унинг кўзида ҳам, сўзида ҳам бу нафрат сезилмас эди. Мени қийнаган саволларга устоз кўнгилдагидек жавоб берди, буни тан оламан. Лекин бу фикрлардан керакли хулосани чиқаролмасдим. Устозимнинг жумлалари баъзида шундай мавҳум тугар эдики, мен уларни тушуна олмадим. Шаҳар ташқарисига қилган саёҳатимиз давомидаги суҳбат ҳам мен учун шу тарика тушунарсиз бўлиб қолди.

Бир вақтлар мен устозимга дабдурустдан бу ҳақда гапирганимда, у кулиб қўйганди.

– Ахир, шунга ақлим етмаса, нима қилиб юрибман? Назаримда, сиз менга фикрингизни очиқ баён этмаяпсиз, ҳамма гап ана шунда.

– Мен ҳеч нарсани яширмайман.

– Йўқ, яшираяпсиз!

– Нега сен менинг фикрларимни, қарашларимни аввалги ҳаётим билан боғлаб кўрмадинг? Балки фикрларим теран эмасдир, лекин ўйлаганимни, фикрларни одамлардан яширмайман. Яширишимга асос йўқ. Агар гап менинг аввалги ҳаётим ҳақида кетаётган бўлса, уни сенга тўлиқ сўзлаб беришим керак – бу эса алоҳида ва жиддий масала.

– Йўқ. Сизнинг ўтмишда туғилган фикрларингиз мен учун жуда қадрли. Агар, ҳаёлан ўтмишни ўзимиздан айирсак, у қадрини йўкотади. Ички туйғулари бўлмаса, инсоннинг ташқи кўринишидан қониқиш ҳосил қилмайман.

Устоз ҳайрон бўлиб менга қаради. Унинг сигарет ушлаб турган қўли калтирар эди.

– Жуда довюрак экансан!
– Мен бундай нарсаларга жиддий қарайман. Ўзим учун ўзгалар ҳаётидан керакли хулоса чиқаришни хоҳлайман.

– Демак, сенга ўтмишимни очиб солайми?

“Очиб солайми” деган ибора, назаримда, ғоят таҳдидли жаранглади. Шундай ҳолатга тушдимки, гўё қаршимдаги одам хурматли устозим эмас, балки қандайдир жинойатчидек. Устозим ялт этиб менга қаради.

– Жиддий сўраяпсанми буни? – деди яна устозим. – Ўтмишим ту-файли инсонларга бўлган ишончим йўқолган, сенга ҳам ишонмайман. Лекин ишонишни хоҳлайман. Сен жуда самимийсан, сенга ишонмаслик учун... ўлишимдан аввал ҳеч бўлмаса бир одамга ишонишни хоҳлардим. Бу дунёдан инсонларга ишониб кетишни хоҳлардим. Сен мен ишонган инсон бўла оласанми? Уша инсон бўлишни хоҳлайсанми? Чин юракдан айт! Агар астойдил ҳаётимни билишга жазм этган бўлсанг, чин ҳақиқатни гапирганим бўлсин.

– Яхши! – давом этди устозим. – Сенга айтиб берай. Бутун ўтмишимни ҳикоя қиламан. Унинг эвазига... эҳ, майли, энди аҳамияти йўқ. Лекин менинг ўтмишим сенга фойда бермаслиги мумкин. Буни тезда билиб оларсан, аммо сабабини айтишга ҳали эрта.

Уйга қайтиб борганимда ҳам тушкун кайфият мени тарк этмаганди.

XXV

Профессорнинг нигоҳи билан қараганда, ёзган диплом ишим тахмин қилганимчалик қойилмақом эмас эди. Устоз ундан қониқмаганди. Аммо шундай бўлса ҳам, мен ҳимояга киришдим ва ишни ўзим ўйлагандек ёқладим. Диплом топшириш маросими куни мен жомадонимдан пўпанак босган, эски русумдаги кийимимни олиб кийдим. Биз маросимда қатор тизилиб турдик, кун жуда ҳам иссиқлиги учун, ҳамма битирувчи-лар диққинафас бўлиб туришарди. Шамол келмайдиган жойга туриб қолганимдан кўп ўтмай рўмолчам жикқа ҳўл бўлди.

Маросим тугаши биланок югуриб уйга қайтдим. Кийимларимни ечиб, қип-яланғоч бўлиб олдим. Иккинчи қаватнинг деразасини очиб, телескоп-га ўхшаб ўралган дипломимни қўлимга олганча атрофни кузатдим. Кейин дипломимни стол устига қўйиб, хонанинг қоқ ўртасида ерга ётиб олдим. Уйқу аралаш ўтмишим ҳақида ўйланиб қолдим ва келажагимни ўзимча тасаввур қилдим. Шунда, ҳозиргина олган дипломим ҳаётимда бирор маъно касб этармикин ёки йўқми, деган хаёллар миямда чарх урарди.

Мен ўша оқшом устозимнинг уйига кечки овқатга бордим. Аввалдан ваъдалашиб қўйгандик. Меҳмонхонада тузалган гулдор, чиройли, оҳорланган дастурхон чироқ нурида нафис ялтираб турарди. Ҳар сафар устозимнинг уйида овқатланганимда, албатта, дастурхонга Европа ресторанидагидек оҳорланган сочиқлар, кулокли пиёлалар, овқат ейдиган махсус чўплар қўйилар, буларнинг барчаси ҳозиргина ювилгандек топ-тоза турарди.

“Бу қўйлак янги. Кирчимол бўлиши учун сидирға рангда бўлиши керак. Агар оппоқ бўлса, унда гард юқтирмаслик лозим”, – устозим шундай дер эди.

Табиийки, бундан устозимнинг ўта озодалиги кўриниб турарди. Бундан ташқари, унинг кабинетига қачон кирмай, ҳамма нарса саранжом-саришта бўларди.

“Устозим жуда ҳам тозалик шайдоси-я”, деганимда, унинг хотини:

“Ҳар доим ҳам эмас, кийиниш борасида бунга қўшилмайман” – дер эди. Буни эшитиб турган устозим:

“Ростини айтганда, мен руҳан асабий одамман, шунинг учун доим қийналаман. Ўйлаб қарасам, аҳмоқларнинг аҳмоғиман,” – деб ўзи қаҳ-қаҳ

отиб кулиб юборарди. “Рухан асабий одамман” деган иборани қай маънода, тўғридан-тўғри фан тилидаги рухий касаллик маъносида айтдимиз ёки мажозий маънода – тушуна олмадим.

Уша оқшом мен устозимнинг шундоқ рўпарасидан жой олган эдим. Хотини эса тўрда (биз столнинг ҳар икки томонида эдик) юзини боғ томонга қаратиб ўтирарди.

“Табриклайман!” – деб устозим мен учун қадах кўтарди. Мен эса бу табриқдан ҳеч қувонмадим. Бунинг сабабларидан бири, ушбу хурсандчиликка нисбатан қалбимда ҳеч қандай туйғу бўлмаганидир. Бунинг устига, устозимнинг табриги менга самимий эмас, балки истехзолидай, киноялидай туюлди. Устозим кулиб, яна бир бор қадах кўтарганида, тилақларини дилдан айтаётгандек бўлди-ю, аммо барибир мен устозимнинг бу кунги табриги маъносига тушуниб етмадим.

– Бундай пайтда “табриклайман”, деб қўйилади, – кулди у.

Устозимнинг хотини:

– Қандай яхши! Ота-онангиз ҳам жуда хурсанд бўлишса керак!- деди.

Шунда хаста отам ёдимга тушиб кетди. Тезроқ дипломимни олиб бориб отамга кўрсатишни ўйлаб қолдим.

– Сизга нима бўлди? – деб сўради бека.

– Ҳа, албатта, улар хурсанд бўлишлари аниқ.

Уларнинг иккиси ҳам дипломимнинг қаерда ётганидан беҳабар эди.

XXVI

Овқат вақтида устозимнинг хотини оқсоч аёлга юмуш буюрмасдан, унга рухсат бериб, бизга ўзи хизмат қилди. Норасмий меҳмонларга нисбатан бундай мулозамат устозим хонадонининг одатларидан бири эди. Авваллари, менга биринчи маротаба бундай эътибор кўрсатилганда, бундан хижолат бўлган эдим. Кейинчалик бу ҳолатга ўрганиб, ҳеч тортинмай пиёламни узатадиган бўлдим.

– Чойми? Гуручми? Иштаҳангиз яхши-я. – Устозимнинг хотини бундай гапларни дангал айтарди. Лекин бу оқшом кун жуда иссиқ бўлгани учунми, иштаҳам айтарли эмасди.

– Ҳа, бўлдимми? Охирги пайтларда иштаҳангиз яхши эмас, камовқат бўлиб қолдингиз...

– Йўқ, камовқат бўлиб қолганим йўқ. Иссиқ бўлгани учун кўнглим овқат тусамаяпти.

Устозимнинг хотини оқсоч аёлни чақириб, столни йиғиштиришни буюрди. Овқатдан кейин музқаймоқ ва ширинликлар тортилди.

– Буни уйда тайёрладик.

Уй бекаси пазанда бўлгани учун бундай ишлар унга ҳеч чўт эмасди. Мен икки кишилик овқатни паққос туширдим.

– Мана, институтни ҳам битирдинг, бундан кейин нима қилмоқчисан? – сўради устозим. У стулини суриб, тўр томонга қараб ўтирди.

Шу вақтгача фақат институтни битириш ҳақида ўйлаб, келажакка оид ҳеч қандай режа тузмаганим. Нима дейишимни билмай турганимни кўрган бека:

– Уқитувчилик қиласизми? – деб сўради. Бунга ҳам ҳали жавоб беришга улгурмай, яна саволга тутди:

– Ё давлат ходимими?

Мен ҳам, устозим ҳам кулиб юбордик.

– Очиғини айтсам, ҳали ҳеч нима ҳақида ўйлаб кўрганим йўқ. Аслида, мен ишлаш, фаолият кўрсатиш деган нарса ҳақида умуман ўйламаганман. Шунинг учун қай бири мен учун яхши, қай бири ёмон, билмайман. Ҳозир битта йўлни қанлашга ожизлик қилиб турибман.

– Шундайликка шундайку-я, аммо сиз хоҳлаган йўлингизда кетишин-

гиз мумкин. Қайси йўлдан боришни билмайдиганлар ҳам бор. Улар бу масалага сиздек хотиржам қарашолмайди.

Курсдошларим орасида ҳали институтни тугатмасданок, ўрта мактабда ишлашни кўзлаб қўйганлар ҳам бор эди. Мен ичимда беканинг айтган гапларига тўла қўшилдим.

– Майли, майли, сен ундан аввал, отанг ҳаётлигида меросини тақсимлатиб ол. Агар шундай қилмасанг, кейин қийналасан, эслатди устозим.

Май ойининг азалия гуллаган палласида устозим билаң шаҳар ташқарисидаги боғда қилган сайримиз ёдимга тушди. Ушанда қайтаётганимизда, устозимнинг менга жаҳл билан шу ҳақда гапиргани яна кулоғим тагида жаранглади. Унинг гаплари нафақат кўпол, балки ўта таҳдидли ҳам эди.

– Сизларнинг моддий аҳволингиз қандай? – деб бекага юзландим.

– Нега буларни сўраб қолдингиз?

– Устоздан сўрасам, аниқ бир жавоб айтмади.

Бека кулимсираб устозимнинг юзига қаради.

– Тўғри, чунки айтишга арзигулик ҳеч нарса йўқ-да.

– Лекин мен билмоқчи бўлганим, устозимдек кун кечира олиш учун моддий аҳвол қай даражада бўлиши керак? Уйга бориб отам билан гап-лашганимда, буни эътиборга олиб қўярдим-да.

Устозим ҳовли томонга қараганча, тамаки тортарди.

– Менинг моддий аҳволим турмуш ўртоғимнинг ёрдамига боғлиқ. айтарли ҳеч вақомиз йўқ. Лекин мана, шу пайтгача эру хотин кўш хўкиз бўлиб яшаб келмоқдамиз. Сиз, яхшиси, бу гапларни қўйиб, бундан кейин нима биландир жиддий шуғулландинг. Устозингизга ўхшаб бекорчи бўлиб қолманг.

– Мен бекорчи эмасман, – устозим хотинининг гапига эътироз билдириб, унга қараб қўйди.

XXVII

Ўша оқшом кечки ўнлардан ошганда устозимнинг уйдан чиқдим. Икки-уч кундан кейин уйимга, кишлоғимга қайтадиган бўлдим ва хайр-лашиш учун устозникига бордим.

– Анча вақт кўришмасак керак.

– Сентябрь ойида яна қайтасан, шундай эмасми?

Институтни битиргандим, сентябрь ойида қайтиб келишим шарт эмас эди. Мен учун иш топиш қанчалик муҳим бўлмасин, август ойининг иссиқ кунларида Токиогача келиб кетиш менга малол келарди энди.

– Ҳа, менимча, сентябрь ойларида кўришсак керак.

– Ундай бўлса, ўзингни эҳтиёт қил. Биз ҳам ёзда бирор ерга кетишимиз мумкин. Бу ёз жуда иссиқ келадиганга ўхшайди. Бирор жойга кетадиган бўлсак, сенга эсдалик учун суратли мактуб жўнатармиз.

– Агар борадиган бўлсангиз, қаерни мўлжаллаяпсиз?

Устозим кулиб қўйди.

– Бориш-бормаслигимиз ҳали аниқ эмас, бу шунчаки бир фикр.

Ўрнимдан турмоқчи бўлгандим, устозим менга юзланиб деди:

– Отангнинг аҳволи қалай?

Отамнинг касалини тузукроқ билмаганим боис, унинг аҳволи қандайлигидан ҳам беҳабар эдим. Ҳеч қандай хат-хабар келмагани учун аҳволи ёмон бўлмаса керак, деб ўзимча ўйлаб юрардим.

– Касалликка бунчалик бепарво қараб бўлмайди, агар пешоб ажралиши оғир бўлса, бу яхши оқибатларга олиб келмайди.

Мен “пешоб ажралиши оғир бўлса” деган иборанинг маъносини умуман тушунмадим. Қишки таътилда қишлоқда шифокор билан учрашга-

нимда ҳам у сўзларимни эшитмаганга олганди.

– Отанга яхши қаранг, уни асранг, – деди бека. – Агар захар бош ми-
ягача етиб борса, ўлимга олиб келади. Бу ҳазилакам гап эмас.

Бу борада мутлақо тасаввурга эга бўлмаганим учун кулимсираб
туравердим.

– Барибир бедаво дард экан, шунинг учун қанча ғамхўрлик қилинса
ҳам, фойдаси йўқ. Шундай экан...

– Шундай дейсиз-у, лекин нима бўлганда ҳам...

Унинг онаси ҳам айнан шу касаллик туфайли вафот этгани учунми
ё онаси бирдан ёдига тушиб кетдими, бека бироз маънос тортиб, ерга
термулиб қолди. Шунда мен ҳам отамнинг касалини ўйлаб, кўнглимга
ғулғула тушди, отамга жуда ачиғиб кетдим.

Бирдан устозим хотини томон юзланиб деди:

– Шидзу, сен мендан аввал ўласанми?

– Нега бундай деяпсиз?

– Шунчаки сўрадим-да. Ёки мен сендан аввал у дунёга равона
бўлармикинман-а? Кўпинча эри хотинидан аввал бу дунёдан кўз юмади.

– Бу мутлақо асоссиз гап. Эраклар хотинларидан озгина бўлса ҳам
ёши катта бўлади, балки шу сабабдандир.

– Бундан чиқди, мен ҳам сендан аввал у дунёга равона бўлишим керак
экан-да?

– Сиз бундан мустасносиз.

– Нима учун?

– Чунки сиз – соғлом одамсиз. Ҳали шу вақтгача бирор жойингиз
оғримаган. Шунинг учун аввал мен кетсам керак!

– Сен? Нега сен аввал кетаркансан?

– Ҳа, мени айтди, дерсиз.

Устозим менга қараб кулиб қўйди.

– Агар мен сендан аввал кетсам, кейин сен нима қиласан? – устозим
хотинидан сўради.

– Нима ҳам қилардим?..

Хотини шундан бошқа ҳеч нима дея олмади. Устозимнинг ўлим
ҳақидаги бу гапи хотинига оғир ботди, шекилли, кўзлари намлангандек
бўлди. Аммо ердан кўзини олганида, анча ўзига келиб қолганди.

– Нима ҳам қилардим? Илож қанча... Биз хоҳлаймизми, йўқми, йиллар,
ойлар, кунлар ва, албатта, бизнинг ёшимиз ҳам ўтиб бораверади.

У ҳазиломуз оҳангда шундай деб, мен томонга қараб қўйди.

XXVIII

Кетишга шайланиб турганимда яна қайтиб ўриндикқа ўтирдим ва эр-
хотиннинг суҳбати тугашини кутдим.

– Сен-чи, нима деб ўйлайсан? – деб устозим мендан сўради.

Устозимми ёки унинг хотиними, қай бири аввал бу дунёни тарк этиши
менга қоронғу эди. Мен фақат кулимсираб қараб турардим.

– Менга ҳам қоронғу, қанча умр кўришимиз, бу бизларга боғлиқ эмас,
мана эримнинг ота-онаси деярли бир вақтда вафот этишган.

– Иккаласи ҳам бир кундами? – сўрадим мен.

– Бир кунда эмас-ку, лекин кетма-кет кетишди.

Бу ҳақида авваллари эшитмаган эканман, мен учун бу янгилик эди.
Чунончи ҳайрон бўлдим.

– Нега айнан бир вақтда вафот этишган?

Бека саволимга жавоб беришга оғиз жуфтлаган эди ҳамки, устозим
уни тўхтатди.

– Бундай гапларни бас қилайлик!.. Энсани қотиришдан бошқага
ярамайди.

Устозим қўлидаги елпиғич билан елпиниб, хотинига деди:

– Шидзу, менинг вафотимдан сўнг бу уй бутунлай сеники бўлади. Хотини кулиб:
 – Балки, ерни ҳам берарсиз? – деди ҳазиломуз.
 – Ер бировники. Аммо менга қарашли ҳамма нарса сенга қолади!
 – Жуда миннатдорман, лекин ён томонига зарҳал ҳарфлар босилган бу китобларни мен нима қиламан?
 – Эски китоб дўконига сотасан.
 – Улар бу нарсаларни қанчага олишарди?..

Устозим жавоб бермади. Аммо унинг ўлим ҳақидаги ўй-фикрлари ҳали ҳам тугамаганди. Унинг бу қаби савол-жавобларидан албатта хотинидан олдин ўлишини истаётганини тахмин қилса бўларди. Аввалига бу ҳолатга ҳазил деб қараган хотинининг қалбига озор бериб қўйишидан беҳабар эди.

– “Мен ўлсам”, “мен ўлсам”, деб неча марта қайтардингиз-а! Нима бўлишини ҳали ҳеч ким биламайди. Буни келажак кўрсатади. Шунинг учун бу бемаъни гапларингизни бас қилинг! Бу хурсанд бўладиган нарса эмас! Яхши, сиз ўлсангиз, ҳаммасини сиз айтганингиздек қиламан. Шундай қилсам, кўнглингиз жойига тушдими?

Устозим ҳовли томонга қараб кулди. Лекин шундан сўнг ўлим ҳақида бошқа оғиз очмади. Мен ҳам анча ўтириб қолганим учун, кетишга отландим. Устозим хотини билан мени эшик олдиғача кузатиб чиқди.

– Отангиз соғайиб кетсинлар, – деди хотини.

– Хайр, сентябргача, – деди устозим.

Улар билан хайрлашиб ташқарига чиқдим. Йўлак ва дарвоза оралиғида кекса, улкан бир дарахт бор эди. Шунчалик катта эди-ки, тагида турсангиз, атроф қоронғудек туюларди. Икки-уч қадам ташлаб, барглар орасида нимсарик тусга кирганларини кўрдим ва димоғимга куз нафаси урилгандек бўлди. Шунда мен бу баҳайбат дарахтнинг куз фаслидаги манзарасини кўз олдимга келтирдим. Устозим эсимга тушиши билан унинг уйи ва мана шу улкан дарахт кўз ўнгимда пайдо бўларди. Шундай хаёлларга ғарқ бўлиб турганимда, даҳлиз чироғи “лип” этиб ўчди. Устозим ва хотини ичкарига кириб кетганга ўхшади. Мен эса бир ўзим қоронғуда йўлга тушдим.

Тўғри уйимга қайтмадим. Қишлоққа кетгунимга қадар харид қилишим керак бўлган нарсалар бор, бундан ташқари, меҳмондорчиликдан кейин озгина сайр қилмасам бўлмасди. Шундан сўнг мен, шовқин шаҳар томон юрдим. Шаҳарда кечки ҳаёт бошланган, бекорчи қиз-йигитлар айланиб юришарди. Уша кунни мен билан бирга институтни тамомлаганлардан бир нечасини учратдим. Улардан бири қўярда қўймай, мени майхонага олиб кирди. У ерда пиво ичиб, унинг сафсатасини тинглаб ўтиришимга тўғри келди.

Ётоғимга қайтганимда вақт ўн иккилардан ошганди.

XXIX

Эртасига кун иссиқ бўлишига қарамай, сўралган майда-чуйдани харид қилгани йўлга чиқдим. Олдинги сафар уйдан хат олганимда ҳеч нима сезмагандим, лекин харид қила туриб, хавотирлана бошладим. Электропоездда терлаб кетар эканман, ташвишлари бошларидан ошиб-тошиб ётган шаҳар аҳолиси ҳақида ўйлаб кетдим.

Бу ёзни бекорчиликда ўтказмоқчи эмасдим. Қишлоққа қайтганимдан кейин ўзимча қиладиган ишларим режасини тузиб чиқдим. Буни амалга ошириш учун керакли ўқув қуролларини сотиб олишим лозим эди. Ярим кунимни “Марузен” китоб дўконининг иккинчи қаватида ўтказдим. Узимнинг мутахассислигим бўйича мукамал ёзилган китобларни бирма-бир кўздан кечириб чиқдим.

Харид пайтида мени қийнаб қўйган нарса – аёллар қўйлагига иладиган тайёр ёқа бўлди. Тикувчига буюртма берсангиз-ку, хоҳлаганингизни

тикиб берарди. Дўконда эса қай бирини танлашни билмай бошим қотиб қолди. Бунинг устига нархлари ҳам ҳар хил экан. Мана бу арзонга ўхшайди деб сўраб кўрсам, қиммат бўлиб чиқар, қиммат бўлса керак, деб ўйлаганим, аксинча, арзон бўлиб чиқарди. Уларни қанча солиштирсам ҳам, нима учун нархи бунчалик фарқ қилишини тушунмасдим. Қандай совға олиш ҳақида устозимнинг хотинидан маслаҳат сўраб кўрмаганимга ачиндим.

Ўзимга бир жомадон сотиб олдим. Япониянинг асил териси эмасди-ку, лекин маъдандан қилинган безаклари ялт-юлт қиларди. Буни қишлоқдагилар кўрганида ҳаваси келишига ишондим. Жомадон олишимни онам хоҳлаганди. У ўз хатида ўқишни тугатишим биланок жомадон сотиб олишим ва уни тўлдириб қишлоққа совға-салом олиб келишим кераклигини ёзган эди. Онамнинг ўша хатини ўқиганимда, роса кулгандим. Унинг нима учун бундай деганини билмадим-у, аммо бу менга ҳақиқатдан ҳам кулгили туюлган эди.

Устозимникидан хайрлашиб чиққанымдан кейин орадан уч кун ўтиб, поездда Токиодан қишлоғимга йўл олдим. Бутун қиш давомида устозим отамнинг касаллиги ҳақида гапиравериб, мени қаттиқ хавотирга солиб қўйган эди. Отам бу дунёдан кўз юмса, онамнинг аҳволини тасаввур қилиб, унга ичим ачиб кетар, бунинг қанчалик бахтсиз воқеа эканлигини кўз олдимга келтирар эдим. Қалбимнинг аллақаеридадир отам тузалиб кетмаса керак, деган оғриқ турарди. Бу ҳақда Кюсю оролида яшовчи акамга хат ҳам ёзгандим. “Бир иложини қилиб ишингиздан руҳсат олинг-да, ёзда қишлоққа, отамни кўришга боринг”, деб айтгандим хатда. Унга ота-онамиз қишлоқда ёлғиз қолиб кетгани, биз фарзандлар эса ҳар қаёқда ўз ишимиз билан банд бўлиб, улардан хабар ололмаётганимизни ҳам ёзгандим. Бу гапларни юрагимнинг туб-тубидан уларнинг ҳолини ҳис қилган ҳолда ёзган эдим. Бироқ ушбу жумлаларни ёзаётганда қалбимда кечаётган безовта ҳислар аввалгиларга ўхшамасди.

Поездда кетаётиб шулар ҳақида ўйлаб борардим. Шунда ўзимнинг нақадар беқарор табиатли одам эканимни англадим. Шу он яна устозимнинг хотини айтган сўзлар ёдимга тушди. Икки-уч кун аввал кечки овқат устидаги суҳбатни эсладим.

“Қай биримиз олдин ўлар эканмиз-а?..”

Бу саволни ўзимга бериб кўрдим. Шунга амин бўлдимки, бунга ҳеч ким тўлиқ ишонч билан жавоб бера олмайди. Бироқ агар иккисидан қай бири олдин ўлишини аниқ билса, устозим нима қилган бўлар эди? Унинг хотини-чи? Нима ҳам қиларди, қўлидан ҳеч нарса келмайди-ку. (Отамнинг ўлими яқинлигини билсам-да, менинг ҳам қўлимдан ҳеч нима келмаётгани каби). Мен одамзодга ачиндим. Ахир инсонлар ўз ҳаёти қандай бўлишини билмай туғилади-да...

*Япон тилидан Нодира АМИНОВА
таржимаси*

Давоми бор

ҚАДИМГИ ЯПОН ШЕЪРИЯТИ

Қадимий япон шеърияти асрлар давомида шаклан ўзгармас қонуниятлар, моҳиятан инсон юрагида кечган туйғулар ранг-баранглигини намоён этиш асосида ривожланиб келган. Дунё (табиат) ва инсон (юрак) манзараларининг лўнда ифодаси тарзида пайдо бўлган бешлик – танка, учлик – хокку (хайку) японлар тушунчасига кўра, дунёда пайдо бўлган илк мамлакат тупроғида томир отган кўҳна дарахтнинг новдалари ва япроқларига ўхшайди. Япон тилида “сўз” ва “ҳаракат” маънолари битта сўз (“кото”) билан ифодаланган.

Кўҳна япон мифларига кўра, мавжудот тангриларнинг сўзидан пайдо бўлган. Шу сабабдан япон халқи азалдан сўз сеҳрли кучга эга бўлишига ишонган, сўзни муқаддас деб ҳисоблаган. Қадимий япон шеърияти инсон ҳаёти учун зарур деҳқончилик (асосан шолчилик) билан боғлиқ мавсумий маросимларда ижро этилган қўшиқлар, шунингдек, ўтган аждодлар руҳи ва табиатга, энг аввало, Қуёш тангрисига сиғиниш ақидаларидан пайдо бўлган.

Кейинчалик бу шеърият Будда дини таъсирида шаклланган япон эстетикаси – “саби” ғоялари билан йўғрилди. Саби “ёлғизлик изтиробини” деган маънони билдиради. Япон олими Макото Уеда сўзи билан айтсак: “Саби ёлғизлик кайфиятини белгилайди, аммо бу севимли кишидан жудо бўлган инсон ёлғизлиги эмас, балки тунда бамбукзор узра шитирлаб тушаётган ёмғир ёлғизлиги, қайдадир, олисда қип-яланғоч тошлар орасида куйлаётган чигиртка ёлғизлигидир... Табиат туйғулар билан яшамайди, бироқ у туйғуларни яратади. Фақат одамнинггина шахсияти акс этмаган ёлғизлик – саби эстетикаси моҳиятини ташкил этади.

Шундай ҳикоя қиладилар: Улуғ Басёнинг шогирдларидан бири ушбу хоккуни битди:

*Ниначи қанотини
Юлсанг, ўхшаб қолар
Қалампир қўзоғига.*

Басё буни рад этиб, шундай дейди: Бу хокку эмас. Сен ниначини ўлдирдинг, аслида мана бундай айтиш керак эди:

*Қалампир қўзоғига
Қанот улсанг –
Ниначига айланар.*

Басё бу билан саби, демак хокку ҳам ҳаёт манбаи эканини уқтирган эди.

I. “МАНЪЁСЮ” ДАВРИ

Кунчиқар мамлақати адабиёти тарихида биринчи шеърий антология – “Манъёсю” том маънода, қадимий япон шеърияти ривожини тўла акс эттирган ойна бўлиб, у илк пойтахт Нара номи билан аталган даврда (710 –794 йиллар) шаклланган. Антология, шаклан Хитой шеърияти аъёнлари асосида тузилган бўлса-да, моҳият жиҳатидан соф япон ақидалари ифодаланган ва бутун мамлакат вилоятларининг қўшиқлари жамланган биринчи *тўппам*

ҳисобланади.

“Манъёсю”даги дастлабки қўшиқлар, ўша давр анъанасига кўра, хитойча шаклда бўлиб, конфуцианлик билан даосизм ва буддавийлик мавзуларини акс эттирса-да, мазмунан кўҳна Ямато ва қадимги япон дини – синтоизм моҳиятини ифода этган эди.

Тўпلامдаги шеърлар, аввалгидек, кўҳна хитойча “вэньянь” ёзувида эмас, балки қадимги япон ёзуви “манъёгана” билан ёзилгани ҳам эътиборлидир. Қуйида “Манъёсю” даврининг энг биринчи машҳур шоири сифатида тан олинган Какиномото-Но Хитомаро ва бу даврнинг сўнгги таниқли шоири сифатида тарихда қолган Отомо Якамоти шеърларини тақдим этмоқдамиз.

Какиномото-Но ХИТОМАРО

(VII аср ўртаси – VIII аср бошида яшаган)

* * *

Яшил либосларнинг товуши тинди.
О, нечун айтмадим ширин сўзларим
Уйдан чиқатуриб
Суюкли ёрга –
Ғамга тўлди бирдан кўзларим.

* * *

Камо тоғларининг тошлари
Болиш бўлган мен бечорани
Кутармикан умидлар билан
Аҳволимдан беҳабар ёрим,
Суюклигим, дилдорим?

* * *

Қадим замонларда ҳам
Наҳотки, қайгуранлар,
Наҳотки, суюк ёрни
Согиниб эслаганлар,
Узун тунлар ухламай, мендайин
бўзлаганлар?

* * *

Тундай қора тулпорим
Шиддат-ла учиб ўтди –
Суйган ёрим яшаган қишлоқ
ортимда қолди.

Кўкдаги булутлардай
У жойлар энди узоқ!

* * *

Куз тоғлари бағрида
Хазонлар сочар қайин.
О, хазонлар, хазонлар,
Тўкилмай турунг бирпас,
Охирги бор кўрайин дилдоримнинг
уйини!

* * *

Бир пайтлар бизга ҳамроҳ бўлган куз-
ги

тўлин ой
Борлиқни ёритганча шуурини тўкади.
Ай, севикли азизам,
Сен ахир қаердасан, мунчалар
узоқдасан,
Орамизда ойлар бор, орамизда
йиллар бор!

* * *

Хикитэ тоғлари юксалган ёқда,
Фусумига элтар йўллар томонда
Суйган ёрим тарк этиб кетдим.
Мана, энди тоғларда, қор босган
сўқмоқларда
Худди ўлган кишидай ҳиссиз, гамсиз
юрибман.

* * *

Қанчалар тикилмай, сира тўймайман!
Қанчалар гўзалсан, Ёсина томон
Мавжланиб оққан дарё...
Яна бир бор кўрай деб,
Қайтажакман қошингга.

* * *

Олисдаги овлоқ тоғларда
Узун думли тустовуқ мудрар.
Оҳ, унинг думи узун.
Худди шундай узун тунларда
Қачонгача ёлғиз ухлайман?

Отомо ЯКАМОТИ

(716 – 785)

* * *

Оқшом чўқар экан,
Дарвозани очиб қўйганча,
Тушларимда шивирлаб шодмон
“Хузурингга бораман” деган
Маҳбубамни кутаман интиқ...

* * *

Хаттоки ёлгондаям
Мисқолчалик ҳақиқат бор-ку!
Сен ҳам, балки, эй суюкли ёр,
“Сени севмайман” деганинг билан
Озгина бўлса ҳам яхши кўрарсан?

* * *

Фалаклардан тўкилган
Шаффоф қордай бегубор,
Дарвозамнинг олдида
Қишки олхўри шохи
Оптоқ бўлиб гуллабди!

* * *

Бугун эрта саҳарда кузнинг
Шамоллари совуқ келтирди.
Оҳ, яқиндир, жуда яқиндир,
Еввойи гоз – саргардон сайёҳ
Сўнг бор бўзлаб учиб кетади...

* * *

Агар зийрак қулоқ тутсанг,
Куз келганда, тонготар маҳал,
Илк шуғлалар жимирлаган пайт,
Тоглар аро қалдиरोқ солиб,

* * *

Биронта жой бормикан одам зоти
бўлмаган,
Биронта жон бўлмаган ўлка борми
дунёда?
Ўша ўлкага кетсам
Суюкли ёрим билан,
Барча чеккан азобим унутилиб
кетарми?

II. “ИСЭ МОНОГАТАРЭ” ВА “КОКИНСЮ” ДАВРИ

IX аср охирларида япон адабиётдаги энг машҳур қисса “Исэ моногатарэ” пайдо бўлди. Қисса ўтмишда қолаётган Якамоти – Нара даври билан янги давр (бу давр Япониянинг янги пойтахти номини олди) Хэйан даври ўртасидаги кўприк сифатида тарихда қолди. Худди шу даврда “Манъюсю”дан кейин энг муҳим шеърлий мажмуа – “Кокинсю”га тартиб берилади. Унинг аввалида Ки-но Сураюкининг япон шеърлятининг моҳияти, тарихи ва қадриятларига бағишланган мақоласи берилган. Сураюки мақоласини шундай сўзлар билан бошлайди: “Ямато кўшиқлари! Сиз бир уруғдан — юракдан униб чиқасиз ва сиз гулбарглари, тил марваридларига айланасиз. Гуллар орасида сайраган булбул саси ёки ҳовузда яшовчи қурбақа қуриллаши янграркан: “Бу рўйи заминда яшовчи қай бир тирик жонзот ўз овози билан сайрамайди?” деб сўрагим келади”.

“Исэ моногатарэ” муаллифи – шоир, мусаввир, аслзода, император Каммунинг набираси бўлмиш Аривара Нарихира билан ҳаёти тилларда дoston бўлган японлар тасавурида то ҳозиргача гўзаллик тимсоли ҳисобланиб келаётган шоира Оно-но Комати бу даврнинг энг ёрқин юлдузлари эдилар. Оно-но Комати ҳақида “Кокинсю” сўзбошисида шундай маълумот берилган: “У бениҳоя гўзал, аммо заиф ва хаста. Унинг шеърлари ҳам аслзода, аммо оғир дардга учраган хонимга ўхшайди”.

Аривара НАРИХИРА

(825 – 880)

Агар сўраса одамлар:
“Нима эди ўзи бу?
Қимматбаҳо дурми, олмосми?”
Жавоб беринг: “Шабнам эди,
Тонгда учиб кетди осмонга”.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

38

* * *

Бир пайтлар севган аёлни кўриб қолиб
ёзганим

Наҳотки ой бошқа бўлса?
Наҳотки, ўша мен билган
Баҳор бўлмаса бу баҳор?
Кайда қолди ул сархуш кунлар?
Ахир, ўша-ўшаман-ку мен...

* * *

Миякодори...
Ростдан ҳам пойтахтдан учиб келдингми?
Айтгин, эй, шаҳар қушчаси,
Ўша мен соғинган дилдор
Соғми, омонми?

* * *

Олболулар гуллаган маҳал
Тўймай боқардим ҳеч тўймас эдим,
Ҳар гал қайғулардим улар ортидан...
Аммо, мен ҳеч қачон, бирон-бир марта,
Бугунгидек изтироб чекмаган эдим!

* * *

Тобора ортимда қолаётирсан,
Қанча узоқлашсам, шунчалар азиз,
Хайр, она диёрим, хайр, ватаним!
Олдга сузаману ортга талпинган
Тўлқинларга ҳасад билан боқаман.

* * *

Ёмғирда қолиб кетдим
Чечаклар ўзиб юриб –
Бирдан хаёлдан ўтди:
Бир неча кундан кейин
Баҳор ҳам ўтар-кетар...

* * *

О, тўкилинг олболу
Гуллари сўқмоқларга,
Токи адашиб кетсин
Мен яшаган гўшага
Иўл излаган қарилик...

ОНО-НО КОМАТИ

(IX аср ўрталари)

* * *

Тушларимда
Ҳар кун кўраман.
Аммо ҳали бирон марта
Учратмадим
Уни ўнгимда...

* * *

Сўлди чечакларнинг
Алвон ранглари...
Умрим ҳам шундайин қисқа бўлажак!
Кўзим юммай боқаман узоқ,
Нигоҳим ҳам
Ёмғирдай узун.

* * *

Барига айбдор дилим,
Менга қолса сузармидим
Бу алмисоқ қайиқда.
Ҳар куни совуқ мавжлар
Қайигимни тўлдирар.

* * *

Ўзгартирар рангин бирпасда,
Ўзгартирар қутилмаганда,
Бу шундайин бефармо чечак,
Бу шундай ўзгарувчан
Кўксимдаги гул – юрак.

* * *

Муҳаббатим, хаёлларим ҳад нима билмас, –
Ҳатто тунлари сен томон бораман:
Ахир тушларимни бировлар кўрмас,
Ҳеч ким менга “Уятсиз” деб
Ола қарамас!

III. ҚАДИМГИ ТАНКАЛАР

Танка “қисқа қўшиқ” маъносини билдиради. Танка ҳам хокку каби япон шоирларнинг энг сеvimли жанрларидан биридир. Танка япон шеърлятида VII–VIII асрларда пайдо бўлиб, қисқа вақт ичида адабиётнинг асосий йўналишига айланди.

Танка япон миллий шеърлятининг ўзагидир. Танка, худди хокку сингари,

* * *

Огура тогининг пойи-пастиди
 Яшириниб олган қишлоқда
 Хазон тўжиларкан, мафтун боқаман –
 Ялангоч шохлар аро
 Ой чарақлаб порлайди!

* * *

Қишнинг совуқ ёлғизлигида
 Андуҳ чекиб яшамоқдан ҳам
 Қўрқадиган одам эмасман.
 Қаҳратон қўйнида тоғ қишлоғида
 Қоп-қорайган қор босган кулба.

Фудзивара САДАИЭ

(1162—1241)

* * *

Тўхтатолмам кўз ёшим,
 Чечакларга сочилган
 Камёб шабнам дурларин:
 Нега кетдинг умрбод мени ташлаб, севгилим?
 Сенсиз кулбамда эсар кузнинг совуқ шамоли...

* * *

Ёлборишлар бефойда,
 Эрийди умрим маним,
 Хацусэ тоғидаги ибодатгоҳ жомларин
 Товуши олис қишлоқ
 Узра эриб йитгандек.

IV. ҚАДИМГИ ХАЙКУЛАР

Хайку (хокку)га берилган таърифлар жуда кўп. Бу таърифлар ранг-баранг бўлса-да, мазмунан бир фикрни намоян этади.

Улуғ япон шоирлари хокку учун энг муҳими – таассурот ва таассуротни акс эттиришнинг табиийлиги, деб тушунганлар. Хокку Басё “фуеки рюко” деб атаган, таржимаси “мангу ва ўтадиган ўткинчи” ёки “ўзгармас ва оний” деган маънони билдирган ижодий тамойил асосида яратилади. Басёнинг фикрича, “ҳақиқий хокку ўзида икки унсурни мужассам этмоғи шарт: биринчидан, таассуротнинг оний ва доимийликка дохил бўлиши; иккинчидан, таассурот фақатгина ўз манбаи бўлмиш лаҳза ёки ҳодисага хос бўлиши талаб этилади. Бошқача қилиб айтсак, хокку оддий бир манзара (ўтлаётган от, сувга сакраган қурбақа, шамол қайирган бамбук, олча гулининг тўкилиши, қуш қичқириғи) таассуроти сабаб кўнгилдан кечган доимий (мангу) ҳис-туйғу меваси бўлмоғи керак. Бу икки унсурнинг қарама-қарши келиши, америкалик японшунос Доналд Киннинг эътироф этишича, “икки кутб ўртасидаги электр қувватига эга майдонни ташкил этади”. Бу икки кутб бир-биридан қанча йироқ бўлса, шеърхон икки кутб ўртасидаги майдонда қанча узоқ қолиб кетса, шеър шунчалик баркамол ҳисобланган. Уч юз йил мобайнида яратилган хайкуларни бир муқова остида жамлаб нашр этган япон шоири Юдзуру Миура таърифича, “Хайку – ўн етти бўғиндан иборат олами сағир, яъни микро-космдир”.

Сизга тақдим этилаётган мумтоз хайку намуналари Юдзуру Миура тартиб берган антологиядан олинди. Тузувчи ушбу антологияга хайкуларни қадимдан мавжуд бўлган анъанага асосланиб, фаслларга бўлиб жойлаштиргани учун биз ҳам шу тартибга риоя қиламиз.

БАҲОР
Мацуо БАСЁ
 (1644 – 1694)

*Мажнунтол эгилиб ухлар хотиржам.
 Ям-яшил шохида қўнган булбулни
 Толнинг юрагига ўхшатгим келди.*

* * *

*Оқшом чоги сафсаргул
 Мени асир айлади –
 Хушим йўқотиб қўйдим.*

* * *

*Эй, олча гунчалари,
 Шаббода кўнглин олиб
 Кулиб юборинг тезроқ!*

* * *

*Эй, эскирган қалпогим, қани кетдик, тезроқ юр,
 Ёсино боғларида гуллаган боғчаларни
 Сенга кўрсатиб келай.*

* * *

*Ёпирай!.. Ёпирай!..
 Ҳайратимга сўз тополмайман –
 Ёсинода гуллабди боғлар!*

Ёса БУСОН
 (1716 – 1784)

* * *

*Сен кимнинг руҳисан, айт,
 Сен кимнинг юрагисан,
 Эй, кафтимга қўнган капалак?!*

* * *

*Тустовуқнинг узун думига
 Уланиб кетади
 Баҳор оқшомининг алвон шафаги...*

* * *

*Тўрт ён шумгия гули.
 Ғарбда кун ботаётир,
 Шарқдан ой чиқаётир.*

* * *

*Олисларда, тоғ чўққисида
 Оқариб кўринар кўҳна бир қалъа –
 Сабза барглар қуришаган уни.*

Мидзухара СЮОСИ

(1892 – 1981)

* * *

Токчадаги ёғоч қўғирчоқ –
Қотиб қолган кўзлари билан
Асрлар ортидан боқиб туради.

* * *

Минг йиллик қорлар узра
Юксалган оқ чўққида
Сакура гуллайди сукунат аро.

Кобаяси ИССА

(1762 – 1826)

* * *

Эриб битди қиш қори.
Қувончга тўлиб қолди
Ҳатто юлдузлар кўзи.

* * *

Орада бегона йўқ!
Ҳаммамиз биродармиз
Олча гули остида.

* * *

Бир губор йўқ кўм-кўк осмонга
Учиб чиқди ажиб бир варрак
Камбагалнинг томи устидан.

* * *

Баҳор шамоли эсар.
Сўмида қиргогида.
Ютоқиб-ютоқиб сув ичар сичқон.

* * *

Баҳор ҳам кетаёттир...
Фақат кетгиси келмас
Кечиккан олча гули.

Иида ДАКОЦУ

(1885 – 1962)

* * *

Баҳорнинг айни авжи.
Тоғдаги ибодатгоҳ дарвозаси устидан
Сузиб ўтаёттир оппоқ булутлар...

Такаи КИТО

(1741–1789)

* * *

*Қайиқнинг бир четида варақлари
Тош билан бостирилган китоб –
Баҳор шамоллари эсар...*

* * *

*Борарканман булутлар аро,
Тўсатдан тоғ сўқмоғи узра
Гуллаб турган олчани кўрдим!*

ЁЗ**Ёса БУСОН**

(1716 – 1784)

* * *

*Ёмгир ёғди-ю тинди!
Ўтлар шохига қўнган
Чумчуқ ҳамон безовта.*

Кобаяси ИССА

(1762 – 1826)

* * *

*Ботайтган қуёшга тикилади қалдирғоч –
Эртанги кун ташвиши
Юрагида лиммо-лим.*

Мацуо БАСЁ

(1644 – 1694)

* * *

*Ёзги ўтлар қалин юксалмиш –
Шону шавкат деб ёнган қадимий жангчилардан
Нима қолган бўлса, шу ўтлар қолган.*

Нисидзима БАКУНАН

(1895 – 1981)

* * *

*Худди чархпалак каби
Ўзгарар умримнинг манзаралари —
Мана, қарилик ҳам келди қошимга...*

КУЗ Мацуо БАСЁ

(1644 – 1694)
* * *

*Молхонанинг томи остида
Чивинларнинг заиф овози;
Кучаймоқда кузнинг шамоли.*

Осима РЁТА

(1718 – 1787)
* * *

*Ой чарақлар куз осмонида.
О, кошкийди қайтиб тугилсам
Тогдаги қайин бўлиб!*

* * *

*Жимгина ўтиришар
Меҳмонлар ҳам, мезбон ҳам
Оптоқ хризантема олдида.*

Иида ДАКОЦУ

(1885 – 1962)
* * *

*Чириллоқ ушладим кузига боқдим
Ва ўша он англадим —
Куз келаёттир...*

* * *

*Куз юлдузлари —
Тог чўққиси устида
Чарақлайди мовий-яшил нур...*

* * *

*Инсон юраги...
Сен унга жуда ўхшайсан —
Кузги ёнарқурт.*

* * *

*Шудринг порлайди таро япроқларида.
Олисдаги тоғларнинг
Шамойили бунчалар тиниқ...*

ҚИШ

Ёса БУСОН

(1716 – 1784)

*Қиш чилласи. Ёлғизлик —
Юрагим туб-тубида.
Ёсино тоғлари оптоқ...*

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Иида ДАКОЦУ

(1885 – 1962)

* * *

Қировли қиш ўрмони.
Уйқусираган қуёш нурлари
Ўрмалайди дарахтларнинг учига.

* * *

Ўлими яқин бемор,
Финжонни ушлаб олиб,
Гўзал тирноқларига тикилиб тўймас...

* * *

Ўчоқ шугъласи тушган
Унинг юзи гамсиз ва гўзал —
Гарчи ўлим турар ёнма-ён.

Маэда ФУРА

(1884 – 1954)

* * *

Хув, олис қишлоқлар ортида, дунёларнинг четида
Оппоқ қорга чулганган Окусиранэ тоглари
Кўзларни қамаштирар!

Накамура КУСАТАО

(1901–1983)

* * *

Қиш денгизи!
Чағалайлар сузар бағрида
Тўкилган хризантема япроқларидек.

* * *

Қабр тоши экан,
Мен бўлсам, йўлкўрсаткич деб ўйлабман.
Қиш йўлидан бораман ёлғиз.

Като КОКО

(1931)

* * *

Қандай чексиз ва тубсиз!
Мовий осмон қағрига
Чўкиб кетди қип-яланғоч дарахтлар...

Рус тилидан
Хуршид ДАВРОН
таржималари

Ф.М.ДОСТОЕВСКИЙ

ИБЛИСЛАР

*Роман*¹

ИККИНЧИ ҚИСМ

ИККИНЧИ БОБ

ТУН. (ДАВОМИ)

У Богоявленская кўчасидан охиригача борди; ниҳоят, тепаликлар бошланди, оёқлар лойга ботарди ва бирдан кенг, туман босган, худди бўм-бўш каби макон – дарё очилди. Кета-кетгунча кулбалар, тартибсиз овлоқ кичкина кўчалар оралаб йўл ғойиб бўлди. Николай Всеволодович, соҳилдан узоклашмай, ҳатто буни ҳаёлига келтирмай, ўз йўлини ўзи адашмай топиб, деворлар ёқасидан узок юрди. Унинг ҳаёли бутунлай бошқа нарса билан банд эди, у бирдан теран ўй-хаёллардан сергак тортганда ўзини бизнинг узундан-узун нам босган плашкот² кўпригимизнинг нақ ўртасида кўрди ва хайрон бўлиб атрофга аланглади. Атрофда зоғ йўқ ва қизиқ, кутилмаганда бирдан тирсагининг шундоқ тагида куруққина бўлса ҳам одоб билан кимдир ёқимтойгина овозда сўз қотди, бундай тантиқ тамтамланган талаффузда бизда ўзларини алланечук димоғдор тутадиган шаҳар табаалари ёхуд Гостиний ряднинг ёш жингалак соч гумашталари посон қилиб сўйлашни яхши кўрадилар.

– Марҳаматли жаноб, сизнинг бу катта шамсиянгиздан биргаликда фойдаланишга рухсат беролмайсизми?

Ҳақиқатан ҳам, қандайдир одамнинг қораси унинг шамсияси остига кириб олди ё кириб олишга ҳаракат қилгандай бўлди. Дайди унинг шундоқ ёнгинасида, аскар болалар тили билан айтганда, “тирсаги тирсагига тегиб” борарди. Николай Всеволодович қадамини бироз секинлатиб, қоронғуда имкон борича кўриш учун андак эгилди: бу одамнинг бўйи унча ҳам баланд эмас, кайф-сафо қилиб сангиган олифта шаҳарликка ўхшарди; кийим-бошлари ҳам юпқа ва кўримсиз эди; унинг пахмоқ жингалак сочлари устига матоси қалин, айвончасининг ярми юлуқ хўл картўз³ кўндирилганди. Қорачадан келган, қотма, бақувват одамдек туюларди; кўзлари худди лўлиларникидек қоп-қора, сарғимтир йилтирарди; бу қоронғуда ҳам билинарди. Ёши чамаси, қирқларда, маст эмасди.

– Сен мени биласанми? – сўради Николай Всеволодович.

– Жаноб Ставрогин, Николай Всеволодович. Менга сизни ўтган якшанба

¹ Давоми. Боши ўтган (2013 й. 1-2-3-4-) сонларда.

² П л а ш к о т – Тахтадан ясалган ясси кўприк.

³ К а р т ў з – бош кийими.

куни бекагда темир йўл машина тўхтагандан кейиноқ кўрсатишганди. Бундан ташқари ҳам, илгариларда сиз ҳақингизда эшитганмиз.

– Петр Степановичданми? Сен... сен Федька Каторжний эмасмисан?

– Федор Федорович деб чўкинтиришган; ҳозир ҳам шу ерларда бизни тукқан волидамиз, худонинг бандаси бир кампир барҳаёт, бизни эртаю кеч дуо қилиб худодан сўрайди, бурни ерга тегай деб қолган бўлса ҳам, печка устида ётиб вақтини бекор кеткизмайди.

– Сургундан қочиб келдингми?

– Қисматим ўзга бўлди, черковнинг лаш-лушлари, китоблари, қўнғироқлари учирма қилувдим, шунинг учун сургунга учрадим, жуда узок ўтирдим, муҳлатим тугашини кутиб ётдим.

– Бу ерда нима қилисан?

– Қаранг буни, тонг отади, кун ботади – умр ғизиллаб ўтади. Устига-уштак, амакимиз қалбаки пуллар жўясидан бу ердаги қамокда ўтирган эди, ўтган ҳафта омонатларини топширдилар, у кишининг таъзия маросимларини ўтказдим, жойлик итларга йигирмага яқин тош ташладим, – бу ерда қилган ишимиз ҳозирча шу бўлди. Буни устига денг, Петр Степанович худди савдогарларга ўхшатиб, бутун Россияга ўтадиган паспорт олиб бермоқчилар, марҳаматларини фақир тўрткўз бўлиб кутяпман. Нега деганинда, дейдилар у киши, падарим сени инглиз клубида ўша пайтларда қартага ютқизганди; мен буни одамгарчиликдан узок адолатсизлик деб биламан, дейдилар. Афандим, аёз жонимдан ўтиб кетди, совқотдим, иссиққина чой ичсамми, девдим. Мабодо, уч сўлкавойгина марҳамат қилолмайсизми бир шўрликка?

– Бундан чиқди, мени бу ерда пойлаб ўтирган экансан-да; мен буни ёқтирмайман. Ким буюрди буни сенга?

– Ҳеч ким буюргани йўқ менга, фақат сизнинг одампарварлигингизни билганим учун, буни бутун олам билади. Бизнинг топар-тутаримиз ўзингизга маълум: ё бир парча сомону хошок, ё биқинга паншаха қоқ. Ўтган жума куни Мартин совун егандай, бир бўлак пирог оғзимга текканди, ана ўшандан бери бир кун туз тотмадим, эртасига таҳаммул қилдим, учинчи кун яна туз тотмадим. Дарё сувга сероб, хоҳлаганча ич, ичимда қисқичбақа боқаман... Мумкинмики, саховатингиздан жиндак баҳрадор бўлсак; шу ўртада мени бир эгачим кўзи тўрт бўлиб кутяпти, лекин жиринглаган танганг бўлмаса, асло ёнига йўлатмайди.

– Сенга, нима, Петр Степанович мендан пул олиб бераман деганми?

– Ваъда бердигина эмас, сиз ҳазрат олийларининг бир корига яраб қолишинг мумкин, деб айтдилар, агар эҳтиёж туғилиб қолса, мисол учун, дедилар, аммо аниқ нималигини тушунтирмадилар, нега деганда Петр Степанович мени бу казакнинг сабр-тоқати қанчагача етар экан, деб синамоқчи бўладилар ва менга ҳеч эътимод қилмайдилар.

– Нега унақа?

– Петр Степанович – мунажжим, худонинг барча кори хайридан хабардор, шунга қарамай уни ҳам ҳажв қилса бўлади. Мен сизнинг қошингизда, афандим, худди ҳақ олдида тургандайман, негаки сиз ҳақингизда кўп эшитганмиз. Петр Степанович – бир бошқа, сиз эса бутунлай бошқачасиз. Агар унга бир кимсани аблаҳ дейишган бўлса, шу аблаҳлигидан бошқа ҳеч нарсани билмайди. Ёки тентак дейилган бўлса, у ўша кимсани фақат тентак дейди. Мен эса, қаранг-да, сешанба ва чоршанба кунлари фақат тентак бўлиб турсам, пайшанбага борганда, ундан кўра анча ақллироқман. Ҳозир у менинг паспортга зор эканлигимни билади, – нега деганда, Россияда паспортсиз кун кўролмайсан, – мана шундан у ўзини менинг бурнимдан ип ўтказиб олгандай тутади. Афандим, мен сизга айтсам, Петр Степанович бу дунёда учиб-қўниб енгил яшайди, у бошқа одамларни билиб олдим дейди-да, шу бўйича яшайверади. Устига-уштак, ўлардай зикна. У киши шундай

фикрдаки, мен унинг измисиз сизга ўзим мурожаат қилолмайман гўё, мен эса, афандим, сизнинг қошингизда худди Ҳақ олдида тургандайман, – мана, тўрт кечадан бери сизнинг хузурингизни шу ерда пойлайман, демоқчиманки, мен уларнинг измисиз ҳам, аста-секин босадиган кадамим билан сиз томонга ўз йўлимни топиб бора оламан. Чипта кавушга сиғингандан кўра ғарчиллама этикка бош урганим яхши эмасми?

– Сенга ким айтди мени кечаси кўприкдан ўтади деб?

– Тўғриси айтсам, бу қулоғимга чалиниб қолди, қолаверса, капитан Лебядкиннинг тентаклиги, нега десангиз, унинг ичида ҳеч нарса турмайди... Шунинг учун уч кеча-кундузга бу ерда ҳақ деб йўл пойлаб ўтирганимга сиз хазрати олийларидан уч сўлқовой олсам арзийди. Уст-бошим шалаббо бўлганига келсак, бунинг аламини ичимизга ютиб, индамай кўя қоламиз.

– Кўприк тугади, мен чапга юраман, сен ўннга. Федор, қулоғингга яхшилаб қуйиб ол: мен сўзимни икки қилмасликларини яхши кўраман: сенга бир тийин ҳам бермайман, бундан кейин на кўприк ва на бошқа ерда кўзимга кўринма, менга керагинг йўқ, бундан кейин ҳам керак бўлмайсан, агар гапимга кирмасанг, қўл-оёғингни боғлаб, полицияга олиб бораман. Жўна!

– Оҳ-ҳо, жуда бўлмаса, учрашиб қолганимиз учун саховат қилинг, яхши гаплашиб келдик.

– Жўнаб қол!

– Сиз ўзи бу йўлларни биласизми? Шунақанги овлоқ, жин кўчалар келади... мен йўл кўрсатиб боришим мумкин, нега деганда бу шаҳар шунақангики, худди жиннинг савати – ичи тўла алвасти... бош-кетини тополмайсиз.

– Ҳей, бола, боғлаб ташлайман! – ғазаб билан орқасига қаради Николай Всеволодович.

– Раҳмингиз келсин, афандим; етимчани хафа қилманг.

– Йўқ, сен гапга кўнадиганга ўхшамайсан!

– Мен, афандим, фақат сизга кўнаман, аммо ўзимга ишончим йўқ.

– Менга ҳеч керагинг йўқ, деб айтдим-ку сенга!

– Ахир сиз менга кераксиз-да, афандим, гап шунда. Сизни қайтишингизда кутиб ўтираман, бошқа иложим йўқ.

– Йигит сўзини бераман: агар йўлимдан чиқсанг, оёқ-қўлингни боғлайман.

– Унда мен белбоғ тайёрлаб тураман. Оқ йўл, афандим, ҳар қалай, етимчани соябонингиз тагига олдингиз, шунинг ўзига ҳам ўла-ўлгунча миннатдормиз.

У орқада қолди. Николай Всеволодович бора-боргунча хаёл суриб борди. Худди осмондан тушгандай пайдо бўлган бу кимса ўзининг унга кераклигига ишончи қомил эди ва буни апил-тапил фаросатсизлик билан унга билдирарди. Умуман, унинг олдида андиша қилаётгани йўқ. Аммо бу дайди балки алдамаётган бўлса ҳам, ажаб эмас. Ўз хизматини Петр Степановичга билдирмай, ўз ихтиёри билан таклиф этаётган бўлиши ҳам мумкин; ҳаммадан қизиғи ҳам мана шунда эди.

II

Николай Всеволодович етиб келган уй хувиллаган жин кўчада деворлар орасида жойлашганди, деворларнинг ортида шаҳарнинг энг чеккасидаги дала-отизлар чўзилиб кетганди. Бу эндигина қуриб битказилган, деворларига ҳали тахта қоплама қоқилмаган чоғроққина, овлоққина оғоч уй эди. Деразалардан бирининг тахта тавақаси атай ёпилмаган, дераза раҳида шам ёниб турар – афтидан, бугун тунда келиши кутилаётган кечки меҳмонга мўлжал хизматини ўтарди. Николай Всеволодович ўттиз қадамлар нариданок

остонада турган баланд бўйли одамнинг қорасини кўрди, чамаси, у уй эгаси бўлиб, интизорлик билан йўл қарагани чиққанди. Унинг тоқатсизланган, бирмунча журъатсиз товуши эшитилди:

– Бу сизми? Сизмисиз?

– Мен, – деб жавоб қилди Николай Всеволодович остонага етиб келгач, шамсиясини йиғиштириб ёпаркан.

– Ниҳоят-е! – типирчилаб саросималаниб қолди капитан Лебядкин, – остонада турган одам унинг ўзи эди, – шамсияни беринг; хўл бўлиб кетибди; мен уни очиб, шу ерга бурчакка кўяман, қуриб туради, марҳамат қилсинлар, марҳамат қилсинлар.

Иккита шам ёқиб ёритилган хонага даҳлиздан кириладиган эшик ланг очиб қўйилган.

– Албатта келаман деб айтмаганингизда, мен ишонмаган бўлардим.

– Ўн иккидан қирқ беш дақиқа ўтди, – деб соатига қаради Николай Всеволодович ва хонага қадам қўйди.

– Ёмғирнинг қуйишини қаранг, йўлнинг узоқлиги ҳам ҳазилакам эмас... Менинг соатим йўқ, деразадан фақат отизлар кўринади... бунақада ҳаётдан орқада қолиб кетасан-да, киши... лекин бу шикоят эмас, шунинг учун тавба қилдим, тавба қилдим, фақат бир ҳафтадан бери сабрсизлик билан кутаман, ахийри бир гап бўлар.

– Қандай?

– Ўз тақдиримни билсам дейман, Николай Всеволодович. Марҳамат қилсинлар.

У диван олдидаги столчани кўрсатиб, эгилди.

Николай Всеволодович хонага кўз югуртирди; хона мўъжазгина, шифти пастгина эди; энг зарур жиҳозларгина қўйилган, диван ва стуллар ёғочдан янги ясалган, устига қопчиқ ва болишлар ташланмаган, икки арғувон стол, бири диван ёнида, иккинчиси тўрға жойлаштирилган, дастурхон тўшалган, устига нималардир териб чиқилган ва тепасидан оппоқ сочиқ ёпилганди. Умуман, хонанинг ўзи, афтидан, чиннидай ярқиратиб тозаланганди. Капитан Лебядкин саккиз кунлардан бери ичмасди; унинг башараси сўлжайиб, саргайган, нигоҳида безовталиқ, хайроналик, ажабсиниш акс этарди; у ҳали қайси йўсинда гаплашиш ва қай тарзда тўғри нишонга уришни билмаётганлиги ҳаммадан ҳам кўзга ташланарди.

– Мана шу, – деб атрофга қўл ёзди у, – Зосимадай¹ яшайман. Хушёрлик, хилват ва қашшоқлик – қадим рицарларнинг² аҳду қасами.

– Сиз қадимги рицарлар шундай аҳд қилган деб ўйлайсизми?

– Балки адашдиммикин? Э воҳ, биз ўсардан қолдик! Барини бой бердик! Николай Всеволодович, ишонасизми, уят, шармисор одатлардан биринчи марта шу ерда кўзимни очдим – бир қатра, бир томчи оғзимга олмадим! Ўз ўрин-тўрим бор ва олти кундан бери виждоним яйрайди. Ҳатто деворлардан ҳам елим ҳиди келади, табиатни эслатади. Э, мен нима эдим, қандоқ эдим?

*Тунда ётоқсиз қуҳлайман,
Кундузлар тилим осилган –*

даҳо шоирнинг ибораси! Бироқ... сиз роса ивиб кетибсиз... чой ичармикинсиз?

– Ташвишланманг.

– Самовар саккиздан бери қайнайди, аммо... ҳозир ўчибди... дунёда ҳаммаси ўчади. Айтишларича, вақти келиб қуёш ҳам ўчади... Дарвоқе, лозим бўлса мен ҳозирлайман. Агафья уйғоқ.

¹ Зосима – бу ерда дарвеш маъносида.

² Валломат (тарж.).

– Айтинг-чи, Марья Тимофеевна...

– Шу ерда, шу ерда, – дарҳол илиб кетди Лебядкин шивирлаб, – бир қарайсизмикин? – у бошқа хонанинг ёпиқ эшигини кўрсатди.

– Ухламаганми?

– О, йўқ, йўқ, наҳотки шундай бўлса? Аксинча, окшомдан бери келишингизни кутади ва боя билганидан кейин ўзини тузатиб, ясан-тусан қилди, – у ҳазиллашгандай оғзини қийшайтириб қулмоқчи бўлди, лекин шу заҳоти бас қилди.

– Ўзи тузукми, ишқилиб? – қовоқ солиб сўради Николай Всеволодович.

– Ишқилиб, дейсизми? Ўзингиз яхши биласиз-ку (у афсуслангандай елкаларини учуриб қўйди), ҳозир эса... ҳозир ўтириб картада фол очяпти...

– Майли, кейин; аввал сиз билан гаплашиб олайлик.

Николай Всеволодович стулга ўтирди.

Капитан энди диванга ўтиришга журъат этмади, дарҳол ўзига бошқа стулни сурди-да, жониқиб тинглашга эгилди.

– Тўрдаги дастурхон тагида нима бор? – бирдан эътибор бериб сўради Николай Всеволодович.

– Буми? – Лебядкин ҳам ўгирилиб қаради. – Бу ҳам сизнинг саховатингиздан, янги уйга кўчганимиз муносабати билан; яна узоқ йўл босиб келгансиз, чарчагансиз, шунга, – ялтоқланиб хихилади у, кейин ўрнидан туриб, оёқ учига юриб бориб, тўрдаги стол устидан дастурхонни эъзоз-икром, эҳтиёткорлик билан йиғиштириб олди. Газак таомлар ҳозирланган экан: чўчка гўшти, мол гўшти, сардина, пишлок, мўъжазгина кўкимтир шиша идиш ва бордо виносининг узунчоқ шишаси; ҳаммаси топ-тоза, дид-фаросат ва нафосат билан терилганди.

– Сиз тайёрладингизми?

– Мен ўзим. Кечадан бери, қўлимдан келганча, ҳурматингиз учун... Марья Тимофеевнани биласиз, бунақа ишларга укуви йўқ. Энг муҳими, ҳаммаси ўзингизнинг саховатингиздан, ҳаммаси ўзингизники, бу ерда сиз хўжайинсиз, мен эмас, мен нима, фақат сизнинг бир гумаштангиз сифатида, зотан, ҳар қалай, ҳар қалай, Николай Всеволодович, ҳар қалай, ўз мустақил ориятим бор! Сиз менинг охириги бойлигимни тортиб олмасангиз, бас! – тугатди у ялтоқланиб.

– Ҳим-м!.. Сиз ўтирсангиз бўларди.

– Мин-ннат-дорман, миннатдорман ва мустақилман! (У ўтирди). Ох, Николай Всеволодович, юрагим шунчалар тўлиқиб, тошиб турибдики, қандай кутиб олишни ҳам билмадим! Мана энди сиз менинг... ва анов бечоранинг тақдиримизни ҳал қиласиз, унда... унда, худди эски пайтларда бўлганидек, ҳаммасини пойингизга тўкиб соламан, худди тўрт йил аввал бўлганидек! Ушанда менинг сўзларимни эшитишга вақт топгандингиз, назмий бандларимни ўқигандингиз... Шекспирдан олиб мени ўзингизга Фальстаф деб қарагандингиз, аммо сиз менинг ҳаётимда шунчалар катта ўрин тутасизки!.. Менинг энди жуда катта кўркқувлик жойларим кўп ва фақат сиздан энди интизорлик билан кутаман сизнинг кенгашингизни, сизнинг ёруғлигингизни. Петр Степанович мени ёмон аҳволга солиб кўрқитяпти!

Николай Всеволодович қизиқсиниб эшитар ва диққат билан разм соларди. Чамаси, капитан Лебядкин гарчи ичкиликбозликни тўхтатган бўлса ҳам, лекин барибир ҳар қалай у қадар хушёр ҳолатда эмасди. Бунга ўхшаган узоқ йиллардан бери мук тушиб ичадиган одамларда охирига бориб бир умрга беўхшовлик, буруқсиш, қандайдир шу яроқсизлик ва телбасаролик қаттиқ ўрнашиб қолади, лекин шунда ҳам улар ўзларининг қилиғини қўймайдилар, фирибгарлик қиладилар, алдайдилар, лақиллатадилар, керак бўлса бошқалардан асло қолишмайдилар.

– Сиз кейинги тўрт йилдан ошиқроқ вақт ичида ҳеч ҳам ўзгармабсиз, капитан, кўриб турибман, – иложи борича юмшоқлик билан сўзлади Николай Всеволодович. – Чамаси шу нарса ростга ўхшайдики, инсон ҳаётининг иккинчи ярми одатда биринчи ярмида тўпланган жамики одатлардан ташкил топади, шекилли.

– Нақадар улуғвор сўзлар! Сиз ҳаёт жумбоғини ечиб юбордингиз, – қичқириб юборди капитан бир чеккаси айёрлик қилиб, қолаверса, яна бир чеккаси чиндан завқ-шавққа берилиб, чунки у анвойи сўзларга ғоятда ишқивоз эди. – Сизнинг ҳамма гапларингиз ичида, Николай Всеволодович, айниқса, биттаси қаттиқ эсимда қолган, сиз Петербургда шундай деган эдингиз: “Ҳатто соғлом фикрга қарши оғишмай туриш учун ҳақиқатан ҳам, улуғ одам бўлиш даркор”. Ана-а!

– Айни чоқда тентак ҳам деяверинг.

– Шундай, майли, тентак бўлсин, аммо сиз бир умр заковатли ўткир сўзларни сочиб келяпсиз, улар-чи? Қани Липутин, қани Петр Степанович лоқал шунга яқин битта сўз айтсинлар-чи! О, Петр Степанович менга қанчалар бераҳмлиқ қилди!..

– Аммо ўзингиз ҳам, капитан, сиз ўзингизни қандай тутдингиз?

– Мастликда, аммо душманларим нақадар кўп! Аммо энди бари тамом, ҳаммаси тугади, энди мен худди илондай янгидан пўст чиқараман. Биласизми, Николай Всеволодович, мен ўз васиятномамни ёзаётирман, уни тугаллаб кўяёзим.

– Ажаб-ажаб. Сиз кимга нимани қолдирмоқчисиз?

– Ота юртга, инсониятга, талабаларга. Николай Всеволодович, мен газеталарда бир америкаликнинг таржимаи холини ўқидим. У ўзининг жуда катта давлатини фабрикалар ва ижобий илм-фанларга, ўзининг суяқларини талабалар ва ўша ернинг академиясига, терисини эса ноғора яшашга қолдирган, кечаю кундуз Америка гимнини чалиб турсин, деган. Афсус, биз Шимолий Америка штатларидаги тафаккур парвозларига нисбатан жимит одамлармиз; Россия ақлнинг эмас, табиатнинг ўйини. Мен Оқмулла пиёда аскарлар полкида хизмат қилганман, қани, мен теримдан ноғора яшашни ва ҳар куни полк олдида миллий гимнимизни чалишни васият қилай-чи, нима бўларкин, буни либерализмга йўйишади, теримни тақиқлашади... шунинг учун фақат талабалар билан чекланиб кўя қолдим. Мен суяқларимни академияга васият қилмоқчиман, фақат шартим шуки, унинг пешонасига мангу тамға-ёрлиқ ёпиштирилади ва унга қуйидаги сўзлар ёзиб қўйилади: “Тавба қилган ҳур фикрли одам”. Ана-а!

Капитан оташин бўлиб сўйлар ва албатта Америка васиятининг гўзаллигига ишонар, аммо у жуда айёр эди. У яна Николай Всеволодовични кулдиришни жуда ҳам истар, бинобарин, илгари узоқ вақт унинг ҳузурида масхарабоз бўлиб қолганди. Аммо Николай Всеволодович кулишни ҳаёлига ҳам келтирмай, аксинча, ўсмоқчилаб сўради:

– Бундан чиқди, сиз васиятингизни ҳали кўзингиз очиқлигида эълон қилмоқчи ва унга мукофот олмақчимисиз?

– Ана шундай бўлса-чи, Николай Всеволодович, ана шундай бўлса-чи? – оҳиста разм солди Лебядкин. – Ахир ўзи менинг толейим қандоқ! Ҳатто байту барак ёзмай қўйдим, ҳолбуки, қачонлардир сиз менинг байтларимни эрмакка бўлса ҳам ўқирдингиз, Николай Всеволодович, шишалар устида! Аммо қалам битди. Гоголь “Охирги қисса”сини ёзгандай, фақат битта шеър ёздим, эсингиздами, Гоголь унда бутун Россияга жар солиб, бу асар кўксимдан “қуйдай отилиб чиқди” деган эди. Мен ҳам охирги кўшиғимни айтдим, тамом.

– У қайси шеър эди?

– “Агарда у оёғини синдирганда”!

– Ни-има-а?

Капитан худди мана шуни кутиб турган эди. У ўзининг шеърларини беҳад кадрлар ва эъзозларди, аммо кўнглининг айёр мунофиқлиги важдан Николай Всеволодович доим унинг шеърларини ўқиб димоғи чоғ бўлишини, гоҳи кезлар биқинларини ушлаб қотиб-қотиб кулишини ёқтирарди. Шундай йўл билан бир ўқ икки нишонга уриларди: ҳам шоироналик сақланар, ҳам хизматга нафи тегарди; аммо эндиликда алоҳида ва ғоятда нозик учинчи мақсад ҳам йўқ эмасди: капитан ўз шеърини олға сураркан, ўзини бир нуқтада оқлаб олишни кўзларди, негадир бу нуқтадан у ҳаммадан кўра ортикрок кўрқар ва бу нарсада ўзини ҳаммадан кўра айбдоррок деб ҳис қиларди.

– “Агарда у оёғини синдирганда”, яъни агарда от миниб юрганда. Бу фантазм, Николай Всеволодович, алаҳлаш, аммо шоирнинг алаҳлаши; бир куни отлик суворани йўлда учратиб қолиб, хайратга тушдим ва ўз-ўзимга савол бердим: “Ўшанда нима бўларди?” – яъни тасодиф рўй берса. Қундай равшан: барча ишқивозлар жуфтакни ростлайди, барча каллиқлар қочиб қолади, морген фри, нарироқ юрай, фақат битта шоир кўксида абгор юрак билан садоқатини намоён қилади. Николай Всеволодович, ҳаттоки бит жонивор ҳам севиши мумкин, унга ҳам буни қонунлар манъ этмаган. Бироқ, шунга қарамай, маҳлиқо хатдан ҳам, байтдан ҳам озурда бўлмиш. Айтишларича, ҳаттоки сизнинг ҳам жахлингиз чиқар эмиш, шу тўғрими? Куясан, киши; ишонгинг ҳам келмайди. Мен ўз ҳавойи хаёлим билан кимга зиён келтираман? Бунинг устига, ўлай агар, бу Липутин: “Жўнат, тезроқ жўнат, ҳар бир одам бир-бирига хат ёзишга муносиб ва ҳақли”, – деб туриб олди-да, мен ҳам шундан сўнг жўнатиб юбордим.

– Сиз ўзингизни куёвликка таклиф қилувдингизми?

– Рақиблар, рақиблар, тиррақиблар.

– Айтинг шеърни, – қовоқ солиб гапни кесди Николай Всеволодович.

– Валдираш, валдираш, холос.

Бироқ у қаддини ростлади, кўлини чўзди ва бошлади:

*Гўзаллар гўзалин оёғи синди,
Яна ҳам гўзалроқ бўлиб қолди у.
Севганда янада қаттиқроқ севди,
Севгиси аввалдан бисёрроқ эди.*

– Бас, етарли, – қўл силтади Николай Всеволодович.

– Питерни орзу қиламан, – мавзунини тезроқ сакраб ўтди Лебядкин худди ҳеч қандай шеър-пеър бўлмагандай, – қайта тирилсам деб орзу қиламан... Валинеъматим! У ерга боришимга маблағ ажратарсиз, деган умидим бор, бўладими? Мен сизни бир ҳафта куёшни кутгандай интиқ кутдим.

– Йўқ, энди, узр, менинг маблағим қолмади ҳисоб, ундан кейин нега энди мен сизга пул беришим керак?..

Николай Всеволодович бирданига худди жаҳли чикқандай бўлди. У капитаннинг барча жиноятларини куруққина қилиб қисқа санаб берди, инчунин: ичкиликбозлик, қаллоблик, Марья Тимофеевнага аталган пулларни ножўя сарфлаш, уни монастирдан ўзбошимчалик билан олиб кетиш, сирни очаман деб дўқ уриб хатлар ёзиш, Дарья Павловнага тухмат қилиш ва ҳоказо. Капитан тебранар, қўлларини ёзиб силкитар, эътирозлар билдирар, аммо Николай Всеволодович ҳар сафар уни амрона тўхтатарди.

– Яна бир нарса, – деди у ниҳоят, – сиз “оилавий шармисорлик” ҳақида кўп ёзибсиз. Синглингиз Ставрогин билан қонуний никоҳда бўлса, бунинг сизга нима шармисорлиги бор?

– Аммо бу никоҳ яширин, Николай Всеволодович, яширинча никоҳ,

қисмат сири. Мен сиздан пул оламан, шунда бирдан мендан: бу пул қаердан келди? – деб сўраб қолишади. Менинг тилим боғлиқ, синглимга зарари тегмасин деб, тўғриси айтилмайман, наслимиз шаънига доғ тушади.

Капитан гапнинг пилигини кўтарди: бу мавзунини у ёқтирар ва бутун ҳисоб-китобини шунга қуради. У бирдан бошидан совуқ сув қуйиб юборишларини хаёлига ҳам келтиргани йўқ. Николай Всеволодович гап худди оддий уй юмушлари ҳақида бораётгандек, бамайлихотир ва аниқ қилиб тушунтириб бердики, шу кунларда ва ҳаттоки эрта ё индинигаёқ у ўз никоҳини ҳаммага, “полицияга ҳам, жамоатга ҳам” ялпи маълум этажани билдирди, демак, ўз-ўзидан “оила шаъни” борасидаги гап-сўзлару пул тўлаб туришлар ҳам бари барҳам топади. Капитаннинг кўзлари ола-кула бўлди; ҳатто у сира тушуниб етолмади; унга ҳижжалаб тушунтиришга тўғри келди.

– Аммо, ахир, қиз шўрлик... савдойи-ку?

– Мен шундай кўрсатмалар бераман.

– Бироқ... ахир онангиз-чи?

– Э, билганини қилсин.

– Аммо сиз хотинингизни ўз хонадонингизга олиб кирасиз-ку, ахир?

– Балки шундайдир. Дарвоқе, бу мутлақо сизнинг ишингиз эмас ва сизга ҳеч қандай дахли йўқ.

– Нега дахли йўқ? – чинқирди капитан. – Э, мен нима қиламан?

– Албатта, ўз-ўзидан равшанки, сиз хонадонга кирмайсиз.

– Э, ахир мен қариндошман-ку.

– Бундай қариндошлардан қочишади, садқайи сар. Шундай экан, мен нега сизга пул беришим керак, ўзингиз ўйлаб кўринг?

– Николай Всеволодович, Николай Всеволодович, бундай бўлиши мумкин эмас, сиз балки, ҳали ўйлаб кўрарсиз, сиз батамом барҳам бермасиз ахир... жамоат нима дейди, нима деб ўйлайди?

– Жамоатингиздан кўрқар эканманми? Ушанда синглингизга ўз хоҳишим билан уйландим-ку, маст-аласт зиёфатдан кейин, шаробдан баҳс бойлашиб, энди эса буни овоза қиламан... балки ҳозир бу менга ёқар?

У буни шунчалар жаҳл билан айтдики, Лебядкин даҳшатга тушиб, ишонмасликдан бошқа чораси қолмади.

– Аммо, ахир мен, э, мен нима қиламан, энг асосийси бу ерда менман-ку!.. Сиз, балки, ҳазиллашаётгандирсиз, Николай Всеволодович?

– Йўқ, ҳазиллашаётганим йўқ.

– Ихтиёр сизда, Николай Всеволодович, мен эса, сизга ишонмайман... унда мен ариза бераман.

– Сиз ўтакетган аҳмоқсиз, капитан.

– Майли, аммо шундан бошқа чорам йўқ! – бутунлай чалкашиб кетди капитан. – Илгари синглим бурчак-бурчакларда иш бажарганда, бизга лоақал турар жой беришарди, энди эса нима бўлади, сиз мени бутунлай кўчага чиқариб ташласангиз?

– Ахир сиз турмушингизни ўзгартиргани Петербургга бормоқчисиз-ку. Айтганча, сиз у ерга чақув важдан бормоқчи эмишсиз, шундай эмасми, тўғрими? Бошқа ҳамманинг номини фош қилиб ўзингизни оқламоқчимисиз?

Капитаннинг оғзи ланг очилиб қолди, кўзлари косасидан чиққудай олайди, аммо миқ этмади.

– Кулоқ солинг, капитан, – ҳаддан зиёд жиддият билан сўз бошлади бирдан Ставрогин столга энқайиб. Шу пайтгача унинг ҳазил қилаётганини ҳам, жиддий сўзлаётганини ҳам билиб бўлмасди, шунинг учун ҳам, масхарабозликда пихини ёрган Лебядкин охириги дамгача хўжайин ҳақиқатан ҳам жаҳл отига миняптими ёки фақат ҳазил-хузул қиляптими, андак ишончи комил эмасди, наҳотки, ростдан ҳам, никоҳини ошкор

килмоқчи, ахир бу ваҳшат-ку, ёки фақат майнавозчилик қиялпими? Мана энди Николай Всеволодовичнинг ҳаддан ташқари жиддий қиёфасига қараб туриб капитан сесканиб, елкалари совқотгандай увишди. – Қулоқ солинг, Лебядкин, тўғриси айтинг: сиз бирон нималарни чақдингизми ё ҳали улгурмадингизми? Ҳақиқатан, бирон иш қилиб қўйдингизми, йўқми? Аҳмоқлик қилиб бирон ерга хат ёзиб жўнатмадингизми?

– Йўқ, мен ҳеч нарсага улгурмадим... буни хаёлимга келтирмадим, – бир нуқтага тикиларди капитан.

– Хаёлимга келтирмадим деганингиз ёлғон. Сиз Петербургга ҳам шунинг учун бормоқчисиз. Агар мабодо юбормаган бўлсангиз, бу ерда кимгадир нимадир деб лақиллаб қўймадингизми? Тўғриси айтинг, мен баъзи гапларни эшитдим.

– Мастлигимда Липутинга дегандирман. Липутин сотқин. Мен унга юрагимни очгандим, – пичирлади шўрлик капитан.

– Юрак ўз йўли билан, аммо лақма ҳам бўлмаслик керак. Агар сизда бирон фикр туғилган бўлса, ичингизда сақлаб турсангиз ўласизми: ҳозир ақли бор одамлар жим туради, оғиз очмайди.

– Николай Всеволодович! – титраб-қақшади капитан, – сиз ахир ўзингиз ҳеч нарсада қатнашмадингиз, мен сизни эмас, ахир...

– Мени соғин сизги қилиб олгансиз, яна қандай қилиб чақасиз?

– Николай Всеволодович, раҳм қилинг, раҳм қилинг!.. – шундан кейин капитан бутун дари дунёси қоронғу бўлиб, кўз ёшларини тўкиб, тўрт йил ичида ўтган ҳаётини шошиб-пишиб сўйлай кетди. Бу ўзига мутлақо ёт бўлган бир ишга уринган ва ичкилик, ўйинқароқлик, маишат орқасида бу ишнинг нақадар муҳимлигини сўнгги дақиқагача англаб, тушуниб етмаган бир аҳмоқнинг бемаънидан бемаъни киссаси эди. Унинг ҳикоя қилишича, ҳали Петербургда эканлигидаёқ “гарчи ўзи талаба бўлмаса-да, худди собиқ талабадай ошна-оғайнигарчилик йўли билан ўзига аввало эрмак топиб олган” ва ҳеч нарсадан хабари бўлмади туриб, “ҳеч қандай гуноҳи бўлмаган ҳолда” турли-туман қоғозларни зинама-зина юриб сочган, эшиклар, кўнғироклар олдида қолдирган, газеталар ўрнига қутиларга тикиштирган, театрларга қўйнида олиб кирган, шляпаларга қистирган, чўнтакларга солган. Кейин улардан пул ҳам олиб турган, “нега деганда, маблағимиз йўқ, юпун эдик, юпун эдик!” Иккита вилоят уездларида “турли расвойи радди балоларни” тарқатган.

– О, Николай Всеволодович, – дея хитоб қиларди у, – буларнинг ҳаммаси фуқаролик ҳамда ватан қонунларига мутлақо қарши эканлиги мени ҳаммадан қаттиқроқ норози қиларди! Бирдан шундай сўзлар ёзилганини ўқиб қолардингиз, паншахаларни кўтариб чиқингиз ва шуни ёдингизда тутингизким, кимда-ким тонгда қашшоқ чиққан бўлса, кечкурун уйга бой-бадавлат бўлиб қайтиши мумкин, – ўйлаб кўринг-а ўзингиз! Ўзим нафратланаман, ғижинаман, аммо тарқатавераман. Ёки ҳеч нарсадан-ҳеч нарса йўқ, бирдан бутун Россияга жар солишади: “Черковларни тезроқ ёпинглар, худони йўқотинглар, никоҳларни бузинглар, мерос ҳуқуқини барбод қилинглар, пичоқ кўтаринглар”, у ёғига яна алланима, алланималар. Мана шу беш қатор сўз ёзилган қоғоз билан қўлга тушай дедим, полкда зобитлар қалтаклашди, ҳай, худо хайрларини берсин, чиқариб қўйиб юборишди. Кейин ўтган йили эллик рубллик французлар чиқарган қалбаки пулларини Короваевга етқизганимда, қўлга тушишимга сал қолди; ҳа, худога шукур, Короваев ўша вақтда маст бўлиб ҳовузга чўкиб ўлди-ю, мени фош қилишолмади. Бу ерда ҳам тинч турмадим, Виргинскийнинг уйида жамоада яшовчи хотиннинг эркинлигини тарғиб этдим. Июнь ойида яна фалон уездда варақалар тарқатдим. Айтишяптики, яна мажбур қилишармиш... Петр Степанович бирдан сиз қулоқ солишингиз керак деб

хабар қилиб қолди; анчадан бери дўк-пўписа қилгани-қилган. Ахир ўша якшанба менинг бошимга нималар солмади! Николай Всеволодович, мен қулман, қумурсқаман, аммо худо эмасман, фақат шу билан Державиндан фарқ қиламан. Аммо маблағ денг, маблағ жуда ночор, жуда ночор ахир!

Николай Всеволодович ҳаммасини камоли қизиқиб эшитди.

– Кўп нарсалардан хабарим йўқ эди, – деди у, – албатта, бошингиздан кўп нарса ўтган бўлиши керак... Қулоқ солинг, – деди у ўйлашиб, – агар истасангиз, ўша ўзингиз биладиган одамларга айтинг, Липутин ёлғон айтган денг, фақат чақув билан кўрқитмоқчи бўлган эдим, уни эътибордан қолган деб ўйловдим, шу йўл билан ундан каттароқ пул ундирмоқчи эдим, денг... Тушуняпсизми?

– Николай Всеволодович, азизим, наҳот мен шундай хавф остида қолган бўлсам? Фақат сизни кутдим, шуни сўраб билмоқчи эдим.

Николай Всеволодович жилмайди.

– Мен сизга бориш учун пул берганим билан сизни Петербургга юборишмайди... айтмоқчи, энди Марья Тимофеевнани кўришим керак, – у шундай деб ўрнидан кўзгалди.

– Николай Всеволодович, Марья Тимофеевна нима бўлади?

– Боя мен айтгандай бўлади.

– Наҳот, шу рост бўлса?

– Сиз ҳалиям ишонмадингизми?

– Наҳотки, сиз мени худди яроқсиз эски этикдек ташлаб юборсангиз?

– Кўрармиз яна, – кулди Николай Всеволодович, – хўп, қани, мен ўтай.

– Буюринг, мен эшик тагида пойлаб турай... ўзим билмай қулоғимга бир нарсалар чалиниб қолмасин дейман... чунки хоналар жуда кичкина.

– Маъқул гап; эшикда тура турунг. Шамсияни олинг.

– Сизнинг шамсиянгиз... мен тутсам, ярашармикин? – ялтоқланди капитан.

– Шамсия ҳаммага ярашади.

– Бир йўла инсон ҳуқуқлари минималини белгиладингиз...

Аммо энди ихтиёрсиз бидирлади; уни ўртада бўлиб ўтган гаплар эзиб ташлаган ва у тамомила калаванинг учини йўқотиб қўйганди. Бироқ шунга қарамай, эшик олдида чиқиб шамсияни очиши ҳаманоқ унинг ҳавойи ва айёр калласида яна ўша доимий хотиржам қилувчи фикр бош кўтара бошлади, инчунин: уни лақиллатишяпти, алдашяпти, шундай экан, у кўрқмаслиги керак, ундан кўркишлари керак.

“Мабодо лақиллатишаётган, муғомбирлик қилишаётган бўлса, унда асли нима гап?” – тинчимасди унинг калласи. Никоҳни ҳаммага эълон қилиш унга бемаънилик бўлиб туюларди; “Рост, бундай мўъжизакорнинг қўлидан келмайдиган иш йўқ; одамларга ёмонлик қилиб яшайди. Агарда, у якшанбадаги шармандаликдан кўркаётган бўлса-чи, илгари ҳеч қачон у бундай аҳволга тушмаган эди, ахир? Мана энди ўтакаси ёрилганча югуриб келган, никоҳимни маълум қиламан деб, мен эълон қилиб юборишимдан кўрққан. Ҳей, кўзингни оч, Лебядкин! Ўзи эълон қиладиган бўлса, унда нега кечаси алламаҳалда биқиниб, пусиб келади? Мабодо, кўркаётган бўлса, демак, айнан мана ҳозир кўрқади, айнан худди шу кунларда кўрқади... Ҳей, ғафлатда қолма, Лебядкин!”

Петр Степановичи билан кўрқитади. Вой, ўлдим, вой, ўлдим; йўқ, йўқ, бу ер жуда кўрқинчли! Липутинга лақмалик қилганини қаранг. Бу шайтонлар нима ўйин кўрсатишини ҳеч қачон билмайсан. Яна беш йил бурунгидай ғимирлаб қолишди. Рост, кимга ҳам чақардим? “Тентаклик қилиб бировга ёзиб юбормадингизми?” Ҳим-м. Бундан чиқди, тентаклик баҳонасида кимгадир ёзиш мумкин экан-да? У менга шундай маслаҳат бермаяптими? “Петербургга сиз шунинг учун бормоқчисиз”. Фирибгар,

энди тушимга кириб турган эди, у эса топди-қўйди! Худди мени боришга ундаётгандай. Бунда, чамаси, икки нарса бор, ё униси, ё буниси: ёки янаям ўзи қўркаётгандир, чунки ўзи ишқал чиқарди, ёки... ёки ўзи ҳеч балодан қўрмайди, фақат туртиб-куткилайди, мени ҳаммасини чаксин дейди! Ох, ёмон, Лебядкин, ох, мўлжалдан адашма ишқилиб!..

У шу қадар ўйга ботдики, ҳатто қулоқ солиш ҳам эсидан чиқди. Дарвоқе, тинглаш қийин эди; эшик бир тавақали ва ғоятда қалин, ичкаридагилар эса секин сўзлашардилар; қандайдир ноаён ғўнғир-ғўнғир келарди. Капитан ҳатто тупуриб юборди ва яна даҳлиздан ўйга ботганча эшикка чиқди-да, оҳиста ҳуштак чала бошлади.

III

Марья Тимофеевнанинг хонаси капитан турган хонадан икки баравар каттароқ ва худди ўшандай дағал жиҳозланганди; диван олдидаги стол устига гулдор чиройли дастурхон ёзилганди; унинг устида чироқ ёнарди; хонага бошдан-оёқ чиройли гилам тўшалганди; каравот бутун хона бўйлаб узун яшил парда билан тўсилган, бундан ташқари, диванга яқин битта катта юмшоқ кресло қўйилган, бироқ унга Марья Тимофеевна ҳали ўтирмаганди. Худди аввалги уйда бўлганидек, бу ерда ҳам тўрга санам ўрнатилган, унинг тагида чироқ ёқилганди, стол устига эса ўша-ўша зарурий буюмлар терилганди, инчунин: тахланган қарта, ойнача, қўшиқлар китоби ва, ҳатто, юмшоқ нон. Булардан ташқари рангли расмлар билан безатилган иккита китобча, бириси – машҳур саёҳатномадан парчалар бўлиб, ўсмир ёшларга мослаштирилган эди, иккинчиси энгил-елпи ахлоқий, аксаран форислар ҳаётидан олинган хикоятлар бўлиб, янги йил арча байрамлари ва аёллар ўқув юртлари учун мўлжалланганди. Яна турли-туман суратлар жойлаштирилган альбом бор эди. Капитан айтиб қўйгандай, Марья Тимофеевна ростдан ҳам, меҳмон келишини кутарди; бироқ Николай Всеволодович кириб борганда, у майин газлама ёстикқа суяниб диванда ёнбошлаб ухлаб ётарди. Меҳмон овоз чиқармай эшикни оҳиста ёпиб, турган жойида ухлаётган аёлни томоша қила бошлади.

Капитан уни ўзига оро-таро беряпти деб ёлғон гапирган эди. У ҳамон якшанба куни Варвара Петровнаникида кийган қорамтир қўйлақда эди. Сочлари ҳам худди ўшандагидек энсасига қичкина тугун қилиб турмакланганди; узунчоқ ва қурушқоқ бўйни худди ўшандоқ яланғоч эди. Варвара Петровна тортиқ қилган қора шол рўмол эҳтиётлаб тахланганча диванда ётарди. У яна худди ўшандоқ қалин қилиб упа-эликка беланганди. Николай Всеволодович бирон дақиқа тургани йўқ эдики, худди унинг назарини ўзида сезгандай, у бирдан уйғониб кўзини очди ва тезгина ўзини тузатди. Аммо меҳмон ҳам негадир ғалати бир аҳволга тушди; у ҳамон эшик олдида қимирламай турарди; у аёлнинг юзига индамай, тик ва ўткир бокиб, ундан кўзларини узмасди. Эҳтимол, унинг нигоҳи ортиқ даражада қаттиқ ва эҳтимол, унда ижирғаниш ва ҳатто унинг қўрқиб кетганидан заҳарханда аралаш бир ҳузурланиш акс этгандир, эҳтимол, бу уйқудан чўчиб уйғонган Марья Тимофеевнага шундай туюлгандир; аммо бир зумдан сўнг бечора аёлнинг юзида бутунлай даҳшатга тушгандай бир ифода зухурланди; унда талваса акс этди, у қўлларини силкитиб кўтарди ва худди қўрқиб кетган гўдакдек бирдан йиғлаб юборди; эҳтимол, яна бир дам шундай ўтса, у қичкирган бўларди. Аммо меҳмон хушёр тортди; бир зумда юзи ўзгарди ва шундан сўнг меҳру самимият билан жилмайган қўйи стол ёнига борди.

– Айб менда, Марья Тимофеевна, ухлаб қолган экансиз, қўрқитиб юбордим, – деб қўйди у аёлга қўлини узатиб.

Меҳр билан айтилган сўзлар аёлга таъсир қилди, гарчи ҳамон кўркув билан қараб турган бўлса-да, аммо бояги даҳшат йўқолди, чамаси у ниманидир эшлашга уринарди. Ҳамон хуркиброқ қўлини узатди. Ниҳоят лабларига журъатсиз бир жилмайиш қалқди.

– Салом, княз, – дея пичирлади у унга қандайдир ғалати разм солиб.

– Ёмон туш кўрдингизми? – дея давом этди Николай Всеволодович ўшандаёқ самимона ва меҳрли табассум қилиб.

– Сиз қаердан билдингиз мен бу ҳақда туш кўрганимни?..

Ва бирдан у яна қалтираб ўзини орқага ташлади, худди ўзини ҳимоя қилгандек олдинга қўлларини чўзди ва яна йиғлаб юборай деб турди.

– Ҳушингизни йиғинг, бас, нимадан кўрқасиз, наҳотки мени танимаган бўлсангиз? – овутишга уринарди Николай Всеволодович, аммо бу гал узоқ вақт уни овутолмади; аёл унга индамай боқар, ажабланиб қийналар, шўрлик пешонасида оғир хаёллар кезар, ниманидир эшлашга қаттиқ уринарди. Гоҳ кўзларини ерга қадар, гоҳ рўпарасидаги одамга худди уни қамраб олмоқчидай ялт-юлт нигоҳ ташларди. Ниҳоят тинчланди чоғи ва бир қарорга келди.

– Илтимос, келинг, ёнимда ўтиринг, мен сизга тўйиб-тўйиб қарайман, – бирмунча қатъият билан деди у чамаси қандайдир бир мақсадни кўзлаб. – Энди эса безовта бўлманг, мен ўзим ҳам сизга тикилмайман, пастга қараб ўтираман. Сиз ҳам менга токи ўзим сўрамагунимча тикилиб қараманг. Ўтира қолинг, – қўшиб қўйди у ҳатто бироз сабрсизланиб.

Қандайдир янги бир сезги уни ўзига тобора қаттиқ тортарди. Николай Всеволодович ўрнашиб ўтириб, кутди; ўртадаги жимлик анча узоққа чўзилди.

– Ҳимм! Бу ҳаммаси жуда ғалати-я, – пичирлади аёл қандайдир ижирғаниб, – мени ёмон тушлар толдирди; сиз-чи, сиз нега бундай ахволда тушимга кирдингиз?

– Майли, тушларни қўя турайлик, – тоқатсизлик билан деди у, манъ этилганига қарамай унга ўгирилиб қараб. Шунда унинг кўзларида яна бояги ифода ялт этиб кўринди. У, аёл бир неча бора ўзига қарашни жуда ҳам хоҳлагани, аммо ахдидан қайтмай, ҳамон маҳкам туриб ерга тикилаётганини кўрди.

– Эшитинг, княз, – бирдан овозини кўтарди аёл, – эшитинг, княз...

– Нега юзингизни ўгирасиз, нега менга қарамайсиз, нима кераги бор бу майнавозчиликнинг? – кичқириб юборди йигит чидамасдан.

Аммо аёл буни ҳатто эшитмади, чоғи.

– Эшитинг, княз, – учинчи маротаба такрорлади аёл қатъий товуш билан, унинг чеҳрасида ёқимсиз, бесаранжом бир ифода акс этди. – Сиз менга қаретада кетаётганимизда никоҳимизни ошкор қилишингизни айтдингиз, мен энди сир-асроримиз тугади, деб кўрқиб кетдим. Энди эса гангиб қолдим; ўйлаб-ўйлаб, аниқ билдимки, мен ярамайман. Ясан-тусан қўлимдан келади; чамаси, қабулга ҳам кучим етади, чойга чақиришнинг нима қийинчилиги бор, буёғи яна малайлар хизматга шай турса. Аммо ҳар ҳолда бунга ташқаридан қандай қарашади? Мен ўшанда, якшанба куни эрталаб ўша уйдаги кўп нарсаларни кўрдим. Анави хушрўйгина бойвучча қиз ҳеч мендан кўзини узмади, айниқса сиз кириб келгандан кейин. Ахир, ўшанда сиз кириб келгандингиз, тўғрими? Унинг онаси жуда кулгили кибор кампир экан. Акам Лебядкин ҳам ўзини кўрсатди; мен эса кулиб юбормаслик учун нукул шипга қараб ўтирдим, яхшиям шипга расмлар чизилган экан. У кишимнинг онаси монастирда оқсоч бўлса арзиркан; менга қора шол рўмол берган бўлсаям, ундан кўрқаман. Афтидан, улар ҳаммалари ўшанда менга ташқаридан жуда қутилмаган баҳо берган бўлсалар керак; мен хафа эмасман; фақат ўшанда ўтириб-ўтириб хаёлимдан шу фикр ўтди:

менинг нима уларга қариндош? Рост, графиня бўлгандан кейин кўнгил хислатлари талаб қилинади, – нега деганда, хўжалик юмушлари учун унинг хизматкорлари кўп, – ундан ташқари чет элларнинг саёхатчиларини қабул қилишлари учун яна қандайдир киборларча таннозликлар ҳам зарур. Лекин ҳар ҳолда ўша якшанбада улар менга батамом умидсизланиб қарашди. Фақат Даша фаришта. Мен шундан жуда ҳам кўрқаманки, улар мен ҳақимда эҳтиётсизлик қилиб бирон ножўя сўз айтиб қўйиб, ўзини ранжитиб қўймасалар кошкийди.

– Кўрқиб ўтирманг ва ташвишланманг, – оғзини қийшайтирди Николай Всеволодович.

– Айтганча, агар ўзи мен туфайли салгина уялиб қолса ҳам, бу менга унчалик қийин бўлмайди, чунки одамнинг ўзига қараганда, албатта бунда доим уятдан кўра ачиниш кўпроқ. Ахир, ўзи билади-ку, улар менга эмас, мен уларга кўпроқ ачинишим керак.

– Сиз, чамаси, улардан қаттиқ хафа бўлиб қолибсиз, шекилли, Марья Тимофеевна?

– Ким? Менми? Йўқ, – соддалик билан жилмайди аёл. – Тамоман ундай эмас. Ўшанда мен ҳаммангизга қарадим; ҳаммангиз хафасиз, ҳаммангиз бир-бирларингиз билан уришасиз; бирга ўтиришади-ю, чин юракдан кулишни билишмайди. Шунчалар бойлик ва шунчалар хурсандчилик, қувонч йўқ – мен буни жуда ёмон кўраман. Ҳа, айтмоқчи, мен энди ўзимдан бошқа ҳеч кимга ачинмайман.

– Эшитишимча, мен йўқлигимда сиз акангиз билан жуда қийналиб яшаган эмишсиз?

– Ким айтди сизга? Бекор гап; ҳозир анча ёмонроқ; энди тушлар ёмон, тушлар ёмон бўлганининг сабаби сизнинг келишингиз. Сиз-чи, сиз нега келдингиз, айтинг-чи, илтимос?

– Яна монастырга боришни хоҳлайсизми?

– Ўзим ҳам сезган эдим-а, у кишим яна монастырни таклиф қиладилар деб! Мен сизнинг монастырингизни кўрмабманми!? Елкамнинг чуқури кўрсин уни! Яна нима деб бораман? Энди ёлғиз бир ўзим, сўққабошман! Учинчи ҳаётни бошлагани кеч бўлди.

– Сизнинг нимадандир қаттиқ жаҳлингиз чиқяпти, мени севмай қўйди, деб ўйлаб кўрқмаяпсизми?

– Сизни ҳатто хаёлимга ҳам келтираётганим йўқ. Бировни севмай қўяманми, деб ўзим кўрқяпман.

Аёл нафратомуз иршайди.

– Мен жуда катта бир нарсада унинг олдида гуноҳкор бўлсам керак, – қўшиб қўйди у худди ўз-ўзига сўйлагандай, – фақат билмайманки, айбим нима, менинг абадул-абад кулфатим мана шунда. Доим, ҳар доим ҳам, шу беш йил ичида кечаю кундуз юрагимни ҳовучлаб ўйлаганим-ўйлаган, унинг олдидаги туганмас гуноҳимни ўйлайман. Ёлвориб, илтижо қилиб дуо ўқийман, унинг олдида катта гуноҳга ботдим дейман. Йўқ, мана маълум бўлди, тўғри чиқди.

– Нима тўғри чиқди?

– Яна кўрқаманки, унинг ўзида ҳам бир нарса йўқмикин деб, – давом этди аёл саволга жавоб бермай, ҳатто умуман эшитмай. – Шуниси ҳам борки, у бундай одамнамолар билан яқинлашиб кетмагандир-ку, ахир. Графиня мени каретасига ўтқизган бўлса ҳам, тириклайин еб қўйишга тайёр. Ҳаммаси тил бириктирган, – нахотки у ҳам фитнага бош қўшган? Нахот у ҳам сотилди? (Унинг лаблари титради). Ҳей, сиз, Гришка Отрепьевни ўқиганмисиз? У етгита улкан ибодатхонада лаънатланади.

Николай Всеволодович индамади.

– Дарвоқе, мен энди бошимни сизга бураман ва сизга қараб ўтираман, – худди бир қарорга келгандай бўлди у, – ўгирилиб, сиз ҳам менга ва фақат

менга яхшилаб диққат қилиб қаранг, фақат жуда яхшилаб қаранг. Мен сўнги бор ишонч ҳосил қилмоқчиман.

– Сизга мен анчадан бери қараб ўтирибман.

– Ҳимм, – деб қўйди Марья Тимофеевна қаттиқ тикилганча, – семириб кетибсиз жуда...

У яна нимадир демоқчи бўлди, аммо бирдан, энди учинчи марта бояги қўрқув яна унинг башарасида акс этди ва уни бир зумда ўзгартирди, тагин у қўлларини олдинга чўзиб ўзини орқага ташлади.

– Э, сизга нима бўлди ўзи? – деб қичкириб юборди қутуриб кетган Николай Всеволодович.

Бирок қўрқув бир сониягина давом этди; аёл аллақандай ғалати, шубҳали, баджило илжайганча башараси қийшайиб кетди.

– Мен сиздан илтимос қиламан, княз, ўрнингиздан тулинг-да, яна қайтадан кириб келинг, – деб айтди аёл бирдан қатъий, матонатли товуш билан.

– Нима бу «яна кириб келинг?» Қаерга кириб келаман?

– Мен беш йилдан бери у қандай кириб келаркин деб тасаввур қиламан. Ҳозир ўрнингиздан туриб нариги эшикдан қўшни хонага ўтинг. Мен эса худди ҳеч нарса кутмагандай, китоб ўқиб ўтираман, шунда бирдан сиз кириб келасиз, беш йиллик саёҳатдан кейин. Мен бунинг қандай бўлишини кўрмоқчиман.

Николай Всеволодович тишларини ғижирлатди ва нималардир деб тўнғиллади.

– Етар, бас, – деди у кафтини столга уриб. – Гапимга кулоқ солишингизни сўрайман, Марья Тимофеевна. Марҳамат қилиб, бутун диққат-этиборингиз билан тингланг, агар малол келмаса. Ахир, сиз бутунлай ақлдан озмагансиз-ку! – у тоқатини йўқотиб ўзини тутиб туrolмади. – Мен эртага никоҳимизни маълум қиламан. Сиз ҳеч қачон палаталарда турмайсиз, буни каллангиздан чиқаринг. Фақат бу ердан жуда узоқда мен билан бир умрга яшашни истайсизми? Швейцариядаги тоғларда, у ерда бир жой бор... Қўрқманг, сизни мен ҳеч қачон ташлаб кетмайман, жиннихонага ҳам бермайман. Бировга мухтож бўлмаймиз, бунга пулим етарли бўлади. Сизнинг хизматкорингиз бўлади; сиз ҳеч қандай иш қилмайсиз. Мумкин бўлган ҳамма нарса сизга муҳайё қилинади. Сиз тоат-ибодат қиласиз, истаган жойингизга борасиз, истаган ишингизни қиласиз. Мен сизга тегмайман. Турган жойимдан ҳеч қаерга кетмайман. Истасангиз, сиз билан бир умр гаплашмайман, хоҳласангиз, менга ҳар окшом ўз қиссаларингизни ҳикоя қилиб берасиз, бир маҳаллар Петербургда кунжақда шундай қилардингиз. Агар истасангиз, мен сизга китоблар ўқиб бераман. Аммо бутун умр шундай, бир жойда ўтади, у жой эса жуда овлоқ. Хоҳлайсизми? Журъатингиз етадимми? Пушаймон бўлмайсизми, кўз ёши қилиб, қарғаб мени жондан тўйдирмайсизми?

Аёл беҳад қизиқиб тинглади, узоқ жим қолиб ўйланди.

– Жуда ғаройиб-ку бу нарсалар, – деб оғиз очди у ниҳоят ҳазиломуз ижирғаниб. – Бундай аҳволда мен ўша тоғларда қирқ йил яшайман, чоғи. – У қулиб юборди.

– Нима бўпти, қирқ йил бўлса ҳам, яшайверамиз, – ковоғи уйилди Николай Всеволодовичнинг.

– Ҳимм. Ўлсам ҳам бормайман.

– Мен билан ҳам бормайсизми?

– Сиз ким бўпсизки, сиз билан борсам? Қирқ йил узлуксиз у билан тоғда ўтирармишманми? Вой, бунинг топган гапини! Сабр-бардошли одамлар мунча болалаб кетмаса бу замонда, ҳайронман! Лочин ҳеч қачон бойқуш бўлганми, ахир? Менинг князим бундай одам эмас! – У бошини мағрур ва тантанавор кўтарди.

Йигит бирдан хушёр тортди.

– Нега мени княз дейсиз, кейин... мени ким деб ўйлаяпсиз? – ҳиддат билан сўради у.

– Қандай? Сиз княз эмасми?

– Ҳеч қачон княз бўлмаганман.

– Вой, сиз ўзингиз, ўз оғзингиз билан тўғри юзимга айтяпсизми, мен княз эмасман деб?!

– Айтяпман-ку, бўлмаганман деб.

– Худойим-ей! – чапак чалиб юборди қиз, – унинг душманларидан ҳамма нарсани кутган бўлсам ҳам, аммо мана бундай сурбетликни кутмагандим! У тирикми ўзи? – у саросима ичида қичкириб Николай Всеволодович томонга сурилди, – сен уни ўлдирдингми, йўқми, бўйнингга ол!

– Ким деб ўйлаяпсан мени? – йигит башараси қийшайганча ўрнидан туриб кетди; аммо энди бу аёлни кўрқитиб бўлмасди, у тантана қилмоқда эди.

– Ўзинг кимсан, ким билади, қай гўрдан сакраб чиқдинг! Фақат менинг юрагим, юрагим беш йилдан бери сезади бу машмашани! Мен эса хайрон бўлиб ўтирибман, қандай кўзи кўр бойўғли келиб қолди деб? Йўқ, барака топкур, сен ёмон ўйинчи экансан, ҳатто Лебядкиндан ҳам баттароқ. Мендан графиняга салом айт, яна айтгинки, сендан кўра тузукроғини юборсин. Айт, у сени ўзига ёллаб олдимми? Унинг ошхонасида товоғини ялаб юрибсанми? Ҳамма ёлғон-яшиқларингизни шундоқ равшан кўриб турибман, ҳаммангизни битта қолмай яхши тушунаман!

У аёлнинг тирсаги тепасидан маҳкам сиқиб ушлади; аёл унинг башарасига қараб хахоларди:

– Сен унга ўхшайсан, жуда ўхшайсан, балки қариндошидирсан – вой муғомбирлар! Фақат менинг йигитим сор лочин ва княз, сен эса – бойўғли ва гумаштасан! Менинг йигитим хоҳласа, худо қаршисида тиз чўқади, хоҳламаса, тиз букмайди, сени эса Шатушка қулоқ чаккаларингга боплаб урди (у менинг азизим, кадрдоним, яқиним!), менга ўзимнинг Лебядкиним айтиб берди. Нега сен ўшанда кўрқиб кетдинг, кириб келдинг? Ким сени ўшанда кўрқитиб юборди? Сени таниганимда тубан башарангни кўрдим, сен эса мени тутиб қолдинг, – худди чувалчанг юрагимга кириб олгандай бўлди: йўқ, бу у эмас, дедим, йўқ, бу у эмас! Менинг лочиним ҳеч қачон мендай ойимтилла олдида хижолат чекмасди! О худойим! Мен беш йил ўзимни бахтли деб юрдим, менинг лочиним тоғлардан нарида парвоз қилиб юрибди дедим, қуёш билан бўйлашяпти, дедим... Қани, айт, эй сохтакор, кўп нарса олдингми? Катта пуллар эвазига рози бўлдингми? Мен сарик чақаям бермасдим сенга. Ҳа-ҳа-ҳа! Ҳа-ҳа-ҳа!..

– Ўв, жинни-санғи! – тишларини ғижирлатди Николай Всеволодович ҳамон унинг кўлини қаттиқ қисиб.

– Йўқол, каллоб! – амрона қичқирди аёл. – Мен ўз князимнинг хотиниман, сенинг пичоғингдан кўрқмайман!

– Пичоқ!

– Ҳа, пичоқ! Чўнтагингда пичоқ бор. Сен мени ухлаган деб ўйладинг, мен эса кўриб турдим, боя кириб келганингда пичоғингни чиқардинг!

– Эй, бахти қаро, нима деяпсан, нима тушлар кўряпсан! – жони борича бўқирди ва бор кучи билан аёлни итариб юборди, аёл боши ва елкалари билан диванга бориб урилди. Йигит жон ҳолатда қочди; аммо аёл дарҳол унинг орқасидан сакраб туриб, оқсоқланиб (ликонглаб) югурди, дахлизда етиб олди, кўрқиб кетган Лебядкин уни жон-жаҳди билан ушлаб турар, у эса чинқириб, хахолаб, қоронғулик сари тўхтовсиз васваса соларди:

– Гришка От-репъ-ев, ла-ин!

IV

“Пичок, пичок!” – туганмас қахр-ғазаб билан қайтарарди йигит, йўлни кўрмай, лой-балчиқлардан катта-катта одим отиб бораркан. Рост, дам-бадам бор овозини кўйиб, қутуриб қах-қах ургиси келарди; лекин негадир ўзини бундан тияр, ичидан зўриқиб келган кулгини босарди. У боя Федькага дуч келган жойга, кўприкка етиб боргандагина ҳуши ўзига қайтди; мана ҳозир ҳам худди ўша Федьканинг ўзи уни шу ерда кутарди, уни кўриб, фуражқасини туширди, тишларини кўрсатиб, хурсанд иршайиб, шу заҳоти нималарнидир шўх-шодон валдирай кетди. Николай Всеволодович аввалига тўхтамай ўтди, бироз вақтлар орқасидан эргашиб келаётган дайди-санғининг гапларига ҳатто бутунлай қулоқ ҳам тутмади. Шу пайт миясига келган бир фикрдан тамомила ҳайратга тушди, у дайдини бутунлай эсидан чиқарган экан, ва айнан дам-бадам “пичок, пичок” деб ичида такрорлаб келаётган чоғида унутган экан. У дайди-санғини ёқасидан бор кучи билан ушлади-да, кўксидида йиғилиб қолган бутун қахру ғазаби билан уни кўприкка урди. Дайди бир зум у билан олишмоқчи бўлиб шайланди-ю, лекин қутилмаганда беҳос ҳужум қилган рақиб олдида ўзининг сомон парчасича бўлмаслигини дарҳол пайқади-да, ҳатто зиғирча ҳам қаршилиқ кўрсатмай, жим бўлиб қимирламай қолди. Айёр дайди кўприк устида тирсақлари орқага қайрилган ҳолда ерга босилганча тиззасида тураркан, чамаси, хатарли ҳеч нарса йўқлигига мутлақо амин бўлган, бу ёғига нима рўй беришини бамайлихотир кутарди.

У янглишмади. Николай Всеволодович дайдининг қўлларини орқасига бураб боғламоқчи бўлиб, бўйнидаги тивит шарфини чап қўли билан ечиб ола туриб, бирдан негадир уни кўйиб юборди ва ўзидан нарига итариб ташлади. Дайди зум ичида ўрнидан турди, орқасига ўгирилди, кўз очиб юмгунча унинг қўлида қаердандир пайдо бўлган косибларнинг калта кенгиш тиғли пичоғи ярқираб кўринди.

– Йўқот пичокни, йўқот, йўқот ҳозир! – тоқатсизланиб қўл силтаб қичқирди бўйруқ оҳангида Николай Всеволодович, шунда пичок қандай ногаҳон пайдо бўлган эса, шундай ногаҳон ғойиб бўлди.

Николай Всеволодович яна жим, орқасига қарамай ўз йўлига кетди; аммо қайсар дайди барибир ундан қолмади, рост, энди валдирамай ва ҳатто орадаги масофани ҳурмат билан сақлаб бир қадам орқада юрди. Улар шу зайлда кўприкдан ўтиб, соҳилга чиқишди, бу гал сўл ёққа олиб, узун ва овлоқ жинкўчага киришди, Богоявленская кўчасига қараганда, бу йўлдан шаҳар марказига тезроқ чиқиларди.

– Сен бу ердаги черковлардан бирига ўғирликка тушибсан, шу тўғрими? – сўраб қолди қутилмаганда Николай Всеволодович.

– Мен аввалига ибодатга кириб эдим, – худди ҳеч нарса бўлмагандай оғир-босиқ, одоб билан жавоб қилди дайди; унинг оғир-босиқлигида орият қилаётгани ҳам сезиларди. Энди бояги “дўстона” چاپаниликдан асар ҳам қолмаганди. У энди ноҳақ хафа қилинган бўлса-да, ўзи корафта ва жиддий, хафачилигини унутиб юборадиган одамга ўхшарди.

– У ерга мени худо қандоқ бошлаб кирди, – деб давом этди у, – вох, неъматларингдан ўргилай, худо, дедим! Бу ишга менинг етимчалигим сабаб бўлди, нега деганда, бизнинг толе пешонамиз хайру саховатпешаликсиз ночор. Буни кўринг-да энди, афандим, худога чин, ўзимга-ўзим қилдим, парвардигор гуноҳлар учун жазолади: черковнинг елпўшу чанғироғию дьяконнинг тиркиш хуржунини сотиб, бор-йўғи ўн икки рубл чўнтакка кирди, Николай Угодникнинг соф кумуш кўкракпўши текинга кетди ҳисоб: симилёрдан ишланганмиш.

¹ Симилёр (франц.). – мис ва рух қотишмаси (тарж.).

– Қоровулни сўйибсан-ку?

– Яъни, ўша қоровулнинг ўзи билан бирга шип-шийдон қилувдик, э, ундан кейин эрталаб азонда дарё бўйида жанжаллашиб қолдик, қопни ким кўтаради, деб. Гуноҳ қилдим, озгина юкини енгиллатдим.

– Тагин сўй, тагин ўғирла.

– Петр Степанович ҳам худди шундай маслаҳат бердилар, хайр-саховати йўқ ёмон зикна, бағритош одам эканлар. Ундан ташқари, бизни тупроқдан аслимизни ясаган, осмонларни яратган зотга зиғирдак ҳам ишонмас эканлар, бунинг ўрнига, ҳаммасини табиат яратган, ҳатто гўёки энг паст хайвонни ҳам ўзи ясаб кўйган дейдилар, яна у киши биз хайру саховат бўлмаса сира яшолмаслигимизни ҳам тушунмайдилар. Унга тушунтираман десангиз, худди кўй сувга карагандай бақрайиб турадилар, хайрон қоласан киши. Ишонасизми-йўқми, анави капитан Лебядкинни айтаман, ҳозир унинг олдига бордингиз, шекилли, сиз келгунча улар Филипповнинг ижарасида яшашарди, баъзан эшиклари тун бўйи ланг очилганча қолиб кетади, ўзи ўликдан баттар қотиб ухлайди, пуллари эса ҳамма чўнтақларидан ерга сочилиб ётади. Буни ўз кўзим билан кўрганман, нега деганда, худо бизнинг ғилдирагимизни ҳеч қачон хайру саховатсиз айлантирмайди, ҳеч иложи йўқ бунинг...

– Ўз кўзим билан дейсанми? Нима, кечаси кирганмисан?

– Балки киргандирман, фақат буни ҳеч ким билмайди.

– Нега сўйиб кетмадинг?

– Мундоқ ҳисоблаб кўриб, ўзимни босдим. Нега деганда, юз-юз эллик рубл пулни тайин қўлга киритишимни билдим, кейин каллалаб кўрсам, озгина сабр қилиб, роса бир ярим мингни қўлга киритар эканман, шошиб нима ҳам қилдим, дедим. Нега деганда, ўз қулоғим билан эшитганман. Капитан Лебядкин маст-аласт чоғида сиздан умиди катталигини лакиллаб кўярди, буни у киши алжираб-валдирамаган биронта қовоқхона, бўзахона қолмаган бу ўртада. Мен ҳам кўплардан бу гапларни эшитганим учун, сиз жаноб олийларига умидим кўзларини тикиб қарадим. Мен сизга, афандим, ўз отамдай ёки туғишган акамдай қарайман, нега деганда, мен Петр Степановичга ҳеч қачон бу гапни айтмайман, бошқа ҳеч зотга ҳам. Шунақа гаплар-да, хазрати олийлари, нима қилдик, уч рубль ҳадя қила оладилармикин ё йўқми? Менга ичингизни бўшатсангиз эди, афандим, ишқилиб мен бор ҳақиқатни билсам девдим. Нега деганда, бизга хайру саховатсиз ҳеч иложи йўқ, сира иложи йўқ.

Николай Всеволодович бор овози билан хандон отиб кулиб юборди, чўнтагидан қопчиғини чиқарди, унда эллик рублча майда пуллар бор эди, дайдига пул тахламидан битгасини олиб итқитди, кейин иккинчи, учинчи, тўртинчисини ирғитди. Федька учиб тушаётган пулларни тутар, сакрар, юлқинар, пуллар лой-балчикқа қоришарди. Федька уларни тутиб олмоқчи бўлар, нуқул: “Эҳ, эҳ!” – деб бақирарди. Николай Всеволодович ниҳоят унга қараб ҳаммасини отди-да, хахолаб кулгани кўйи жинкўчадан энди ёлғиз бир ўзи юриб кетди. Дайди лой-балчикқа тиззадан ботиб шамол учириб кетган, кўлмакларга ботган қоғоз пулларни қидирар ва яна бир соатдан ортиқ унинг қоронғуда “Эҳ, эҳ!” – деган ҳирқираган овозини эшитиш мумкин эди.

УЧИНЧИ БОБ

ЯККАМА-ЯККА

I

Эртасига, туш пайти соат иккида кутилган дуэль бўлиб ўтди. Артемий Павлович Гагановнинг отишамиз деб оёқ тираб туриши ишни тез ҳал

қилди. У рақибнинг нима қилмоқчи бўлаётганлигига ҳеч тушунмас ва қутурганидан қутурарди. У рақибни бир ойдан бери бемалол ҳақоратлар ва ҳамон уни сабр-тоқатдан чиқаролмасди. Унга Николай Всеволодовичнинг ўзи уни дуэлга чақириши зарур эди, зеро, ўзи уни дуэлга чақириши учун ҳеч қандай тўғри баҳонаи сабаб йўқ эди. Бундан тўрт йил бурун оиласи шаънини таҳқирлаган Ставрогинга бўлган азоб-оғриқ тўла нафратини у тўғридан тўғри тан олгиси келмас, кўнглининг яширин пучмоқларида бундан виждони қийналарди. Ўзи ҳам бундай баҳонайи сабабни ақлга тўғри келмайдиган нарса деб ҳисоблар, айниқса, Николай Всеволодович томонидан икки маротаба камтарона узр-маъзур қўллангандан сўнг бу аён бўлиб қолганди. У рақибини уятсиз, беор, кўрқокка чиқарди; унинг Шатовдан шапалоқ еб, яна индамай юрганини ҳеч ақлига сиғдирилмасди. Мана шу тариқа у ўша беҳад бетамиз ва қўпол хатини жўнатишга қарор қилди-ю, ниҳоят Николай Всеволодовичнинг ўзи уни яккама-якка учрашувга чақирди. Кун икки кеча Гаганов ушбу ҳатни жўнатиб, бетоқат талваса ичида чақириқ жавобини кутаркан, дам умидланиб, дам умидсизликка тушиб, азоб-изтироб ичида барча имкониятларни бирма-бир хаёлидан ўтказиб, ҳар эҳтимолга қарши кеча кечдаёқ ўзининг секундантини тайёр қилиб қўйди, секундантликка у ўзининг мактабда бирга ўқиган, жуда ҳурмат қиладиган оғайниси, яъни, айни Маврикий Николаевич Дроздовни танлади. Шундай қилиб, эртасига эрталаб соат тўққизда топшириқ билан келган Кириллов ҳаммаси тайёр эканлигини кўрди. Николай Всеволодовичнинг барча узр-маъзурлари ва ҳеч қачон қулоққа чалинмаган ёнбосишлари, мурсага чақиришлари дарҳол шу захоти фавқуллодда қизиққонлик билан рад этилди. Яқиндагина ишнинг тагига етган Маврикий Николаевич қулоқ эшитмаган бундай таклифлардан оғзи очилиб қолди-да, шу ернинг ўзидаёқ мурсага чақирмоқчи бўлиб оғиз жуфтлади-ю, лекин унинг ниятини пайқаган Артемий Павлович ўтирган жойида дағ-дағ қалтирай бошлаганини сезиб, оғзини юмди ва миқ этмади. Ўртоғига берган ваъдаси бўлмасайди, у шу захотиёк кетиб қоларди; у ишнинг пировардида бирон ёрдамим тегиб қолар деган бирдан-бир умид илинжида дўстини ташлаб кетмади. Кириллов чақириқни етказди; Ставрогин таклиф этган учрашувнинг барча шартлари дарҳол ҳеч қандай эътирозсиз қабул қилинди. Фақат битта, у ҳам бўлса ғоятда шафқатсиз қўшимча киритилди, яъни айнан: агарда биринчи отишмада ҳеч нарса ҳал бўлмаса, яна иккинчи марта отишадилар, агар бу сафар ҳам бўлмаса, унда учинчи марта нишонга турадилар. Кирилловнинг пешонаси тиришди, учинчи мартанинг нима кераги бор, деди, аммо уларни асло кўндирилмагач, ўзи кўнди, фақат писанда қилиб қўйдики, “уч марта бўлса майлингиз, тўртинчиси эса ҳеч мумкин эмас”. Бунга рози бўлишди. Шундай қилиб, туш чоғи соат иккида Бриков деган жойда учрашдилар: бу бир томондан Скворешники, иккинчи томондан Шпигулинлар фабрикаси ўртасидаги шаҳар чеккасидаги кичикроқ ўрмонзор. Кечаги ёмғир бугун тўхтаган, аммо ҳаммаёқ нам, зах, шамол эсарди. Осмон совук, лойка пароканда булутлар пастлаб шитоб билан учарди; дарахтлар шамолда чарх уриб гувиллар, юксакда эгилиб-букилар, йўғон таналари ғичирларди. Жуда маъюс тонг отган эди.

Гаганов Маврикий Николаевич билан бирга тайинланган жойга олифта посон икки от қўшилган тўрт ғилдиракли очик аравада келишди, аравани Артемий Павловичнинг ўзи ҳайдаб келди; уларнинг хизматкори ҳам бор эди. Худди ушбу дақиқанинг ўзида Николай Всеволодович билан Кириллов ҳозир бўлишди, улар аравада эмас, от минишган, орқаларида отлик хизматкор ҳам бор эди. Кириллов илгари ҳеч қачон от минмаган, эгарда кўркмай қаддини тик кўтариб ўтирар, ўнг қўлида тўппончалар солинган кути – уни хизматкорга ишонмай ўзи кўтариб олган, чап қўлидаги

жиловни ношудлик билан тинмасдан силтар, айлантирар, бундан от бошини силкитар, тик турмоқчи бўлар, лекин отлик бундан сира ҳам қўрқмасди. Ҳар нарсадан шубҳаланаверадиган бадгумон, жуда тез ва қаттиқ хафа бўлиб қолаверадиган Гаганов уларнинг отда келишганини ўзи учун яна бир қарра ҳақорат деб билди, бундан чиқди, рақиблар ғолиб чиқишларига ҳаддан ташқари ишонар эканлар-да, ярадор бўлиб қолсалар, олиб кетишга арава ҳам келтирмабдилар, деган маънода ичи куйди. У шарабан аравасидан ғазабдан кўкариб кетган ҳолда тушди ва қўли қалт-қалт титраётганини сезди, буни у Маврикий Николаевичга маълум қилди. Николай Всеволодович таъзим қилган эди, у жавоб бермай тесқари қаради. Секундантлар чек ташлашди: чек Кирилловнинг тўппончасига чиқди. Марра ўлчанди, рақиблар маррага қўйилди, арава, отлар ва хизматкорларни уч юз қадам нарига жўнатилди. Қуроллар ўқланди ва рақибларга тутқизилди.

Наилож, ҳикояни тезроқ давом эттириш керак, узок баён қилиб ўтирадиган пайт эмас; аммо айрим нарсаларни қайд этиб ўтмасликнинг ҳам иложи йўқ. Маврикий Николаевич маънос ва ташвишга ботган кўринарди. Кириллов эса бутунлай хотиржам ва лоқайд, ўз зиммасидаги вазифаларни майда-чуйдасигача аниқ бажарар, заррача ҳам ҳовлиқмас, бу хатарли ишнинг охири нима бўлади, деб унчалик ҳам қизиқмасди. Николай Всеволодович одатдагидан кўра ранг-туси ўчган, енгилгина кийинган, эгнида пальто, бошида оқ момик тивит шляпа. У бениҳоя ҳорғин кўринарди, гоҳо ковоғини қаттиқ уяр, кайфияти бағоят ёмон эканлигини зиғирча ҳам яшириб ўтиришни лозим кўрмасди. Аммо Артемий Павлович шу дамларда ҳаммадан ҳам бошқачароқ эди, шунинг учун унинг тўғрисида алоҳида бир неча сўз айтмай сира иложимиз йўқ.

II

Шу пайтгача унинг ташқи кўриниши ҳақида эслаб ўтмадик. У анча басавлат одам эди, бадани оқ, қорни тўқ, қора халқнинг тили билан айтганда, хўппа семиз, сочлари оқиш ва сийрак, ўтгиз уч ёшларда, юзининг тархи айтарли чиройли. У полковник унвонида истеъфога чиқди. Мабодо, генерал бўлгунча хизмат қилганда, унда генерал лавозимида янада салобатли кўринган бўлар ва ҳеч ажабмаски, ундан жуда яхши жанговар генерал чиқарди.

Шахснинг хусусиятларини тавсифлаб, шуни эсдан чиқармайликки, бундан тўрт йил муқаддам Николай Ставрогин клубда унинг отасини хўрлагандан сўнг, у хонадонимизга ёмон иснод тушди деб, кечаю кундуз ўртаниб ёнар, бу туганмас азоб уни узок вақтдан бери тинмай таъқиб этар, худди мана шу укубат унинг истеъфога чиқишига баҳонайи сабаб бўлганди. У энди ҳарбий хизматни давом эттиришни виждонига хилоф деб биларди, ўзини полкка ва ўртоқларига доғ тушираётгандай сезар ва бунга ишончи комил эди, ҳолбуки, хизматдошларидан ҳеч кимсанинг бу воқеадан хабари йўқ эди. Рост, у илғари ҳам, бунга анча вақтлар бўлди, унда ҳали бу хафагарчилигу гинахонликлар йўқ, тамомила бошқа бир сабаб билан хизматни ташлаб кетишга чоғланган, аммо охириги пайтларгача иккиланиб юрганди. Буни ёзсанг ҳам ҳатто ғалатироқ кўринарди, аммо истеъфога чиқиш учун дастлабки баҳона, ёки янада яхшироқ айтганда, истеъфога чорлаган нарса – деҳқонларни озод қилиш ҳақидаги 19 феврал манифести бўлди. Артемий Павлович вилоятимизнинг энг бой-бадавлат помешчикларидан, ҳатто манифестдан кейин у унчалар кўп нарса йўқотгани ҳам йўқ, бу ҳам ҳали оз, у бу чорайи тадбирларнинг инсонпарварлик жиҳатларига ишонч ҳосил қилган ва ислохотларнинг иқтисодий фойдали томонларини тушунишга деярли қодир эди, лекин бирдан манифест чиққандан сўнг у ўзини шахсан хафа қилингандай сезди. Бу аллақандай ғайришуурий нарса эди, алланечук кечинма-сезимга ўхшар

ва қанчалар беихтиёрий бўлса, шунчалар кучли эди. Отаси тириклигида у ҳар қалай, қандайдир қатъий қадам ташлашга журъати етмади, аммо Петербургда ўзи бажонидил алоқа боғлаб турадиган кўпдан-кўп ажойиб одамларга “олижаноб” йўналишдаги фикрлари билан анча танилиб қолганди. Бу ўз хаёлларига ғарқ, қулфи дили ҳадеганда очилавермайдиган зот эди. Яна бир хусусияти: у ўзларининг дворян наслининг тозалиги ва қадимийлигини бағоят қадрловчи ва бунга ҳаддан ташқари қизиқувчи Русь диёрида ҳали-ҳамон сақланиб қолган ўша ғалати дворянлар тоифасига мансуб киши эди. Шу билан бирга, у рус тарихини жуда ёмон кўрар, унга сира тоқат қилолмас ва умуман бутун рус одатларини бир мунча чўчкалик деб ҳисобларди. У болалик чоғларидаёқ номдорроқ ва давлатмандроқ тарбияланувчиларга мўлжалланган махсус ҳарбий мактабда маълумот олиб, уни тугаллашга муяссар бўлган ва ўша пайтлардаёқ юрагига баъзи бир шоирона қарашлар кириб келиб ўрнашганди: унга қасру равоқлар, ўрта асрлар туриш-турмуши, енгил-елпи, болохонадор томонлари, форислар ҳаёти ёқиб қолган эди. Москов подшоҳлиги замонларида подшоҳ рус боярларини калтаклаб жазолаганидан у қаттиқ уялиб, йиғламоқдан бери бўлар ва қиёслашлардан ёмон кизариб-бўзарарди. Ўз хизмат юмушларини ғоят яхши биладиган ва бурчини кам-қўстсиз адо этадиган баджаҳл, зехни паст, ниҳоятда қаттиққўл бу зот юрагининг тубида орзуманд ҳам эди. У йиғинларда гапни қойил қилиши мумкин, сўз қобилятига эга дейишарди, бироқ ўттиз уч ёшга кириб ҳам, миқ этиб оғзини очмади. Ҳатто охирги вақтларда ўзи ўралашиб юрадиган Петербургнинг эътиборли, муҳим муҳитида ўзини бениҳоя калондимоғлик билан тутарди. Петербургда чет эллардан қайтиб келган Николай Всеволодович билан учрашгач, у ақл-хушини йўқотаёзди. Айни ушбу дамларда у маррада туриб жуда қаттиқ безовталанарди. Назарида, нимадир бўлиб бу иш рўй бермай қоладигандек, андаккина сустлик унинг жонини ҳалқумига келтирарди. Чунончи, Кириллов жанг бошлашни маълум қилиш ўрнига, бирдан йўлига бўлса-да, мурса йўсинида сўз юрита бошлаганда, унинг башарасида қаттиқ оғриққа ўхшаш бир ифода зухур этди, аммо бу ҳолда секундантнинг ўзиёқ изоҳини бериб бўлганди:

– Мен фақат йўлига айтиб қўйяман, энди тўппончалар қўлингизда, энди фақат отишга ишора қолди, охирги марта ярашсанглар бўлмайдими? Буни айтиш менинг бурчим.

Худди атай қилгандай, шу пайтгача миқ этмай жим турган Маврикий Николаевич, кечадан буён ўзининг кўнгилчанлиги ва келишувчанлигидан хит бўлиб кетиб, қутилмаганда бирдан Кирилловнинг гапини илиб олиб тилга кирди:

– Мен жаноб Кирилловнинг сўзларига тўла қўшиламан... маррага чикқач ярашиб бўлмайди деган гап бу французлар учун тўкиб чиқарилган уйдирма... Мен бу гинахонликларни тушунмайман, ихтиёр сизларда, мен анчадан бери айтиб қўяй дейман... Нега деганда, турли узр-маъзурлар ҳам ўртага келтириляпти ахир, шундаймасми?

У дув кизариб кетди. У камдан-кам ҳолларда бундоқ кўп тўлқинланиб гапирарди.

– Мен ўз узрларимни яна тақрорлашга тайёрман, – шоша-пиша унинг гапини қўллади Николай Всеволодович.

– Шу гап ақлга сиғадими? – қутуриб қичқириб юборди Гаганов секундант Маврикий Николаевичга қараб ва жазаваси тутиб оёқларини тапиллатди. – Агар сиз, Маврикий Николаевич, менинг душманам эмас, секундантим бўларкансиз, манави кишига тушунтириб қўйингки (у тўппончасини силкитиб Николай Всеволодович турган ёқни кўрсатди), – бундай ён беришлар ҳақоратни кучайтиради! У менинг гапларимни ҳақорат ўрнида кўрмаяпти!.. Маррага тургандан кейин ҳам мен билан олишмай, қайтиб кетишни ўзига

шармандалик деб билмаяпти! Ким деб ўйлаяпти у мени... сиз эса яна менинг секундантисиз! Мени фақат жаҳлимни чиқаряпсиз, теккизолмасин деб. – У яна оёғини ерга уриб депсинди, оғзидан тупуклари отилиб чиқди.

– Музокара тугади. Энди кулоқ тутинг! – бор овози билан қичқирди Кириллов. – Бир! Икки! Уч!

“Уч!” деган сўздан сўнг рақиблар юзма-юз юришди. Гаганов дарҳол тўппончани кўтариб, бешинчи ё олтинчи қадамида ўқузди. Бир он тўхтади, сўнг ўқи тегмаганлигини кўргач, тез маррасига қайтди. Николай Всеволодович ҳам пешвоз юрди, тўппончани қандайдир жуда баланд кўтарди-да, ҳатто мўлжалга ҳам олмай отди. Сўнг киссасидан рўмолча чиқарди-да у билан ўнг қўлининг чимчилоқ бармоғини ўради. Мана шундагина Артемий Павловичнинг ўқи бутунлай бекор кетмаганлигини, у кафтнинг юмшоқ қиррасини ялаб ўтиб, суякка тегмай чимчилоқни қириб ўтганлигини пайқадилар, арзимаган бир яра, Кириллов шу заҳоти агар рақиблар рози бўлсалар, дуэль давом этишини эълон қилди.

– Мен айтиб қўйишим керакки, – хирқираб деди Гаганов (унинг томоғи қакраган эди) яна Маврикий Николаевичга қараб, – манави киши (у яна Ставрогин томонга нуқиди) атай осмонга отди... атайлаб... Бу яна бир ҳақорат! У дуэлни бекор қилмоқчи!

– Мен қандай хоҳласам шундай отишга ҳақлиман, қоида бузилмаса бас, – қатъият билан деди Николай Всеволодович.

– Йўқ, ҳақлари йўқ! Тушунтиринг унга, тушунтиринг! – бақирарди Гаганов.

– Мен Николай Всеволодовичнинг фикрига тўла қўшиламан, – деб эълон қилди Кириллов.

– Нега у мени аяйди? – шайтонларди Гаганов кулоқ солмай. – Мен нафратланаман унинг раҳм-шафқатидан... Тупураман... Мен...

– Чин сўзим, мен сизни ҳақорат қилмоқчи эмасман, – тоқати тоқ бўлиб сўзлади Николай Всеволодович, – осмонга қараб отганимнинг сабаби шуки, мен бошқа ҳеч кимни ўлдирмоқчи эмасман, сизми, бошқами, бари бир сизга бунинг алоқаси йўқ. Рост, мен ўзимни биров хафа қилди деб ўйламайман, сизнинг бундан жаҳлингиз чиқаётганига ачинаман. Аммо менинг ҳақ-ҳуқуқларимга аралашшига ҳеч кимга йўл қўймайман.

– Агар у қондан қўркса, сўранг, нега мени чақирди? – бўқирарди Гаганов ҳамон фақат Маврикий Николаевичга мурожаат қилиб.

– Чақирмаганга қўймадингиз-ку ахир, – орага қўшилди Кириллов. – Ҳеч гапга кулоқ солмайсиз, сиздан бошқа қандай қутулиш мумкин!

– Фақат бир нарсани айтиб қўяй, – деди қийналиб, азоб чекиб бу гапларни муҳокама қилаётган Маврикий Николаевич, – агар рақиб олдиндан осмонга отишини маълум қилса, унда жанг ҳақиқатан тўхтатилади... нозик ва равшан сабабларга кўра...

– Мен ҳар сафар тепага отаман, деб айтганим йўқ! – қичқирди Ставрогин тамомила тоқати тоқ бўлиб. – Сиз менинг ниятим қандайлиги ва ҳозир қандай отишимни билмайсиз... мен дуэлни ҳеч нарса билан чеклаётганим йўқ.

– Ундок бўлса отишув давом этади, – деди Маврикий Николаевич Гагановга қараб.

– Жаноблар, жой-жойингизга туринглар! – амр этди Кириллов.

Яна отишдилар, яна Гаганов тегизолмади, яна Ставрогин юқорига отди. Бу отишларнинг баҳсли томонлари ҳам йўқ эмас: Николай Всеволодович тўғри отяпман, деб айтиши мумкин, фақат ўз ичидагина мўлжални тўғри олмаётганлигини тан олса эҳтимол. У тўппончани аниқ тепага ёки дарахтнинг устига қаратмас, бари бир рақибни мўлжалга олар, мўлжали рақибнинг шляпасидан сал юқорироқ бўларди. Иккинчи марта отишганларида унинг мўлжали тагин ҳам аниқроқ, тагин ҳам куйироққа тўғри келди; аммо энди бари бир Гагановни ҳеч нарсага ишонтириб бўлмасди.

– Яна-я! – тишларини гижирлатди у. – Бари бир! Мен маррага чиқдим ва ҳақимдан фойдаланаман. Мен учинчи маротаба отишни хоҳлайман... Қандай бўлганда ҳам.

– Тўла ҳақингиз бор, – кескин деди Кириллов. Маврикий Николаевич ҳеч нарса демади. Учинчи бора маррага чиқдилар, отишга буйруқ бўлди. Гаганов бу сафар росмана маррага етиб келди, маррадан, ўн икки одим наридан мўлжалга ола бошлади. Тўғри отаман деса, қўллари қалтирарди. Ставрогин тўппончасини пастга туширганча, унинг отишини кутарди.

– Чўзиб юбордингиз, мўлжалга олишни жуда чўзиб юбордингиз! – шиддат билан қичқирди Кириллов. – Отинг! Отинг, дейман! – Аммо ўқ узилди, бу сафар Николай Всеволодовичнинг момик оқ шляпаси бошидан учиб кетди. Мўлжал аниқ олинганди, ўқ шляпанинг тепасини жуда пастдан тешиб ўтди; яна тўрт энлик пастдан тегса, ҳаммаси тугарди. Кириллов шляпани тутиб олди ва Николай Всеволодовичга узатди.

– Отинг, рақибни маҳтал қилманг! – деб қичқирди Маврикий Николаевич бу Ставрогин отиш кераклигини унутгандай анави Кириллов билан бирга шляпани кўздан кечираётганларини кўриб. Ставрогин сесканиб тушди, Гагановга қаради, тесқари ўгирилди ва бу сафар ҳеч бир назокат қилиб ўтирмай, четга, дарахтзор томонга ўқ узди. Дуэл тугади. Гаганов қоққан қозикдек турарди. Маврикий Николаевич унинг олдига борди-да, бир нималар дея бошлади, аммо Гаганов ҳеч нарсани англамай талмовсирарди. Кириллов қайрилиб кетаркан, бошидан шляпасини олиб калласини Маврикий Николаевичга қимирлатиб қўйди, аммо Ставрогин энди одоб-икромга риоя қилиб ўтирмади, дарахтзорга ўқ узгандан сўнг, у маррага ҳатто қайрилиб қарамади, тўппончани Кирилловга бериб, жадал отлар турган томонга юрди. Унинг башарасидан қаҳр аримас, оғиз очмасди. Кириллов ҳам индамасди. Отларга сакраб миндилар-у йўрттириб кетдилар.

III

– Нега миқ этмайсиз? – сабрсизлик билан сўради у Кирилловдан уйга яқин қолганларида.

– Сизга нима керак? – деди шериги оёқларини кўтариб сапчиган отдан учиб кетай деб.

Ставрогин ўзини босди.

– Мен анов... тентакни хафа қилмоқчи эмасдим, яна хафа бўлиб қолди, – деди у жуда секин.

– Ҳа, яна хафа қилдингиз, – кесди Кириллов, – бунинг устига у тентак эмас.

– Бироқ кўлимдан нима келса, шуни қилдим.

– Йўқ.

– Нима қилиш керак эди?

– Чақирмаслик керак эди.

– Яна бир тарсакига чидашим керакмиди?

– Ҳа, чидаш керак эди.

– Ҳеч нимани тушунолмаёпман! – қаҳр-ғазаб билан деди Ставрогин. – Нега бошқалардан кутмайдиган нарсаларни мендан кутадилар? Нима учун ҳеч ким кўтаролмайдиган нарсани мен кўтаришим керак, ҳеч ким эплолмайдиган юкларни мен эплашим керак?

– Уйлашимча, сиз ўзингиз юк қидирыпсиз.

– Мен юк қидираётган эканманми?

– Ҳа.

– Сиз... бунинг кўрдингизми?

– Ҳа.

– Бу сезиладими?

– Ҳа.

Бир сония жим қолишди. Ставрогин ғоятда ташвишга ботган, лол қолгандек кўринарди.

– Мен ўлдиришни истамадим, шунинг учун отмадим, бошқа гап йўқ, ишонинг менга, – деди у шоша-пиша хавотирга тушиб ўзини оқлагандай бўлиб.

– Хафа қилмаслик керак эди.

– Нима қилсам бўларди?

– Ўлдириш керак эди.

– Уни ўлдирмаганимга ачиняпсизми?

– Мен ҳеч нарсага ачинмайман. Сиз уни ростдан ҳам ўлдирмоқчисиз, деб ўйлабман. Нимани излаётганингизни ўзингиз билмайсиз.

– Юк излаяпман, – қулди Ставрогин.

– Ўзингиз қон тўкилишини истамадингиз, нега унга ўлдиришга йўл қўйиб бердингиз?

– Агар уни чақирмаганимда, мени шундоқ дуэлсиз ҳам ўлдирарди.

– Бу сизнинг ишингиз эмас. Балки, ўлдирмас эди.

– Ўласи қилиб урармиди?

– Сизнинг ишингиз эмас. Юкингизни кўтариб юринг. Бўлмаса ажр йўқ.

– Тупурдим ўша ажрингизга, мен уни ҳеч кимдан қутмайман!

– Сиз кутасиз, деб ўйлабман, – ўша ёмон совуққонлик билан деди Кириллов.

Уй ҳовлисига кирдилар.

– Уйга кира қолайлик, – таклиф этди Николай Всеволодович.

– Йўқ, мен уйга борай, хайр бўлмаса. – Кириллов отдан тушиб қурол қутини қўлтигига кистирди.

– Лоақал, сиз мендан хафа эмасдирсиз? – унга қўлини узатди Ставрогин.

– Заррача ҳам! – унинг қўлини қисиш учун ортига қайтди Кириллов. – Агар менинг юким енгил бўлса, бу табиатдан, агар сизнинг юкингиз оғир бўлса, сизнинг табиатингиз шундай. Бунинг асло уяладиган жойи йўқ, балки жиндай хижолатлидир.

– Биламан, характерим ожиз, лекин кучли бўламан деб уринаётганим ҳам йўқ.

– Уринманг ҳам! Сиз кучли одам эмассиз. Чой ичгани келинг.

Николай Всеволодович уйга кучли саросима ичида кирди.

IV

Уйга қадам қўйгач, Алексей Егоровичдан дарҳол шуни билдики, унинг саккиз кун бетоб бўлиб ётиб, бугун илк бора отда сайрга чиқиб кетганидан ўзида йўқ қувонган Варвара Петровна карета ҳозирлашни буюриб, “саккиз кундири, тоза ҳавога чиқмайман, энди худди ўтган кунларга ўхшаб, айланиб, ҳаво олиб келаман”, деб бир ўзи ёлғиз сайрга чиқиб кетибди.

– Бир ўзи кетдими ёки ёнида Дарья Павловна борми? – деб тез қариянинг сўзини кесди Николай Всеволодович ва Дарья Павловна “бетоблиги учун боролмагани ва ҳозир ўз хонасида эканлигини” эшитиб қовоғини солди.

– Менга қара, қария, – узил-кесил қарорга келиб тиш орасидан деди у, – волидадан бугун кўзингни сира узма, агарда у менинг хонамга келаётганини кўрсанг, уни дарҳол тўхтатиб, айтгинки, мен яна бир неча кун уни қабул қилолмайман... ўзим ундан шуни илтимос қиламан... вақти келганда, ўзим уни чақираман, билдингми, эшитдингми?

– Айтаман, – деди аста Алексей Егорович ғашланиб ва кўзини ерга тикиб.

– Аммо унинг ўзи мени кўргани келаётганини пайқаб қолсанггина, тўхтатгин, олдин эмас.

– Ҳечам ташвиш тортманг, саҳв қилмасмиз. Шу пайтгача қачон кўрмоқчи бўлсалар, менга айтадилар, мендан кўмак ўтинадилар.

– Хабарим бор. Аммо ўзи келмасдан бурун оғиз очма. Менга чой олиб кел, иложи бўлса тезроқ.

Қария чиқиб кетди, шу заҳоти яна ўша эшикнинг ўзи очилди-да, остонада Дарья Павловна кўринди. Унинг нигоҳи осуда, аммо юзи оқарганди.

– Қаердан келяпсиз? – нидо қилди Ставрогин.

– Мен шу ерда кутиб тургандим, у чиқиб кетса, кирмоқчийдим олдингизга. Унга айтаётган сўзларингизни эшитдим, у чиққан пайтда эшик орқасига яшириндим, у мени кўрмади.

– Анчадан бери сиз билан узилсакми, дейман, Даша... ҳозирча... мана шу вақт. Хатингизни олган бўлсам ҳам, сизни кечаси қабул қилолмадим. Мен ўзим сизга ёзмоқчи эдим, аммо мен ёзишни билмайман, – деб кўшиб кўйди ғаши келиб ва хаттоки ижирғаниб.

– Ўзим ҳам узилиш керак, деб ўйлагандим. Варвара Петровна бизнинг алоқаларимиздан жуда шубҳаланиб юрадилар.

– Майли, уни кўяверинг.

– Уни ташвишга кўймаслик керак. Бундан чиқди, энди охиригачами?

– Сиз ҳалиям албатга охирини кутяпсизми?

– Ҳа, ишончим комил.

– Дунёда ҳеч нарса тугамайди.

– Энди бунда тугайди. Ўшанда мени чорланг, мен келаман. Энди хуш қолинг.

– Охири, бу қандай бўлади? – кулди Николай Всеволодович.

– Сиз яраланмадингиз ва... қон ҳам тўкмадингиз? – деб сўради у саволга жавоб бермай.

– Аҳмоқлик бўлди, кўрқманг, ҳеч кимни ўлдирганим йўқ. Айтмоқчи, ҳаммасини шу бугуноқ ҳамманинг оғзидан эшитасиз. Бироз тобим йўқ.

– Мен борай. Никоҳ ҳақида бугун маълум қилинмайдими? – кўшиб кўйди у ботинмайгина.

– Бугун бўлмайди, эртага бўлмайди, индинига билмадим, балки ҳаммамиз ўлиб битармиз, баттар бўлсин. Боринг энди, боринг, мени холи кўйинг.

– Сиз анов бошқасини... савдойини ҳалок қилмайсизми?

– Савдойиларга тегмайман, на униси, на бунисига, аммо оқиласини, балки, ҳалок қиларман: мен шунчалик тубан ва қабиҳман. Даша, чамаси, ўзингиз айтгандай, “охиригача” сизни ёнимга чорларман, сиз эса, шунча ақлли бўлсангиз ҳам, келасиз. Нега сиз ўзингизни ўзингиз ҳалок қиласиз?

– Мен охир-оқибат сиз билан ёлғиз қолишимни биламан мен... шуни кутаман.

– Агар мен охир-оқибат сизни чақирмасам ва сиздан қочиб кетсам-чи?

– Бундай бўлиши мумкинмас, сиз чақирасиз.

– Бу ерда менга нисбатан кўп нафрат бор.

– Биласиз, фақат нафратнинг ўзи эмас.

– Демак, нафрат бари бир борми?

– Мен ундай демоқчи эмасдим. Худо шоҳид, сиз ҳеч қачон менга муҳтож бўлиб қолмаслигингизни жуда ҳам истардим.

– Сўзларингиз бир-биридан ўтиб тушади. Мен ҳам сизни ҳалок қилишни истамасдим.

– Сиз ҳеч қачон ҳеч қанақасига мени ҳалок қилолмайсиз, буни ўзингиз ҳаммадан кўра яхши биласиз, – тез-тез ва қатъият билан сўзлади Дарья Павловна. – Агар сизга бормасам, унда шафқат ҳамшираси бўламан, касал боқаман, ё китоб тарқатаман, Инжил сотаман. Шунга қарор қилдим. Мен ҳеч кимнинг хотини бўлолмайман, манавинақа уйларда яшолмайман. Мен истаган нарса бу эмас... Сиз ҳаммасини биласиз.

– Йўқ, сиз нима исташингизни мен ҳеч қачон билолган эмасман. Биласизми, баъзи бир қариб қолган касал боқувчилар нима учундир қандайдир бир

беморга бошқаларига нисбатан кўпроқ қизиқиб қарайдилар, назаримда, сизнинг менга қизиқиб қарашингиз ҳам шунга ўхшайди ёки бундан яхшироқ айтганда, айрим художўй кампирлар мотам, таъзияларда шўлтираб юриб гоҳи ўликларни бошқаларидан кўра маъқулроқ кўришади. Нега сиз менга бундай ғалати қараяпсиз?

– Жуда ҳам тобингиз йўққа ўхшайди-я? – меҳрибонлик билан сўради қиз унга қандайдир бошқача тикилиб. – Худойим-ей! Яна бу кишим мени ёнига йўлатмоқчи эмас!

– Кулоқ солинг, Даша, менинг кўзимга нукул шарпалар кўринадиган бўлиб қолди. Битта иблисвачча кеча кўприкда Лебядкин билан Марья Тимофеевнани пичоклаб ўлдиришини менга таклиф қилди, гўё мен шу билан қонуний никоҳдан қутулиб, ҳеч нарса бўлмагандай юраверарканман. Олдиндан уч сўлкавои сўради, аммо қиладиган иши бир ярим мингдан кам бўлмаслигига шама қилди. Бу иблиснинг ҳисоб-китобини қаранг! Бухгалтер! Ха-ха!

– У ҳақиқатан шарпамиди, бунга ишончингиз қомилми?

– О йўк, мутлако шарпа эмас! У сургундан қочган қароқчи Федька сургунчи. Аммо гап бунда эмас, сен нима қилдинг денг? Мен ҳамёнимдаги бор пулларимни унга бердим, у энди буни бай пули деб тушунади!

– Сиз уни кечаси учратдингизми, ўзи сизга шуни таклиф қилдими? Кўрмаяпсизми, улар ҳаммаёғингизга тузоқ қўйиб ташлашган!

– Қўйса қўяр. Кўриб турибман, битта нарсани сўрамоқчисиз, кўзингиздан маълум, – деди у жаҳли чиқиб, аламнок жилмайиб.

Даша кўрқиб кетди.

– Ҳеч нима сўрамоқчи эмасман, ҳеч қанақа шубҳа-гумон ҳам йўк, бўлди, гапирманг! – ўртаниб деди қиз, худди саволни ўзидан нари ҳайдагандай.

– Мени Федьканинг дўконига бормади, деб ишонасизми?

– О худойим-ей! – қарс урди қиз, – нега мени мунча қийнайверасиз?

– Бўпти, бу аҳмоқона ҳазилимни кечиринг, афтидан, уларнинг бемаъни қилиқлари менга ҳам ўтгапти. Биласизми, кеча тундан бери жуда ёмон кулгим кистаяпти, тўхтамай, узоқ-узоқ, кўп кулсам, дейман. Ичим кулгига тўлиб кетгандай... Чув! Онам келганга ўхшайди; қаретаси эшик олдида тўхтаганда тақиллаган овозидан биламан.

Даша унинг қўлини ушлади.

– Худо ўзи девингиздан асрасин! Хўп... тезроқ, тезроқ мени ёнингизга чақиринг!

– О, қандай бўларди менинг девим! У кичкинагина, хунуккина, юзига ширинча тошган, тумовга чалинган, омади юришмаган иблисвачча, холос. Сиз, Даша, яна нимадир демоқчи бўлаётирсиз, журъатингиз етмаяпти, шекилли?

Қиз унга изтироб ва гина билан қаради ва эшикка ўтирилди.

– Кулоқ солинг! – кичқирди Ставрогин унинг изидан ғазаб билан оғзи қийшайиб. – Агарда... хўп, ўша, қисқаси, агарда... тушундингизми, хўп, агарда дўконига ҳам борсаму, сўнг сизни чақирсам, сиз келарминдигиз ўша, хўп, дўкондан кейин ҳам?

Қиз орқасига қарамай ва жавоб бермай, қўллари билан юзини беркитиб чиқиб кетди.

– Дўкондан сўнг ҳам келади! – Ўйланиб туриб пичирлади у, унинг юзида жирканиш ва нафрат акс этди. – Бемор боқувчи! Ҳим-м!.. Дарвоқе, менга балки, фақат шу керакдир.

*Рус тилидан Иброҳим ҒАФУРОВ
таржимаси*

Давоми бор

Андрей ВОЗНЕСЕНСКИЙ

Андрей Вознесенский ҳаёт бўлганида, шу йилнинг 12 май санасида 80 ёшга кирган бўларди. Жаҳон шеъриятида ёрқин из қолдирган шоир XX аср рус адабиётида “олтмишинчилар” деб ном олган, шеъриятни стадионларга – миллионлаб омма хузурига чиқаролган авлоднинг энг пешқадам вакилларидан бири эди. Унинг китоблари жаҳоннинг юзлаб мамлакатларида миллионлаб нусхаларда чоп этилган.

Нью-Йорк адабиёт ва санъат академияси, Малларме номидаги Франция шоирлар академияси, Бавария санъат академиясининг фахрий аъзоси бўлмиш жаҳонгаишта шоир ўзига хос асарлар яратди. Шоирнинг шеъру достонларини жўшқин ва сермазмун ҳаёти, замон ва инсон, тараққиёт ва тамаддун, ҳаёт ва ўлим ҳақидаги изтироблари, ўй-кечинмалари ва хулосалари деб қабул қилиш мумкин.

САҲАР ТУРМОҚ ЁКИ ШАБНАМ САЙЛИ

Бинафшалар, бўтакўзлар,
Капалаклар гулин излар.
Бир рангларга чўмилгаймиз,
Биз шамбнамга чўмилгаймиз.

Муҳаббат бир сайҳон эрур,
Найсон эрур, найсон эрур,
Айвонимиз осмон эрур,
Биз шабнамга чўмилгаймиз.

Тонг чоги бу – кавсар ҳаво,
Асал ҳаво, газал ҳаво.
Тоза наво, тиниқ сафо,
Биз шабнамга чўмилгаймиз.

Жимжимадор ҳовузингиз,
Кезар нозли товусингиз.
Ёқут сизнинг ҳовучингиз,
Биз шабнамга чўмилгаймиз.

Салом бўлсин қўнғизларга,
Оромижон анғизларга.
Сиз чўмилинг денгизларга,
Биз шабнамга чўмилгаймиз.

Бир шом чўқар хотирларга,
Йиллар – гадир-будирларга.
Сиз қатнайсиз дўхтирларга,
Биз шабнамга чўмилгаймиз.

Сизда баланд қошоналар,
Ёмгир кўрмас тошойналар.
Биз – гулларга ҳамхоналар,
Биз шабнамга чўмилгаймиз.

Ҳозир сизга бари бирдай,
Хали бир кун, қариликда
Сиз гамларга чўмилгайсиз,
Биз шабнамга чўмилгаймиз.

Биз дил очиб самоларга,
Гиёҳларга термулгаймиз.
Сиз чўмилинг тиллоларга,
Биз шабнамга чўмилгаймиз.

ОВОЗ

(“Мангу ризқ” достонидан)

Ўзингизни сарф этинг,
бахш этиб ё кечириб,
бир сўмингиз бўлса ҳам,
бошқага минг сўм беринг!

То абад булганмагай
маъсум қудуқларда сув.
Қанча кўп юлсанг дилдан,
дилда қолар шунча кўп.

Кўп болали она ҳам
ёт етимни олади,
Қанча кўп юлсанг дилдан,
дилда шунча қолади.

Россия кенгликларинг!
Поездларинг елади –
қанча кўп бердик ўздан,
яна қанча қолади!

Нечогли тириклик бор
пичанзор ҳавосида,
дил зарбидай, айниқса,
мозорлар тепасида.

Сен жар узра яшайсан,
сартарошдан ҳам хорроқ,
Уйгоқ дилинг бошқаларни
Ҳаётга чорлар бироқ...

Халқ деб куйинган одам,
тарқат ноёб пулларни,
Яшаргандай бўласан,
Кўнглинг бирдан гуллайди.

Абадият, жон Фауст,
оддий гапдир азалдан –
дилдан қанча кўп юлсанг,
шунча кўпроқ яшайсан.

РОСТА қули¹ё Есенин
шунчаки ўлган эмас,
ўлимлари – тирикликдай,
худбинларга бергай дарс.

Гадога бари бирдир.
Қайғу, бахт – она-сингил.
Дилдан қанча кўп юлсанг,
шунча кўп қийналар дил.

БАЛЛАДА

Мен бугун келаман,
секин айтаман:
Йигирманчи аср тугади.
Куйдираман китобларимни,
сенинг нарсаларинг тахлайман,
“Биз озодмиз, – дейман, – етади...”

Тўхтаб қолади сув,
ёнади юлдуз,
сен ўзингни унутасан ўз рақсларингда –
балиқларнинг озги сингари
дамба-дам ютишар ҳавони очкўз
тирсақларнинг учбурчақлари.

Қоронгулик бағрида бесас
сиргалади чандиқ мисоли
баданингни қисган камаринг.
Мен кўраман, кўраман ноҳос –
бу асрда, бошқа асрда
сен турибсан ярим ва ярим.

Қайриламам меҳмонлар сари –
Меҳмонлар ҳам – ярим ва ярим.
Стол кесиб турар белларин.
Ҳар бири ўз асрида,
Биз бел билан яшаймиз,
Ўзга ниятдамиз – стол тагида.

“Бор эдими бу аср, наҳот...”
Сен жилмайиб бергайсан жавоб.
Ўйин-кулги, дискотека қуллари, ҳайҳот,
полни тепиб жазавода такрор, ботма-бот
эслатишар бизга қайтадан:
XX аср барҳаёт.

¹ Ўтган асрнинг 20-30-йилларида Россия Телеграф агентлиги. Владимир Маяковский назарда тутилмоқда.

ЎХШАШИ ЙЎҚ ЭЗГУЛИК

(“Хандақ” достонидан парчалар)

КЎЛ

Тунда уйғондим мен. Кимдир бемаҳал айтди: “Ўлик денгиз – муқаддас Байкал.”

Бир кўз боқар эди куйдириб этим,
Гўё мен у кўлнинг қотили эдим.

Кўраман – Распутин ухлалмай чиқар,
Аждоди тирилик келар. У чекар.

Сен бетоб бўлсанг гар бизлар ҳам гариб,
Байкал – мамлакатнинг биллур жигари.

Кимдир нидо берди ўртаб жонини:
“Байкал – мамлакатнинг кўриқ виждони.”

Қайиқда сувдим мен Байкал бўйлаб жим:
Сувда шом нурларин ноласин кўрдим.

Ястанган кўзига боқиб Байкалнинг
Наҳотки илму фан уни алдади?

Наҳотки биз бир кун тарихга (ўлиб)
киргаймиз Байкалнинг қотили бўлиб?

Балиқ, тюленларнинг соғлиги ҳақда
Хабар бериш керак ҳар куни халққа.

Сув соф бўлсин учун, аввал ишонинг,
тоза бўлмоғи шарт элнинг имони.

Мана, нима учун ёниб қалблари
Курашар камолот прораблари.

Токи кўриқхона бўлсин кўл, инсон,
Токи бўлганмасин суви ҳеч қачон.

Токи гапирмасин ҳеч ким ҳеч маҳал:
“Ўлик денгиз – муқаддас Байкал.”

НУҚТА

Митти, бўм-бўш бош чаноқлар – сайёраларнинг
орасида биттасининг вужудида жон.
Милён йиллар жилмаяди, фикрлайди, тайёрланади,
Моцарт куйин ёд этади, излайди имкон.
Бу – ям-яшил боши эрур Заминнинг, инсон.

Тугмача босилади. Қолмагай ному нишон.

ТАРВУЗ БОЗОРИДА

Москпада тарвузлар тўкин
Поёни йўқ бир эрк анқийди
Ва сотувчи қизларнинг жўшқин
Вужудидан шиддат балқийди.

Чодирлар ва қизлар рўмоли.
Ғала-говур тутган кўчани.
Хитоблар: “Кес. Тотиб кўр олиб”.
“Ушла, парво қилма, хўжайин!”

Кимга қовун? Ҳозир ёрилар!
Худди шундай тотли ва ширин
Тўюлади девор, сурилар,
Кетаётганлар – ушлаб бир-бирин.

Худди шундай шодмон, беармон,
Ушал тансиқ тарвузлар янглиг –
Замин
силкинади
тўрхалтасида
меридиан ва кенгликларнинг!

* * *

Эркак елкасида қизчаси билан
бугдойзордан ўтиб боради.
Бошқа юклар оғирлик қилар,
буни – кўкка чўза олади.

Мамлакатни кўтарганди у,
Улар борар шундай беармон.
Кўзларида – шимол ёғдуси,
Кўзларида порлайди осмон.

Унинг очиқ бўйнини шарфдай
ўраб олган митти оёқлар.
Дала узра қизчани шардай
олиб ўтар, чорлар йироқлар.

Қаёнларга уни элтгайсан?
Янги аср келар бунёдга.
Қизим, ёлғиз учиб кетгайсан,
Ким асрайди сени дунёда?!

* * *

Кўп ўтдимми озми ё –
 Яна тумандан садо:
 “Мен билганимда эди!
 Мен билганимда эди!”
 Қайсидир шаҳарларда,
 Бир дилгир маҳалларда –
 “Мен жуда ҳам ёш эдим,
 Эҳ, билганимда эди?!”
 Кўр қудратми – суйилган,
 Қисса бўлиб туюлган –
 “Бир марта дил бердим мен,
 Эсизки, кеч билдим мен”.
 Самолётлар учдилар,
 Поездлар йўл қучдилар.

Сенинг қуёшинг сўлда,
 Менинг қуёшим ўнгда.
 “Бир марта дил бердим мен,
 Эсизки, кеч билдим мен”.
 Хар не алмашди, дардим,
 Сени алмаштирамадим.
 Бошимиз узра йиглаб
 турмагин айрилиқдай.
 Худонингми бу ёки
 Тумандаги фарёди?
 Сени севаман, жинни.
 Олтин ҳаётим, чинним.
 Наҳотки тушундим мен?
 Наҳотки тушундим мен?

АРАЗ

Ўхшамайди бу ҳеч нарсага!
 Сен пальтонгни топтаб ташилайсан.
 Қутурган мушукка ўхшамайсан сен,
 Ҳеч нарсага сен ўхшамайсан.

Сенинг дилбарлигинг дилбарлик эмас.
 Идишларни ота бошлайсан.
 Қўлсиз Венерага ўхшамайсан сен.
 Ҳеч нарсага сен ўхшамайсан!

Бунинг учун бегина, бесўз,
 Фақатгина ўша учунмас,
 Ҳаётим, деб сени чорлайман.
 Бари ҳеч нарсага ўхшамас.

Ака ўхшамайди акага,
 Ўхшамайди кадарга кадар.
 Фарқ қилади соатдан соат.
 У сен билан фарқ қилиб турар.

Ҳеч нарсага ўхшамас денгиз,
 Ёмгир ҳам ўхшамас панжараларга.
 Сен ҳали ҳам... ҳануз?... Худойим!
 Ўхшамайсан сен ҳеч нарсага.

Ҳеч нарсага ўхшамайди озодликнинг сукути,
 Ўхшамайди ловуллаган юзлар терисига сув.
 Юзлар узра

оқаятган

Тутқунликка ўхшамас сувга ўхшамас сочиқ,

ҳеч

эшикка солинган қулф.

АҚЛ

Булбулнинг жигарин гар
 Еса Ер аёллари –
 Миялари ёришиб,
 Кўпаяр ақллари.

Бу галат дунёсида
 Зоҳиру ботинлар кўп.
 Булбуллар кам шул сабаб,
 Ақлли хотинлар кўп.

ШУКШИННИНГ ЎЛИМИ

Шукишинни дафн этди Москва,
Санъаткорни дафн этди, яъни
Мамлакат инсонни дафн этди ва
Дафн этди фаол виждонни.

Ётарди у гулга кўмилиб,
Энди тамом, келмагай қайтиб.
У ўзининг ҳайрон ўлимин
Киносида бутун халққа олдиндан айтди.

Россиянинг чойшаб-экранида
Ётарди у ҳар бир шаҳарда.
Кинозал эмасди – ҳар ким шунчаки
келиб оддийгина хайрлашарди.

У – бугунги кунлар руҳидек.
Жунжикиб тамаки тортганда фақат,
поездлар, катларда худди шундайин
жунжикиб турарди бутун мамлакат.

Оқилларча билди она уй, деб у
қайинзор, арчазор ўз диёрини.
Байкални қорага ўраб қўйсайдик,
Марҳум уйидаги ойна сингари.

* * *

Руҳим менинг, чавандозим,
Тавба қилдим,
ёлбораман бир тиланчи сингари,
Сўндирмагил,
Сўнмайин муҳлатимдан илгари.
Бизлар – бу дунёга келган бандалар,
Ўзини тополмай елган бандалар,
Биздан на ёд қолар ва на бир овоз.
Бизлар – руҳнинг жисмоний
Сояларимиз, холос.

* * *

“Мен сени жуда ҳам...”
Сўзлагани қўймайсан.
Лаблар шивирлашар. Сен мени жуда ҳам...
Мен сенга тўймайман, сен менга тўймайсан,
Сен мени жуда ҳам... Мен сени жуда ҳам...
Бу шаҳар ухлайдир, бу шаҳар – ўгайдир.
Баҳор ҳам тугайдир, ёзу куз тугайдир.
Бу ишқ тугамайди унда ҳам, шунда ҳам:
“Мен сени жуда ҳам...”
“Сен мени жуда ҳам...”

Рус тилидан
Сирожиддин САЙИДИ
таржималари

ИККИ АСР — БИР ҲАЁТ

Жаҳон шеърятининг йирик намояндаси, таниқли рус шоири Андрей Вознесенскийнинг ўлими ҳақидаги ногаҳоний хабар ўша кунги дунё воқеалари орасида зудлик билан тарқалган хабарлардан энг нохуши ва қутилмагани бўлди. Жаҳонда рўй бераётган шунча уруш-низолар, ёнғинлару сув тошқинлари, ҳалокатлару оламшумул спорт мусобақалари ҳам шоирнинг ўлими олдида гўё кўримсиздай бўлиб қолди. Уша кунги жами воқеа-ҳодисалар ўз аҳамиятини йўқотиб қўйгандай эди. Ҳаётлигида шунча пайт лом-мим демасдан келган барча теле-радиоканаллар бири олиб, бири қўйиб ёппасига “буюк ва бетакрор шоир”ни алқашга тушди, Интернет ҳам бир зум бўлса-да, шоирнинг ҳаёти билан ўлимини шарҳлашдан тўхтамади.

Уша – 2010 йилнинг биринчи июнь куни кечки пайт Россия каналида шоир ҳақида гапирар экан, унинг ашаддий мухлисларидан бири ўқинч ва армон билан “Рус шеърятти Александр Пушкиндан бошланиб, Андрей Вознесенскийда тамом бўлди”, дея чуқур изтироб чекди. Бу айни пайтда шоирни севган, унинг шеърлари билан нафас олиб яшаган ўн минглаб, юз минглаб мухлисларнинг ҳам ўқинч ва изтироби эди.

XX асрда дунёнинг бирон-бир шоири Андрей Вознесенскийчалик машҳур бўлолмаган, жаҳонга унинг сингари донг таратолмаган. Мустабид замонларнинг дохийлари билан тикка олишган, қаттол тузумларнинг темир-бетон деворларини шеъри билан ларзага солган шоир. Кўпминг кишилик стадионларни, Америка, Англия, Италия, Франция, Олмония, Булғория сингари ўнлаб мамлакатларнинг дунёга машҳур мухташам саройларини залларини шеърят хавоси ила тўлдиролган, олам аҳли қалбига шеър ишқини сололган оламшумул ижодкор, жаҳондаги энг нуфузли санъат, адабиёт, шеърят академияларининг аъзоси. У ўзи, ўзининг авлоди ҳақида “Биз дунёда микрофонларини ғажиб шеър ўқимаган бирон-бир мамлакат қолмади”, деб ёзганида мутлақо ҳақ гапни айтган эди. Дунёни чин маънода шеърлари билан титратган шоир айнан Андрей Вознесенскийдир.

Уни шеъри, шоирлиги учун шўро раҳнаمولари жазавага тушиб даҳанаки қалтаклаган. Хорижий давлатлар раҳбарлари бўлса, ҳузурига чорлаб меҳрини изҳор қилган. Роберт Кеннеди, Роналд Рейган сингари таниқли давлат арбобларининг қабули бу – азбаройи ғоя ё мафкура юзасидан эмас, балки бир шоирга, унинг номи ва ижодига бўлган инсоний муносабат, эътироф ва эҳтиромни билдирган.

Жаҳон адабиёти ва санъатининг Борис Пастернакдан бошлаб Дмитрий Шостакович, Нозим Ҳикмат, Пабло Пикассо, Сальвадор Дали, Пабло Неруда, Марк Шагал, Генри Мур, Луи Арагон, Гюнтер Грасс, Габриэль Гарсиа Маркес сингари йирик намояндалари назарига тушган, улар билан мунтазам мулоқотда бўлган шоирнинг ижодий жуғрофияси ҳақиқатан дунё харитаси билан ҳам бўйлаша, ҳам энлаша олади.

*Абадият, жон Фауст,
Оддий гандир азалдан.
Дилдан қанча кўп юлсанг,
Шунча узоқ яшайсан.*

Талабалик пайтларимданок, аниқроғи 1975 йилнинг қиш палласидан ака-ука тутинганимиз – Вознесенский шеърятти, мана бугун, жавонимдаги унинг қатор асарлари, ўтган XX асрнинг 80-йилларида “метафора қироли”нинг ўзи дастхат қўйиб берган тўпламлари – мен учун энг қадрли ва азиз китоблардир. Уларнинг мутолааси жараёнида ўзимга ёққан энг яхши сатрлару парчаларга қўйиб чиққанларим кўк, қизил рангли белгилар

билан чизиклар – Вақту замонлардан, соғинчу орзиқишлар, дийдор ва айриликлардан дарак беради.

Йиллар ва йўллар. Фасллар ва асрлар.

Бу кўк-қизил чизиклардан иккитаси икки томонига рангин гуллар экилган баҳорий йўлакларга айланиб, мени 1987 йилнинг кўкламига, Москва вилоятининг Переделкинодаги кўркам қайинзорлар бағрига, мавжланиб, жимирлаб турган суви Есенин шеърлари мисол тиниқ ва тоза кўл соҳилига олиб боради...

Шеърятга “метафоранинг оқ тулпорини миниб кирган шоир” билан икки маротаба кўришиб, гурунглашиш шарафига муяссар бўлганман. Яна бир марта эса, чамаси 1986 йил бўлса керак, Тошкентдаги “Билимлар уйи”, ҳозирги Рус драма театри биносида бўлиб ўтган ижодий кечасида ҳам иштирок этганмиз. Рассом дўстимиз Одилбек Бобожонов чизган Борис Пастернак портретини сахнага, шоирга узатганимизда, астойдил хурсанд бўлиб, лик тўла залга қарата миннатдорлик изҳор қилган эди.

Биринчи сафаримга “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” ҳафталигининг ўша пайтдаги бош муҳаррири Аҳмаджон Мелибоев сабаб бўлган. Ўшанда газета учун Андрей Вознесенскийнинг суҳбатини олиш ниятида борган эдим.

Эгнимда Сариосиё аэропортидаги тижорат дўконидан олганим Покистоннинг ўша даврда машҳур бўлган “Тобоний” фирмасининг энгилгина малланг калта ёмғирпўши, чап елкамда пўрим қорачарм сумка. Переделкинодаги боғховлига, икки қаватли ёғоч бино рўпарасига яқинлашганимда, очиқ эшик олдида чўнқайиб ўтириб олган ажабтовур жонзотни кўриб таққа тўхтаб қолдим. Ит деса ит эмас, эчки ё кўй деса, жунлари эчкинига ўхшаш узун, силлиқ бўлгани билан ҳеч бирисига мутлақо ўхшамайди. Тумшуғи оқ-қора, чўзинчоқ, қулоқлари қўйникидек узун ва шалвираган, кўзлари эса маънос эди. Анграйиб қолганимни сезди шекилли, бу ғаройиб ҳайвон менга қараб дабдурустдан росманасига жилмайиб юборди. Ҳангу манг бўлиб қолдим. Мени масҳара қилгандай, шу алфоз бурилдию очиқ эшикдан кўриниб турган думини судраганча, зинапоядан тепага, иккинчи қаватга чиқиб ғойиб бўлди.

Эшик кўнғироғини босганимдан сўнг, қадам товушлари аста яқинлаша бошлади. Дарров танидим: бу киши ўша пайтларда анча машҳур бўлган адабий журнал “Дружба народов”нинг бош муҳаррири Сергей Баруздин эди. Салом-алиқдан сўнг, кимни излаб келганимни эшитгач, авзойи баттар ўзгарди. “Орқа томондан борасиз”, дея тўнғиллади-да, тез бурилиб кириб кетди. Орадан, мана, чорак асрдан кўпроқ вақт ўтибдики, ўша кучукнинг ғалати жилмайиши билан эгасининг юз ва кўз ифодасини ҳеч эсимдан чиқариб юборолмайман. Андрей Андреевич роса гердайган ва калондимоғ киши бўлса керак, бу зотнинг қаршисида довдираб қоламанми, дея иккиланишларим Переделкино кўлининг тонгги ҳовурлари мисол тезда тарқаб кетди. Шунча шон-шухрат, доврўғу дабдаба, жаҳоншумул обрў-эътиборни кўтариб юрган таниқли инсон бир самимий илиқ табассум, бир оғиз “Очень рад” деган мулойим сўзюю очиқ юзи, чакнаб турган хайрихоҳ кўзлари билан ўртадаги бегоналик пардасини дарров сидириб ташлади. У ўшанда эллик тўрт ёшда, етти иқлимга маълум ва машҳур шоир, мен бўлсам йигирма тўққиз яшар, эндигина иккинчи китоби чиққан тажрибасиз қаламкаш, унга менинг қатъиятим, Тошкентдан туриб кўнғироқ қилишлариму ва ниҳоят, мана, ҳузурига кириб келишимдаги журъатим ва, албатта, бу беназир инсонга, унинг шеърятига нисбатан ихлосим билан шайдолигим хуш ёққани Андрей оғанинг қиёфасидан шундоққина билиниб турарди...

Бу учрашув ва суҳбат тафсилотлари Тошкентга келганимдан кейин аввал “Адабиёт” газетамизда, сўнгра китобларимда бир неча маротаба чоп этилгани учун бу ерда тўхталиб ўтирмайман.

Ўша илк кўришганимизда тухфа қилгани суратларию “Нигоҳ” (“Взгляд”), “Рух меъморлари” (“Прорабы духа”) китоблари қатори 1984 йилда Москвадаги “Художественная литература” нашриёти томонидан чиқарилган уч жилдлик “Танланган асарлар” ининг кўркем зангор муқовали учинчи жилдига “... Биринчи, иккинчи жилдларни ҳам совға қилиш ниятию интизорлиги ила”, дея ўзини жуда яқин олиб дастхат кўйиб бериши, китобларию дил сўзлари, бу умидлару бу қувончлардан ўзимда йўқ шод эдим.

Ушбу шеърлар, бу шеърят билан илк бор ўн уч йил аввал авжи ўсмирлик чоғларимда танишиб ҳаяжонга тушган бўлсам, уларнинг ижодкори бўлмиш забардаст шоир, ўзи лутф этгандай “ярим тупроқ, ярим самовий” инсон билан юзма-юз кўришиб, гаплашиб турганимнинг ўзи айни дамда мен учун ғоят ҳаяжонли эди. Ушанда Москвадан олиб қайтганим янги ташбеҳлару ўхшатишлар, сатрлар билан соғинчлар кейин неча йиллар давомида менга уйқу бермай, оромимни ўғирлаган.

“Тошкент” дейишим билан “самовий” суҳбатдошимнинг кўзлари порлаб, юзларига илиқ бир ёруғлик ёйилади.

У Тошкентни алоҳида меҳр, ўзгача бир соғинч билан яхши кўрарди. 1966 йили мудҳиш Тошкент зилзиласи рўй берган пайтда ҳеч қандай топшириқлару буйруқсиз, ўз хоҳиш-иродаси, қалб амри билан тонгги биринчи самолётдаёқ Тошкентга учиб келган, ўн кунлардан кўпроқ бошига қулфат тушган одамларнинг ёнида юриб, ҳеч бўлмаганда сўзию шеъри билан уларнинг дарди, ташвишига ҳамдард ва шерик бўлган, ҳозиржавоблик билан “Тошкентдан репортаж дoston” номли жуда долзарб асарини ёзган. Уша кеча-кундуздаёқ машҳур матбуот нашри бўлмиш “Комсомольская правда” газетасининг бутун бошли бир саҳифасида “Тошкентга ёрдам беринг!” деган сарлавҳа остида бу асар эълон қилинган эди.

Бир кундаёқ миллионлаб одамларни бирлаштириб, бир-бирига қондошу жондош қилган зилзилани шоир Ернинг бемисл тўлғоқ дардига қиёслайди ва инсонларнинг матонати, иродасию ишончи боис, бу тўлғоқ дардидан сўнг вайроналару чалдеворлар ўрнига гўзал мавзелар, чиннидай оқ бинолар қад ростлашини, Тошкент афсонадай кўркем ва фусункор шаҳарга айланишини башорат қилгандай бўлади. Бу умидлар миллионлаб ўзбекларнинг орзу-ўйлари янглиғ чорак асрлардан кейин, бу ёғи XXI асрнинг тонготарларида бор бўй-басти билан рўёбга чиқишини “Менинг Тошкентим – менинг ҳаётим”, дея қалбини бағишлаган шоир ҳам ҳали билмас эди.

Кейинги асрнинг, яъни 2006 йилнинг ҳамал палласи Ўзбекистон халқ шоири Александр Файнберг таржимасида “Труд” газетасида рус тилида чоп этилган менинг шеърларимга ёзган кириш сўзида Андрей Андреевич соғинчу орзиқишлари шаҳри бўлмиш Тошкентни ўша қўмсов ва меҳр билан яна бир қарра ёдга олади: “Тошкент – шунчаки оддий бир шаҳар эмас. Мен учун беҳад табаррук ва тасаввур қилиб бўлмас даражада қадрли ва азиз бўлиб қолган бу шаҳарни ҳеч қандай куч, ҳеч қандайин дунёвий ўзгаришлар юрагимдан суғуриб ташлолмайди... Шу сабабли, қисматимнинг бир бўлагига айланиб қолган бу шаҳардан бўладиган ҳар бир телефон қўнғироғи менга олам-олам қувонч бахш этади. Тошкент шоирлари Вақтнинг қалтис синовларидан ўтган шоирлардир. Бизга ўзимизни, ўзлгимизни топишда ёрдам берган Тошкентга таъзим ва ташаккурларим бўлсин!”

Иккинчи учрашувимиз бир ярим йилдан кейин, олтин куз фаслида, руслар “бабье лето” – “аёллар ёзи” дейдиган кузнинг илиқ ва тароватли палласига тўғри келди. Переделкинодаги ҳазонрезги, қуёш нурида ярқираб чарақлаб ётган қайинзорлар, сарғайган тилларанг баргларида ўйнаётган жилвагар офтоб нурлари том маънода кузнинг олтинлигини

кўз-кўз қилиб турар, бу маъволарнинг кузаги кўкламидан кўра жозиб ва гўзалроқ эди.

Ушанда Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётининг директори, устоз Эркин Воҳидовнинг хайрихоҳлигию ризолиги билан тайёрлаётганим Андрей Вознесенскийнинг ўзбек тилида чиқадиغان китоби учун нашриёт шартномасини муаллифга элтишим, унинг имзосини олишим керак эди. Бу палла расмий таомил бўйича Ёзувчилар уюшмасининг хизмат сафари қоғози билан йўлга отландим. “Литературная газета”нинг ўша пайтдаги Ўзбекистон бўйича махсус муҳбири, ёзувчи акамик Мурод Муҳаммад Дўстнинг ёрдами, газетанинг Москвадаги бўлим мудирини, таниқли журналист Владимир Соколовнинг тавсияси билан шаҳар марказидаги “Москва” меҳмонхонасига жойлашдим.

Борган куним “Литературная газета”да Андрей Андреевичнинг бир саҳифа янги шеърлари эълон қилинган экан. Таҳририятда Соколов тухфа қилган газетани ҳам ўзим билан олиб, Переделкино сари равона бўлдим.

Азиз мезбон бир ярим йил аввал қандай жилмайиш билан мени кутиб-кузатган бўлса, зарра ўзгаришсиз, худди ўшандоқ мулоқим табассум, очик юз, илиқ нигоҳлари ила менга пешвоз чиқди. Зум ўтмай шодон сўзланиб хонага шоирнинг рафиқаси Зоя Борисовна Богуславская кириб келади. Таниқли адиба, шоирнинг ҳаётию қисмати, шеър дostonлари, қувончлари билан изтиробларининг бир умрлик вафодор маликаси, “Оза” достонининг бош қаҳрамони Зоя Борисовна... У илтифот ила мени ўтиришга таклиф этди. Сўнгра нариги уйга ўтиб ҳар хил кўркем, антика шিশалар қатор терилган нафис мис патнисни кўтариб кирди. Вискидан тортиб, фаранг, гуржи виноларию, коньяк ва арокларнинг уч-тўрт хили, шисаларининг шакли ҳам ғаройиб ва кўзни камаштиргувчи бу шароби нобларни тутиб тураркан, Оза опанинг “Нима ичасиз?” деган саволига “Чой” деб жавоб бердим. Хоним ичкарига кириб кетди. Бирпасдан сўнг худди ўша патнисда дид билан бир текис терилган ўн хилдан зиёд чой қутиларини кўтариб чиқди. Бу ажойиб ва чиройли қутиларнинг орасида “Тошкент оқшоми” да одатланганим, сиртига “Ҳинд чойи” ёзувли, фил расми туширилган сарғиш тусли оддийгина кути кўзимга иссиқ кўришиб кетгани боис шуни танладим.

Эркин аканинг маслаҳати билан ўзбек тилида чиқаётган “Мангу ризк” китоби учун шоирдан сўзбоши ҳам олишим керак эди. “Ўзбек китобхонига мурожаат” деб сарлавҳа қўйилган бу муқаддима икки varaк ҳам чикмаса-да, унда шоирнинг Ўзбекистонга, ўзбек халқию маданиятимизга бўлган катта ҳурмат ва эҳтироми ҳар бир иборадан уфуриб турарди. “Байкал ҳақидаги шеър ўзбек китобхони қалбида акс садо беради, деган умиддаман, чунки, айни пайтда Орол дарди менинг бағримни ҳам ўртайди”, деб ёзганди шоир.

Бу сафар икки соатлардан кўпроқ қолиб кетдим. Сўзбошини, суратлари билан янги китобларини олгач, шартномаларга ҳам имзо қўйдириб бўлгандан сўнг кетмоққа изн сўрадим. Зоя Борисовна ҳам ўзининг “Бекаат” номли қисса ва ҳикоялар китобига менга бахт ва омадлар тилаб, имзо чекаркан, бироз ўйланиб турди-да, “Келинг, мендан сизга бир гул ҳам эсдалик бўлиб қолсин”, дея дастхатнинг тепасига назокат билан нозиккина бир чечак шаклини чизиб қўйди. Сана 1988 йилнинг бешинчи октябр куни эди.

“Мангу ризк” китоби бир йиллардан сўнг раҳматли шоирларимиз Шавкат Раҳмон ва Муҳаммад Юсуф муҳаррирлиги остида каттагина нусхада чоп этилди.

Юқорида айтилганидек, А.Вознесенскийнинг юртимизга, Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Хоразм сингари шаҳарларимизга меҳру муҳаббати бўлакча эди. Узи табиатан ҳам, маълумоти-билими жиҳатидан ҳам меъмор бўлган шоир, қадимий кентларимизни Шарқ ва башарият тамаддунининг буюк ва мангу обидалари деб биларди.

Чунончи, “Мангу ризк” достонида 1941 йилда Самарқанддаги “Тўри

Амир” макбарасининг очиб кўрилиши жуда катта тарихий хато бўлганини, жаҳонгирларнинг қабрларини бузиш ёмон оқибатларга олиб келишини, бунинг натижасида умумжаҳоний офат, яъни Иккинчи жаҳон уруши бошланганини надомат ва изтироб билан тилга олади.

Оддий дастхатида ҳам, мисол учун, Тошкентга келаётган режиссёр дўстига китобини ҳадя этаркан, “От имени всех узбеков желаю Вам успехов!” деб “ўзбек” сўзига топкирлик билан омад, муваффақиятни қофия қилгани, шу оддийгина тилакда ҳам катта ҳурмат, кўнгил кенглигини изҳор қила олганига тан бермасдан иложингиз йўқ.

Шўро тузуми, унинг ёлғонга қурилган мафқурасию бу мафқуранинг ўша даврдаги раҳнамолари ХХ аср адабиётида “олтмишинчилар” деб ном чиқарган авлоддан, жумладан, бу авлоднинг энг пешқадам вакили бўлмиш Андрей Вознесенскийдан, унинг шеърларию миллионларни жам ва жалб қила олган шеърлий чиқишларидан чинакамига қўрққан, ҳайиққан. У умр бўйи рост ёзди, рост гапни айтди. Таълим-тарбияси, қалб низоми, имон-этикоди олдида, ҳаёту тирикликнинг кўзига тик қараб рост яшай билди. “Адабиёт”, “Инсон”, “Ватан” деган табаррук тушунчалар унинг муқаддас маслағи, умрий қисматига айланган эди. “Ватан олдидаги хизматлари учун” учинчи даражали ордени бўлиши мумкин, лекин учинчи даражали Ватан бўлмайди. Ватан бебаҳодир!” деб ёзганди у бир шеърда.

Умр бўйи булбулигўёдай жўшиб сайраб келган шоир умрининг охирларида тилдан қолди. Яқин инсонлари, кадрдон дўстларининг изидан янғроқ товуши, шеърларига баланд парвозлар берган овози ҳам уни тарк эта бошлади. “Шоир яшаган умр, кунлар, изтироблару аламлар назм эдими, наср эдими — ким айтиб беролади?..”. Унинг ўзидан, асарларидан бошқа ҳеч кимса буни удалолмайди.

Охирги туркумларида хайрлашув шеърлар, видо сатрлар, айникса, яққол кўзга ташланади: “Китоб билан хайрлашув”, “Саҳна билан видолашув”, “Овозимни йўқотмоқдаман”, “Чап кўлимга қасида”, “Микрофон билан хайрлашув...”

Хайрлашув. Хайрлашув. Хайрлашувлар...

Бутун умр, икки аср – бир ҳаёт бошдан адоқ гўё фақат хайрлашув мисол, яхлит видолашув янглиғ кечгандай:

“Мен саҳнадан кетаяпман. Мен саҳнани тарк этмоқдаман. Мен – микрофон-одам, бутун аср, юз йилдан ортиқ сиз учун қуйладим, сизга шеърлар айтдим. Энди сизни тарк этапман. Шаҳарлар, стереотузумлар мен билан бирга кетмоқдалар. Ўзим билан саҳнани ҳам олиб кетаман. Дохийлар “Кетгин!” деб ўшқирган машаққатли замонларда мен саҳнага чиққандим. Ҳаво етишмаган дим, биқик тузумлар аро тозариш эпкинлари бизлар шеър айтган шу саҳналардан эсганди. Биз шеърларимиз билан стадионларни улкан маънавий ўпкаларга айлантиролдик. Энди... Мен саҳнани саҳна билан бирга тарк этмоқдаман. Менинг билан саҳна ҳам саҳнадан кетаётир. Менга саҳналар берганинг, барча билан баб-баробар оғушингга олганинг учун сенга ташаккурлар айтаман Ҳаёт!”

Унсиз айтилган бу шеърдаги чинқирик-фарёдни илғагандирсиз, азиз ўқувчи!

Кўп умумбашарий қадриятлар, инсоний фазилатлар билан олижаноб туйғулар ўз ўрнини ёппасига пул ва манфаатга бўшатиб бераётган сертахлика ва қалқиб турган бу дунёда Сўз ва адабиётнинг қадру қиммати тушиб кетгандай туюлса-да, унинг азалий ва абадий вазифасию моҳияти ўз кучини йўқотганича йўқ ҳали. “Оммавий маданият нима?” – дея савол кўяди шоир. Ва ўзи жавоб беради: – “Оммавий маданият дегани оммавий маданиятсизликдир”. Адабиёт, шеърят кишилиқни ана шундай ҳалокатдан, жаҳолат ва разолат чангалидан қутқара олғувчи қудратли халоскордир.

Вознесенский – том маънода инсонийлик куйчиси, инсоният шоири. Нью-Йорк шаҳрининг тун-кун гуриллаб ётган уйғоқ ва сершовқин аэропортини у

бир пайтлар ўз автопортретига қиёслаган эди. Хотирот ҳам кечасию кундузи гувлаб ётган бедор-беҳаловат аэропортга ўхшайди. Шоирнинг ташбехлари билан метафоралари самолётларга, дунё бўйлаб турли манзилу маконларга учаётган уйғоқ йўловчиларга, уларнинг ҳаёлларию орзу-умидларига ўхшаб кетади. “Само бўйлаб самолёт қолдириб кетаётган оппоқ из – товушнинг соясиدير”, деганди метафоранинг оқ тулпориди мангуликка отланган ташбехлар кироли. “Бизлар, бу дунёга келган ва ўзини топмаганлар – руҳнинг жисмоний сояларимиз, холос”, деб ёзганида ҳам қисқагина икки сатр замирига одамзод ҳаётининг чексиз-чегарасиз ранжу машаққатлари мазмунини жойлай олган эди. Адиб ўлиmidан уч-тўрт ой ўтгач, ҳол-аҳвол сўраш мақсадида унинг умр йўлдошига қўнғироқ қилдим. “Биз унинг овозини бир боргина эшитишга зормиз!..” (“Как нам не хватает его голоса!”) – дея армон қилди Зоя Борисовна...

Ҳамма гап гўё айтиб бўлингандай туюлса-да, айна пайтда, ҳеч нарса айтилмагандай, кўп гаплар худди қолиб кетаётгандек, ҳозир қоғозга рақам қилинмаса, изсиз йўқолиб кетадигандай. Шоирнинг китобларга, асарларга рақам қилинган ҳаёти эса “Шеърят — бор-йўғи бир сониялик товуш, тилсиз ва тийра Йўқлик билан Абодият аро бир лаҳзалик чинқириқдир, холос”, дебон узлуксиз садо бериб ётибди.

Бир учрашувда устоз Абдулла Ориповга “Чингиз Айтматов билан шунча ҳамсухбат бўлгансиз, сафарларда бирга юргансиз, бирга бўлгансиз, нима учун хотираларингизни ёзиб чиқармайсиз?”, деб савол беришганида, устоз: “Буни қаранг, Айтматовнинг отига мингашиб олибди”, дея ўйлашмасикин, деган андишада ҳеч қўлим бормади”, деб жавоб берган эди.

Мен ҳам эсдаликларим, таассуротларимни Вознесенскийнинг оқ тулпорига мингашиб олиш ниятида қоғозга туширмадим. Талабалик, ёшлигимнинг энг жўшқин, порлоқ паллалари, ҳаётимнинг саодатли, мунаввар оқшомларию тонглари шу тошқин шеърят дийдори, суҳбатларидан баҳраманд бўлганим, шу севимли шоиримнинг китоблари билан янада файзли ва тароватли бўлгани учун, шоирлик қисматимнинг шаклланишида, бир нимага эришган бўлсам – шундай азиз устозларим боис, азбаройи шу инсон, шу ном олдидаги қарзим, қарздорлигим учун ҳам кўнглимдагиларни битмоққа журъат қилдим.

Бир пайтлар, ёшлик чоғларида Вақтнинг шиддатию беомонлигини айтarkan, Андрей Вознесенский: “Шу мангу оловда биз ёниб кетдик”, “Токи сўз навбати мендадир, токи сенга сўз бермасман, мени кийнагил, эй Вақт!” деган сатрларни битганди.

Сўз навбати энди Вақтга тегди. Фасллар, асрлар умумлашди. Икки аср – бир ҳаёт деймизми, бир умр – икки аср деб атаймизми, Абодият олдида энди бунинг аҳамияти йўқдай гўё...

*Тан билан руҳ бўлинди,
Булутларга беланди.
Ҳаёт-ку этар давом,
Умр яшаб бўлинди.*

*Бандалар ҳимояси –
Худойимнинг сояси.
Жон ҳилолга илинди,
Умр яшаб бўлинди.*

*Наф йўқ давру замондан,
Қолдим энди забондан.
Шудринг ҳам сўз тиланди,
Умр яшаб бўлинди.*

Алвидо, эй капалак!
Учдинг бунча жонҳалак.
Даҳза ўтди, ўл энди,
Умр яшаб бўлинди.

Бор-йўғим – икки етти,
Етти еттига етди.
Фалак, қил қабул энди,
Умр яшаб бўлинди.

Дарду гамдан иборат
Емрилди бу иморат.
Дарз кетганим билинди –
Умр яшаб бўлинди.

Икки аср – бир ҳаёт,
Сабру бардошу сабот.
Тенг иккига бўлинди,
Умр яшаб бўлинди.

Дўконингда, ё Раббим,
Энди қолмади ҳаққим.
Бор тўловлар тўланди,
Умр яшаб бўлинди.

Сирожиддин САЙЙИД,
Ўзбекистон халқ шоири

Всего руж Ваши
Советы и руж верога.
С Вами в Ваши
Политом — Сирожиддин,
Ваш Руж Рохсона
1987.

Дундар АЛП

ШАРҚНИНГ ЭНГ БУЮК ҲУКМДОРИ

Роман¹

ХШ. ЎЛИМ ҲУКМИДАН СЎНГ

Султон Туғлуқ тарафидан битилган ўлим ҳукмининг фавкулудда Темурнинг қўлига тушиб қолгани халқ орасида у ҳақдаги гап-сўзларни кўпайтирди, унинг шуҳратини ошириб юборди. Зотан Темур қонуний ҳукмдор бўлган Туғлуқ султонга доимо содиқ эди, ҳеч қачон итоатсизлик кўрсатмаганди... Чунки Темурнинг ўзи тўғри ва одил одам эди, жиноят ва пасткашликдан жудаям ҳазар қиларди, агарда шаръий ҳукмдорга қарши бош кўтарса, эл ичида обрўсизланишини яхши биларди. Шунинг учун ҳам у ҳар замон одамгарчилик йўлида собит эди.

Аммо энди вазият бошқача тус олганди. Агарда исёнга бош уриб дарҳол қочмаса, ўлдирилиши кундай аён. Зотан ўлим ҳукми битилмиш. Аммо исёндан кейинги виждон азобларини кўтариб яшаш ҳам бор... Ҳеч курса бир тасалли топилар деган ниятда у улўғлар билан маслаҳатлашди. Нақшбандий уламодан бири Саид Шарифга мурожаат қилиб:

– Ҳолатим сизга аён, ўзимни сақлаш учун бир айб ё исён этсам, жазога мустаҳиқ бўлурманми? – дея сўради.

– Шу аҳволингда жазога тортилмайсан, чунки жонни таҳликага қўйиш шаръан жоиз эмас. Хусусан, агарда сен қочмасанг, ўлдириласан. Шу боис қочганинг макбулдир, – деди Саид Шариф.

– Қандай...

– Қандай бўлса бўлсин... Қочиш, исён, яъни бўйсунмаслик... кўзғолон...

– Ҳозирчалик кўзғолон кўтаришга имкон йўқ. Аммо қочиш... ҳа, қочиш ҳам – бўйсунмаслик-ку? Бундайин исёнга ҳаққимиз борми?

– Нега бўлмасин, бор. Барлос сулоласининг нуфузи ва ҳақ-ҳуқуқини улардан қайтиб олиш, барлослар уруғини кучайтириш сизларнинг ҳаққингиз ва вазифангиз эмасми?

– Бунга ҳозирда ҳаққим бўлгани каби келажақда ҳам ҳаққим борми?

– Охиратгача ҳаққингиз бор!

– У холда, мен бу мақсад йўлида ўзимни, бутун умримни бағишлайман! Бироқ сиз бу ишда менга ёрдам берасизми? – дея сўради Темур муҳтарам уламодан.

– Албатта. Биз бу ерда юксалишингизнинг таъмини учун қулай вазият яратишга уринамиз... – деди Саид Шариф.

Шундай қилиб, султон Туғлуқ билан алоқа узилганидан кейин, Темур қиличидан бошқа ҳеч нега суянмасликка қарор берди. Такал Баҳодирни мағлуб этганидан сўнг уч йилга яқин умри қахрамонларча жанг майдонларида кечди. Кўрсатган ҳарбий жасорати ва маҳорати билан Мовароуннаҳрда ва хатто Эрон тарафларда олий шуҳратлар қозонди. Номи тилдан-тилга ўтиб, машҳури замон

¹ Охири. Боши ўтган сонда.

қахрамонга айланди. Шу билан бирга, аввалги кадрдонларидан айрилмади, берган сўзларига содиқ қолди, уламолар ва Мовароуннаҳр халқи билан ҳам алоқаю муносабатини янада жипслаштирди. Булар туфайли унинг шавкати ортгандан-ортди.

* * *

Шу пайтларда Темур Самарқанддаги уламо Алишоҳдан мактуб олди. Бу хат Темурнинг истиқболи назарда тутилиб ёзилганди. Темурнинг кўзлари истиқлол нашъасидан чарақлаб, ўзини қўярга жой тополмай қолди. Азбаройи ҳаяжонланганидан, кўнгли келажак хаёллари билан қайнаб-тошиб, эҳтиёткорликни ҳам унутиб, рафикасини отининг орқасига миндирди-да, Самарқанд йўлига тушди.

Туманли ҳаво атрофга рутубат ва нам ёяр, кўкда оқ булутлар у ёққа-бу ёққа энгил-енгил учар, офтоб эса, рутубатли ховурга ўралганича, баъзан кулиб юз очар, баъзан пахтадай булутлар орасига кириб кетар эди...

Кеча ёккан ёмғир ерларни, хусусан Туркистоннинг серҳосил, қизғиш тупрогини лой дарёсига айлантирган, юриш ўта қийинлашган, оёққа ёпишаётган палахса-палахса лой одим отишга монелик қилар эди.

Отининг орқасига хотинини миндириб олган Темур шундайин расво кунда, лойга ботиб бўлса-да, керакли манзилга етиб бориш учун ошиқмоқда.

От ҳам чарчади. Рафикасида истироҳат истаги пайдо бўлганини сезган Темур отидан тушди. Хотинини ҳам ерга индириб, отни ўтласин учун озод қўйиб юборди. Сўнгра қаршидаги дарахтзор сари йўналди.

От ёмғирдан сўнг тирилган, ярқираб яшнаган ўтлоқда яйраб ўтлаб юраркан, Темур ва хотини оёқларининг чигилини ёзиб, дам ола бошлашди. Бир оз суҳбатдан сўнгра чўзилишди ва кўзлари илинди.

Ярим соат ўтмай нохушланиб уйғонишди; атрофда шарпалар кезиб юрганини, отнинг олиб кетилганини сезишди. Бирдан аллакимларнинг шундоққина бошларига келиб, тикка турганлигини кўришди. Бир кимса совуқ товушда:

– Ўрнингдан тур! – дея буюрди.

Темур ва рафикаси оёққа турмоққа интилишди, бироқ типирчилаб-типирчилаб ҳолдан тойишди. Зотан оёқ-қўллари боғланган, қимирлашга мажоллари ҳам қолмаганди. Шунда Темур уларга қарата:

– Биздан нима истайсизлар ўзи? – дея сўради.

Аммо унга ҳеч ким жавоб бермади. Вужудига чирмалган каманд иплари бўйинини тобора сиқиб бормоқда эди. Нотаниш босқинчилар тўсатдан Темур билан хотинини елкаларига олиб, бир оз юришди; асирларни хуржун мисоли осилтириб отларга ортдилар-да, уловларига миниб, йўлга тушдилар.

Ҳеч бир гап-сўз, чурк этган товуш эшитилмасди. Азоб-укубатли йўлдан сўнг бошлиқларининг хузурига олиб киришди. Бурчакда кеккайиб ўтирган қароқчилар бошлиғи бир мулкдор бой эди. Унинг бақрайган ва аланг-жаланг кўзига қараганда, шахватпараст, хотинбоз кимса эканлиги кўриниб турарди. Бой Темурга тепадан қараб, камоли ғурур билан:

– Бу киминг бўлади? – дея сўради.

– Рафикам, – деди Темур.

– Қайдан келяпсану қайга борасанлар?

– Биз самарқандликмиз. Бир оз саёҳат қилмоқчи бўлиб, айланиб чиққан эдик...

– Ҳозир қайга боряпсанлар?

– Самарқандга қайтпмиз.

– Унда, хўш, бизнинг отларимиз ўтлаб юрган далада нима учун тўхтаб, отларингизни бебош қўйиб юбордингиз?

– Бу мулк сизники эканлигини билмовдик...

– Нега билмайсизлар?..

Бой шу сўзларни айта туриб, имлаб, ўз одамини чақирди, унга Ўлжайни кўрсатиб, қулоғига нелардир дея пичирлади.

– Хўп, бўлади, – деди хизматчи.

Бой нарироқдаги одамларига қараб:

– Буни ташқарига олиб чиқинг! – дея буюрди.

Темур жон-жаҳди билан қаршилиқ кўрсатишга уринса-да, эплай олмади. Атрофдаги темир панжали ёвузлар бечоранинг боғлиқ қўлларидан тутиб, судрай-судрай чодир ташқарисига олиб чиқишди.

Бир муддат ташқарида кутиб туришгач, ичкаридан эшитилган буйруққа кўра, Темурни бошқа бир чодирга олиб киришди ва юзтубан ётқизиб қўйишди.

Темур хотинининг ёлғиз қолганини ўйларкан, юраги санчиди ва зўрға ўрнидан туриб, чодир эшигигача борди. Ташқарида, бир неча аёл қуршовида рафикасининг ўтиб кетаётганини кўрди. Бир зум кўз кўзга тушди, Ўлжай имо билан бир оз сабр қилиши лозимлигини англади. Шунда бирдан Темурнинг боши айланади, чодир ичида йиқилаёзди...

Бундан салгина аввал, бойнинг чодирда у билан ёлғиз қолган Ўлжай Туркан эса, ҳеч нарса юз бермагандай, қаршисидаги кимсага лоқайд, иродасига ҳоким, виқор билан жим турар эди. Бундан озорланган бой ғазабини хизматкорларига сочиб:

– Бу хотиннинг қўлларини нега ечмайсанлар? – дея ўшқирди.

– Таксир, бу эридан ҳам ёмон, эҳтиёт бўлиш керак! – деди бир хизматчи.

– Еч, эшшаклар! – дея бўқирди бой. – Шундай чиройли вужуд, оппоқ қўллар каманд иплари орасида эзилиши тўғрими?

– Хўп, таксир, мана, ҳозир ечамиз...

Хизматдагилар аёлни қўлларини бўшатишаркан, қаттиқ ваҳимада бир-бирларига аланглаб қўйишарди. Уларнинг кўзларидаги кўрқув машғаласи жуда катта гуноҳларга ботганликларини, қотилликлар қилганликларини кўрсатиб турарди. Улар титраб-титраб каманд ипларини ечишди ва худпараст, ўзича мағрур бошлиқларининг амрини кута бошлашди. Бари тиланчидай бўйни букик, муте эди. Ниҳоят:

– Сизлар энди жўнанг! – дея буюрди бой.

Ҳамма чиқиб кетди. Қароқчилар бошлиғи ва Ўлжай ёлғиз қолишди. Бой унга хурматини билдираётгандай илтифот кўрсата бошлади. Бу Темурнинг рафикасига умид берди, нималар қилиш мумкин, дея ўйга толди. Ўзи ва умр йўлдоши бу бедаволар қўлидан қутулиши керак. Манави аҳмоқ воситасида бу иш осонлашармикин? Туркан одобсиз кимсанинг оч қарашлари ва шахват тўла кўзларини назардан қочирмасдан ўйланаркан, босиқ товушда, сирли қилиб:

– Кечасини кут... – деди. – Ҳаммаси яхши бўлади. Сен айш-ишрат тайёр-гарлигини кўравер...

Бу сўзларни эшитган бой бирдан тентаксияраб, жинни бўлаёзди. Сўнгра эс-хушини йиғиб, дарҳол хизматчи аёлларни чақирди.

– Бу хотинни олиб бориб, нима деса, айтганини қилинг! – дея уларга буюрди.

– Хўп, таксир...

– Хурматини жойига қўйинглар, бўлмаса кўрасанлар, а!..

– Бош устига, таксир! Бош устига...

Сўнгра ичларидан биттасини чақириб:

– Қани, менга қара-чи сен... – деди пастроқ товушда.

– Буюринг, бой ота, – деди хизматчи аёл.

– Сен кечқурунга узум шароби тайёрла! Ёнида керакли ичкиликларни ҳам унутма. Жўна энди!..

Барча чиқиб кетди.

...Худди ана шу пайтда, ана шу ҳолатда Ўлжай Туркан ва Темур бир-бирини кўриб қолишди ва хотин эрига ишора билан керакли гапни англади.

Ичкилик ва бошқа керакли егуликларни тайёрлаш буюрилган хизматчи қиз бойнинг хотини томон ошиқди.

– Бой ота жаноблари бу кеча жудаям чиройли бир хотин билан ишрат қилмоқчилар, – деди ховлиқиб.

– Нима?! Нима дединг?

– Жудаям чиройли хотин...

– Ўша хотин ўлгур ҳозир қайда?

– Хизматкор аёллар билан бирга, сайрда...

– Тез бориб аёлларга айт, уни олиб келишсин!

– Бош устига!..

Бечора қиз югуриб бориб уларни топди ва бу амрни арз этди. Ўлжай бу сўзларни эшитар-эшитмас, дарҳол ўзича бир режа тузди. Уни пишитаркан, нима қилиш кераклиги ҳақида бир қарорга келди. Барча бойвучча оймнинг чодирга қараб йўналди. Ичкарига кирилганда, Ўлжай бепарво юриб олдинга ўтди. Бойнинг хотини унга душманига қарагандай олайиб, хирсу ғазаб билан тикилиб турарди. Ўлжай викор билан бедаво хотинга кўз ташлади, беписанд оҳангда:

– Лутфан тингласангиз, сизга баъзи гапларни арз этмоқчиман, – деди.

– Яхши, қани, айтинг-чи, – деди бойнинг хотини.

– Ёлғиз бўлишимиз керак. Амрингизни кутаман...

Бойнинг хотини ўйланқираб қолди, иккиланди, аммо бир Ўлжайнинг қадди-қоматига, бир ўзига зимдан қараб, хавотирга тушди ва чўзиб ўтирмасдан, кўнмаганини англади:

– Сўзингизни ёлғиз менга айтасизми? – дея ўсмоқчилади.

– Ҳа.

– Ёнимга келиб, махфиёна сўйлашингиз мумкин.

– Йўқ, бўлмайди. Шундай гаплар борки, паст овозда айтиш мумкин эмас.

Шу учун лутфан илтимосимга қулоқ беринг.

Бойнинг хотини хизматкорларга қарата:

– Чиқинглар, ҳар ким ўз ишига... – деди.

Ёлғиз қолишгач, икки аёл бир-бирига синчковона назар солдилар. Ўлжайнинг қарашлари меҳрибон, тараддулли эди. У мулоийм товушда:

– Хоним, гапларимни юрагингизда сир қилиб сақлашга сўз берасизми? – дея сўради ундан.

– Ҳа, мен ёлғон гапирмайман, ор-номусли, таг-тугли одамларданмиз.

– Мен кимман, биласизми?

– Йўқ, билмайман...

– Мен эса сизни танидим. Менга яхшилаб қаранг...

Шу лаҳзагача бойнинг хотини қаршисидаги аёлни танимаганди. Аммо тикилиброк қараркан, ҳа-ҳа, энди уни эслади. Бирдан довдираб, ўзини йўқотганча:

– Э-э... сиз... сиз... сиз бу ерда... – дея ютиниб, мулзамликдан қизарган бойнинг хотини ўзининг эски валинеъматини, Турканни таниб қолди. – Кечирасиз, бу ерда нима ишингиз бор эди?.. Хусусан, хизматкордан олган хабаримга қараганда бошқачарок...

– Ҳа, шундай. Эринг мени ёқтириб қолди. Гап ташлаб кўрди. Эрим Темур қаршидаги чодирда боғлаб қўйилган, ётибди. Уни кутқариш учун эрингга кечкурунги айш-ишратга ваъда бердим, чоғу ва ичкиликлар тайёрланиши кераклигини, уни хурсанд қилишимни билдирдим. Хуллас, шунақа гаплар. Бир бало қилиб уни ухлатиб, эримни қутқараман...

– Хоним, ўзи бу ерга нимага келгандинглар? – дея сўради бойнинг хотини.

– Самарқандга кетаётгандик, – деди Ўлжай Туркан. – Йўлда хордик чиқарайлик деб тўхтагандик. Ухлаб қолибмиз. Уйғонганда, ўзимизни одамларингиз оёғи остида, каманд тузоғида кўрдик. Бизни эринг ҳузурига олиб келишди. Мана, Самарқанддан, Алишоҳ имзоси билан хат...

Шундай дея, Ўлжай Туркан қўйнидан олган мактубни собиқ хизматчисига кўрсатди. Сўнг яна қўйнига солиб қўйди.

– Энди режамизни ўйлайлик. Қани айт-чи, бу ердан қандай қочсак бўлади? – сўради Туркан.

– Не билай... – дея бойнинг хотини тараддудланди.

– Сен бизга иккита яхши чопадиган от тайёрлай оласанми?

– Бу осон гап-ку.

– Бўпти. Яхши. Яна бир нарса керак... Иккита қурол топасан. Битта йўл кўрсатувчи ҳам.

– Хоним, кўнглингиз тўқ бўлсин. Икки от, қурол тайёр деяверинг. Ўзим сизларга йўл кўрсатувчилик қиламан. Чунки бу борада бошқаларга ишониш хато дир, охири фалокат бўлиши мумкин...

– Раҳмат сенга. Унда оқшомни кутамиз...

– Бош устига.

– Ҳа, бизники қаршидаги чодирда, демак... Қандай қилиб қутқарасиз? Қоровуллар бормикин?

– Бу ишга кечқурун киришмоғимизни ҳисобга олганда, менимча, икки қоровулни ўлдириш керак бўлади...

– Керак бўлгач, шундай қилинади-да.

– Агарда қаршилиқ кўрсатишмаса, боғлаймиз, холос...

– Ҳа, майли.

– Шу, энг содиқ канизакларимдан биттаси бор. Уни чақириб, бу ишда эрининг ёрдамини талаб этсам, қандай бўларкин?..

– Сенинг эринг шуни истаётгандай қилиб айтилса, у одам от ва қуролларни олиб келади, канизак бориб айтса, бас. Аммо сезиб қолмасин-да, ишқилиб...

– Жуда яхши.

– Хўп, у иш осон, аммо бу гапларни Темурга қандай билдирамиз? – сўради Ўлжай Туркан.

– Уни сиз билдиришингиз керак, – деди бойвучча. – Ҳозир бориб, эрингиз билан гаплашмоқчи эканингизни бой отага айтиб, изн истайсиз, бир оз ишва билан, албатта. Ўшанда у чидай олмайди ва рухсат беради.

– Жуда соз! Канизакни чақир. Биринчидан, бой отани кўрмоқчи эканимни айт, сўнгра мени таксирнинг хузурига олиб бориш кераклигини буюр. Мен кетганимдан кейин эса, сен бу томондаги ишларни бажар. Майлими?

– Бош устига, хоним.

Бойвучча ташқарига чиқиб, турқи гезарганича, Ўлжай бой отани кўрмоқчи эканини айтди ва канизаклар чодирига кирди. Барча ўрнидан кўзғолди. У энг содиқ канизагига:

– Фақат сен бунда қол, фариштам, – деди.

– Хўп бўлади.

Бойнинг хотини Ўлжай томонга қараб:

– Сизни кутишмоқда, хоним, кетишингиз мумкин, – деди совуқ бир адо билан.

– Илоё, кам бўлманг, – деди Ўлжай миннатдорона товушда ва жориялар тарафга юрди.

Ўлжай ва хизматчи аёллар биргаликда чодирдан чиқишди. Нариги чодирга яқинлашганларида, жориялардан бири бойга хабар берди. Бой ота дархол ёнидагиларга рухсат этиб, Ўлжай хонимга:

– Буюрсинлар, – деди.

– Таксир, сизни безовта қилдим, маъзур тутгайсиз, – деди Ўлжай виқор билан.

– Йўғ-э, паризода, нени амр этмоқчилар, буюринг! – деди бой эриб кетиб.

– Ҳеч бир амримиз йўқ, таксир, аксинча... – деди мулойим оҳангда Ўлжай хоним. – Айланиб юриб, рафиқангиз олдига борган эдик. Кўп совуқ қаршиладилар. Шунинг учун чодирларида ўтиролмадик.. Енларида жоним сиқилди...

– Ҳа, энди, бизнинг ойимча шунақалар, биламан. Афсус... Мен сизни зериктириб қўймайманми, хоним?

- Билмадим... Йўғ-э...
- Кўнглингиздагини очиқ айтаверинг, хоним.
- Сиздан кичик бир илтимосим бор эди...
- Нима экан?
- Агарда рухсат этсангиз...
- Қани-қани, айтаверинг...
- Менинг хотирим учун...
- Э, дангал айтаверинг, ҳеч тортинманг...
- Эримнинг ёнига қисқа фурсатга олиб боришса, бир кўришсам дегандим...
- Э-э... у бўлмайди. Бўлмайди!
- Сиздек улуғ инсон учун дунёда бўлмайдиган бир иш бормики... Мен дунёда бундай иш борлигини тахмин ҳам қилолмайман! Шунинг учун, давлатлари соясида, бу хусусда менга бир илтифот этишларини сўрайман...
- Қанчалар сизнинг илтимосингизга бош эгсам ҳам, сўраётган ишингизга изн беришим мумкин эмас!
- Э-э, шуям сиздай одам учун бир иш бўлди, ҳазратим! Бир бор жаҳлингиздан тушсангиз, менга шафқат этсангиз ва бир бечоранинг кўнглини олишим учун рухсат берсангиз...
- Ўғрибоши бой хаёлга толди. Бундайин ёқимли муомаладан кейин бош силкиб, хонимнинг гапларини маъқуллади. Ўйга чўмиб ўтираркан, бир оздан сўнгра бошини кўтарди-да, Ўлжай хонимнинг қадди-қоматига термулганича, юзига қараб, маст бўлгандай:
- Хў-ўп... – деди.
- Бой ташқаридаги қоровуллардан биттасини чақирди.
- Хонимни тутқуннинг ёнига олиб бор, – деди унга. – У билан кўришсин. Биров уларни безовта қилмасин.
- Хўп, тақсирим! – деди қоровул.
- Ўлжай хоним бойга:
- Раҳмат, миннатдорман, – дея ташаккурини билдирди. Сўнгра қоровул билан бирга ташқарига чиқишди.
- Темур қамалган чодирга боришди. У ерда, боғланган ҳолда юмалаб ётарди. Бу макондаги халқ туркийда кўпол гаплашарди, ширин сарой тилидан ва форсийдан воқиф эмасди. Шуни кўзда тутиб, фикримиз атрофдагиларга англашилмасин дея, Темур ва Ўлжай қоровулга ҳам аҳамият бермасдан, форсийда сўзлаша бошладилар. Ўлжай эрига:
- Қалайсиз? Ўзингизни қўлга олинг, кечқурун қочамиз, мен ишни йўлга қўйдим, – деди. – Аммо сиз ҳам эҳтиёт бўлинг, сездирмасликка ҳаракат қилинг...
- Бўпти, – деди Темур. – Аммо... бу ишни сен қандай эпладинг?
- Ҳозирча буни уқтира олмайман, вақтимиз зиқ. Кейин билиб оларсиз...
- Шу одамни йўқотсақ-чи?... – деди Темур қоровулни назарда тутиб.
- Йўкотамиз... – деди Ўлжай. Сўнгра қоровулга парвосиз бир товушда: – Сиз бирпасга ташқарига чиқиб туринг, – деди.
- Хўп, бош устига, – деди қоровул хонимга жилмайиб. Сўнгра у Темурга бир кўз олайтириб боқди-да, ташқарига йўналди.
- Ўлжай бор гапни Темурга қисқача қилиб тушунтирди. Чўнтагидан уйқу дорисини чиқариб:
- Мана, буни пиёлага солиб эритсам, у аблахни беш дақиқада ухлатишига шубҳам йўқ! – деди.
- Яхши, аммо бу ердаги қоровулни нима қиламиз? – дея Темур хотинига маслаҳатомуз боқди.
- Бошқача ҳийла тополмасак, ўлдиришга мажбур бўламиз, ҳарҳолда. Кошки шундай қилмасак...
- Эҳ, одамлар, одамлар... – деди Темур бошини сараклатиб. – Онт ичаман-

ки, бу чекилган азоб-укубатларнинг қанақалигини бошқаларга ҳам кўрсатиб кўяман ҳали...

– Хайр энди, – деди Ўлжай. – Тонг отар-отмасдан келамиз. Тайёр туринг. Оёқ товушларига қулоқ тутинг...

– Яша, хотин, – деди Темур мамнун товушда. – Яхши бор.

Ҳа, вазир Қизғиннинг ўлиmidан кейин Темур ва Ўлжай орасида эр-хотинликдан ташқари, бошларига тушган айрим фожеалар туфайли бошқача яқинлик ва самимият юзага келган эди. Ота-она, қондошлик-қариндошлик муносабатидан кўра ҳам ўрталарида бир узилмас меҳр ипи яралгандики, қисқаси, иковлон дунёда бир-бирлари учун ҳамма нарсага қодир эдилар. Шунинг учун ҳар бир масала устида бир тану бир жондай ҳаракат қилишлари табиий эди.

Иккисининг ҳам мақсади, ғояси вазир Қизғиннинг қотилларини ушлаш, жазолаш ва унинг ному шонини қайта тиклаш эди.

Ўлжай Туркан чодирдан чиқаркан, тўппа-тўғри бойвуччанинг чодирига қараб юрди. Оқшом чўка бошлаганди. Ана энди Ўлжай режасини амалга ошириши керак.

Ўлжай бойнинг хотини ёнига кираркан:

– Қалай, ҳамма иш битдими? – деб сўради.

– Ҳа, битди, – деди бойвучча.

– Раҳмат, менга эски пайтлардагидек ҳурматингни кўрсатганинг учун миннатдорман, – деди Ўлжай. – Ма, манавини ол, ичкиликларга кўшарсан, уйку дориси.

– Буни ичкиликка қандай аралаштирайин?.. – деди хавотирли товушда бойвучча.

– Икки-уч томчи етиб ортади. Кўпроқ кўшилса ҳам, ҳеч зарари йўқ.

– Хўп... Э-э, ана келяпти, мен бориб ишни бажарайин – деди бойвучча ва ташқарига йўрғалади.

Айни шу пайтда чодирга бой кириб келди. У тўғри Ўлжайга яқинлашмоқчи эди, у бойни ғоятда юмшоқ киёфа ва илтифот ила қаршилаб, уни сўрига ўтқазиб, дастурхонга айшу ишрат учун керакли буюмларни келтира бошлади. Канизақлар уларни жой-жойига кўярканлар, бой Ўлжайни сўроққа тутди:

– Кўришдингизми?

– Ҳа, тақсир. Сиздан жуда миннатдорман. Эсонлик билан, амрингизга хилоф ҳаракат этмасдан кўришдик. Каманд иплари туфайли юзага келган яраларни кўрдим, аммо ип боғларини ечолмадим... – дея афсусланди Ўлжай. Сўнгра ичкарида сузилган шаробдан бир пиёлани кўлига олиб, бойга узатди: – Олинг, тақсир!

Бой эриб кетди. Ўрнидан туриб шаробни кўлига олди. Шавқ билан:

– Олдин сиз ичинг, мен сизга ичираман! – деди.

– Йўғ-э, сиз ҳурматли зотсиз, сиз олдин шуни ичинг, хотирим учун... – деди Ўлжай. – Сиздан кейин мен ҳам ичаман...

– Вой дод! – дея бой хитоб этди. – Амр этинг, ичурмиз!..

Биринчи пиёлани ичиргандан кейин Ўлжай чуқур нафас олди ва қадахни тўлдириб, ўзини ичаётганга солиб, шаробни кўксидан пастга тўкиб юборди.

– Бу орада чолғучиларимиз йўқми? – дея ўсмоқчилади Ўлжай.

– Э-э, ҳаммаси бор! Раққосаларимиз ҳам ҳозир у нозир, гадағанг! – деди бой мамнун товушда.

– Лутфан уларни бу гўзал мажлисга чақиртирсангиз, – деди Ўлжай.

– Бир оғиз сўзингиз, – деди бой. Сўнгра овозини кўтариб: – Чолғучилар, раққосалар келишсин! – дея буюраркан, эснай бошлади.

Ўлжай Туркан унинг ҳозирдан ухлаб қолишини истамаганидан, ортиқча тирғалиб, бемазалик қилмаслиги учун бир оз сархушу ҳумор бўлишини орзулаб ўтирарди. Машшоғу ўйинчилар келишди, бир оз ўйин-қулгу қилишди. Бойнинг кўзлари тобора юмилиб бормоқда эди.

Шу чоғда Ўлжайнинг хаёлига бир режа келди, тажриба учун уни синаб кўришни мақбул билди.

– Таксир, бир нарса айтсам, шу, эрим ҳам ўйин-кулгуни, завқли кеча хаётини жуда ёқтиради. Уям бир бечора банда, кун бўйи тортган азобу уқубатлари аламини пасайтириш учун уни шу ерга чақирсак, не дейсиз? – деди виқору ноз аралаш.

– Нима дейсан?! – деди бойнинг кўзлари чақчайиб.

– Ҳа, энди... Сизнинг меҳру шафқатингиздан хурсанд бўлганимдан, айтдим-қўйдим-да...

Бой Ўлжайнинг бундаин хурматкорона сўзларидан мумдай эриб кетди. Беписанд оҳангда:

– Туткунни олиб келинг! – дея буюрди.

Ташқарида бу сўзларни эшитган посбонлар чодирнинг эшигига югуриб келишди, нотўғри эшитган бўлмалик тагин, деган хаёлда:

– Нима дедингиз, бой ота? Не амрингиз бор?.. – дея сўрашди.

– Э, овсарлар, нима деяпсанлар? – дея бой қаҳр ва ҳиддат тўла товушда бақирди. – Туткунни дарҳол келтиринг!!!

– Хўп, таксир! – дея қоровуллар чошиб кетишди.

Улар Темур асир ётган чодирга киришди. Олдинига уни безовта қилиб, бир оз қийнашди. Сўнгра бойнинг хузурига олиб бориш учун ўрнидан турғазилди. Шунда Темур, нима бўлаётганини тушунмасдан, бошқа ерга кетгиси келмасдан, бир оз қаршилиқ кўрсатди. Ўғрилар унинг тирғалишига аҳамият бермасдан, қийнаб-сиктаб ҳарам чодирга олиб боришди. Боғлоғлик ҳолда бойнинг хузурига киритишди. Темур шошиб қолганди, “Нима бўлдийкин? Билиб қолдимикин?”, – дея ичида ўйлаб, хавотир-ла ўртанди.

Ичкарига кирар-кирмас, Ўлжайга кўзи тушди. Қўллари бўшатилди. Қоровуллар ташқарига чиқишди. Темур дастурхонга, айш-ишратга даъват этилди.

Ана холос!.. Темур нималар бўлаётганини билмоқ учун Ўлжайга қаради. Хотини уни ишора билан тинчлантирди. Демак, ҳаммаси жойида...

Ўлжай шароб ичаётгандай кўринса-да, аслида, ичкиликни сездирмасдан пахта тўқаётганди. Бой тинимсиз ичар, ширакайф, мажолсиз, уйқусираган кўзларини очишга тиришиб, пирпиратар эди. Ашулачилару машшоқлар, ўйинчилар завқу шавқ-ла ўйин-кулгуни авжга чиқаришмоқда.

Тун ҳам яримлади. Ўлжай шароб тўла пиёлани бойнинг бўғзига тақаркан, унинг сўлжайган ҳолатидан беш дақиқадан кейин ўликдай уйқуга кетишини сезиб, у ердагиларни ҳайдашга амр бердирди. Ҳамма чиқиб кетди.

Чодирда бой ва хотини, Темур билан Ўлжай, яъни тўрт киши қолишди.

Бой оғир уйқуга чўмди...

Ниҳоят, кечанинг оёқлагани, тонг оқараётгани сезилди. Ўлжай бойвуччадан:

– Кетишга ҳамма нарса тайёрами? – дея сўради.

– Хўп десангиз, атрофни бир текшириб чиқай, – деди бир оз хавотирланиб бойнинг хотини. – Кейин сизларни олгани келаман.

Ўлжай унинг фикрини маъқуллаб бош силкади. Бойвучча шарпасиз чиқиб кетди. Темур ва Ўлжай бойнинг ҳолига боқиб, сассиз кулиб қўйишди. Беш дақиқача ўтгач, бойвучча қайтди ва:

– Тинчлик, ҳеч бир монелик йўқ, секингина жўнаб кетаверамиз, – деди.

– Қани, бери кел-чи, – деди унга Ўлжай меҳри товланиб. Қўйнидан бир тизим маржон чиқарди, аммо шу чоғда ненидир ерга туширганини сезмай қолди. Маржонни бойвуччага тортиқ этаркан: – Манави мендан сенга эсдалик. Доим эслаб юргин. Бўптими? – деди.

Бойнинг хотини миннатдорлик билдирди.

Биргаликда чодирдан чиқишди ва эҳтиёткорлик билан орқада турган отларга минишди. Бойвучча кунчиқар тарафни кўрсатиб:

– Самарқанд шу ёқда, – деди.

Отлар кўзгалди. Аммо эндигина ўғрилар маконидан узоқлашишар экан, чодирдан чиққан бир кимса уларни кўриб қолди. У шерикларини ўшқириб уйғотди. Бешта ўғри отларига миниб, қочоклар ортидан қувлашга тушдилар. Ана энди фалокат бошланганди.

Жанговар ва жасур Темурнинг бир ўзи майдонда ўн кишига, Ўлжай ҳам камида беш кишига бас кела олса ҳам, бу ерларда ортиқча вақт йўқотиб, олишиб ўтириш фурсати эмасди. Икковлон отларини чух-чухлаб янада тезлатишди. Орқадагилар ҳам қувлашдан воз кечмоқчи эмасди чоғи, улар-да уловларига қамчи босдилар...

Ўзлари ўғрилар қўлига тушган ерга яқинлашарканлар, орқадан қувлаб келаётганлардан биттаси қочқинларга етиб олди. Темур қиличини яланғочлаб, унга ташланди. Зарбадан унинг қиличи ерга отилиб кетди, ўзи қаттиқ яраланиб, думалаб қолди. Айни чоғда Ўлжай шартта отидан сакраб тушиб, ярадорнинг белидаги арқонни ечиб, уни боғлади. Бу иш муваффақиятли тугаганди. Аммо иккинчи ўғрининг етиб келиши йўловчиларни шошилтириб қўйди.

Қочқинларга етишган қароқчи от устида олишмоқни эп кўрмай, дарҳол ерга тушди ва қиличини сермаб, хужумга ўтди. Темур қароқчининг зарбларидан қалқон билан ҳимояланиш жараёнида, пойлаб туриб, уни оёғи билан бир тепди. Рақиб йиқиларкан, чап қўли тагида қолиб, юмалаб кетди ва қайта кўзғолмади.

Орқадаги ўғриларнинг иккитаси баравар етиб келишди ва бирлашиб хужумга киришдилар. Сўнгра бири Темурга, бошқаси Ўлжайга ташланди. Темур қутилмаганда қароқчининг отига қамчи солди. От қочишга чоғланиб, юлкиниб кўзгаларкан, эгаси чапдастлик билан ерга тушди ва онийдан ҳамла этди. Афсуски, у рақибига яқинлаша олмасдан бошидан қилич зарби еди ва чўзилиб қолди. Темур эса, нарироқда қароқчи билан олишаётган Ўлжайга ёрдамлашмоққа ошиқди. Ҳолбуки, Ўлжай рақибни билан бир оз олишгач, қутилмаганда отини унинг устига бостириб ҳайдаб, оғзи-бурнини қонга бўяб, абжағини чиқариб улгурган эди.

Орқадан қувалаб келаётган бошқа қароқчи бу вазиятни кўриб, таққа тўхтади. Бир муддат тараддулланиб турди-да, сўнгра отини ортга буриб, учира кетди ва уфққа ёйилган сийрак оқ булутлар орасига сингигандай кўздан йўқолди..

ХІV. ЎЗИНГДАН БАЛО ЧИҚСА

Темур ва Ўлжайни қувлаб, олишувдан ёлғиз тирик қайтаётган суворий чошгоҳ пайтида ўз маконига етиб келди.

Бойнинг хотини Фаришта ҳам тутқунларни жўнатгандан кейин, гўё ҳеч нарса юз бермагандай, ўз чодирига кириб, ухлаб қолганди.

Эртасига кечаги кайфу махмурликдан кейин боши оғриб уйғонган бой атрофга аланглаб, хумор кўзларини йириб-йириб Ўлжайни кидирди. Тополмагач, ғазабга минди. Хотинини, хизматчи аёллар ва раққосаларни чақиртирди. Асирларнинг қочганидан барчаси хабарсиз эди. Бой уларга:

– Нимани кўриқладинлар ўзи?! Шу ерда эмасмидингиз ё? – дея ўшқирди.

Бири унга жавобан, секингина:

– Тақсир, сиз кет, дея буйруқ берганингиздан кейин биз чиқиб кетгандик. Чодирда меҳмонлар билан сиз қолгандингиз... – деди.

Бу сўзларни эшитаркан, бадтар ғазоби қайнаган бой энсаси қотиб, ерга бокди. Кўзига бир қогоз илашди. Дарҳол эгилиб олди. Бу Алишоҳ тарафидан Темурга ёзилган мактуб эди. Ўқиди, унда: “Темур, тезда Самарқандга кел. Алишоҳ” деган сўзлар битилганди.

– Ҳа-а... – дея оғир сўлиш олди бой. Сўнгра: – Билиндик, қўлимизга тушган Темур экан. Энди у Самарқандга кетмоқда, шундайми? Э-э, у жононни мен

унга бериб бўпман!.. Ҳали кўрадиганини кўради у! – дея бақирди.

Шу аснода бир отлик келганини хабар қилишди. У шитоб билан бойнинг хузурига олиб кирилди.

– Нима гап? – дея тўнғиллаб сўради бой.

– Таксир, шу, эрта билан энди уйғонгандим... – дея чайнала бошлади у.

– Тез гапир! – ўшқирди бой.

– Тонг оқараркан, икки отликнинг чопиб кетаётганини кўриб қолдим...

– Хўп, кейин?

– Бироз синчиклаб қарасам, кеча қўлга тушган асирлар экан.

– Ундан кейин нима қилдинг?

– Чодирдаги шерикларимни уйғотдим, биргалашиб қувиб кетдик...

– Оф-фарин!

– Аммо, тақсирим...

– Э, одамга ўхшаб тез-тез гапирсанг-чи!

– Урушдик...

– Яхши-ку!

– Аввал биримиз, сўнгра бошқамиз, ундан кейин иккитамиз уларга етиб бориб, хужум қилдик...

– Жуда соз! Демак, қочокларни ушлаб келтирдингиз, ха-а, қани, олиб кинг уларни хузуримга!

– Йўқ, тақсир, кечирасиз, келтиролмадик.

– Нима бўлди?

– Улар билан олишиб, енголмадик... расво бўлдик, енгилдик, ҳамроҳларимдан фақат мен тирик қолдим, холос... Мана, қайтиб, тақсиримга билдирай дея қаршингизда қўл қовуштириб турибман...

– Яхши қилибсан, – деди бой ўйланиб. Сўнгра: – Тезда отимни тайёрланг! Мен кетишим керак. Ҳамма ишга сен қараб турасан, – деди хизматкорга. – Ҳали шошмай тур сен, Темур! Агар ўша аёл сенга хотин бўлса, отимни бошқа кўяман!..

Хизматчилар бойнинг отини келтиришди. У уловига минди-да, йўлга тушди. Хат ҳам чўнтагида. Зудлик билан Самарқанд томонга йўналди. Оқшом пайти шаҳарга кириб борди.

Эртасига султон Туғлуқ тарафдорлари билан бирга Темурни қидира бошлади. Кун бўйи сўраб-суриштиргач, Темур ва хотинининг Самарқандга келмаганлигига ишонч ҳосил қилди.

Тонг отгач, улар барибир шу ерга келади-ку, дея ўйлади ва яширинча кутишга қарор берди. Ўша куни ҳам, ундан кейинги кунларда ҳам Темур билан рафиқасини махфиёна ахтаришда давом этди. Бироқ на ўша куни, на эртасига, на индинига ва на ундан сўнгги айёмда Темурга оид ҳеч бир хабар эшитмади, ҳеч бир из ва ё аломатга дуч келмади.

Темур эса, бу муддатда ўзи олдинлари ҳам яшириниб юрган бир ғорга хотини билан бирга беркиниб олганди. Аллақанча тарафдорларини бу ғорга чақиртириб, қурол-аслахаю отларни бадастур қилиб, чўлдаги арслонлар тўдаси янглиғ тевааракка даҳшат соча бошлаганди. Бу вақт ичида у йўлида учраган айрим сахро туркманлари билан қақшатқич жанг олиб борди, уларни ҳам, бошқа баъзи бебош тўдаларни ҳам олишувларда ер билан яқсон айлаб, сўнгра мағлубларни кечириб, кўнглини овлаб, енгилган гуруҳлару тоифаларни ўз ёнига тортиб, куч-қувватини ошириб олди. Бу минтақада у шундайин донг таратаркан, Темур ҳақдаги ваҳмали миш-мишлар ортгандан ортар, унинг тарафдорлари ҳам кўпайгандан кўпайиб борар эди.

Шундай қилиб, Мовароуннаҳрда туркийлар, эронликлар ва Хуросон халқи аста-секинлик билан Темурга бўйин эгаётган, унинг қудрати ўсаётган бир давр бошланганди. Масалан, атрофдаги тожик қароқчилар бошлиғи Муборакхон ўз одамлари билан бирга илк келиб қўшилганлардан эди. Ўшанда Темурнинг

кўли остидагилар сони икки юз кишига етганди.

Темур йиғилган жанговарлар билан бирга анчагина ишни амалга ошириш мумкинлигини мўлжаллаб, барча билан кенгашмоқ ниятида қурултой тартиб этди. Бу йиғиноқда яқинларидан Ўғуз Арслон, қайноғаси Хусайн, Муборакхон, Шер Баҳром ва бошқа аллақанча доно инсонлар бор эди. Темур вазиятга оид фикрини шундай ифодалади:

– Ўйлашимча, биз ҳозирги қувватимиз билан эмас, балки келажакда бизга кўшиладиган тарафдор кучлар ёрдамида Самарқандни эгаллашимиз керак.

– Қандай тарафдор? – дея ўсмоқчилади Муборакхон. – Самарқандда бизга қанча одам кўшилиши мумкин?

Ўғуз Арслон унинг бу саволига шундай жавоб берди:

– Тахминан халқнинг ярми.

– Ундай бўлса, бу ерда туришимиз хато-ку? Аммо улар режаларингиздан хабардорми?

Темур энди сўзга аралашиб:

– Йўк, уларнинг хабари йўк, – деди. – Аммо биз ишни бошқача ҳал этурмиз. Биринчидан, биз Самарқандга юрарканмиз, сиз одамларингиз билан Бухорога борасиз. Сиз Бухоро ёқдаги кишлоғу овуллардаги одамлар билан, мен Самарқанд атрофидаги инсонлар билан учрашамиз. Уларни фикримизга, йўлимизга ишонтириб, бир қарорга келамиз. Кейин сизга ишорат бераман. Биргаликда бутун жете халқига, яъни султон тарафдори бўлган чиғатойларга ва уларнинг волийси Илёсга ҳужум қиламиз. Худо хоҳласа, Мовароуннахрни қўлга киритамиз. Қани, энди бир Куръон ўқиб, дуо этайлик.

Темурнинг қайноғаси ёнида турган Шер Баҳром:

– Мен бу ишларга розимасман, қарорга ҳам қўшилмайман, – деди. – Аммо қаршилик ҳам қилмайман. Модомики, қурултой қарори шундай экан, мен энди Хиндистонга жўнай қолай, – дея чиқиб кетди.

Бироқ биргина Шер Баҳромнинг Темурдан айрилиши унинг учун катта бир йўқотиш эмасди. Шунинг учун у қатъий, ишончли товушда:

– Қани, биз ҳам Самарқандга қараб юрамиз! – дея ҳайқирди.

Қайноғаси Хусайн эса, Темурга қинғир қараб, хоинона оҳангда, ичида: “Хўп, қани, юриб кўрайлик-чи”, – дея гўдранди.

Айни чоғда, Ўлжай ҳам эри Темурнинг манфаатларини ўйлаб ўзича режалар тузмокда, тарафдорларни кўпайтириш учун таниш-билишларини ишга солиб, тадбирлар кўрмокда эди. Зотан Темур, Самарқанд халқи билан кўришмасдан олдин, бир неча кечани катта опаси Туркан Оқанинг уйида ўтказди. Ана шу вақт орасида келажакда рақибу ёвларига берадиган зарбаларини обдан ўйлаб пишираркан, бошқа бир ёқда Ўлжай ҳам ўз одамлари билан ғайрат кўрсатиб, аҳоли ичида Темур хусусида яхши фикрлар уйғотиб улгурган эди. Аллақанча инсон Темур ва хотини Ўлжайнинг фазилату иқтидорини тасдиқ айлаб, уларнинг мухлисига айланганди. Улар Туғлук султоннинг Темурга қилган муомаласини инсофсизлик деб билишарди. Шундай қилиб, вазиятдан унумли фойдаланган Темур Самарқандда икки минг тарафдор тўплай олган эди...

Темур омма орасида бунчалик эътибор қозонган ҳолда, ҳар ишга шай тураркан, у бир ёндан хотини ва уламанинг-да диний исён чиқаришларини кута бошлади. Аммо очикдан-очик бу ишларга берилиб кетган Темур, қарангки, орқасидан тушган жосусларни пайқамай қолди. Бир куни унга нотаниш бир кишининг кўришмоқчи эканини билдиришди. Темур уни келтиришларини буюрди.

– Сиз кимсиз? – дея сўради ундан Темур.

Нотаниш кимса унинг саволига жавоб бермасдан:

– Сизга айтадиган баъзи сўзларим бор эди, шунга келдим, – деди. – Бундайин очикдан-очик бўйсунмаслик, исёну ихтилолардан воз кечмагингиз мувофикдир.

– Нечун?

– Чунки сизни бугун султонга чақишади. Ё бу ердан чиқиб кетасиз, ёхуд ўлим

ҳукмини бўйинга оласиз, бошқа йўл йўқ.

– Ҳолбуки, менга тобе одамларнинг барчаси содиқдирлар...

– Ҳа-ҳа, содиқлар, ҳатто қайноғангиз ҳам! – дея кесатди нотаниш кимса. – Фақат у душманларингиз ёнида!

– Демак, Ҳусайн менга қарши... – деди Темур ўйланқираб. – Шундайми? Ундай бўлса...

– Ҳа! Ана шу ҳолат, хиёнат ва парокандалик ҳақидаги шум хабарларни султон тарафдорлари халқ орасига ёйиб бўлди. Шунинг учун аҳоли ичидан энди ўзингизга ҳеч бир кўмакчи тополмаслигингизга аминман.

– Яхши. Оллоҳ сизга саломатлик берсин! – деди Темур унинг чиқиб кетишига ишорали оҳангда.

Қайноғаси Ҳусайннинг душманлар томонга ўтиб кетгани Темурнинг ҳузурини қочириб, аҳволи руҳиясига қаттиқ таъсир қилганди. Наҳотки бирорта ишониб бўладиган одам йўқ, дея кўнглидан кечирди у.

Темур ўша оқшом зодагонлар орасидан ўзига яқин элликта отликни танлади-да, у макондан қочди ва ташқаридаги кучларини ҳам бир ерга тўплаб, ҳар эҳтимолга қарши, мудофаага шай туришни муносиб кўрди.

XV. ТЕМУРНИНГ ҚАЙНОҒАСИ ҲУСАЙН ДУШМАНЛАР ОРАСИДА

Темур қароқчи бойга асир тушиб, ўртадан ғойиб бўлган кунларда, унинг одамларини Ҳусайн ўз тахти итоатига олиб, ҳокимияту амрият тотини тотган эди. Аммо Темур қайтадан майдонга чиқиб, иш юрита бошлагач, Ҳусайн ҳукмронликни яна унга мажбуран бериб, ўзини яқин тутса-да, ўшандан бошлаб юрак-бағри кин, ҳасад, адоват оташида ўртаниб юрганди.

Шер Баҳромни урушга қўшилмасликка ташвиқ этган Ҳусайн Темурнинг порлоқ келажакига монета бўлиш учун хилма-хил хийлаю режалар тузишга киришди. Шунинг учун Темур билан бир йўлда юрди, унинг орқасидан эргашиб, Самарқандга ҳам етиб келди. Бу ерда апил-тапил Темурнинг душманлари билан учрашди. Улар билан бирлашди. Душманлар бошлиғига йўлиқишдан олдин Темур ва Ўлжайни асир этган бойнинг ёнига борди. Унга фитнали оҳангда:

– Биласанми, Темур бу оқшом Самарқандга келди, – деди.

– Ростданми? Ҳар куни кутаётгандим-а, қаёққа кетдйкин деб, – деди бой қувониб. – Демак, ҳозир Самарқандда, шундайми?

– Ҳа.

– Ундай бўлса, тезда султон Туғлуққа хат ёзиш керак!

– Э, албатта-да!

– Унда мен айтиб турай, сен ёз!

– Бўпти, – деди Ҳусайн. Сўнгра кўлига қалам ва қоғоз олди. – Қани, айтавер, мен ёзаман.

Шундай қилиб, Ҳусайн, эҳтимолки, Темурнинг маҳвиға сабаб бўладиган бир мактубни битишга киришди.

“Султонимиз!

Темур бу ерда халқни исёнга ташвиқ қилмоқда. Фалокатнинг олдини олмоқ учун бу ерга бироз аскар юборилиши муносибдир...

Бир неча имзо.”

Хат чопар орқали шошилинич равишда султонга жўнатилди ва ўша кундан бошлаб Темур махфиёна кўз остига олинди. Ҳасадгўй рақибларнинг мақсади Темурни Самарқандда ёлғиз, аскарсиз ҳолда бир бурчакка пистириб, йўқ қилиш эди.

Мана, энди улар кўшиндан ёрдам кутишмоқда...

Кунларнинг бирида, Темурга тарафдор бўлмаса-да, холис бир киши бой билан Ҳусайн ўртасидаги қуйидаги суҳбатни тасодифан эшитиб қолди.

– Бу оқшом хабар келиши керак эди, – деди Ҳусайн.

- Нега кеч қолдийкин, а? – деди бой.
- Билолмадим, шу...
- Зудлик ва интизом билан юборилиши зарур ўша озгина аскарнинг мунчаллик кечикиши Темурнинг зафарига сабаб бўлади! – дея бақирди қароқчибоши бой билағонларча.
- Тўғри, буни султон ҳисобга олиш керак эди, – деди Ҳусайн уни айёрларча маъқуллаб.
- Албатта-да! – деди бой. Сўнгра ўсмоқчилаб сўради: – Аммо сиз, Темурнинг қайноғаси бўлатуриб, нимага ундан жуда хафасиз, нега унга қаршисиз? Ҳусайн унинг саволига жавоб бермасдан, ўзини сўроққа тутди:
- Сиз унга нечун душмансиз?
- Чунки мен уни асир этгандим, қўлимдан симобдай қутулди. Қочиб мени аҳмоқ қилди. Энди кимлигимни унга кўрсатиб қўймоқчиман!
- Аммо Темурни кўрқитиш осон эмас.
- Уни кўрқитиш учун шу кечадан бошлаб ишга киришмоқ кифоядир, – деди қароқчибоши писандсиз товушда.
- Қандай қилиб ахир? – деди шошиб қолган Ҳусайн.
- Қандай, дейсиз-а? Бу осон иш. Зотан Темурнинг халқ орасидаги фитнали ишлари султоннинг қулоғига етиб борган. Шу боис, унинг тарафдорлари жазога тортилади, деган бир миш-миш чиқарасиз. Халқ ундан совийди ва бечора Темур ёлғиз қолади!
- Демак, шу кечаданоқ ишни бошлаймиз, шундайми?
- Ҳа! Бу окшом Темур учун толесизликнинг бошланишидир, завол кечасидир!..
- Ғаройиб бир тасодиф туфайлидан бу суҳбатни эшитиб қолган ўша туркман, қарангки, ўша куни бир уламо ваъз ўқиган даврада ҳам қатнашиб, унинг тилидан Темурнинг Оллоҳ томонидан юборилган бир соҳибқирон эканини туйди... Ҳайратга тушди ва тўппа-тўғри Темурнинг олдига бориб, бор гапни унга айтди. Шундай қилиб, Темур учун бир шоми ғарибон, толесизликларининг бошланиши, завол кечаси бўладиган тун, аксинча, бир икбол кечасига айланди...

XVI. ОҚСОҚ ТЕМУР

- Ўғри-қароқчилар тўдасининг фитнаси ва чақуви туфайли султон қўшинининг Самарқандга бостириб келаётгани борасида Ўғуз Арслон Темурга хабар берди. Икки эски кадрдон ўртасида шундай суҳбат бўлиб ўтди:
- Демак, мени Самарқандда босиб, қўлга олишмоқчи, шундайми? – дея сўради Темур.
- Ҳа! – дея тасдиқлади Ўғуз Арслон. – Режаю мақсадлари шундаймиш. Ўша ердалигимизда султон Туғлукқа хабар берилганмиш.
- Ундай бўлса, хужумни қайтармоққа тайёр туришимиз керак.
- Ҳар ҳолда...
- Агарда эплай олсак, барча қароқчи тўдаларнинг бошлиқларини бир амаллаб Чигатой салтанатига қарши қўйишимиз шарт! – деди Темур шиддатли товушда. – Аммо буни удалай олармиканмиз-йўқми, билмадим-да...
- Удалайсан, бўтам! – деди Ўғуз Арслон оталарча комил ишонч билан. – Чунки улардаги мискинликни сенда ҳеч кўрмадим, сен жуда ғайратлисан! Ҳар қандай музаффариятнинг онаси фаолиятдир!
- Ҳа, зафар қозонмоқ учун тиришиб ишлаш керак. Фаолият эса, интизомга боғлиқдир. Ғайрат ва интизом билангина киши ютукқа эга бўла олади.
- Тўппа-тўғри!
- Зафаримиз йўлида бирор ҳарбий ҳийлани ўйладингизми? – дея сўради Темур.
- Яна бир оз ўйлаб, пишитишим керак... Ўзингда бирор режа борми? – дея ўсмоқчилади Ўғуз Арслон.

– Тайёрлаб қўйганман!

– Қани, эшитайлик...

– Аввало бой берилган фурсатни қайта қўлга киритиш лозим ва ҳар қанақа хужумни бартараф этишга тайёр туриш керак!

– Э, яша, бу фикринг жуда тўғри! Бунинг учун, биринчидан, Мовароуннахрни эгаллаб, у ерни барча курашнинг марказ қароргоҳига айлантирмоқ даркор...

– Йўқ, – деди Темур кадрдон маслаҳатгўйининг сўзини бўлиб. – Қўл остимдаги бир тўда бебош жанговарнинг юртимни бесаранжом қилишига йўл қўёлмайман.

– Илло бу ер бўлиши фарзу шарт эмас, бошқа бир тарафни марказ этиб танла, ихтиёринг. Нега бу ишда тортиняпсан, не бир мушкилписанд бор бунда?

– Чунки келажакда бу ўлка, бу халқ менинг амримда бўлади, ўзимга қарашли юрту элни қўриқламоқ, асрамоқ эса менинг бош вазифамдир, шундай эмасми?

– Жуда тўғри, бўтам, ҳақлисан.

– Шундай қилиб, менга қўшилгану қўшилмаган, тараф-тараф бўлиб келишолмай юрган қавму уруғларни тўплаб, бирлаштириб, дарҳол жанубга – Хуросонга ва сўнгра афғонлар томонга юриш уюштираман, у ерларни ва Қандаҳорни забт этиб, ўша минтақани бутун ҳаракатларим марказига айлантирмоқ мувофиқдир деб ўйлайман...

– Қарору фикрларинг жуда мантиқли, шароитга уйғундир, бўтам, – деди Ўғуз Арслон унинг теран режасини маъқуллаб.

Ўша кундан бошлаб Темур режасига кўра ҳаракат этиб, ўз келажакнинг биносини куришга киришди. Фаолияти шунчалар фавқуллодда ва табиий эдики, муваффақият ва зафарлари ҳақидаги шов-шувлар атрофдаги вилоят улкаларга кенг ёйилиб, даҳшату ғулғула солди.

Темур Хуросонни забт айлаб, Қандаҳор вилоятини ҳам эгаллаб, музаффарият чоғи хончодирида ўтираркан, бир отлиқнинг у билан кўришмоққа изн истаётгани билдирилди. Суворий унинг ҳузурига кириб:

– Темур ҳазратлари сизмисиз? – дея сўради.

– Ҳа, – деди Темур унга синчков боқиб.

– Мени Сийистон амири юборди, мана бу унинг сизга ёзган мактуби, – дея чопар бош эгиб, хатни узатаркан, таъзим қилди.

Темур хатни олди. Очиб, ўқимокқа тутинди. Дақиқа сайин унинг ранг-туси ўзгарар, юзи гоҳ оқариб, гоҳ қизарар, жаҳли чиқиб, интиқом ҳиссу ҳаяжониди тўлғонар эди.

– Бўпти, унга саломимни айтинг! – деди Темур хатни ўқиб бўларкан.

Хизматчини чақириб, чопарни ташқарига йўллади.

Улар чиқиб кетгач, Темур ўзича шундай деди:

– Бунинг сўзларидан катта бир фалокату балонинг ҳиди келмоқда! Аммо, кўрайлик-чи, қайсимиз кучли: сенми ё менми?..

Ажабо, бу мактубда нелар битилганди? Бу қайси фалокат жарчиси экан? Қандай балонинг қўланса ҳиди экан?..

Сийистон ҳокими ўз атрофидаги ерларнинг Темурнинг кучли қўшини тарафидан босиб олинганини кўриб, энди қандай ҳаракат қилиш лозимлигини билолмай ҳайрон эди. Қарши курашсинми ёки бошқа йўли ҳам борми? Темурнинг кунларнинг бирида Сийистонга хужум қилиши тайин. Шуни кўзда тутган ҳолда режаю тадбирларни пишитиш керак. Ҳоким шуларни ўйларкан, уламо ва маслаҳатчиларини чақириб, улар билан кенгашди.

– Темурнинг футухот йўлида нақадар тез илгарилаётганини кўриб туриб-сизлар, – деди у. – Довул каби эсиб, дуч келган вилоятларни босиб, халқини бўйсундирмоқда. Шу кетишда бу ерларни ҳам ост-уст этиб, ўзига тобе айла-гай... Шунинг учун сизлардан сўрамоқчиман: хўш, бу балога қарши қандай ҳаракат қилганимиз маъқул?

– Таксир, биз учун энг хайрлиси Темурни иттифоққа даъват этмоқдир. – деди бир уламо.

– Аммо унга қандай қилиб биз билан иттифоқчи бўлинг, деймиз? Ахир Темур бундан, мендан кўрқибди, деган маъно чиқармайдими? Бизга янада қаттиқроқ кўз тикмайдими? – дея ҳоким ўз шубҳаларини баён этди.

– Нега ундай қилсин? Агар биз дўст бўлайлик, десак, бу кўрқувданмас-ку. Бошқа сабаблари ҳам бор-да...

Шунда вазир сўзга аралашиб:

– Биз ўйлаган бошқа сабабларни Темур хаёлига ҳам келтирмаса керак, – дея шубҳасини аён этди.

– Нечук? – дея сўради ҳоким.

– Чунки унга кўрсатиладиган бу яқинликни, яъни иттифоққа даъватни олдинроқ билдирганимизда, балки у ўйлаб кўрарди ва таклифимиз шоёни диққат бўла биларди, аммо...

– Хўш, энди-чи?

– Энди бу иш мумкин эмас. Чунки унинг куч-қуввати ортиб, ўзига ишонч ҳосил қилгандан сўнгра биз унга иттифоқ таклиф этмоқдамиз. Энди унинг учун бу таклиф ҳеч бир маъною қимматга эга эмас. Бир илтимос, холос.

– Унда... илтимосга ҳозирчалик мажбур эмаслигимизни акс эттирувчи бир мактуб юборсак, не дейсизлар? – деди ночор ҳоким.

– Маъқул! Жуда соз...

– Қандай оҳангда, нималарга урғу бериб ёзсак...

– Масалан, сизни химоямизга оламиз, деган таклифни билдирсак ҳам унга ёқар балки...

– Э, жуда боп-ку!..

Вазиру вузаро, маслаҳатчиларнинг бари бу фикрга кўнишди, ҳоким шундай мазмунда хат битилишини буюрди.

– Дарҳол бир хабарчи юбориб, хат билан Темурни даъват қилайлик, – деди ҳоким.

Қалам ва қоғоз келтирилди, қуйидагича мактуб битилди:

“Темур,

Сизнинг Чигатой хони қаршиида кучсиз эканлигингизни кўриб-билиб турибмиз. Шунга биноан, бизнинг химоямизга киришингизни тавсия этурмиз ва химоячи қўлларимизни сизга узатмоқдамиз.

Сийистон ҳокими.”

– Чопар келдими? – сўради ҳоким. – Ҳа, чопар, сен бу мактубни зудлик билан Қандаҳор шаҳрига бориб, Темурга етказ!

Хабарчи хатни олиб, йўлга равона бўлди.

Кенгаш давом этди. Темурга қандай муомала қилиш, қандай қарши туриш йўллари ахтарилган бу йиғин анчага чўзилди. Баҳс пайтида бир киши шундай деди:

– Олдинига биз, агар Темурни иттифоқчи бўлишга даъват этсак, уни хафа қилиб қўямиз, дея тортингандик, аммо энди янада бежо иш қилиб қўйдик, дейман-ов. Зотан Темур айни вазиятда кучли-қудратли ва мағрур, шу боис унга “химоямизга оламиз” деган таклифимиз жуда оғир ботади, ўйлашимча...

– Тўппа-тўғри! Энди унинг ғазабига дучор бўлашимиз! Биз томонга бостириб келиши ошпа-очик!.. – дея ваҳимага берилди бир уламо.

– У ҳолда нима қил дейсизлар? – деди энсаси қотган ҳоким.

– Ҳозирданок уруш тайёргарлиги ва тадоригини бошламоқ энг мувофиқ ишдир...

– Ҳа, бўлар иш бўлди, энди буни тузатиш мумкин эмас. Чорамиз йўқ.

– Афсус, биз балони ўзимиз чақирдик...

– Шундайку-я, аммо бу бало барибир бир кун бошимизга келарди.

– Хуллас, энди тайёргарликни кўравериш керак.

– Гапларинг тўғри, урушамиз! – дея оғир сўлиш олди ҳоким. Сўнгра бу-юрди: – Қани, энди бораверинглар, ҳарбга тайёргарлик кўрилсин! Темурни ярашиқли қилиб кутиб олишимиз керак!

Сийистон ҳокими ана шу алпозда мажлисини тугатди.

Темур хатни олгандан кейин яна бир гапдан хабардор бўлди. Яъни, Чигатой султони Туғлуқ Темур вафот этган, ўрнига ўғли Илёсхўжа тайинланган эди. Темур бу воқеаларни эшитиб, севинди ва завқу шиддат билан одамларини тўплаб, режалар тузишга киришди.

Ниҳоят, бутун маҳоратини, ҳарбий хийласини ишга солиб, кўнгли тўқ ҳолда, жанговар қўшини билан Сийистонга қараб юрди.

Сийистон ҳокими аввалги сўздан қайтган эди. У қилган ишининг ўз-ўзича бир хийлага айланишини ва Темурни ғафлатда қолдириб, тузукқа туширишни ўйлаб, аскарлари билан шаҳар ташқарисидаги пистирмада кутмоқда эди.

Темур ҳам анойи эмас, у жосусларининг усталиги натижасида бу ҳолдан хабар топган ва унга кўра тадбир олган эди. Яъни, қўшинини иккига бўлиб, бир қисмини ўз кўмондонлиги остида сақлади. Бошқа қисмини эса, иккига ажратиб, бирига Муборакхонни, унисига эса қайноғаси Хусайнни бошлиқ этиб тайинлади. Режага кўра, Муборакхон ва аскарлари шаҳарни орқа тарафдан ўраб, уни босиб олади. Ўзининг қўшини ҳар икки бўлиққа зарур пайтда ёрдам кўрсатади, фақат орқа томонда сокин ҳаракат қилади, худди захирадаги черик каби...

Шаҳарнинг орқа тарафидан яширинча келаётган Муборакхон аскарларини Сийистон ҳокими жангчилари пайқамай қолишди.

Ҳаракатдаги қўшиннинг олдида отлиқ Темур ҳайбат тўкиб борар, аммо ташқаридан қараганда, ҳеч қанақа уруш тайёргарлиги ё кайфияти йўқдай кўринар эди.

Икки тараф қўшини юзма-юз келгач, Сийистон аскарлари чўчиброк ҳужумга ўтди ва уруш бошланди. Темурнинг зўрға ўзини тийиб турган бебош аскарлари бирдан рақиб устига ёпирилди, шафқатсиз ҳамлалар натижасида бошлар кесилди, вужудларга ўқу қилич санчилди, ҳар ён қонга бўялди. Инсонлар ваҳшиёна жунбуш-ла қассоблик ҳунарини намойиш этишарди. Уст-бошлари қонлар ичида югуришарди, икки томон ҳам ҳирс билан бир-бировларини маҳв этмок қасдида ҳужум қиларди...

Темурнинг қўшини мағлуб бўлаётгандай кўринарди.

Черик секин-секин орқага тисарила бошлади. Аммо Темур бир ҳарбий хийла ишлатиб, чекинишни тўхтатишга эришди. У тўсатдан аскарлар олдига ўтиб, қиличини сермаганича ҳайқира-ҳайқира ҳужумга киришди.

Ана, зафар ҳам кўринаёзган эди. Афсуски, бу омадсиз жангда Темур оёғидан қаттиқ яраланди. Сийистон лашкари Темурнинг қўшини олдига тушиб, қочиб борарди. Шу пайт нариги тарафдаги Муборакхоннинг жанговарлари уларнинг йўлини тўсди. Даҳшатли олишувда Сийистон аскарлари икки тош орасида қолгандай эзилиб, йўқ бўлди.

Бу музаффарият Темурга анча қимматга тушди, умр дафтарига ўчмас, аччиқ бир хотира ўлароқ муҳрланди. Ғалаба нишони, яъни оёғидаги яра сабабли оқсоқ бўлиб қолди. Шу туфайли Оқсоқ Темур – Темурланг сифатида дунёга донг таратди, бу нишон унинг учун абадий бир обидаи зафардир.

XVII. МОВАРОУННАХР ҲУКМДОРЛИГИ ВА ТЕМУРНИНГ ТАХТГА ЧИҚИШИ

Маълумки, бир ўлканинг султони бор экан, бошқа бир одамнинг салтанатга эгалик қилишга уриниши туркийлар оdatига зиддир. Шу боис Темур ҳам Илёсхўжанинг ўлимидан сўнгра чигатойлардан Кобулшоҳга тобе бўлишни қабул этганди, инчунун унинг салтанат учун иддао қилиши мумкин эмасди.

Бир куни у бу масалани ўртага қўйиш учун маслаҳатчиларини, уламони чақиртирди.

– Менинг салтанатни идора қилишим хусусида қандайин фикру кенгаш берасизлар? – деди уларга қарата.

– Тақсир, бу ўлкани қутқариш учун Оллоҳ томонидан яратилган бир қаҳрамонсиз, соҳибқирони замонсиз! Султонлик сизнинг ҳаққингиздир! – деди бир маслаҳатчи.

– Аммо бу туркийларнинг қадимий одатларига терс-да, – деди Темур.

– У ҳолда, Чигатой эли ҳукмдорларининг тасарруфи ва идораси остида бўлмаган Балх шаҳрида сизнинг тахтга чиқишингиз айни муддаодир! – деди бир уламо.

– Маъкул, раҳмат сизларга, – дея Темур кенгашчиларига миннатдорлик билдирди.

Бу маслаҳатга мувофиқ иш тутилди. Уламолар раъйига қараб, Балх шаҳрида туркийлар анъанасига мувофиқ бир маросим ўтказилди ва туркийларнинг мўғуллар асоратидан қутқарувчиси Темур Мовароуннахр ҳукмдори дея эълон этилди. Уламо фатвоси амалга ошгач, ҳеч қандай унвон, имтиёз ва на-да бошқа бир нарса истамай, ёлғиз ҳукмдор номига акча бостирган Темур эски мўғул одатларини бекор қилиб, ўрнига исломий қоида ва анъаналарни жорий эта бошлади. Масалан, Чингизхон яса – ёсоқлари ўрнига тузук ва шариятга кўра иш тутишга интилди.

Ҳа, Темур ҳукмдор деб эълон қилинди. Бироқ бу ишдан ўзига қарашли одамлар ва аркони давлат орасида ҳам хурсанд бўлмаганлар бор эди. Улардан бири – қайноғаси Ҳусайн эди. Бу бечора одам ота меросига эга чиқолмаслигини англади. Бунинг олдини олишга роса уринди. Аммо бутун хийлаю найрангла-рига қарамасдан, Темурнинг рўпарасида ожизу ночор қолди. Охирида Темур ҳукмдор деб эълон ҳам қилинди ва шунда Ҳусайн поччасидан ҳажга кетишга рухсат талаб этди. Темурдан изн олингач, ҳозирлик кўриб, одамлари билан бирга йўлга тушди...

Бироқ Ҳусайн йўлда ўлдирилди. Қотиллар асли Темур тарафдорлари эди. Чунки улар, Темур Ҳусайнни кечирган бўлса-да, бу одамнинг қанчалик хоинлик қилганлигини, унинг ҳажга йўналган ҳаракати ҳам, аслида, хиёнат йўлидаги бир уриниш, хийла эканлигини яхши билишарди.

Ҳусайннинг асл ниятини Темур ҳам пайқаганди. Шунинг учун, унинг ўлдирилганини эшитгач, унчалик ачинмади ва:

– Оқибатда жазосини олди, – деб қўя қолди.

* * *

Темур ҳукмдор бўлмай туриб асл ватани Туркистонни босқинчилардан қутқариш учун ўзини қўллаб-қувватловчи бир кучга, бир далилу хужжатга эҳтиёжи бор эди, буни истаган, излаган эди. Буларга ҳам эришди. Ана энди у мамлакатини қутқариш йўлидаги муқаддас ва жиддий ишга киришди. Ҳар томондан тўп-тўп келган туркий қавмлар унинг сафига қўшилишар, уларнинг улуғлари Темурнинг ёнида ўлгунча бирга бўлажакларини, у билан бир йўлда эканликларини билдириб, байъат этишар эди. Темур уларга лутфу мурувват, назокат ва меҳрибонлик кўрсатарди. Қўлидаги бор-йўғини харжлаб, одамларга тортиқ айлаб, уларни қувонтирар, ўзига ром этар эди. Масалан, бўрқини Туғлуқ Барлосга, камарини Сайфиддинга совға қилганди...

Самарқанд сафаридан олдин айниб, ундан айрилган Шер Баҳром дегани ҳам охири пушаймон бўлиб, Темурнинг оёғига бош уриб келди. Унга Темур яна яхшилик ва нозик муомала кўрсатди, шармандалик тамом унутилди. Хуллас, Шер Баҳром ҳам ватанни қутқозишда Темурга мададкор бўлишини айтиб, қасамёд қилди.

Темур ўз ҳукмдорлигини кучайтириш учун тобеаларини кўпайтиришга ва ўлкани кенгайтиришга мажбур эди. Уч йил тинимсиз уринишлардан кейин

бебош тўдаларни Сирдарёнинг у ёғига суриб юборди. Туркистон ва Олмалик шаҳридан бошқа чигатойларга боғлиқ ҳеч нарса қолмади. Бунинг устига, Темур Мовароуннаҳр даромадини қайноғаси Ҳусайнга бериб, Кеш ва Андхўй шаҳарларини ўзига қолдириб, Бухоро ва Самарқандни вазир Қизгиннинг меросчиларига боғлаб, уларни ўзига ўринбосар тайин этиб, идорасини мустақил қилиб олди...

* * *

Ҳа, ўшанда Самарқандда юз берган воқеадан сўнг Темур шубҳага тушган-ди. Уни қайноғаси Ҳусайннинг хиёнат қилиб-қилмагани ўйлантираётган эди. Ҳусайнни чақирди, биргаликда устод Шамсиддиннинг мазорига боришди. Темур муқаддас даргоҳда туриб, Ҳусайнга:

– Дўст бўлиб қоламиз, а? – деди.

– Ҳа, берган сўзимга содиқман ва ҳеч бир замон аҳдимда қусур бўлмагай, – деди Ҳусайн.

Темур барибир қайноғасига ишончи йўқлигини тилига чиқарди:

– Ҳусайн, сенга ҳеч ишонгим келмайди-да...

Шундан кейин Ҳусайн Темурни азбаройи ишонтиришга тиришиб, Қуръонга уч бор қўл суниб, тавоф этиб, қасамёд қилди.

Мозордан қайтишди.

Аммо Ҳусайн барибир аҳдини бузди, фитнага бош урди. Бир куни ишончли одами Шер Баҳромни чақириб, ўз режалари ҳақида маълумот бериб, ундан ёрдам истади.

– Шер Баҳром, – деди у кин тўла товушда, – биласанки, Темур эгаллаган амирлик аслида меники бўлиши керак эди. Чунки бу ҳокимият отамдан мерос қолган... Аммо Темур бу кучни қайдан олди, билолмайман!

– Темур бу мақомга ўзининг ўткирлиги, ақлу ғайрати билан эришди. Сиз ундан ота меросини ола биласизми? – дея синчков кўзларини унга тикди Шер Баҳром.

– Э, шу дардда юрибман-ку! Нима қилиб бўлса ҳам ҳокимиятни ундан қайтариб олишим шарт! – дея жонланди Ҳусайн. – Оҳ, нима қилиш керак, а? Сендан айрилгандан кейин, Самарқандга борган пайтимда, у ерда ўтириб, султон Туғлуққа хатни мен ёздим-ку, ўз қўлим билан... Эҳ, қанийди кўшин пайтида етиб келсайди-да, Темур кунини кўрсайди!

– Аммо жосусликнинг жазосини ҳам тортишингиз мумкин эди, – деди кесатиб Шер Баҳром.

– Буям тўғри... Ҳа, майли. Темур зотан мендан шубҳа қиларди. Ўтган куни қасам ичирди, гўё мен қасам-пасамдан кўрқадигандай. Эшитишимча, Шоҳқули унга ҳукмдор бўлишингиз керак, деганмиш. Темур ҳукмдор бўлармиш, а! Қани, ҳукмдор бўлсин-чи, унга бир ўйин кўрсатаманки...

– Қанақа ўйин? – энсаси қотиб сўради Шер Баҳром.

– Э, билмайсан-да, хумпар, бу ёқда кўп ишлар бор! – деди Ҳусайн маккорона, мамнун оҳангда. – Катта одамлардан бирини ўзимга иттифоқчи қилдим. Темур ҳукмдор бўлган куни эрталаб ичилган шарбатдаги захар таъсирида асфалософлинга кетади! Қалай, Баҳром, яхшими?

– Жуда яхши, тақсир, – деди Шер Баҳром бир оз ўйланқираб. – Аммо, дейликки, ўша оғудан Темур вафот қилгудек бўлса, ўзингизнинг бир қотил сифатида жазога тортилмаслигингизни қайдан биласиз? У ҳолда сиз ҳоким эмас, маҳқум бўлиб қоласиз-ку! Менимча, бу фикрдан воз кечганингиз маъқул.

– Йўқ, ҳеч қачон воз кечмайман!

– Шояд бунини Темур эшитгудай бўлса...

– У вақт ўлган куним! – деди қатъий товушда Ҳусайн.

– Менга қолса, бу ишдан воз кечинг, кўрқинг... – деди Шер Баҳром унга ачиниб.

– Кимдан? Сенданми?

– Ҳа, мендан, – деди кесатиб Шер Баҳром. – Зотан Темурнинг фазилатлари қаршисида шайтоний амаллар йўқ бўлишга маҳкумдир, бу бир ҳақиқат... Гапнинг индаллосини айтинг, ўзи мендан нима истайсиз?

– Арзимас бир хизмат. Темур ичадиган шарбатга захарни аралаштириш!..

– Йўқ! Мен бундай қилмайман. Аксинча, Темурга бориб, нималар бўлаётганини очиқ-ойдин айтаман! – деди Шер Баҳром гуриллаган товушда ва шартга ўрнидан туриб, чиқиб кетди. Ҳусайн жисмонан ундан кучсизлиги туфайли йўлини тўсишга журъат этолмади.

Шер Баҳром шу кетганча тўппа-тўғри Темурнинг олдига борди. Унга учраб, ҳаяжон-ла сўзга киришди:

– Таксир, сизга ўтмишдаги исёнимнинг сабабини айтолмагандим, мана энди айтаман. Бунинг сабаби Ҳусайн! Сиз Самарқандда эканингизда, сизни бостириб-қўлга олиш учун султон Туғлуқ тарафидан бир бўлик лашкар юборилган эди, кейинроқ сиз бундан хабар топгандингиз, бироқ сабабини билмасдингиз. Бу иш қайноғангиз Ҳусайн ёзган бир мактуб туфайли содир бўлганди. Энди, энди эса, яна бир чакки воқеа юз берадики... бу – даҳшат!..

Темур Шер Баҳромнинг бундайин ҳолини кўриб, дарҳол ёнига келди ва таскин бериб:

– Нима бўлди ўзи, бунча ваҳима қиласан? – дея сўради.

– Ҳукмдорлигингиз эълон қилинган кун сизни захарлашмоқчи.

– Биламан, – деди Темур хотиржам товушда.

– Биласизми?

– Ҳа. Фақат сен қўрқма, ҳеч нарса бўлмайди. Ўзингни хотиржам тут.

Шер Баҳром Темурнинг ҳузуридан кўнгли таскин топиб чиқиб кетди.

Икки кун ўтгач, халқ орасида Ҳусайннинг Шер Баҳромни ўлдирганлиги ҳақида гап тарқалди. Барча аслзодалар бу қилвир иши учун Ҳусайндан нафратландилар, Темур тарафига ўтиб, унга тобе бўлдилар. Темурнинг илк ҳукмдорлик пиллапоялари тарихи ана шу ҳодисаларга туташ шаклда ёзила бошланганди.

Шундай қилиб, Ҳусайн Темурни захарлашга оид режасини амалга оширолмади. Қараса, кўлидан ҳеч бир иш келмайди – буни англагандан кейин, ёпиғлик қозон ёпиғлигича қолсин, деган илинжда, Темурдан ҳажга кетиш учун изн истаган эди...

Темур Ҳусайннинг йўлда ўлдирилганини эшитгач, юқоридаги гапларни эслаб, “Оқибатда жазосини олди”, деган эди.

* * *

Темур ҳукмдор бўлганида тахминан ўттиз етти, жуда бўлса қирқ ёшларда эди. Ҳокимиятни қўлга олиши биланоқ, илк фаолияти мамлакат ички ишларини йўлга қўйиш, эски золимлигини тарк этмаган катта мансабдорларни таъсирсиз ҳолга келтириш, ўз ғаддорлигини ташламаган бошибузукларни мансабдан четлатиш бўлди. Зотан Темур ҳеч бир замон илонни кўйнида сақлаш ниятида эмасди.

Шундан кейин у ўлка жанубидаги оммани итоатига олиб, турмушни тартибга солди. Кайхусраву Искандар кўл уролмаган бир ишни бажаришга киришди: яъни, туркистонлик бир бекнинг ўғли Яксарт дарёсини кечиб ўтиб, бу атрофни ўз ҳукмига тобе этди.

Беш йил мобайнида у отдан тушмади, туркийларнинг қадимий ўлкасида бир неча юришлар уюштирди. Султон Қамариддиннинг қизини никоҳига олди. Шунга қарамай, Ўлжай хотун унга ҳеч бир вақт рашк қилмади. Чунки бу ишлар Темурнинг мартабасини юксалтириш учун қилинаётганди. Темур мақомда қанчалар юксалса, отаси вазир Қизғиннинг ўчини олиш шунчалар қулайлашади. Зотан Темурнинг бир йил ичида эгаллаган юртлари бу ёғи Сирдарёдан Амударёгача, у ёғи чинлар чегарасидан тортиб рус ўрмонларигача тутатиб қолганди. Галдаги энг муҳим мўлжалли Хуросон эди. Жанговарлик

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

102

йўлининг илк йилларида фатҳ этишга тиришиб, кўп заҳмат чекиб-да забт этилмаган бу ўлка унга қарши ёвқуруна ҳайбатини сақлаб келаётганди. Бу юрт жуда катта бойликка, ноёб гиламлару қурол-аслаҳа корхоналарига, қимматли дехқончилик маҳсулотларига эга эди. Ниҳоят, эндиликда улкан қувватга эришган Темур Хуросон ҳукмдори Ғиёсиддин устига маҳобат билан ёпирилиб борди ва бу сарват ўлкасини ўзига тобе этди.

ХVIII. ТИКБОШЛИ ЖАҲОНГИР НАСЛИ

Темур Туркистон, Амударё ва Хоразм томонларни забту фатҳ этиб, бутун бу минтақани қиличига бўйсундиргач, эндиликда Қипчоқ ўлкаларига тўғридан-тўғри йўл очилган эди.

Чигатой туркларидан ташқари, Чингизхон сулоласига мансуб туркий хонлар ичида биринчи бўлиб исломиятни қабул этган Жўжихон қавми ҳам Қипчоқ даштларида яшаб келарди. Аммо мусулмонлик бу томонларда номигагина мавжуд бўлиб, аҳоли орасида, турмушда исломий одатлар кўринмасди. Бу сулоланинг идораси остида турли қавмлар бор эди. Жўжийлар ҳар соҳада исломдан олдинги ҳукмдорларига тобелик давридаги ҳаёт тарзларини давом эттиришарди. Бу муҳитда хилма-хил қавму уруғларнинг ўзига хос анъаналари, қонун-қоидалари ва одатлари сақланиб қолганди. Жўжийлар ҳокимиятлари ичида яшаётган катта-кичик, турли элатлардан божу солиқ ундиришар ва уларнинг тинчлигу муҳофазасини таъмин қилишар эди. Фақат шуниси ҳам борки, бу қоришиқ элу элатлар ўртасидаги кичик бир зиддият ёки тўқнашув жуда катта келишмовчиликка сабаб бўлиши, нифоққа айланиши осон эди.

Исломиятга нисбатан лоқайдликни ва аввалдан бери риоят қилинган турмуш тарзини давом эттирганлари учун Жўжихон сулоласи ўзига тобе жойларни сақлаб қолишга муваффақ бўлди. Бу сулола Эдил дарёси атрофида, Сарой шаҳри теваарагида ҳукмларини юритишарди. Жўжининг бешинчи ўғли Шайбон Эдил дарёсининг орқа тарафи ва Кубон томонларда ҳукмрон эди.

Кримда эса, Туғай Темур деган зот ҳоким эди.

Саройда Бердибек номли бир валиахд волийлик қиларди.

Булардан фақат Бердибек фарзандсиз эди ва 1360 йилда вафот этганди. Унинг сулоласига мансуб қариндоши Ўрус Саройда ҳукуматни эгаллашга ташаббус этди ва бунга муваффақ бўлди.

Тўхтамиш Ўрусга ҳасад қиларди, унинг донғини эшитар-эшитмас дарҳол аркони давлатни тўплаб, мажлис ўтказди. Бу йиғинда ҳукумат ишларига ақли етадиган етук уламодан ташқари, Тўхтамишнинг ҳар амрини каромат билиб, унинг назарига тушиш учун ҳар қандай қабих ишга тайёр манфаатпараст ялоқилар, ҳокимиятда зулмга йўл очадиган ахлоқсиз маддоҳу ғаддорлар ҳам бор эди. Тўхтамишнинг ҳасад ва кини қайнаб-тошиб, сўзга киришди:

– Ҳаммангиз яхши биласизки, Эдил ўлкаси бизга қарайди. У бизнинг сулоламызга хос бир мулкдир. Бу ерлар бизга ажодимиздан қолган. Шунинг учун бу ватанни сақлаб қолиш биз учун қутлуғ бурчдир. Сизлар нима дейсиз? Бундайин муқаддас вазифа фақат бизнинг сулоламызга берилган экан, Ўруснинг бу ўлкада тажовузкорларча иш тутиши муносибми?

Анжумандаги лаганбардорлардан биттаси – вакиллар бошлиғи дарҳол унинг сўзини илиб кетди:

– Тўғри, ҳазратим! Биз, барча вакиллар гуруҳи, бизни шу мақомга юксалтирган иқтидоримизга таяниб айтамызки, Ўруснинг келишмасдан, бундайин тажовузкорона иш юритишга заррача ҳаққи йўқ! Бундай номаъқул ишга қўл ургани учун бутун Жўжи улуси унга қарши туришимиз, эгаллаган мақомидан ҳайдаб, ҳаддини билдириб қўйишимиз керак! Бу бизнинг ҳаққимиз ва бурчимиздир, зотан...

Шу пайт йиғиндаги бир вакил бу фикрларга қарши чикиб, шундай деди:

– Менимча, бунақа йўл тутмаганимиз бизга муносиброқдир. Жўжи сулоласига мансуб бир хотиннинг эри бўлган киши, яъни Ўрус ҳам ҳокимиятни идора этса, бунинг бир маъзури йўқдир, дейман.

– Ие, бунақа кетишда жўжилар ҳокимиятдан айрилиб қолади-ку? – деди вакиллардан яна бири.

Шу пайт кучли вазирлардан биттаси, ниҳоят сабри тугагандай бир оҳангда:

– Йўқ, тақсир, ундай эмас, – деди. – Хўш, Ўруснинг оиласида туғиладиган хонзода Жўжи сулоласидан ҳисобланмайдими? Бу ўлка муваққат бир замон мобайнида бошқа бир сулола мансуби томонидан идора қилинса ҳам, охирида ҳукмдорлик яна ўша жўжиларда қолмайдими?

Шунда Тўхтамиш вазирга ташланиб қолди:

– Йўқ, бу тўғри эмас! Кўрайлик-чи, бошқа бир наслга мансуб Ўрус бутунлай идорани қўлга олгач, ўғлини меросхўр қилиб тайинлайдими, ёки бошқа хотинидан бўладурган боласига муносиб кўрайдими?..

– У ҳокимиятни бировга бериб қўймас-ов...

– Унда янада яхши, тақсирим! Ана шунда музокара ва ҳақ талаб қилиш учун қелишмовчилик дарвозаси кенг очилади!

– Йўқ! Бўлмайди. Бордию ўша пайтда идорамиз ва ҳокимиятимиз заифлаб қолгудай бўлса... – деди бир уламо. – Ўшанда масалани ким ҳал қилади?

– Эй, чол! – деди Тўхтамиш ғазабланиб ҳақиқатгўй кекса вазирига. – Қўнглингда бир гап бор, қани, очик айта қол.

– Мен нима дердим, ҳукмдорим, – деди вазир. – Ҳозир ҳам ундан кучли эмасмиз-ку ахир...

– Ие, нималар деясан ўзи? Бир итга ҳаддини билдириб қўйишга қурбимиз етмайдими? – деди ғазабланган Тўхтамиш.

Шу чоғда маддох мансабдорлардан бир нечаси тилёғламалик билан сўзга аралашди, Тўхтамишни улуғлаб, Ўрусхонни ерга урди. Улардан бири:

– Гапларингиз жуда тўғри, – деди. – Менимча ҳам, Ўрусдай ҳукуматни янги қўлга олган, идорий ишларга бегона бир одам биздан кўрқиши керак-да!..

Тўхтамишхон уламози билан бу тарзда кенгашиб бўлгач, ўзининг кескин қарорини билдирди:

– Бугундан бошлаб Ўрусга қарши уруш очамиз!

– Тўппа-тўғри, хоним! Ниҳоятда тўғри!.. – дея йиғиндаги кўпчилик унинг қарорини қувватлади.

– Бўпти, энди тарқалинг, – деди Тўхтамишхон. – Уруш тайёрлиги кўрилсин! Бизнинг қароримизга қўшилмаганларга айтинглар, жанг бошланганда, улар ҳам ёнимда бўлсин ва кимнинг кучли эканини ўз кўзлари билан кўрсин!..

* * *

Узундан-узоқ можаролар ва қелишмовчиликлардан кейин Ўрус билан Тўхтамиш орасида даҳшатли уруш бошланди. Ҳар икки тараф ҳам майдонда аскарий шижоат ва жасорат кўрсатишга киришди. Ўртада қилич ва қалқонларнинг даранг-дурунг товушидан бошқа ҳеч нарса йўқдай гўё. Икки тараф ҳам нафрат ва кин билан бир-бирларига хужум қилар, бир-бирини маҳв этиш учун тиришар эди. Жангоҳда қон дарёдай оқарди, девсифат кишиларнинг жасадлари ер билан битта бўлиб юмалаб ётарди.

Тўхтамиш ёнидаги кекса вазирдан ўсмоқчилаб:

– Ҳа, чол, уруш қалай кетяпти? – дея писандсиз сўради. – Сен айтгандай, аскаримизда Ўрусни мағлуб этиш учун куч йўқ эканми?

– Йўқ, тақсир, – деди вазир пинагини бузмай.

– Нечук?

– Тақсир, биринчи ғолибиятга унчалик ишонмасангиз яхши бўларди, – деди у.

Айни шу чоғда Тўхтамиш ҳузурига етиб келган чопар қўшиннинг чап

тарафидаги аскарлар тум-тарақай қочганини билдирди. Хон бу кучсизланган нуқтани жонлантириш учун дарҳол буйруқ берди. Сўнгра аламини чолдан олмоқчидай унга ўшқирди:

– Сен шум сўзларинг билан қўшинининг руҳий жанговарлигини заифлатяпсан! Нарӣ кет-э, фалокат! Отингга минган ҳолда буйруғимни кут!..

Вазир яқинлашаётган муваффақиятсизликни олдиндан сезгандай бир қиёфада:

– Таксир, менга қолса, икки от тайёрлаб тураман... – деди.

– Йўқо-о-ол! – дея ўдағайлади Тўхтамиш. – Ҳаддиндан ошма, ўлгинг келиб қолдими ё!?.

– Худо умр берсин, хон ҳазратлари, – деди мулойим товушда кекса вазир ва ўгирилиб, ундан узоқлашди. Қўшиннинг орқа тарафига ўтиб, қочиш учун икки от тайёрлаб, фалокат онларини кута бошлади.

Урушмас, бир қиёмат қойим бўлди. Икки томон ҳам ҳеч кўрқувсиз қилич ўйнатиб, душманини маҳв этишга жидду жаҳд этарди. Ҳар тараф ўлик... ўлган, ўлдирган, инграган, йиғлаган, зорланган, писган, пистирган, яраланган, эзилган, қочган аскарлар билан тўла... Икки тепадаги хонлар атрофида югурган, бақирган беклар... Черик эса, янада кўпроқ ўлдириш учун консираган, ўчли кўзларини олайтириб, қимса қимсани танимасдан, бир-бирининг қонини тўкиб, олишиб ётибди...

Охири Тўхтамиш одамларининг секин-секин мағлубиятга учраётгани аёнлашди. Тўхтамиш ўз аскарларини ҳарчанд матонат ва жасоратга ундаса-да, бу маҳшарий ғавгода ортга қайтишдан бошқа чора кўринмади. У қўшинини мағлубликдан кутказмади. Ўрусхон аскарлари ҳужумга ўтиб, бостириб келмоқда эди.

Бир пайт, ҳеч қутилмаганда, Ўрусхон черигидан бириси қўлидаги қиличини ўйнатиб, йилдиримдай Тўхтамишнинг шундоққина қаршисида тўхтади ва тўсатдан бир зарба урдикӣ, хон жонсиз ерга ағдарилиб тушди. Аскар келган тезлигида ортига қайтиб, кўздан ғойиб бўлди...

Нариоқда бу мудқиш манзарани кузатиб турган кекса вазир илдам келиб, жасадни бир отга ортди ва бошқа отга ўзи миниб, уни етакда тутганича шарк томонга йўналди...

Бу пайтда, Тўхтамишнинг нариги ёқда қолган вазиру вузароси ундан айниб, Ўрусга тарафдор бўлиб қолишганди. Кекса вазирнинг ҳолу ҳаракатини кузатиб турганлар эса, унга ачинган оҳангда:

– Ҳайхо-о-от!.. – дедилар. – Бечора мияси ачиган чол!..

* * *

Орадан икки кун ўтган. Одамлар қон билан бўялган майдонни кўздан кечиришмоқда. Баъзилар ўликларни ётган еридан олиб, чуқурларга қўмиш билан банд. Тирик қолганлар эса, марҳум сафдошларга нисбатан бу дунёдаги охириги вазифасини адо этиб, улар билан видолашмоқда.

Ғолиб аскарлар орасида юзидан ҳеч ишдан қайтмаслиги кўриниб турган, ўч олиш оташида ёнаётган бир жанговар ҳам бор эдики, у ниманидир йўқотгандай олазарак кезиб, муҳим бир нарсани ахтармоқда эди. У кўп изланди, аммо ахтарганини тополмади. Маъюсланиб орқага қайтар экан, Тўхтамишнинг собиқ вакиллари ва эндиликда Ўрус тарафдори бўлиб, ёвларига малайлик қилаётган пасткашларга дуч келди.

Улардан бири ундан:

– Нимани қидиряпсин, Тоштуғай? – деб сўради.

– Ҳеч нарсани қидирганим йўқ! – деди у.

– Қўйсанг-чи, сен аниқ ниманидир ахтариб юрибсан, – дея у яна ўсмоқчилади.

- Йўқ, ўзим шундай айланиб юрибман, – деди зарда билан Тоштуғай. – Э, яширмай кўяқол! Бирортасини ўлдирдинг шекилли, интиқом олиш учун...
- Ҳа, ўлдирдим! Яна не дейсизлар?
- Биз не дердик... кимни қидиряпсан ўзи?
- Тўхтамишни!
- У кетди.
- Нима-а?! Кетдими? Қўлимдан кутулибди-да, шундайми? Мен ҳам орқасидан бормасам, отим Тоштуғай бўлмасин!
- Нима қиласан унинг орқасидан бориб, энди у – ҳеч ким!
- Э, сизлар ниманиям билардингиз. Майли, айтақолай: Ўрусхон унинг жа-садини олиб кел, деб мени юборганди. Кеча уни бир зарб билан ўлдиргандим. Ўлмаган экан-да, аблах, қочибди! Ҳа, майли, қаёққаям қочарди. Қани, кўрайчи, қўлимдан кутулармикин? Хўш, ҳозир Тўхтамиш қаерга кетган бўлиши мумкин? Ёнида ким бор эди?
- Бир кекса вазири бор эди, холос. Уни танимайсан. Биргаликда кетишди. Аммо Тўхтамиш соғмиди, ўликмиди, буни билмаймиз.
- Қаерга кетганлигини билолмадик-да... – дея бири минғирлади.
- Нарирокда турган кимдир бу сўроққа шундай жавоб берди:
- Темурнинг олдига кетди!
- Сўнгра бу одам:
- Кекса вазирнинг шарққа қараб от чухлаганини кўрдим ва тонг ёруғида шошганича “Менга Темурни кўрсат!” дея бақирганини эшитдим, – дея кўшимча қилди.
- Шунда ҳамма ваҳимага кўмилди, кўркувли бир товуш янгради:
- Унда эндиги воқеалар даҳшатли бўлади!

ХИХ. ҚОПЛОН ҲУЗУРИДА

- Ўша воқеалардан ўн йил кейинроқ, Темур сўрида дабдаба ва маҳобат билан ўтираркан, бир киши ҳузурига кирмоқчи эканлиги хабар қилинди.
- Олиб келинг! – дея буюрди у.
- Қабулига келтирилган одам эгилиб-букилиб, суқулиб Темурнинг этагини ўпди ва:
- Темур ҳазратлари! – деди. – Тўхтамишхонга аскар бериб, ёрдам этганингизни эшитиб...
- Нима бўпти, хўш? – деди Темур унинг сўзини кесиби, – ёлғиз аскаргина эмас, ақча ҳам берганман. Бундан ташқари, Туркистон, Ўтрор, Жаран томонларнинг ғарбини ҳам унга бердим. Хўш, нима бўпти?
- Тўғри, мухтарам хоқоним! Ана шу сиз аскар ва ўлка амирлигини берган одамнингиз...
- У одамга нима қипти?
- Сизга бу хатни унинг қилмишлари қандай эканлигини билдириб, яхши бир иш қилиш ниятида олиб келдим...
- Тўғриси айтсам, гапларингдан бир маъно чиқаролмадим. Ўзинг айт, Тўхтамиш султонга нима бўлди? Мен билмайман, билолмайман, хўш, у нималар қиляпти?
- Ҳазратим, ёрдамларингиз ва ҳимоянгиз туфайли Қипчоқ ҳукмрони бўлган Тўхтамиш ҳам сизга тобе бўлган эди, ҳолбуки...
- Ҳозирда ҳам тобедир!
- Йўқ...
- Нечун?
- Чунки ҳозирда у исёнга тайёрланмоқда!
- Ҳа-а... Шундайми? Нима қиляпти?

– Сиз билан садоқат боғларини узиб, Озарбайжонга ҳужум қилмоқчи ёки қилади!

– Йўғ-э... Тўхтамишдан буни кутмагандим. Уни икки бор таҳликалардан кутқардим. Бир марта Ўрус аскарларининг қув-қувидан, бир гал эса, ўзимнинг қаҳримдан...

– Нима, кечириб юбордингизми?

Ҳа. Ўзинг кимсан?

– Ким бўлардим, уни ўлдиришга онг ичган бир одамман! Биласизми ўз вазири бўлган кекса отамни Тўхтамиш нима қилди? Билмайсиз-да... О-о-о-о... бу ерга, сизнинг ҳузурингизга уни юборган менинг отам эди! Олдинроқ отам унга Ўрус билан жангга киришмасликни ва хирсу очкўзликка мағлуб бўлмасликни насиҳат қилганди. У сўз тингламади. Урушди. Урушда мен Ўрус томонда, отам эса унинг тарафида эди. Зотан мен Ўрусга унинг калласини олиб келишга ваъда бергандим. Отамнинг йўқлигида Тўхтамишга ҳужум қилдим ва бир зарбада ерга кулатдим. Ўлди деб ўйлагандим, жони қаттиқ экан... Жангдан сўнг отам уни бир отга ортиб, сизга келтирмоқ учун йўлга чиққан ва бир кишлокқа олиб бориб, даволаган. Тўхтамиш икки ойдан кейин тузалган. Сўнгра энди қаерга боришларини сўраган. Отам сизнинг ҳузурингизга келиб, тобе бўлиши муносиблигини уқтирган. У эса, ҳалиям очкўзлигидан, аламидан қутулолмай, яна муҳорабадан сўйлаган. Отамнинг бу борадаги фикрини сўраган. Отам унга, жанг қилмасайдинг, яхшироқ бўларди, деган. Бироқ шу сўзларни айтиши биланок бошига тушган қилич зарбидан ўлган...

– Кейин Тўхтамиш бу ишидан пушаймон бўлгандир-а?

– Ҳа, пушаймон бўлган, аммо отамнинг ўлимига эмас... – деди марҳум вазирининг ўғли. Сўнгра, бир оз ўйланқираб туриб, шундай деди: – Отамнинг фикрлари тўғри эканлигига қаноат келтириб, ўзича таслим бўлиб йўлга чиққан ва сизнинг ҳузурингизга келган... Мана, Тўхтамиш шундай одам!

– Бироқ сен ҳам ундан кам эмассан! – деди Темур. – Уни ўлдиришга қасд этиб, бу ишни амалга оширолмагансан.

– Йўқ, мен ундайин эмасман. У сўзига содиқ эмасди, ҳийлалар қиларди. Ўша йўлда эди. Мен эсам, динимни ва ўлкамни севганим учун, юртим манфаатини ўйлаб, уни ўлдиришга қарор берганман.

– Ҳўш, биринчи зарбанг ўлка нафъи учун экан, кейинги қилган ҳужумингнинг маънисини недир?

– У ҳужум, аёнки, бир қотилни – отамнинг қотилини ўлдириш, ундан илоҳий интиқом олмақ учун эди.

– Яхши. Отинг нима эди?

– Тоштуғай.

– Сендан хурсандман, Тоштуғай. Тўхтамишни кўйиб тур. Қон хиди, интиқом оташи билан ёнаётирсан. Мен бу ҳолатнинг қандай эканлигини яхши биламан. Чунки мен ҳам интиқом орқасидан кўп чопдим... Худо хоҳласа, бир кун яна ҳузуримга келасан. Ўшанда иккаламиз ундан ўч олиш саодатига эришамиз. Ҳозирча сабр эт.

XX. ТЕМУРНИНГ МЎСҚЎВА ЮРИШИ

Бир неча ой ўтгач, Темурнинг аскарлари кенг Ёйиқ-Ўрол тарафларгача етиб борди. Туркистон тоғлари ва жанубий Сибирни қуршаган уфқ кип-қизил... Водийда ғуруб ҳоким. Офтоб борлиқ муҳитни кунботар ёғдусига кўмган, сарғайтирган... Қоронғулик хабарчиси кўршапалаклар учишади, кишининг ич дунёси қорайиб-титрайди...

Қаршида – чексизликка узанган осмон. Четлари кўкка туташ қоп-қора ва ҳайбатли ўрмонлар бир зулмат саҳросини эслатади. Дарахтлар орасидан увиллаб-гувиллаб оққан шамол денгиз тўлқини каби шовиллайди...

Бугун кундузи юз берган Ёйиқ майдонидаги урушда Темур қўшинлари зафар қозонди. Қоча бошлаган Тўхтамиш аскарларини унинг чериги Мўскўвагача қувиб борди, аммо хоннинг ўзини тута олишмади. Тўхтамиш жанубий Русияга қочган ва у ерда беркиниб олганди.

Қўшини хузурига қайтгач, Темур ёнида ўтирган Тоштуғайга юзланди:

– Топилмапти-ку, – деди. – Энди не дейсан?

– Не дердим, ҳазратим, – деди Тоштуғай. – Ўзлари зафардан масту завқиёб бўлаверсинлар. Биз эса, кейинроқ, ўлжани тутганимизда, иншооллох, қонини тўкиб, бундайн бахтиёрликка етишурмиз.

– Режанг қандай?

– Мен сизга айтсам, бир йўлини қилиб, Тўхтамишни қўлга тушириш мумкин.

– У ҳам бўлади, худо хоҳласа. Фақат кўрайлик-чи, фалак-у даврон не кўрсатаркин? Энди мен билан Самарқандга қайтасан, – деди Темур.

Тоштуғай Тўхтамишнинг исёни хусусида хабар келтиргач, Темур ўйланиб қолганди. Зотан исёни бостиришга тайёргарчилиги йўқ эди. Шу боис Тоштуғайни яна кутишга ундаб:

– Тўхтаб турайлик-чи, бир гап бўлар, – дея тинчлантирди.

– Хўп, сабр қилайлик. Сиз сабр соясида мақсадингизга етишасиз, аммо мен...

– Менинг мақсадга етишувим сенинг ҳам мақсадинг эмасми?

– Ҳа, тўғри, ҳазратим, бир томондан шундай, аммо...

– Аммо нима?

– Ҳазратимнинг мақсадлари Тўхтамишнинг ўзини йўқ қилиш, яъни, унинг зарару ёмонликларидан қутулмоқ, шундайми?

– Шундай.

– Менинг вазифам унинг зарарлари билан бирга вужудини ҳам йўқ қилишдир! Аҳдимга кўра, шундагина менинг ниятим амалга ошади.

– Ҳозирча сабр қилмоғимиз мақбулдир.

Темур бу суҳбат асносида вазиятни Тоштуғайга яхшилаб аниқлатди ва ундан сабрига суяниб, қасос чоғини кутиш ваъдасини олди.

Темур оғир-босиқ, етти ўлчаб бир кесадиған одам бўлгани учун ва шу билан бирга, Тоштуғайнинг ёлғон сўзлаши эҳтимолини ҳам кўзда тутиб, дархол фалон қиламиз, демади. Ўзини бепарво кўрсатиб, ҳолатни теран ўрганди, бу орада вақтдан ҳам ютди. Тўхтамиш муваққат зафар кайфи билан ўзини йўқотиб турган пайтда у бўлажак уруш тараддудини кўрди. Сўнгра азму жазм ила Туркистонга қараб юрди...

Шундай қилиб, Урол тоғларидаги, Ёйиқ дарёси қирғоғидаги майдон жангида Темур ғалаба қозонди. Қонли урушдан сўнгра, қўшиннинг қаттиқ чарчагани ҳисобга олиниб, бу маконда дам олишга қарор берилди. Оқшом тушаркан, чодирлар янгидан тикилди. Темур Тўхтамишни қувиб кетганларнинг қайтишини кутмоқда. Унинг гап-сўзларидан интиқом олишни кечиктирмоқчи экани сезилиб турибди. Хуллас, бу кеча шу ерда қолишди. Эрта билан, куёш ҳали уфқнинг қизарган дудокларидан ўпмай туриб, юртга қайтиш буйруғи янгради. Улкан ўрду қора булутдай қўзғолиб, Самарқандга қараб йўл олди.

XXI. ИНТИҚОМ

Энди туркий қавмлари ичида Темурга қарши курашаётган биргина Тўхтамиш қолганди, холос. Бошқа ҳеч бир таҳлика йўқ, шунга биноан Темур бу одамни маҳв этишни ўзининг ва салтанатининг тинчлигини сақлаш учун энг керакли иш деб ҳисобларди.

У Тоштуғайни қўйиб юбориш ниятида эмас. Чунки Тўхтамишнинг тек турмасилигини биларди, яна одам ва аскар тўплаб, ўзига қарашли ерларга

ҳужум уюштириши мумкинлигини тахмин қиларди.

У арконни узун ташлади ва тўрт йил кутди. Тўртинчи йилнинг охирларида Тўхтамиш қайтадан бош кўтариб, нонкўрлик йўлига кирганини унинг олдида келган хабарчидан билиб олди.

– Ҳазрат, – деди хабарчи, – улар қишлоғимизга келгандаёқ қилмаган ваҳшийлигу одобсизликлари қолмади!..

– Нималар бўлди?

– Ҳазрат, улар уйларни бузиб, етимларнинг бошини кесди! Ҳайвонларни чавақладилар, кексаларни бўғиб ўлдирдилар!

– Кексаларниям ўлдиришдими?

Темур хабарчидан бу гапларни эшитаркан, ғазабдан сочлари тик бўлиб, ҳурпайди. Чунки туркийлар одатига кўра кексаларга урушда дахл этилмас, улар доим кўриқланар эди. Тўхтамиш бу одатни бузганди.

– Ҳа, ҳазратим! Энг даҳшатлиси, хотинлар кўчаларда қип-яланғоч қилиб ҳайдалди!

– Нима дединг?!

– Ҳа, ҳазратим, шундай. Қанча касал, ногирон, ярадор бўлса, барчаси турли кийноқлар билан ўлдирилди.

– Ногиронлар ҳам-а?

– Ҳа! Қанчалар ожизу бечоралар от қуйруғига боғланиб, тошу тупроқда судратилди...

– Сўнгра?

– Сўнгра не бўларди, ҳазратим, энди бу тарафларга қараб юришди.

– Қаердан йўлга чиқишди?

– Дарбанддан. Ҳозирда Озарбайжонга ҳужум бошлаш арафасида туришибди.

– Ҳа-а, энди бу золимга ҳаддини билдириб қўйиш керак! – деди Темур салмоқлаб. – Барча хиёлату ёмонликларининг хунини энди тўлайди, мен ундан ўч оламан! Ҳозиргача бу ишни қилсайдим, қанчадан-қанча кексалару етимлар, ногиронлар, аёллар, ожизу бечоралар балки ўлимдан омон қолармиди? Энди ўшалар учун ҳам интиком олмоғим керак! Эҳ, бу одамлар, одамлар... Нечун бир золимга қарши бирлашиб, ғолибият чорасини қидиришмайди? Нечун ўзларига бечоралик, хорлик васфини лойиқ кўришади? Агарчандийки, улар битта-битта ҳолда кучсизу бечора эканлар, ҳа, битта-битта ўқ еб қирилгандан кўра бирлашиб, эзилишдан қутулишга интилсалар бўлмайдими? Яъниким, бир-бирига ўхшаш ўқлар битта қилиб боғланса, синмагани каби, улар ҳам биргаликда эзилишдан қутулишади. Ортиқ эзилмайдилар. Ана шундай эзилмаслик имкони бор экан, нечун бунчалик мискин, жасоратсиз, такасалтанг ва танбал бўлишади?! Нечун? Ахир мен ҳам ҳукмдор бўлмай туриб ким эдим? Ёш бола, бечора бир йигит. Шундай меҳнат қилдимки, мақсадим йўлида ғайрат билан шундайин тиришиб интилдимки, бугунда бу салтанатга, ҳукмронликка эга бўлдим. Мана, мен ҳам ҳатто ногирон-ожизман, оқсоқман, аммо мени эзлмайдилар! Нечун қаршимда бўйин эгадилар, қани айт-чи, хабарчи? Ҳа, майли. Мана, қара, уларни ўлдирган Тўхтамиш ҳам мендан қанчалар кўрқади! Нечун? Чунки мен пешона тери тўкиб доим заҳмат чекаман, чунки мен дўстларим билан бирлашиб, душманларим енголмайдиган ҳолга келмоқдаман! Ҳа, мен ёвларимни эзаман, йўқотаман, ўлдираман!

Хўш, нечун ўлдирмас эканман? Нега эзмас эканман? Нечун йўқ қилмас эканман?

Мен эзиб-ўлдирмасам, улар мени ўлдиришади. Маҳв этмасам, улар мени маҳв этадилар.

Йў-ўқ, мен улар қаршисида ҳеч қачон бўйин эгмайман! Чунки мен адолат ва ҳақ йўлидан бормоқдаман. Аввал қилганимдай, мана энди ҳам, бундан кейин ҳам барча билан, ҳатто душманларим билан ҳам бирлашиб, рақиблирнин

эзмокка, ўлдирмокка ва йўқ қилмокка жажд этажакман! Чунки бу менинг ҳаққим ва вазифамдир! Мана, ҳозир ҳам ишонаманки, ёвини ўлдирганда гуноҳ йўқ. Гуноҳ – ўлганда, эзилганда!

Ҳа, шундай. Бундан кейин интиқом олиш учун яшайман, биргина ишим шу бўлади. Ҳозиргача кўпларини афв этиб, гуноҳларидан ўтдим, аммо бундан сўнг кечириш йўқ! Ҳақ доимо ғолиб келади, мен бунга ишонаман. Шу давргача кўпларга совғалар бериб илтифот кўрсатдим. Эвазига не кўрдим? Салгина ўзларига келиб, жонланишлари биланоқ, мени янчиб ташлаш учун қутуришади, ўзим кўлларига берган ўқлар билан мени ўлдиришга интилишади! Хўш, мен ана шундайин нонқўр сотқинларнинг нимасига раҳм этай, инсоф қилай, лутфу марҳамат кўрсатай? Нечун кечириб, гуноҳидан ўтайин? Қиличим остида эзилсанларки, минбаъд ҳақсизлик қилишмасин! Хоинларни, душманларини эзмаган эзилади. Ҳа, эзишни мендан ўрганишсин!

– Ҳазратим, лутфу марҳамат кўрсатинг.

– Хўш, энди аскарларимни урушга тайёрлаб, жангга киришаман! Аммо сизлар учун эмас, сизларни қутқариш учун эмас, фақат оламга сабоқ ва ибрат бериш учун бўлади бу ишлар! Лекин шу Тоштуғай қанчалар сабрли бир инсон экан, а! Ҳе, офарин, дейман унга! Мен орага тушмасайдим, мунофиқ ва сотқин Тўхтамишни у аллақачон ўлдирарди. Менга ҳурмати туфайли қанча сабр этди-я...

– Ҳазрат...

– Менга Тоштуғайни олиб келинг!

Хабарчи изн истамоқчи, яна “ҳазратим” демоқчи эди, Темурнинг ҳайбагидан ларзага тушиб, сўзи оғзида, жим қолди ва у буйруқ бераркан, секингина ташқарига чиқди.

Темур энди ичкарида бир ёнартоғ мисоли гувиллаб, ҳайбатли овоз чиқарарди, чунки асаби бузилиб, ҳаяжону ғалаёнда ўртанмоқда эди. У Тўхтамишнинг қайтиб келишини тахмин қилганди, фақат бу ўлка халқининг у золимдан қўрқишини, ваҳимага тушишини хаёлига ҳам келтирмаганди. Шу боис, вазиятдан сабоқ олиб, ўзича шундай аҳду паймон қилиб, қарор бердики, бундан сўнг инсоф, авфу марҳамат деган нарсаларни эмас, ёлғиз бир нарсани – адолатни ўйлайди.

Шу пайт ичкарига Тоштуғай кириб келди.

– Ҳазратим, мени чақиртирган экансиз, – деди қўл қовуштириб.

Темур ҳаяжонли товушда:

– Хабаринг борми? Тўхтамишнинг келаётган эмиш, мен сенга айтган эдим-а... – дея секингина пичирлади.

– Ҳа, ҳазратим, ярадор ит бир ерда тинч туролмайди, – деди Тоштуғай. – Аммо бу гал жонимни койитган бошқа бир иш бор. Буни қаранг-а, Тўхтамиш босиб ўтган ерларини ёқиб, бузиб, йиқитгани ҳолда, ҳамма ожизлар унинг қаршисида бош эгиб туришади! Халқнинг бу ишига, мискинлигига, одамзотнинг бу ожизлигига жудаям аччиғим келади! Улуғим, менимча, ҳар кимнинг, уйғоқ халқнинг фикри сизга ўхшаб юксак, олийжаноб бўлишдир. Шунга биноан, ўзини ожиз ва бечора билган, марҳамат тилаганлар дунёда кўп эмас. Ўйлашимча, бу инсонларнинг умумий табиатига хос бир нуқсондир.

– Қанақа умумий табиат, Туғай? – дея ҳайрон бўлди Темур. – Бу қандай таъбир? Сенингча, демак, башарият комилан мискинми? Агар у фақат ўзини билиб-ўзини ўйласа, мафқурасини бирлик фикри билан ҳаракатга келтирмаса, душманга қарши бирлашиб, уни йўқотиш йўлида иттифоқ тузмаса, у ўз келажагини сақлаб қололмайди-ку ахир? Яъни, кўп замонларда бўлганидек, ўз яқинлари, ака-уқаси унинг қонини сўради, ўз қариндошларию сафдошлари уни маҳв этиб, ер билан яқсон қилади!

– Тўппа-тўғри, арслон хоқоним! – дея Тоштуғай Темурнинг оташин сўзларини ҳаяжон билан қувватлади. – Фақат мана шу фикрларни, бу энг

керакли мафқурани авому оммага қандай тушунтириш лозим.

– Ишнинг бу томони ҳам бор – деди ўйланқираб Темур. – Ҳа, бу ишнинг осон йўлини топгандайман...

– Қандай экан?

– Менимча, қай ўлкани фатҳ этсам, у ерда бир ғолибият достони, маҳобатли бир обида барпо этмоқ даркор. Дейликки, ёвлардан минг киши маҳв этилса, юз минг қирилди, дея овоза ва миш-миш чиқариб, одамзотни кўрқитмоқ, ана шу йўл билан халқни ўзига келтириб, эсанкиратиб, сўнгра эсини йиғишга мажбур қилмоқ.

– Ушанда балки...

– Хўш, нима дейсан? Йў-ўқ, бунақаси кетмайди. Мен ана шундай ёлғон билан жаҳонга кўрқув солсам.

– Инсоният барибир кўзини очмайди, аммо тиланиб-эланиб келиб, гадодай бўйин эгади!

– У-ў, жуда топиб айтдинг-да!

– Бу ишлардан мақсадингиз не ўзи, тушунмаяпман.

– Натижада!

– Ниманинг натижасида?

– Ахир бир душман менга енгилиб, бўйинсунгандан кейин, уни ёнимга олиб, вазифа бериб, истаган ишимни амалга оширишга мажбур этаман ва охирида...

– Аммо душманни бу тушунча ва ҳолатга қандай қилиб олиб келасиз?

– Уни ҳеч зўрламайман, ёнимда бирга юрганидан кейин, мен билан бир ишни қила бошлагач, менга ўхшаб фикр юритади-да. Ана шу тарзда душманни мендай ўйлашга ўргатаман.

– Ишқилиб, Оллоҳ муваффақ айласин. Аммо у ҳолда сизга қарши чиққан бошқа ёвларга ҳам индамасдан, юмшоқ муомала кўрсатиш мажбурияти ҳосил бўлади-ку?

– Йўқ, мен ёвларга шафқат қилмайман! Мен ўз ишларим билан дунёга, афкори умумияга дарс бериб, башарият ичидан кеккайиб чиққан турли бебош кўмондону султонларга ўз ҳаддини билдириб қўймоқчиман, холос. Токи улар ҳам мендай бўлишсин!

– Агар бу ишларга муваффақ бўла олсангиз...

– Юмшоқ юраклик ва авф қилиш ҳисларимни қалбимда сақлаб, ичимда йиғлаб, кўзёшларимни кимсага кўрсатмай юрсам, ғоя йўлида тинимсиз интилсам, албатта бунга эришаман!

– Бундан бош мақсадингиз нима, ҳазрат?

– Эл аро иттифоқ ва бирликни вужудга келтириш.

– Кимга қарши?

– Дин душманларига қарши.

– Бу иттифоқ кимлардан иборат бўлади?

– Туркийлардан, ҳа, барча туркийлардан!

* * *

Тўхтамиш бир замонлар Мовароуннаҳр халқи орасида туркий қавмларнинг бирдан-бир қаҳрамони сифатида танилган эди. Темур буни яхши билар, уни ўз йўлидаги асосий тахлика деб ҳисоблагани учунми, ҳамма нарсани бир ёнга йиғиштириб, фақат Тўхтамишга дарс бериб қўймоққа қарор қилганди. Ҳа, у ўзига монёе кучни, яққол кўришиб турган балони йўқ қилишга аҳд этганди.

Унинг келажакка боғлиқ юксак ва буюк тасаввурлари, режалари, бажаражак буюк амаллари бор. Уларга эришмоқ, олий орзуларига қовушмоқ, аскарлик шарафини туйиш, ғалаба завқини тоттиш лозимгина эмас, балки шарт эди. Очқўз ва нонкўр Тўхтамиш Темурнинг ёрдаму лутфларига жавобан ғоят саркашлик ва куфрони неъмат ишлар кўрсатди, бунинг учун уни жазолаш, ҳаддини билдириб қўйиш бир томон, аммо бундан-да муҳими, ўз амри ости-

даги халқни келгиндилар зулмидан қутқариш, уларнинг интиқомини олиш, хусусан, Тоштуғайнинг отаси, кекса вазирнинг ҳам ўчини олиб, арвоҳини шод этиш айни фарз эди.

Шундай даҳшатангиз бир балонинг чорасини ҳозирданок кўриш, уни маҳв этиш – Қипчоқ юртидаги иккиюзли, жоҳил динсизларнинг исломият ва шариат олдидаги мағлубияти демак эди. Шуни билатуриб, унга қарши курашмаса, уни йўқотмаса, бу катта нуқсон Темур тиклаётган, шариат анъаналари ила мустаҳкамланаётган бир давлатнинг йиқилишига ҳам олиб бориши мумкин эди. Зотан бутун фаолиятида ўзининг туркий жанговарлигига ва исломиятга суянган Темур буни яхши биларди.

Хуллас, бу галги хужум даҳшатлироқ ва ваҳшатлироқ бўлиши кўриниб турарди.

Темур яшин тезлигида чопкига тайёрланди. Сўнгра амри остидаги кўшин билан дарҳол йўлга чиқди. Бу черик тўпи шундайин учиб борардики, жанговар карвон оёқлари остидаги улкан замин гўё кичрайиб қолгандай туюларди.

Темур тахтиравонда ўтирганича ёнидаги Тоштуғай билан суҳбатлашиб борарди.

– Бу сафарги зарбимиз ўта даҳшатли ва шиддатли бўлади!

– Иншооллоҳ, хоқоним!

– Қалай, энди интиқомдан умидвормисан, Туғай?

– Хоқоним менга доим сабр қил дедилар-ку.

– Ҳа-а!

– Шунинг учун сабр қилмоқдаман.

– Балли, сабр этиш ва натижани кўриш лозим. Фақат олдин менинг сўзларимни диққат билан тингла.

– Жон қулоғим билан эшитаман, ҳазрат.

– Бу гал уларни тумтарақай қилиб қочирамиз ва эзиб ташлаймиз!

– Хон яна қочиб қолса-я?

– Сен қувасан.

– Хўп бўлади, раҳмат! – дея Тоштуғай ўч олишга рухсат текканидан миннатдорлик билдирди.

– Бир бўлик сенга қувишда ёрдам беради.

– Хоқоним, изнингиз билан, у бўликни бошқа кишининг измига берсангиз, мен бир ўзим қувиб, отам интиқомини ўзим олсам, дегандим...

– Бўлади. Аммо нечун қўмақчи бўликни истамаёпсан?

– Чунки қўл остимдагилар бирор ножўя иш қилиб қўйиши ҳам мумкин-да.

– Йўғ-э?

– Ёки орзунгизга хилофан, аскарларни бошқа томонга жўнатиб юбориш зарурати туғилиб қолар...

– Балки.

– Ва ёки, ихтиёримдаги лашкар менинг фикримга тескари ҳаракат қилиб қўйиш эҳтимоли ҳам бор.

– Кўнглинг тўқ бўлсин, Туғай. Ҳеч бир амрингга монёлик қилишмайди, фикрингга қарши чиқишмайди.

– Тўғри, тақсир, монёлик қилишмаса-да, монёликка сабаб бўлиб қоладилар-да.

– Бор гапинг шуми?

– Ҳа, тақсир. Хуллас, ёнимдаги аскарлар душманимдан ўз истаганимдай ўч олишимга халақит беришади.

– Хўп, Тоштуғай, айтганингдай бўлсин. Аммо унинг калласини менга олиб келасан.

– Бўпти! Каллани олдин Ўрус ҳазратларига олиб бормоқчи эдим, аммо энди сизга олиб келишга сўз бераман.

– Сўз ва аҳдингда турарсан, деган умиддаман.

Шу пайт бир чопар тахтиравонга яқинлашиб, Темурга қарата:

– Тўхтамиш икки соатлик бир ерда экан, – деди.

Бу хабардан сўнг Темур амирлар ва бекларни чақириб, маслаҳатлашди ва шундай амр берди:

– Қўшин шу ерда тўхтаб, бир муддат тин олсин. Ёв томонга кузатувчилар, кўзчилар юборилсин. Улар атрофни текшириб, вазият хусусида хабар жўнатиб туришсин!

Темурнинг тўрт тиргакли чодиридан ташқари йўл учун тайёрланган бир устунли, мухташам куббали чодирини ҳам бор эди. Барча чодирлар қурилди. Темур бекларни ўз чодирига даъват этди.

– Бир оз муддатдан сўнг урушни бошлаймиз, – деди у. – Тўхтамишни танийсизларми?

– Йўқ, тақсир – деган овозлар таралди.

Дарҳақиқат, умаро ва юксак мансабли беклар ҳам Тўхтамиш ҳақида эши-тишган бўлса-да, ўзини кўришмаган, танишмас эди.

– Наҳотки ичларингда бирорта ҳам уни танийдиган одам йўқ?

– Тақсир, кулингиз... – деди беклардан бирининг ёш хизматчиси, Ҳазар Қоя деган йигит.

Темур унга:

– Унда сени Тўхтамишни қувлайдиган бўликка қўмондон этиб тайинлайман. Уни қувиб бориб тутасан! Агар бирор дақиқа унинг ортидан айрилсанг, ўзингдан кўр! – деди.

Баъзи вакиллар ва бекларга қўл ишорати билан таъкидлаб:

– Сен ўнг томонни, сен эса сўл тарафни бошқариб борасан! – дея буюрди.

– Мен марказда бўламан.

Шу чоғ ташқаридан, бир чопар келди, дея хабар беришди.

– Кирсин! – деди Темур.

Ичкарига олдинги маррани кузатиб-текширувчи кўзчиларнинг бошлиғи кирди.

– Нима гап? – дея сўради Темур ундан.

– Тақсир, Тўхтамиш ҳеч нарсадан хабарсиз, ўрдуси билан шу томонга келмоқда.

Темур шартта ўрнидан турди.

– Қани, юринглар! – дея барчани чорлаганича ташқарига йўналди.

У оқсоқланганича, арслон каби савлат билан чодирдан чиқди. Ёнида турган ўнг қўл қўмондонига қараб:

– Лашқарингга буюр, дарҳол жангга ҳозирлансин! – деди.

– Бош устига! – дея қўмондон чошиб кетди.

Темур олдинда, бошқа улуғ ҳарбийлар унинг ортидан юра бошлашди. У атрофга кўз ташлади. Ўнг томонда улкан бир тепалик бор эди. Тепалик улар турган водийни ой каби ўраб олганди. Тўхтамиш орқадан келиб, ўша ерда дам олишга мажбур эди. Темур шуларни ўйларкан, Тоштуғайга қарата:

– Сен анави, ўнгдаги тепа устида қувувчи аскарлар билан бирга пистирмада кутиб ёт! – дея буюрди. – Керак пайтда довулдай кўзғолиб, ўзингни кўрсатишга ғайрат қил!

– Бош устига! – деди Тоштуғай ва буйруқни бажаришга шошди.

Темур сўл тарафдаги қўмондонга бурилиб:

– Сен шу чап ёнбағирдаги дарахтлар орасига беркин, қалқон бўласанлар! – деди.

Ўша пайтда ўнг қўл қўмондони шошганича қайтиб келди.

– Лашқар урушга шай! – деди.

– Яхши, – деди Темур хотиржам товушда. – Сен ҳам аскаринг билан анави ўнг ёндаги дарахтзорга кириб ол! – дея буюрди унга. – Қани, ҳамма ўз ишини бажаришга отилсин!

Шу ондан бошлаб ҳар ким енгил ва чаққон ҳаракатлар билан ўз бурчини уддалашга киришди.

Ҳайбатли оксоқ арслон амиру умароси билан кўшиннинг жанг олдидаги ҳолатини кўздан кечириб чиқди. Бир соат мобайнида барча аскар буюрилган нуқталарга жойлашди. Кўринишда Темурнинг марказдаги лашкари кўзга ташланарди, холос. Улар ҳам бир оз олдинга силжиб, ойсимон тепанинг ўнг учидан бурилгач, бир қисми паналикда ғойиб бўлди...

Шу аснода душманлар ҳам кўриниб қолди.

Тўхтамиш энг орқадан келарди. Бир тўда кароқчилар гуруҳи алоҳида, илдам ҳаракат қилаётгани кўзга ташланмоқда...

Қигчоқ лашкари ёнбағирнинг ўртасига етиб келди. Бу пайтда Темур кўшини билан уларни орқадан ўраб олган эди. Бирдан марказ лашкар орасидан таралган карнай-сурнайнинг жанговар товуши еру кўкка, юракларга жўштирувчи ларза солди. Шу чоғда Темурнинг ўнг ва сўлдаги аскарлари яшин тезлигида ҳаракатга киришди.

Тўхтамиш ваҳимали овозларни эшитиб, шошиб қолди, таҳликанинг не қадарлигини чамалай олмасдан, бир оз саросимага тушди. Атрофга кўз югуртираркан, ўраб олинганини англади. Тўсатдан пиёдалар ҳужумга ўтди. Темур аскарлари марказдан, ўнгу сўлдан зарба бермоқда эди.

Шу пайт Тоштуғай ўнгдаги тепадан ўз бўлиги билан отилиб чиқди, урушаётган икки кўшин орасига ёриб кириб, Тўхтамишга яқинлашиш, уни қўлга олиш тараддудига тушди.

Ҳар икки тарафдан таралаётган уруш садолари шиддатланиб борарди. Тўхтамиш кўшини пастдаги пистирма йўлдан қочишга уринар, аммо яна Темур аскарларига дуч келиб, талмовсираган ҳолда маҳв бўлмоқда эди. Тўхтамиш ишлар орқага кетганини фаҳмлади ва қаватидаги ёварлари билан биргалашиб қочмоқа тутинди, ўзини очик ёнга урди. Юз кишидан элликтачасини қурбон бериб, кейин, ух, кутулдим, дея умидланиб қочаркан, нариги томондаги аскарлари ўлим-ла панжаланиб, қон тўкмоқда эди.

Тоштуғай пистирмада ётган жойдан ярим соатлик масофадаги бир ердан ўтиб бораркан, Тўхтамиш орқадан келган бир дағдағали товушни туйди:

– Қаерга қочсанг-да, ўлим сени топади!

Тўхтамиш от жилловини сал тортиб, илкис ортига боқди.

Уни қувиб келаётган Ҳазар Қоя гуруҳи бир зумда кўринмай қолди. Шу аснода Тоштуғай ҳам ёв изига тушиб, кўздан ғойиб бўлди.

Таъқиб бўлинмаси ҳужум қилмаса-да, Тўхтамиш жон кўркувсида отини қичаганича қушдай учиб борар, уфқда бир нуқтадай кўзга чалинар эди. Аммо унинг орқасидан изма-из қувлаб бораётган, нуқта мисоли кўринаётган яна бир киши ҳам бор эди. Ҳазар Қоя бўлиги-да бор кучини ишга солиб, олисдаги ўша икки кишини кўзлаб от чоптиришмоқда.

Бериги тарафда эса уруш давом этмоқда, жон бозори қизигандан қизиб ётар эди. Тўхтамиш лашкари кўмондоннинг қочганини сезиб, умидсиз талвасада қолди ва айримлар қиличларини ерга ташлади. Ана шунда орқадан бир қаҳрли овоз эшитилди:

– Ур! Ур-а!

Темурнинг бу буйруғи аскарларни янада жўшдириб юборди ва улар ёвни шафқатсизларча маҳв этишга киришдилар. Тўхтамиш чериги қочишга тутинди. Ёғий Сибиргача қувиб-кириб борилди, охирида биттаям аскар қолмади.

Темурнинг кўшини зафар қозонди. У музаффар лашкарни кўздан кечираркан, қимлар омон қолиб-қолмаганини аниқлаш мақсадида йўқлама бошлагди.

– Ўнг ва сўл қўл аскарлари ҳамда кўмондонлари!

Сўл қўл лашкарининг кўмондони чопиб олдинга чиқди.

– Соғ қўл кўмондони шаҳид бўлди, – деди.

– Унда сен, сўл қўл кўмондони, аскарга буюр, тин олсин!

– Бош устига, хоқоним!

– Дарров чодирлар қурилсин... Хўш, қувгувчи гуруҳдан қандай хабар бор?

– Хоқоним, ҳозирча ҳеч бир дарак йўқ.

– Майли. Чодирлар тикилсин! Қувгувчи бўлиқнинг қайтишини кутамиз. Барча лашкарнинг истироҳати таъминлансин!

Темур буйруқ бериб бўлгач, кўзларини уфққа қадади. Беғубор, ўткир нигоҳи у томондаги бир нуқтага тақалди ва ёнидагиларга:

– Қаранг, биров келмоқда, – деди.

Ҳамма ўша тарафга қаради.

– Тўғри, кимдир келяпти... – дедилар.

* * *

Шундай қилиб, бериги тарафда Тоштуғай таъқиб қўли, яъни қувувчи аскар бўлигидан ажралиб, тўсатдан ғойиб бўлганди. Таъқиб қўли уфқда элас-элас кўзга чалинаётган икки нуқта ортидан қувлаб борарди. Илгаридagi отликлардан бири Тўхтамиш, бири Тоштуғай эди.

Роса қувлашди, роса чопишди. От кучи қанчалик бўлса, ўшанга муносиб учишди, аммо охири отлари шу ҳолга келдики, бечора жониворлар гоҳ мункиб кетар, гоҳ мажолсиз оёқ тираб, таққа тўхтаб қоларди.

Ниҳоят батамом ҳолдан тойдилар. Тоштуғай учун Тўхтамишни тутадиган вазият юзага келди. У белидаги камандни ечиб, олдинда қочмоққа тиришаётган Тўхтамишга отди ва уни банди этиб, ўзига қараб тортди. Шу ҳолда ҳам учарга шай от узангилари Тўхтамишнинг оёқларидан чорасиз айрилди. Орқадан келган Тоштуғай отини қичаб, рақиб уловининг ёлидан тутиб тўхтатди. Тўхтамиш тугаб-битганди.

Тоштуғай отидан тушиб, Тўхтамишни даст кўтариб, уловидан индирди ва ерга ётқизиб қўйди. Ёнидаги тери сувдонини очиб, душманининг оғзига сув томизди. Бироз кутди. Сал ўзига келган Тўхтамиш сапчиб ўрнидан турди ва қиличини яланғочлаб, унга ташланди. Тоштуғай ҳам онда қиличини суғуриб, у билан олиша кетди. Олишув қизигандан қизиди. Тоштуғай бир-икки ҳамладаёқ Тўхтамишни ўлдириши мумкин эди, аммо ўчини секин-секин олиб, узок кутилган интиқом лаззатини симиromoқ истарди. Бирдан унинг кўзлари Тўхтамиш бўйнидаги каманд боғларига қадалди ва жуда усталик билан бир силтаб, рақибини орта тисарилишга мажбур этди. Энди мақсадга етгандек эди. Чунки ортига тистирилган Тўхтамиш бўйнидаги ипнинг бир учи Тоштуғайнинг оёқлари остида қолганди. Каманд боғини босиб турган Тоштуғай қаршисидаги Тўхтамиш мувозанатини йўқотиб, ерга юмалаб тушди.

– Ҳайҳот, ўлдим энди! – дея умидсиз бақирди Тўхтамиш.

– Э, нега ўласан? – деди таҳқиромуз оҳангда Тоштуғай.

– Мағлуб бўлдим...

– Ҳар мағлубият ўлим билан жазоланмайди.

– Билмадим.

– Нега билмайсан? Қани, бир гаплашайлик-чи, билиб оларсан.

Тоштуғай душманини каманд ипи билан чирмаб боғлагач, унинг қоқ рўпарасига ўтирди. Узокларга бир кўз отди, уфқда ҳалиям ҳеч ким кўринмасди.

– Сени ҳозирнинг ўзидаёқ ўлдиришим ёки тириклайин кўмиб ташлашим мумкин, – деди Тоштуғай.

– Қўлингдан келганини қил.

– Менга айтадиган сўнги сўзинг борми?

– Мендан не истайсан ўзи? Қанча ақча керак?

– Қанча берасан?

– Хоҳлаганингча.

– Хўп, белингда қанча ақча бўлса, барини менга топшириб, яна шунча бераман, дея ваъда этсанг, қўйиб юбораман.

– Хўп, сен айтгандай бўлсин! Аммо мени қаердан топасану ақчани қандай оласан?

– Уни менга қўйиб бер, қандай бўлмасин ҳаққимни оламан!

– Қандай қилиб?..

– Бу жуда осон. Чунки сен қайда бўлсанг, мен ҳам ўша ерда бўламан-да...
 – Бу мумкин эмас. Чунки сени Темур қидиртиради, қайда эканлигингни эшитиб, иккимизнинг бир ерда эканлигимизни билиб қолса, икковимизни ҳам...

– Мени Темур танитайди-ку!

– Ие, шундайми? Сен Темурнинг аскарлари эмасми?

– Йўқ.

– Унда... кимга тобсан? Кимнинг аскарсан?

– Тўхтамишнинг!

– А-а! Мен Тўхтамишман-ку!?

– Йўқ, мен сени танитайман. Сен Тўхтамиш эмассан, Темурсан! Тўхтамиш ҳозир жангда... Сен Темурсан, Тўхтамишдан қочиб юрибсан.

– Асло ундай эмас!

– Ҳа, айтгандай... Ҳа, сен ё Ўрус устига очкўзларча юриш қилган Тўхтамишми? Шундайми?

– Ҳа.

– Ўша кекса вазирини ўлдирган Тўхтамиш, а?

– Аммо у...

– Нима аммо?!

– Ҳозир у нарсаларни эшладан не фойда бор, ахир?

– Ўзимча эслаб қолдим-да... Қани, ростини айт-чи, ўша кекса вазирни нега ўлдирдинг?

– Билмадим.

– Унда мен ҳам сени ўлдираман!

– Нега ахир?

– Неғалигини билиб оласан! Сен мени ақча билан алдамоқчисан-да, а? Мени пасткаш бир манфаатпараст деб ўйладингми? Билиб қўй: мен – сен ўлдирган ўша кекса вазирнинг ўғли Тоштуғайман!

– Альомон!.. Мени кечир...

– Кечирмоқ йўқ! Юр-чи, қани.

– Не қиласан?

– Жонингни менга таслим эт!

Тоштуғай ёнидаги тўрвани очиб, ундан бир дона нон олди, сувдонини ҳам очди.

– Ёт! – деди унга нафрат билан. – Сен учун бу охириги зиёфат: нон, сув. Истагим шуки, бунга ётган ерингда ейсан! Лукмалар ҳалқумингдан ўтадимми, кўрай-чи?

– Оллоҳ ризоси учун...

– Тек тур, ит! Тилингни тий, сен Оллоҳни танитайсан!

Тоштуғай Темурнинг ҳузурда ислонни қабул қилган, тўғри ва одил йигит эди. Тўхтамиш луқмани секин-секин ердан, вақтдан ютиб, балки қутулиб кетарман, деган умидда Тоштуғайга боқди. Бироқ унинг интиқом тўла кўзида ўз ажалини кўрди, барча умид фойдасизлигини англади ва тақдирга тан бериб, жимгина чўзилди. Шу пайт Тоштуғай бир сакраб Тўхтамишнинг кўксига минди, тўсатдан рақибининг қўлидаги ханжарни кўриб қолди. Бир ҳамлада қуролни тортиб олди ва белидаги арқонни ечиб, уни яхшилаб ўраб-чирмаб боғлаб, ўликдай қилиб яна ерга ётқизишга қўйди. Ҳалиги ханжар билан Тўхтамишнинг оғзини йириб очиб, олдиндан тайёрланган нон бўлагини тикди. Тўхтамишнинг оғзи нонга тўлиб, ёпилмай қолди. Тоштуғай бир қўли билан унинг бошини бостириб, иккинчи қўли билан сувдондаги сувни нон устига тўкди. Нон Тўхтамишнинг оғзида шиша бошларкан, Тоштуғай ўрнидан турди.

Шу пайт қувувчилар қисми бу ерга етиб келди. Тўхтамиш нафас ололмай жон ҳалпида талпинар, тинимсиз ҳиқ-ҳиқлар эди...

XXII. ҚИПЧОҚ САФАРИНИНГ СЎНГИ

Темурнинг кўзига уфқда кўринган қора қувувчи бўликнинг унга юборилган чопари эди. У икки соат от чоптириб, ҳукмдорнинг хузурига етиб келди.

– Нима гап? – дея сўради ундан Темур.

– Хоконим, Туман яқинларига етиб борилди, Тўхтамиш қўлга олиниб, ўлдирилди, – деди хабарчи.

– Ҳа, балодан қутулибмиз. Тоштуғай қани?

– Лашкар билан бирга келмоқда.

– Жуда соз, – деди Темур. Сўнгра ёнидагиларга қарорини билдирди:

– Бу окшом шу ерда қоламиз.

Кечаси таъқиб қисми билан бирга Тоштуғай ҳам қайтиб келди.

Эртасига юртга қайтиш бошланди.

Бу урушда, аслида, унчалик катта зарару зиён кўрилмади. Сўғиш натижасида Қипчоқ минтақасининг бир тарафи, ўша даврда янгигина ўсаётган руслар ўлкаси улкан Чин ва Мовароуннаҳр мамлакатлари ўртасида яққаланиб, ночор ҳолатга тушиб қолди.

Кўшин қайтди.

Ноғора ва карнай-сурнай овози авжланди. Темур тахтиравонида савлат тўкиб ўтирарди, орқадан эса саф-саф лашкар келмоқда. Шу аснода Тоштуғай Темурнинг тахтиравонига ёнашиб келди ва:

– Хоконим, сизга бир совға бор, – деди.

– Қанақа совға?

– Кўрсатайинми, ҳазрат?

– Қани.

– Мана, хоконим. – дея Тоштуғай қўлидаги ўроғлик нарсани унга пешкаш этди.

Темур совғани очиб кўриб, хотиржам жилмайиб қўйди.

– Кўп яхши! – деди. Сўнгра буюрди: – Ўрду тўхтасин!

Хоконнинг амри дарҳол кўшин бўйлаб тарқалди ва барча тўхтади.

– Каллани найза учига боғлаб, Тоштуғайнинг қўлига берингла! – дея буюрди Темур.

Буйрук бажарилди.

Кўшин кўниб ўтган ҳар юртда халқ Тўхтамишнинг аҳволини кўрар, хайрат қилар ва ибрат олар эди. Музаффар черик бир шаҳардан ўтиб кетаётганда, оломон орасидаги бир бола онасига:

– Онажон, кўрқиб кетяпман... – деди.

– Кўрқма, болам, – деди она. – Кўрқмаки, Тўхтамиш каби золимлар қўлидан қутулишнинг йўли шу! Шундай бўлиши керак.

Темурнинг фалсафасидаги ҳикмат ўша онанинг ана шу бир оғиз сўзида ўз ифодасини топганди.

Лашкар йўлида давом этмоқда. Қипчоқ сафари ана шундай яқунланган эди. Темур бу ҳақда ўйларкан, чуқур нафас олди. Зотан, у бўлажак катта юриш олдидан бир озгина тин олмоқ учун фурсат ҳам қозонган эди...

*Турк тилидан Собир САЙХОН
ва Тоҳир ҚАҲҲОР таржимаси*

ҒАФУР ҒУЛОМ

(1903 – 1966)

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

118

ҒАФУР ҒУЛОМ ТАРЖИМАЛАРИ

Ўзбек адабиётида таржима билан шуғулланмаган ижодкорнинг ўзи йўқ бўлса керак. Биргина фарқи, айрим қаламкашлар фақат таржима орқали танилган бўлса (Қодир Мирмухамедов, Низом Комилов), яна бир тоифа ижодкорлар адабий меросининг ярмини таржима ташкил этади (Чўлпон, Мирзақалон Исмоилий, Миртемир). Ва ниҳоят, яна бир тоифа адиблар борки, уларнинг қаламига мансуб асарлар орасида таржималар кўп бўлгани билан, афкор омма уларни мутаржим деб эмас, “соф миллий ижодкор” сифатида танийди (Ҳабибий, Саид Аҳмад).

Ғафур Ғуломни учинчи тоифага мансуб ижодкорлардан деса бўлади. Гарчи таржималари ҳам анчагина бўлса-да, улар ўтнафас шоир Ғафур Ғуломнинг шеър ва поэмалари, машхур қисса ва ҳикоялари, оташин публицистикаси соясида қолиб кетгани чин.

Ғафур Ғулом таржима соҳасига ўтган асрнинг йигирманчи йиллари иккинчи ярмидан кириб келди. Байроқдор шоир Владимир Маяковскийнинг “Во весь голос” поэмасини “Ҳайқирик” номи билан 1930 йилда ўзбек тилига ўгириб чоп эттирди. Ҳоди Токтошнинг бевақт вафоти муносабатидан дилгирлик шоирни 1932 йилда унинг шеърлар китобини таржима қилиб элга етказишга даъват этди. Уша йили атоқли венгер шоири Антал Гидашнинг “Қичқирингиз” шеърлар тўпламининг ўзбекча таржимаси ҳам Ғафур Ғулом қаламига мансуб.

Ғафур Ғуломнинг кўпгина қаҳрамонлари билан ғарб адиблари яратган қаҳрамонлар ўртасида ажиб бир уйғунлик бор. Чунончи, “Шум бола”да Марк Твеннинг “Том Сойернинг саргузаштлари” асаридаги лавҳаларни эслатадиган манзаралар тасвирини кузатиш мумкин. Бироқ бу лавҳалар мутлақо ўзбекча кийёфа, ўзбекча руҳ билан намоён бўлганки, киши хаёлини беихтиёр, жаҳон адабиётининг худди шу тарзда: бири-биридан ўрганиб, бири-бирдан ибрат олиб тараққий этгани ҳақидаги мулоҳазалар эгаллаб олади.

Ғафур Ғулом ўзбек тилининг имкониятларига чексиз ишонган, бу тилда ифодалаб бўлмайдиган фикр ва туйғу йўқ, деб ҳисоблаган. Атоқли шарқшунос олим, улкан мутаржим Шоислом Шомухамедовнинг хотирлашича, у киши Саъдийнинг “Тулистон” асарини ўтираётганида ҳар бир нақл охирида келган, Саъдийга хос қуйма мисралар, афоризмларни таржима қилишда қийналган ва “мана буни таржимада бериб бўлмаса керак”, дея Ғафур Ғуломга маслаҳат солганида, устоз адиб Шоислом акага қараб, “Ўзбекмисан?” деб сўраб экан. “Ҳа...”, дер экан Ш.Шомухамедов ажабланиб. “Ўзбек бўлсанг, топасан. Топ!” деркан қатъий қилиб Ғафур Ғулом.

Аммо шундай асарлар ҳам бўладики, бошқа тилга таржима қилинганида унинг фақат дастлабки, юзада кўриниб турган маъносигина акс этади. Чунки тиллараро мувофиқликларга қараганда номувофиқликлар муқаррар суратда кўп бўлади, сўзнинг образга айланиши эса ҳар бир тилда айрича, фақат ўзига хос тарзда кечади. Асарга жило бериб турган сўз ўйинлари таржима асарларда аксар ҳолларда тушиб қолади.

Мутафаккир шоир Мирзо Абдулқодир Бедил асарларига пурмаънолик айниқса хос. Ғафур Ғулом Шарқ шоири сифатида Бедилдан кўп таъсирланган, буни у ўз асарларида ҳам бир неча марта таъкидлаб кўрсатган, Бедил адабиётга олиб кирган кўпгина образли ифодалар унинг асарлари матнига ҳам кўчиб ўтган. Чунончи, ёруғ дунё, олам деган маънодаги “хонаи хуршид” ташбеҳи унинг шеърлятига Бедилдан кўчиб ўтган. Бедил ўз даврида “маликуш шуаро” бўлиб танилган ва кейинги асарларда “Абулмаоний” – “маънолар отаси” деб ҳам эъвозланган шоирдир. Бироқ Ғафур Ғулом Бедил асарларини таржима қилишга унча рағбат кўрсатмаган. Бедилга хос фикр теранлигини, бир мисрада бир неча маъно қаватланиб келишини яна тўлалигича қайта тиклаш амри маҳоллигини ҳис этгани сабабли, уни фақат аслиятда ўқиш лозим деб ҳисоблаган. Бу ҳам, шоир таржималарига оид тадқиқотлар олиб борган Абдулла Матёкубов ва Нарзулла Жўраевлар тўғри таъкидлаганларидай,

китобхон олдигаги масъулият, Бедилга самимий ихлоснинг бир зухури эди. Ғафур Ғуломнинг таржималари жанр нуқтаи назаридан, унинг оригинал ижоди каби, хилма-хил. Улар орасида улкан роман (Мушфик Козимийнинг “Кўркинчли Техрон” асари)дан тортиб, бир неча байтлик ғазалгача, ўткир сиёсий аҳамиятга молик шеърдан тортиб, лирик драмагача бор. Асарлари Ғафур Ғулом таржимасида ўзбек тилида босилиб чиққан адибларнинг номи элликка яқин, улар дунёнинг ўнлаб тилларида яратилган.

Ғафур Ғуломнинг ўн икки жилдлик “Мукамал асарлар тўплами”нинг саккизинчи, тўққизинчи ва ўнинчи жилдлари таржималардан ташкил топган бўлиб, бу уч жилднинг умумий ҳажми 1600 саҳифадан ошади. Ҳолбуки, ушбу “Мукамал асарлар тўплами”га “Кўркинчли Техрон” романининг таржимаси каби йирик нашрлар киритилмаган.

Бадий таржиманинг “табдил” деб аталган бир тури бор. Табдил – бадал деган ўзакдан олинган бўлиб, алмаштириш, ўрнига бир нарса қўйиш демак. 1940 йилда, Алишер Навоий таваллудининг 500 йиллигини нишонлашга тайёргарлик қизғин кетаётган бир пайтда Ғафур Ғулом “Фарҳод ва Ширин” достинини ҳозирги тилга табдил қилиб, чоп эттирди ва мутафаккир шоир асарларини халққа янада яқинлаштиришга катта ҳисса қўшди. Чунки Алишер Навоий асарлари тили оддий китобхон учун бирмунча мураккаб бўлиб, орада ўтган тўрт ярим асрлик даврда тилимизда анча-мунча ўзгаришлар юз берган эди. Мана, дostonдаги бир боб бошланмаси:

*Бу хоро узра тез эткан қаламни
Юзига буйла нақш этти рақамни.*

Ушбу байт “Бу каттиқ тош устида ўз қаламини чархлаб олган киши ўша тош устига қуйидаги гапларни нақш қилди” дея содда, ўқувчига осон тушунарли тил билан тақдим этилган. Албатта, ўн минг мисрадан ортиқ бўлган бу дoston табдили устида Ғафур Ғуломнинг меҳнати, унинг талқини ва умуман таржимашунослик илмида табдил ҳодисаси алоҳида тадқиқ этилиши, ўзига хос жиҳатлари батафсил ўрганилиб чиқилиши даркор.

Ғафур Ғулом Рўдакийнинг “Қариликдан шикоят”, Шота Руставелининг “Йўлбарс терисидаги паҳлавон” дostonидан боблар, Саъдийнинг “Тулистон” асарининг шеърий қисмини, Жомий ва Фоний ғазалларини, Бедилнинг икки рубоийсини, шунингдек И.Крилов масалларини, А.Грибоедовнинг “Ақллилик балоси”дан парчани, Пушкиннинг талай шеър ва поэмаларини, Т.Шевченко, А.Толстой, А.Фет, А.Майков, Н.Некрасов, Жамбул ва Сулаймон Стальский, А.Сурков, Лоҳутий, И.Бехер, В.Маяковский, И.Френкель, Л.Хьюз, А.Твардовский, М.Турсунзода, А.Кулешов, К.Симонов шеърларини, ўнлаб турли халқларнинг кўшиқларини ўзбекчалаштирди.

Вильям Шекспирнинг “Отелло” трагедияси, Лопе де Веганинг “Кўзибулоқ қишлоғи”, Фридрих Шиллернинг “Вильхелм Телль” драмалари Ғафур Ғулом таржимасида сахна юзини кўрган. Шу билан бир қаторда В.Катаевнинг “Солдат фронтдан қайтаркан”, Б.Лаврёновнинг “Денгиздагилар шарафига”, Нозим Ҳикматнинг “Бир севги афсонаси”, Г.Мдиванининг “Фронт буйлаб буйрук”, Б.Сливконинг “Мушфикий” пьесаларини ҳам ўзбекчалаштирган. Аммо ҳали бу рўйхатга қўшилмаган яна ўнлаб поэмалар, театр ва радиопостановкалар учун турли йилларда таржима қилинган драма асарлари ҳам беҳисоб. Буларнинг барчасига хос бўлган бир жиҳат, таъбир жоиз бўлса, Ғафур Ғуломнинг “ўғирмачилик услуби” шундайки, ушбу таржималар тили содда, ифодаси жайдари ва ўзбекона. Ғафур Ғулом ҳеч бир ўринда таржима тилини зўриқтирмайди, мураккаб ва гажакдор иборалар билан ўзбек ўқувчисини қийнамайди, фикрни эркин ва сарбаст туриб тақдим этади.

Ғафур Ғуломнинг юқорида дарж этилган талай таржималари орасида Лермонтовнинг машҳур “Бородино” шеъри ҳамда “Ҳожи Абрек” дostonи ҳам бор. Диккатингизга устоз таржимасида М.Ю.Лермонтовнинг “БОРОДИНО” шеърини ҳавола этамиз.

*Зухриддин ИСОМИДДИНОВ,
филология фанлари номзоди, доцент*

ШАЙХ САЪДИЙдан

Ҳикматлар

* * *

Гўзал оғиз, ширин бўғиз ва лабдан чиққан овоз,
Куй айтса ҳам, айтмаса ҳам дил эркалар, жуда соз.
Аммо нўноқ қўшиқчининг кекирдагин безолмас
Кўп ажойиб мақомлар ҳам: “Ушиоқ”, “Хуросон”, “Ҳижоз”.

* * *

Бирор эсли кишига ҳатто ҳазил сўз айтсанг,
У шундан ҳам ўзига чиқаради хулоса.
Аммо аҳмоқ кишига юзлаб ҳикмат ўргатсанг,
Барчаси унинг учун туюлар ҳазил нарса.

* * *

Ўзинг яхши бўлсанг юриш-туришида,
Сендан айб тополмас ҳар бир ярамас.
Танбурнинг ўз сози жойида бўлса,
Созанда қулогин бураб ўтирмас.

* * *

Кеча тонг отар битта қуш сайраб,
Ақлу чидамимни, ҳушимни олди.
Мен унга жўр бўлдим ва овозимни
Бир яқин оғайним эшитиб қолди.
У айтди: “Бу ҳолга ишонини қийин,
Наҳотки шу сайроқ эсинг жўёлди?”
Мен дедим: “Қуш сайраб турган чогида
Менинг одамлигим ундан уялди”.

* * *

Билдингми, тонг чогида нима дер менга булбул:
“Нечук одам саналгай севгидан беҳабар дил?
Араб шеърин эшитган туя завқидан уйнар,
Сенда завқдан асар йўқ, ҳайвон экансан буткул”.

* * *

Богда тонг ели эсса, мажнунтол тебранади,
Чақир тош тебранмайди, қотиб қолган абадий.

* * *

Диққат билан боқолсанг, барча нарса зикр этар,
Буни тинглай олади, ким маънидан боҳабар.
Гулга ёлғиз булбулмас куйловчи кўнгил билан,
Гул ҳам уни улуглар тикансимон тил билан.

* * *

Гуллар баъзан очилади, баъзан бўлади хазон,
Дарахтлар ҳам гоҳ ялангоч, гоҳ кияр яшил чопон.

* * *

Жаҳон ташвишидир энг оғир бало,
Бўлса ҳам, бўлмаса ҳам қийин можаро.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

121

* * *

*Агар сен истасанг бойлик ва давлат,
Энг катта бойликка тенгдир қаноат.*

* * *

*Этагинг тўлдирса бир бой зар билан,
Сен унга қарама шод назар билан.*

* * *

*Катта кишилардан эшитдим ҳар гал,
Дарвишлар чидами бойликдан афзал.*

* * *

*Кулон тутар Баҳромгўрнинг қудрати эмас унча,
Бир чигиртка оёғини судраган қумурсқача.*

М.Ю.ЛЕРМОНТОВдан

БОРОДИНО

*– Қани, амакижон, айтиб берингиз,
Ўт кетиб, ўртанган Москва бежиз –
Фарангларга берилмаган-ку?
Ахир бўлгандир-ку беомон уруш,
Бўлганда ҳам қандай, кетгудай эс-ҳуш
Бородино кунни Россиянинг беиз –
чиқмас ёдидан мангу!*

*– Ҳа, бизнинг замонда мардлар бор эди,
Сизга ўхшамасди, шиддаткор эди.
Сизлар ботир эмассиз.
Уларнинг қисмати бўлмишди ёмон
Талай мардлар майдон аро берди жон.
Бўлмасайди тақдир амри беомон
Кетмас эди Москва, эссиз!*

*Биз узоқ индамай чекинар эдик,
Алам қилар эди, жанг кутар эдик.
Чоллар пўнгишлар бирдан:
“Нима бу, шу ерда ўтадимми қиш?
Қомандирларимиз бажаролмас иш
Ёвларнинг мундирин керакдир йиртиш
Руснинг найзаси билан”.*

*Топдик охирида катта бир майдон,
Бемалол саёҳат қилурлик сайҳон,
Кичик истеҳком қурдик.
Ётамиз қулоқни унда дик тутиб,
Тонгги нурлар билан ялтирайди тўп,
Ўрмонда фаранглар ҳар қайда, тўп-тўп
Кезиб юрганларини кўрдик.*

Боплаб туриб мен ҳам тўпни ўқладим,
 Ўйлайман: “дўст”ни бир қўноқ қилайким!

Караб тур, ога мусъё:
 Кураш экан, ҳийланинг не кераги бор?
 Бизлар саф тортамиз мисоли девор,
 Она-ватан сўрса, бизлар боякбор
 Бошни ҳам берамиз-ку!

Икки кун ҳам ўтди отишмалардан.
 Нима манфаат бор бекорчиликдан?
 Кутдик учинчи кунни.
 Эшитилиб қолди ҳар ёқдан овоз:
 “Тезроқ илғор сафга ўтиб олсанг соз”.
 Даҳшат қиргинининг майдонига боз
 Тушади кўлкаси туннинг.

Замбарак тубида мен мудрар эдим.
 Токи тонг отгунча эшитар эдим
 Фарангларнинг шод сасин.
 Бироқ бизнинг манзил очиқ, жим ётар,
 Кимдир мажақ дубулгасин тузатар,
 Кимдир муртин чайнаб, найзасин артар,
 Жуда ошган зардаси.

Тонг аста ёришиб келиш биланоқ,
 Кўзголишдик мисли момақалди роқ,
 Сафлар орқасидан саф.
 Бизнинг мард полковник эди қаҳрамон,
 Шоҳга навкар, солдатларга отахон...
 Бироқ афсус, чавақланиб берди жон,
 Етар нам ерда ухлаб.

Ўлар экан, айтди, кўз очиб тийрак:
 “Игитлар, Москвани қутқазмоқ керак,
 Москва учун ўлсанг оз,
 Шунча оғайнилар у деб ўлгандек!”
 Бородино жангида қасамёд этдик
 Ва бошларни мардона ўлимга тутдик,
 Ҳаммамиз ҳам шоввоз.

Шундай кун келдики! Тутун ораси,
 Булутдай силжиди фаранг қораси
 Бизнинг истехком томон.
 Ранго-ранг тамғали юрт ботирлари,
 Дубулгаси думдор саф-саф сувори,
 Кўзимиз олдида келмоқда бари,
 Рўбарўдан ёнма-ён.

Бундай жангни сизлар ҳеч кўрмагайсиз!..
 Байроқлар соядай кўчарди изсиз,
 Ер-кўк тутун, олов...
 Қурол-аслаҳалар, тўплар овози,
 Найза санчиб толмиш эл найзабози,
 Ўлганларнинг қонли тоғдай танаси
 Ўқларга тўсиғу-гов.

Русларда ботирлик қанча мустаҳкам, –
Эканин ўша кун кўрди душман ҳам,
Кўрди найзанинг кучин.
Ер ҳам хансиради кўкрагимиздай,
Аралашиб кетди от, одам бирдай,
Минглаб замбараклар ўкириб шердай
Оларди ёвдан учин...

Қош қорайиб қолди. Биз эса тайёр
Эртадан қаттиқ жанг бошлашга такрор,
Кураш охиригача.
Дўмбиралар бирдан дириллаб қолди;
Душманлар чекиниб, йўлин терс солди,
Санадик, ким бору ва ким йўқолди,
Дўстлардан қолди неча!

Ҳа, бизнинг замонда мардлар бор эди,
Азамат, довюрак, шиддаткор эди:
Сизлар ботир эмассиз.
Уларнинг қисмати бўлмишди ёмон:
Талай эрлар майдон аро берди жон.
Бўлмасайди тақдир амри беомон,
Кетмас эди Москва, эссиз!

А.А.ФЕТдан

* * *

Кўзин ўйнатиб мушукча куйлар,
Бола ҳам мудрар гилам устида.
Ташқарида-чи: бўронлар ўйнар,
Шамол чолади найни тинмасдан...
“Бас, етар бунда сенга аганаиш,
Ўйинчоқларни йигиштиру тур!
Мен билан келиб аввал хайрлаш,
Сўнгра тезда ухлашга югур!”
Бола тез турди, мушук кўз очиб –
Уни кузатар, куйлаб тинмайин.
Деразага қор уюрма сочиб,
Бўрон эшикда чалади найин.

А.Н.МАЙКОВдан

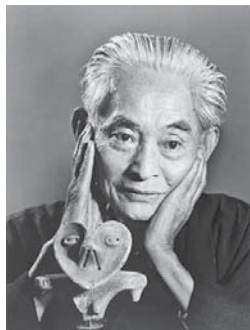
* * *

Оқ денгиздан гизиллаб
Қалдиргоч келди,
Маҳкам ўтириб олиб
Куйлай бошлади:
Февраль оий, ҳар қанча
Жаҳл қилсанг ҳам,
Сен – март оий дўқ билан
Қовоқ солсанг ҳам,
Майлига қор ёгса ҳам ё ёгса ёмғир,
Ҳамма ёқдан кўкламнинг ҳиди келадир.

Ғафур ҒУЛОМ таржималари

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

124

Ясунари КАБАБАТА

Машхур япон ёзувчиси Ясунари Кавабата 1899 йилда Осака яқинида таваллуд топган. Унинг асарлари XX аср япон адабиётининг энг яхши намуналаридан саналади. Ёзувчи япон халқининг ҳаёт тарзи ва анъаналарини акс эттирувчи “Қорли юрт”, “Эски пойтахт”, “Мэйдзин”, “Мингқанот турна”, “Тоғлар фарёди” каби романлар ва кўплаб ҳикоялар ёзган. Унинг ижодий салоҳияти юқори баҳолашиб, 1968 йили адабиёт йўналишида Нобель мукофоти билан тақдирланган. Шунингдек, Кавабатанинг япон адабиётига қўшган ҳиссаси

инобатга олиниб, 1974 йилда унинг номи билан аталувчи адабий мукофоти таъсис этилган.

Я.Кавабата 1972 йилда сирли равишда вафот этади. Ўлимининг сабаби ҳақида ҳозиргача турли тахминлар илғари сурилади: кимдир адиб ўз жонига қасд қилган деса, яна кимлардир қасддан ўлдирилган, деган фикрни илғари суради.

Қуйида асарлари дунёнинг кўпгина тилларига таржима қилинган ёзувчининг ҳикояларидан намуналар ҳавола қилмоқдамиз.

АЁЛ ТУШЛАРИ

Ҳикоя

Кухара ўттиз олти ёшида тўсатдан уйланадиган бўлиб қолди.

Кухара уйланиш деса кўнгли суёт кетадиган бўйдоқлардан эмасди, шунинг учун оила қуришга аҳд қилгач, эл қатори келинникига совчи юборди. Шу жиҳатдан олганда-ку унинг уйланиши гап-сўз қилиб ўтиришга арзимасди. Бироқ ошна-оғайни, таниш-билишлари бундан хабар топгач, лолу ҳайрон бўлиб қолди. Бунга озми-кўпми келиннинг беназир хусну малоҳати ҳам сабаб бўлганди.

Келинни кўриб, оғзи очилиб қолган оғайниларида айримлари, очиғи, эртароқ уйланиб қўйганига афсусланди. Нимасини айтасан, болапақир ичидан пишган экан, дея ич-ичларида унга ҳавас қилишди ва ҳаммаларининг Кухарага муомаласи кескин ўзгарди. Ҳамманинг оғзида дув-дув гап: келин жуда бадавлат экан, энди Кухаранинг ишлари юришиб кетса, ажаб эмас. Баъзилар Кухара хусусий касалхона қуради деса, бошқалари, йўқ, у таълим-тарбия соҳасида астойдил шуғулланмоқчи дея тахмин қилишарди. Нима бўлган тақдирда ҳам, уйланиш шарофати билан Кухаранинг бирдан мўътабар шахсга айлангани ғалати эди.

Тиббиёт билим юртининг тиш касалликлари бўлимини тугатгач, Кухара тиббиёт институтига ассистент бўлиб жойлашганди. Шу тариқа у шифокорлар даврасида таниш-билиш орттирмоқчи, кейин илм

олиб, алоҳида амалиёт билан шуғулланмоқчи эди. Бироқ диссертация ёқлагандан кейин ҳам у тажрибахонада қолди; амалий фаолиятдан ҳам, янги иш бошлаш ниятидан ҳам воз кечиб, кутилмаганда патология бўйича тадқиқот олиб боришга аҳд қилди. Агар буларнинг барига шу чоққача бўйдоқ юргани қўшилса, таниш-билишлари уни нима сабабдан бир қайнови ичидаги одамга чиқариб қўйганларини тушуниш мумкин. Тиббиёт билим юртида орттирган ёр-дўстлари ўзларини хориқулудда истейдодли, истикболи юксак аллома деб сезишди ва одамга ўхшаб тузукроқ муомала қилишни ҳам унутиб юборишди, пировардида аста-секин ундан узоклаша бошладилар.

Нима сабабдан айнан уйлангач кўпчилик эътиборига сазовор бўлганига Кухаранинг ўзи ҳам ажабланарди. Қизиғи шундаки, бир замонлар юз ўгириб кетган эски дўстлари ҳам унга бутунлай бошқача муомала қила бошлашди. У қаллиғи Харуко билан сайр қилиб юрганида ҳатто бегоналар ҳам уларга ҳавас билан қарар, шундай чоқларда Кухара нима учун кутилмаганда бунчалар мўътабар инсонга айланиб қолганидан ҳайрон бўлиб, уларнинг нигоҳида акс этган алланечук эҳтиром туйғуларидан мутаассир бўларди. Уйланиш туфайли ҳаётида ажабтовур, умидбахш ўзгаришлар юз беражагини ҳам билмас эди-ю, аммо Харуко ҳусну малоҳатли бўлибгина қолмай, қадами қутлуғ қиз эканини кўнгли сезарди. Алоҳа у ўзича Харукога ҳеч қачон озор бермаслик керак, деган қарорга келди.

Кухаранинг улфатлари Харукодек гўзал қиз нега шу пайтгача турмушга чиқмаган экан, дея ҳайрон бўлишарди. У кўринишидан йигирмаларга чиққанга ўхшаса-да, ёши йигирма еттини ҳатлаб ўтганди.

– Дунёда ҳалиям бунақа бебаҳо гуллар бор экан-у, билмай юрган эканмиз, биз ҳам бахтимизни синаб кўрсак бўларкан, – дея ич-ичидан ҳавас қилганини яширмоқчи бўлиб, жўралари ҳазил қилишарди. Кухара эса ўзини эшитмаганга олиб, жилмайиб қўярди. Унинг қиёфаси бахт кулиб боқадиган замонлар келишини сабр-тоқат билан кутаётган саодатманд кишини эслатарди. У Харуконинг бунчалар кеч турмушга чиққанининг сабабини ҳеч кимга айтмади.

Ўша кезлари Кухара совчилар билан орасида бўлиб ўтган ғалати бир суҳбатни тез-тез эсларди.

– Уни ўзига айтмай қизкўрарга бир неча бор олиб чиқишган экан, – дея ҳикоя қилиб берган эди совчилардан бири. – Ҳар сафар учрашувга чиққан куёв ёқтириб кетар-у, қиз томон унамас экан.

Ота-онаси Харуконинг эрга тегмаслик қарори қатъийлиги ва усталик билан уюштирилаётган қиз кўришлардан фойда йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, охир-оқибат куёв ахтаришдан воз кечишган ва кейинги ўн йил мобайнида унинг олдида бу мавзуда гапиришни ҳам лозим топишмас эканлар.

– Аммо сизга келганда, жаноб Кухара, кутилмаганда ҳаммаси ўзгариб кетди, – деган эди совчи.

Улар гўё театрда тасодифан учрашиб қолишди, Кухарани қизга институт касалхонасида даволанаётган онасини алоҳида муолажа қилган шифокор сифатида таништиришган эди. Қисқаси, худди илгари бир неча бор ўтказилган қизкўрар бу сафар ҳам бинойидек уюштирилган эди. Лекин бу гал Харуко икки оёғини бир этикка тиқиб олмади, унаштиришларига қаршилиқ билдирмади.

Бамисоли узок давом этган тун охирлаб, тонг отаётгандек, ота-онасининг қувончдан бошлари осмонга етди.

Харуко, Кухарага айтадиган зарур гапларим бор эди, дея совчилардан айттириб юборди.

Гап ўзининг ҳажрида куйиб оламдан ўтган йигит ҳақида экан.

Совчи эшитганларини ҳазил аралаш Кухарага сўзлаб берди:

– Умуман олганда қизнинг ишқида ёна-ёна тоқати тугаган йигит энгилтаклик қилиб ўз бошига етган, шекилли.

Кухара ҳангу манг бўлиб қолди: нахотки шу сабабли Харукодек ҳар жиҳатдан бенуқсон қиз ёшлигини хазон қилган бўлса?

Нафсиламрини айтганда, у қизнинг фидойилигига қойил қолган, айнан шу иқроп унга уйланиш ниятини мустаҳкам ва барқарор қилган эди. Ҳолбуки, унгача Харукога совчи қўйган бошқа йигитлар ҳам қиз ҳақида худди шундай фикрда бўлишган экан.

– Кечирасиз, агар шундай деб ўйласангиз, у ҳолда... – совчи таъзим қилди, – буларнинг ҳаммаси ўтган гаплар. Бунда қизнинг заррача гуноҳи йўқ. У ҳатто сал бўлмаса тарки дунё қилиб, монастирға кетмоқчи бўлган экан...

Шундай бўлса ҳам Кухара ўша йигит ҳақида Харуконинг ўзидан эшитгиси келди. Бир тўхтама келиш учун эмас, йўқ, у ич-ичида аллақачон уйланишга қарор қилиб қўйган, қолаверса, бўлажак рафиқасининг ўтмиши ҳақида сўраш ўзи тенги йигитларга муносиб иш эмаслигини биларди. Шунчаки, бунақанги ажойиб қизни ўзи ҳақида гапириб беришга мажбур қилишини олдиндан кўз олдиға келтириб, ҳузур қила бошлаган эди.

II

Харуконинг ота-онаси тўйгача қизларига Кухара билан учрашиб туришға руҳсат беришди. Аслида айтиш мумкинки, йигирма етти ёшли қизларининг куёв билан учрашиб туришға рози бўлганини кўриб, ота-онанинг шодлиқдан бошлари кўкка етганди.

Зеро улар, худо кўрсатмасин, Кухаранинг совчилари айниб кетса, Харуко бахти очилмай қарикизлигича ўтираверади, деган хавотирда ҳаммасига чидашға тайёр эдилар.

Кухарага келсак, бошиданок қизнинг ифбатли, ҳаёли экани уни мафтун этган ва у анави ғамгин саргузаштни айтиб беришни Харукодан сўрашға сира ботинолмас эди.

– Совчилар шу чокқача нега турмушға чиқишдан бош тортиб келганингиз ҳақида гапириб беришди, – дея гап бошлади бир куни у.

Харуко бош қимирлатди ва худди бу мавзуда гап очилишини анчадан бери кутаётгандек дарҳол жиддийлашди.

Қизнинг руҳсорида шундай ёқимли ифодалар балқидики, Кухара дафъатан тутилиб қолди ва ўзи истамаган ҳолда гапни бутунлай бошқа томонға буриб юборди.

– Шундай экан, нега аҳдингиздан қайтиб мен билан учрашишға рози бўлдингиз?

Бу ножўя савол эди.

– Ўзим ҳам билмайман. Балки шифокор бўлганингиз учундир.

– Шифокор бўлганим учун?!

Харуконинг соддадиллик билан берган жавобини эшитган Кухара довдираб қолди. Дафъатан, балки мени лақиллатаётгандир, деб ўйлайди у.

– Чиндан ҳам шифокорға турмушға чиқсангиз ёмон бўлмайди, – деди бироздан сўнг. – Бир мутахассис сифатида шуни айтишим мумкин, сизнинг эрга тегишдан безиллаганингиз ўта таъсирчанлигингиздан бўлса

керак. Аммо хотиржам бўлинг, булар ўтиб, ҳеч нима кўрмагандек бўлиб кетасиз.

Харуко унинг ҳазилини тушунмади, шекилли, хаёлга толди.

Қухара ташвишга тушди: у восвос ёки савдойи эмасмикин, ишқилиб?!

Ўз жонига қасд қилган йигитнинг тақдири Харуконинг қалбида унутилмас армон бўлиб қолган, дея тахмин қилди Қухара.

Қиз ўша йигит ҳақида бор гапни очиқ-ойдин айтиб бериши учун Қухара бир йўлини қилиши керак эди, ана шунда у қизнинг юрагига бир дунё таскин ва тасалли бахш эта олар ҳамда дардига малҳам топарди.

Қухара, сизга бутунлай ишонаман, кейинчалик ҳам турмушимизга шубҳа-гумонлар раҳна солмаслигини истайман, холос, деб бир неча бор такрорлади.

– Кўнглингизда сизни қийнаётган неки армон бўлса, айтинг, енгил тортасиз, мен сизга ёрдам бераман, – деди у.

– Хўп. – Харуко маъқуллаб бош ирғади. – Ўзим ҳам сизга ҳаммасини айтиб бермоқчи бўлиб юргандим. Кейин нима қилсангиз, ихтиёрингиз...

– Кўркманг, менинг қарорим қатъий. Мен сизга ҳамдарад бўлишни истаяпман, холос.

– Тушуниб турибман, лекин... – Харуко яна ўйга толди, кейин ўзига тикилиб турган Қухарага кўзи тушиб, лоладек қизариб кетди ва бошини қуйи солганча деди:

– Ноз қияпти, деб ўйламанг, мен аввал сиздан ўз ўтмишингиз ҳақида гапириб берсангиз, деб сўрамоқчийдим.

– Мендан?! Аввал?.. – Қухара довдираб қолди.

Харуко бош қимирлатди. Унинг бармоқлари билинар-билинемас титрарди.

– Хўп, нимани айтиб беришим керак?

– Наҳотки ҳаётингизда арзигулик бирон нима юз бермаган бўлса?! – дея ажабланиб сўради Харуко. – Тўғри, тушунаман, сизнинг ҳурматингизга сазовор бўлиш учун аслида аввал мен бошимдан ўтганларни айтиб беришим керак эди. Лекин сиз туриб аввал мен гапириб беришим ғалати туюларкан.

– Менга ишонаверинг, ростдан ҳам гапиришга арзимади, – деди Қухара ва ўша заҳоти Харуко гапларига ишонмаётганини фаҳмлади.

Очиғи, бу иқрори ғалати ва ишониш қийин эканини ўзиям сизди.

– Ишонинг, яширадиган гапим йўқ, – дея такрорлади у ва яна ҳам ноқулайроқ аҳволга тушди.

– Агар сиз истамасангиз, жаноб Қухара, мен ҳам ўзим ҳақимда гапириб беролмайман. Сиз мени жуда ноқулай аҳволга солиб қўйдингиз. Нима десам экан, худди мени хижолат чекишга мажбур қилаётганга ўхшайсиз. – Қухаранинг назарида ногаҳон Харуко қалбининг аллақандай даричалари ўзи учун ёпилгандек бўлди.

Ўша куни уларнинг гаплари ичларида қолиб кетди.

Очиғини айтганда, Харуко ҳақ: тўрт мучаси саломат, бўйдоқ йигитнинг ўттиз олти ёшгача биронта аёлга илакишмаганига ишониш қийин. Харуко шу маънода Қухарани кечирешга ҳам тайёр эди. Чунки унинг ҳам ҳаётида ўзини деб жонига қасд қилган йигит бўлган-ку! Эҳтимол, шунча пайт уйланмай юрган Қухаранинг қалбида ҳам қандайдир битмас жароҳати бордир? Модомики бир ёстикқа бош қўйишар экан, буларни яширишдан нима фойда?! Харуко ўзича шундай деб ўйлар эди.

Балки у бир-бирига тасалли бера оладиган, бир-бирини кечирадиган муштарак тақдирларнинг қовушиши учунгина эрга тегишга рози бўлгандир?!

“Харуко ҳаммасини айтиб беради, мен эса унга ҳеч нима айтмайман”, дея хаёл қилган Кухара чакки ўйлаган эди.

Кухарани беғубор, покдоман йигитлардан деб бўлмасди, аммо модомики гап оила қуриш ҳақида экан, у ишонч билан ташлаб кетиб, сўнг қийналган ёки пушаймон бўлган биронта аёлни учратмаганман, дея бемалол айтиши мумкин эди.

Бунинг сабаби табиатан аёлларни ёқтирмаслиги ва уларга ишонмаслиги эмасди. Балки шу чокқача кўнгли сув ичадиган қизни учратмаган эди.

Вақти-соатида уйланмагач, оила қуришдан, умуман аёл зотидан совуб кетгандир?! Юракда бу нарсаларнинг ўрни келмагандир? Эҳтимол, шу сабабли у сўққабош юришни афзал кўриб, охир-оқибат илмга берилгандир? Балки мана шу феълени яхши билган таниш-билишларига унинг уйланиши фавқулдда ҳодиса бўлиб кўрингандир?!

Бўйдоқлигида Кухара эмин-эркин юрарди. Илгари аёллардан омади чопмаган бўлса, энди, Харукони учратгач, унга бахт кулиб боққан эди. Шунга қарамай, Харуконинг илтимоси уни эсанкиратиб кўйди ва шу боис у ўз ўтмиши ҳақида ўйлаб кўришга қарор қилди.

Тўғриси, кўнглида яширадиган сир-асрори йўқлигидан у ўзича ғурурланиб ҳам кўйди. Лекин, ажабо, шундай экан, нега қизга буни очик айтишга ботинолмади? “Демак, мен софдил, самимий инсон эмас эканман”, деган андишада дилига ғашлик чўкди.

Балки у ёмон яшагандир? Ундай бўлса, Харуко ишонмай тўғри қилган бўлиб чиқади. Кухара шунга кўнглидан ўтказиб, ўзича кулиб кўйди.

Шунга ҳам ота гўри қозихонами? Харуко биринчи бўлиб ўтмишдаги гуноҳларини бўйнига олишни шарт қилиб кўйган экан, Кухара ҳам иложи борица ишонарли бир ишқ можаросини ўйлаб топишга аҳд қилди.

III

У ўзи таниган барча аёлларни – ёшлигидаги дўстларидан тортиб то ҳамширалару касалхонада ўзи даволаган бемор хотинларгача бирма-бир хотиридан ўтказиб, Харукога айтиб бериш учун фавқулдда ишқий саргузашт ўйлаб топишга киришди.

Бу жуда бачкана ва куракда турмайдиган бир машғулот эди. У ўша аёллар билан қаллиғи Харукони хаёлан таққослаб кўрар, уларнинг ҳаммаси файзсиз-фариштасиз туюларди. Лекин барибир Харуконинг кулфи дилини очадиган бир жўяли воқеа ўйлаб тополмади.

Харуконинг ўз жонига қасд қилган йигит ҳақидаги ҳикояси эса – қиз ҳаммасини Кухарага айтиб берди – ҳар ҳолда одатий, ҳатто айтишга арзимас воқеа экан.

Ўша йигит Харукодан икки ёш катта бўлиб, унинг тоғаваччаси экан, Харуко билан йигит ёшлиқдан бирга ўсишган экан. Кейинчалик йигитнинг отасини Токиодан анча олисдаги қишлоққа ишлагани юборишгач, ёшлар хат ёзиб туришган экан. Таътил пайтларида йигит билан Харуко ёзда чўмилгани денгизга боришар, қишда эса чанғи учгани тоққа чиқишар, бирга бўлишган чоғларида ўзларини ниҳоятда бахтиёр сезишар экан. Ўрта мактабни тугатиш арафасида йигитнинг мактублари тобора ишқийна тус ола борибди. Сўнгра, у коллежга ўқишга киргач, Токиога кўчиб келиб, Харуколарникида яшай бошлабди.

Улар ҳар қуни кўришиб туришар экан. Кўп ўтмай йигит унга муҳаббат изҳор этган. Харуко қариндошлигини рўқач қилиб, рад жавобини берган. Ўша йили қишда йигит чанғи учгани бир ўзи тоққа жўнаган ва бўрон

пайтида тоғдан йиқилган. Унинг жонини сақлаб қолишибди.

Бироқ кўкрак қафаси лат егани учун узок вақт касалхонада ётибди.

Кўп ўтмай йигит Харукога видолашув мактубини ёзиб, ўзини-ўзи ўлдирган экан. Ўша мактубнинг айрим лавҳалари ўз вақтида рўзномада ҳам эълон қилинган экан. Агар у касалхонада қазо қилганда бу ҳақда овоза қилишмас экан, бироқ йигит ўзини денгизга ташлаган, касалхона маъмурияти жавобгарликдан қочиш ниятида унинг ўлими олдидан ёзган мактубини таҳририятга юборган. Шу тариқа йигит гўё ишқ дардига чидаёлмай ўзини-ўзи ўлдирди, деган гап тарқалган.

– Ўша пайтда неча ёшга чиққан эдингиз, Харуко? – деб сўради Кухара қизнинг ҳикоясини тинглаб бўлгач.

Бу севги достони шунчалар жўн ва оддий эдики, аввалига унинг ишонгиси ҳам келмади. Бунга ўхшаган воқеалар ҳақида рўзномада бир неча бор ўқиган эди.

Аммо ҳар қандай ишқий саргузашт ҳам ўзгалар тилидан эшитганда озми-кўпми бачкана бўлиб туюлса, ажаб эмас.

Зеро, хуноби ошаётган Кухара назарида Харуконинг эрга тегишдан қатъий бош тортишларига фақатгина кутилмаган, фожиавий ҳодиса сабаб бўлиши мумкиндек эди.

Қиз боланинг қалбини вайрон қилишга бир неча сатр ҳам кифоя.

Лоп этиб аланга олган фидойи муҳаббатдан фарқли ўларок тоғаваччаси билан ўрталаридаги муносабат Харуконинг қалбида гўзал хотира сифатидагина қолган ва бу узок вақтдан буён унинг хаёлини тарк этмай келаётган эди.

– Харуко, ўша йигитда кўнглингиз борми? – дея сўради Кухара.

Харуко бош қимирлатди.

– Ҳозир ўйласам, яхши кўрган эканман... Аммо у пайтларда жуда ёш эдик.

– Ўша ҳалокатдан кейин ота-оналарингиз юзқўрмас бўлиб кетишмадимми?

– Тоғам билан келинойим мени бирон нимада айблайдиган одамлар эмас.

– Шунинг учун унга садоқатли бўлиб қолмоқчи бўлганмисиз?

– Садоқатли дейсизми?.. Эҳтимол...

Аммо Харуко очиқ айтиши мумкин бўлган гапларнинг ҳаммаси шулардангина иборат эмасди.

Тоғаваччаси ўз жонига қасд қилганда Харуко ўн тўққиз ёшда эди, орадан икки йил ўтгач, уйларига совчи келди. Харуко розилик билдирди, бироқ тўй тадориғини келишиб олишгандан кейин, икки кун ўтар-ўтмас бўлғуси куёвнинг ота-онаси ўзини ўлдирган йигит ҳақида хабар топди-ю, тўй бузилди.

Бу воқеа Харукога тоғаваччасининг ўлиmidан ҳам ёмонроқ таъсир қилди: у куёв Катакирини астойдил севиб қолганга ўхшарди.

Харуко пешонамга эр ёзилмаган экан, дея ўшандаёқ бор умидини узган эди.

Тўғрисини айтганда Харуконинг биринчи муҳаббати тоғаваччаси эмас, Катакири эди. Катакирига бўлган мана шу муҳаббати кейинчалик ҳалок бўлган қариндошининг хотираси билан қоришиб кетган эди.

Харуко кейинги унаштиришлар ҳам худди шундай тугайди, дея қўрқарди. Тўғри, ўша пайтда у Катакирига турмушга чиқишига ишончини бутунлай йўқотган эди, куёвнинг ота-онаси тўйни бузишгандан кейин ҳам улар пинҳона – атиги бир марта учрашган, Катакири ота-онасини кўндиришга ваъда берган эди.

Харуко Катакири билан боғлиқ воқеаларни Кухарадан яширмоқчи эмасди, фақат Кухара ўтмиши ҳақида яна бирон нима сўраб қолсагина, айтиб бермоқчи эди.

Бироқ, сиёқига қараганда, тоғаваччаси ҳақида айтиб берганларидан Кухара қаноат ҳосил қилган ва бошқаси қизиқтирмаётганга ўхшарди, шунинг учун Харуко Катакирини эслашни лозим кўрмади.

Дарҳақиқат, Катакири ҳақида гапириш унинг учун ҳам оғир, ҳам аламли эди: Кухара Харукога совчи қўйганда Катакири аллақачон оила қурган ва бундан хабар топган Харуко ўзини таҳкирлангандек сезарди.

IV

Кухара билан Харуко турмуш қуришди. Тўй сафарининг иккинчи куни мусофирхонага жойлашганларида Харуконинг тушига ўз жонига қасд қилган тоғаваччаси кирди.

Уларнинг қишлоқдаги уйидами ёки ўзларининг уйидами – Харуко аниқ билолмади. У хонага кирганда тоғаваччаси эшикка орқа қилиб ўтирарди. Кутилмаганда ўгирилиб қаради-ю, Харуко қотиб қолди. У дафъатан яланғоч эканини сезиб қолганди... Харуко ўзининг овозидан чўчиб уйғониб кетди.

Унинг юзи номусдан ловуллаб ёнарди.

Харуко титраб-қақшаб Кухаранинг тунги кимоноси енгидан ушлаб олди.

Тушида мархум тоғаваччасини кўргани ҳақидаги хаёлдан даҳшатга тушди.

– Мени кечир... – дея шивирлади у ва бутун вужуди титраб, эрининг пинжиги суқилди.

Ўша кечаси Харуко эрга тегиб, мархум тоғаваччасининг руҳига хиёнат қилгандек узоқ ўйга толди. Бундан ташқари, назарида, кўрган туши жуда-жуда беҳосият эди.

Бироқ вақт ўтиб элас-элас ёдида қолган тоғаваччаси билан Катакирининг қиёфалари бора-бора унутилиб кетди. Харуконинг қалбида куртак ёзган муҳаббат гуллари кечикиб бўлса ҳам барқ уриб очилди ва бу гулларнинг таровати энди Кухарага тегишли эди.

– Бизга ўхшаб вақти-соатини сабр-тоқат билан кутиб турмуш қурганларни худонинг ўзи қўллади, – дер эди баъзан Кухара.

Шундай лаҳзаларда Харуко ўтмишни эсламасликка ҳаракат қиларди.

Харуко гул-гул очилиб, Кухаранинг орзу-ҳавасларини тинглар ва оиласига бахт тилагани-тилаган эди.

Кунларнинг бирида Кухара беғараз оҳангда сўраб қолди:

– Тоғаваччанг ўлими олдидан ёзган мактубининг баъзи ерлари жуда ғалати-я, аҳамият бердингми?

– Бўлиши мумкин, сиз бекорга гапирмайсиз, – деди Харуко хотиржам.

– Ростдан-да. Гап шундаки, у ётган касалхонада бир ўртоғимнинг таниши ишлайди. Мен тоғаваччангнинг ўлими сабабларини суриштирдим. Маълум бўлишича, унинг асаблари тамом ишдан чиқиб, қандайдир восвос, телбанамо бўлиб қолган экан. Мен унинг касаллик варақасини ҳам кўрдим. Шулардан келиб чиқиб айтишим мумкинки, у сен туфайли ўзини ўзи ўлдирмаган. У шунчаки соғайишига кўзи етмаган – унинг ўпкаси тамом бўлган экан. Ўлганнинг устига тепган дегандек, руҳий хасталикка ҳам чалинган, буни кўтаролмаган. Иродаси шунақа бўш экан. Унинг ўлимида сенинг мутлақо айбинг йўқ.

– Буларни қачон билад қолдингиз?

– Анча бўлди.

– Ярамас, нега шу чоққача индамай келдингиз? – деди Харуко гинахонлик билан. Кўнглидан эса, буни илгарироқ билганимда, балки Катакири билан тўйимиз бузилмасмиди, деган ўй кечди.

Бу фикр Харукога шунчалик таъсир қилдики, бояқиш довираб қолганини яшириш учун синиққинаб кулимсиради.

– Лекин шуни эсдан чиқармаслик керак, ўша телбанинг шарофати билан биз турмуш қурдик, – деди фаросатсизларча Кухара.

– Шуни айтинг-а!

– Сен бўлсанг, Харуко, ўзингни-ўзинг қийнаб юрибсан. Бир гап айтмайми, бунинг учун сендан янаям хурсандман.

Ўшандан буён Харуко жувонмарг бўлган тоғаваччасини тез-тез эслайдиган одат чиқарди. Шундай дамларда кўз олдига ёз фаслидаги мовий денгиз ҳамда қор босган тоғлар келарди.

Лекин афсуслар бўлсинким, унга ато этилган неъмат – ўзгаларга бахт келтириш иқтидори сусайиб борарди.

КЎЗГУДАГИ ОЙ АКСИ

Кунлардан бир кун Кёконинг хаёлига кафтдеккина полизни кўзгу орқали касалманд эрига кўрсатиш фикри келди. Эри анчадан буён иккинчи қаватдаги пешайвонда кўрпа-ёстик қилиб ётар, афтидан, унинг қалбида ҳаётга нисбатан янги ҳавас туйғусини фақат шу мўъжазгина кўзгу қайтадан уйғотиши мумкиндай туюлар эди.

Дарвоқе, Кёко бу кўзгуни тут ёғочидан ясалган бежиримгина пардоз жавони билан бирга тўйдан сўнг эрининг хонадонига олиб келган. Унинг дастаси ҳам, гардиши ҳам тут ёғочидан ишланган. Келинлик даврида оройиш бергани ва энсасига турмакланган сочини кузатиш учун кўзгуни баланд кўтариб қараган чоғлар кимоносининг кенг, хилпираган енги сирғалиб, қўли тирсагига қадар очилиб қолганида, хўп уялганлари ҳамон ёдида.

Айниқса, ювиниб чиққач, эри: “Ўҳ, бирам ношуд аёлсанки, беракол, мен ушлаб тураман”, дея қўярда-қўймай кўзгуни қўлига олиб, Кёконинг бўйин ва энсасига дам ўнг, дам чап томонидан тўғрилаб турарди. Баъзан бу машғулот эрига ҳузур бағишлаётгандек туюларди. Ким билсин, балки ҳар сафар кўзгуга қараб, у ўзи учун бирон янги нарса кашф қилар? Сирасини айтганда, Кёко ҳечам ношуд аёл эмасди, эри орқасидан разм солиб турган чоғида, нима қиларини билмай, эсанкираб қоларди, холос.

Ўшандан буён кўп вақт ҳам ўтмади. Чунки бу орада ҳатто жавон тортмасида ётган кўзгу дастасининг ранги ҳам ўзгармаганди. Лекин бу орада талайгина воқеалар юз берди: уруш, сафарбарлик, эрининг касалга чалиниши... Эрига полизни кўрсатишга қарор қилган куни Кёко қараса, кўзгу анча хира тортибди, чанг қоплаган тутқичи уринибди. Бироқ ундан бемалол фойдаланиш мумкин эди, шунинг учун Кёко бу майда икир-чикирларга аҳамият бермади. Энди бемор кўзгуни доимо бош томонида сақларди, бекорчи ҳамда бетоб одамларга хос саботу бардошнинг кучлилиги боис кўзгуни тинимсиз артавериб, оқибат ойнасини ҳам, гардишини ҳам ярқиратиб қўйди. Кёко, кўпинча, зиғирча заруратсиз эрининг топ-тоза кўзгуни куҳ-куҳлаб дамба-дам артаётганининг гувоҳи бўларди. Шунданми, бир эмас, бир неча марта гардишнинг кўз илғамас, митти ёриқларига, эҳтимол, сил инслари ўрнашиб қолаётгандир, деган

хаёлга борган. Гоҳо у бемор сочларига камелия гулининг хушбўй мойидан озгина суртиб кўяр, сўнг нозик бармоқларида қолган мой юкини гардишга суртиб ишқар эди. Шу туфайли, пардоз жавони анчайин хира тортиб, искирти чиқиб кетгани ҳолда, кўзгу гардиши ҳаммавақт жило берилгандек йилтирар эди.

Эри шу ётганча қайтиб турмади, қишга бориб узилди. Кёко иккинчи марта эрга тегиб, жавонни ўзи билан бирга олиб кетди. Тобутга қўйилган кўзгу эса жасад билан қўшилиб ёнди. У гардиши камакура усулида ўйиб ишланган янги ойна сотиб олди. Кейинги эри бу ходисалар ҳақида ҳеч нима билмасди.

Кўз очиб кўрган эри қазо қилгач, дарҳол унинг қўлларини чалиштириб тобутга ётқизганларида, бояқиш Кёко кўзгуни қаерга қўйишини билолмай гарангсиб қолди. У кўзгуни эрининг қўлларига тутқазиб қўйиш ниятида эди. Кёко негадир бир оз каловланди, кўзгуни эрининг юрагига яқинроқ жойламоқчи бўлди, аммо ўша заҳоти бу ғалати фикридан қайтди ва: “Сенинг хаста кўксингга бу оғирлик қилади”, дея шивирлади-да, кўзгуни майитнинг қорни устига суриб қўйди. “Эрим тириклигида шу кўзгуни жуда қадрлардик”, деб ўйлаган Кёко ҳозир, шунинг учун аввал беихтиёр юрагига яқин ерга қўйгандирман, дея кўнглидан кечирди. Кёко эрининг қариндош-уруғлари тобутдаги кўзгуни пайқаб қолишини сираям истамасди. Шунинг учунми, уни оқ хризантеманинг гуляпроқларига кўмиб юборди. Жасадни ёқиш маросими тугагач, суякларни йиғиштираётганларида, кимдир кул орасида чамбараги эриб, юзини қора курум босган қийшиқ кўзгуни топиб олди-ю, ҳаяжондан ўзини босолмай:

– Бу шиша қай гўрдан келиб қопти?! – дея қичқирди.

Зотан Кёко тобутга бир эмас, иккита кўзгу солиб қўйганди. Кўзгуларнинг иккинчисини қимматбаҳо сафар андозлари дастасидан ажратиб олганди. Бу тухумсимон шаклдаги кафтдек кўзгуга иккала томондан қараш мумкин эди. Дарвоқе, агар уруш халал бермаганида, у анжомларни ўзи билан бирга тўй сафарига ола кетмоқни орзу қилганди: бахтга қарши унинг орзуси армонга айланиб қолди. Биринчи эри билан кечирган қисқа ҳаётида Кёко, лоақал бир маротаба бўлсин, булардан фойдаланмабди.

Кейинги эри билан эса Кёко никоҳ сафарига ҳам чиқди. Қараса, эски пардоз буюмларининг ғилофини моғор босибди, у ҳеч иккиланмай янгисини сотиб олди. Буларнинг орасида кўзгу ҳам бор эди.

Йўлга чиқишгач, биринчи кунидек эри Кёконинг билагидан ушлади-да, кўзларига тикилиб туриб:

– Жонгинам, сен ҳали гўдак экансан-ку, – деди.

Унинг сўзлари замирида мазох ёки масҳара эмас, аксинча, кутилмаган, чуқур ҳис қилинган севинчи оҳанглари мавжуд эди. Эрга ёш қизалоқлардек кўриниш яхшими, ёмонми – Кёко билолмади, бироқ айтилган шу икки оғиз сўз кўксига наштардек санчилди. Унинг кўзларидан шашқатор ёш оқди ва қаттол бир ҳасратдан бағри хун бўлди. Балки, унинг бу қилиғини эри кўриб, чинданам ёш бола экан-ку, дея кўнглидан кечиргандир?!

Кёко ўз қадрига йиғлаяптими ёки дунёдан бевақт кўз юмган эрига аза тутибми – дафъатан англаёлмади. Чунки, бу аёл ўзини усиз ҳеч тасаввур қилолмасди. Бироқ бу кейинги эрининг кўнглига келиши мумкинлигини фаҳмлаб, Кёко бирор жўяли жавоб қайтаришни лозим топди.

– Нималар деяпсиз ўзи, ахир қандай қилиб ёш қизларга ўхшашим мумкин?

У шундай дейишга деди-ю, ўзининг ношудлигидан уялиб кетди. Эри буни сезмади, у кўринишидан анча мамнун эди.

– Ҳа-да, сен ҳали фарзанд ҳам кўрмагансан-ку?!

Унинг ўйламай айтган гаплари баробарида яна бояги алам ханжари юрагига санчилиб, Кёконинг кўксига кучли оғриқ турди. Аввалги эрига мутлақо ўхшамаган соғлом, бақувват эркак ёнида ўзини айна чоқда жуда-жуда ночор, муте ва ҳатто бир қадар хўрланган ҳис қилди. У дафъатан эътироз билдирмоқчи бўлиб лаб жуфтлади. Аммо оғзидан бутунлай бошқа, ўзи кутмаган гап чиқди:

– Шундай бўлса ҳам, мен барибир ўзимни ҳамма вақт бола боққан аёлдек... ҳис қилганман.

Узоқ вақт кўрпа-тўшак қилиб ётган эри ўлимидан кейин Кёкога боладек туюлаётган эди.

Бироқ Кёко бир нарсанинг тагига етолмасди: ўлим ҳақ эканини била туриб, ўз ҳиссиётини кишанлайверишдан нима маъно бор?

– Биласанми, мен Марини фақат поездда кўрганман, холос. Менимча, жуда гўзал шахарча бўлса керак, – дея эри Кёконинг она шахри ҳақида гап бошлаб қолди ва уни яна оҳиста кучоқлади. – Атрофи гир айлана ўрмон экан. Сен у ерда кўп яшабмидинг?

– Мактабни тугатгунимча яшаганман, кейин Сандзёдаги аслаҳа заводига ишга киргандим.

– Сандзё дейсанми? Биламан, бир пайтлар Сандзё кизлари жуда сулув бўлади, деб айтишарди. Демак, Кёко, бу гап сенга ҳам тааллуқли-да.

– Йўғ-э, нималар деяпсиз? – Кёко беихтиёр ёқасини ушлади.

– Чиройли қўлларинг билан келишган оёқларингга қараб, баданинг ҳам гўзал бўлса керак, деб ўйлагандим.

– Йўқ, йўқ, – Кёко кизаринди, кўйлаги ёқасини тутамлаб турган қўллари ўзига халақит бераётгандек туюлди.

– Биласанми, агар аввалги эрингдан боланг бўлганида ҳам, барибир сенга уйланардим. Болангга оталик қилардим, уни ўз зурриётимдек кўрардим. Агар у киз бўлса, нур устига нур эди, – дея Кёконинг қулоғига шивирлар эди. Афтидан, у ўзининг ўғли борлиги учун шундай деяётганга ўхшарди. Аммо ўз туйғуларини бу тахлит ифода қилиши Кёкони таажжублантирди. Балким яна ўн кун давомида уйда ёлғиз қоладиган ўғли ҳақида қайғураётгани учун шундай деяётгандир, яна ким билсин?!

Эрининг сафар анжомлари ажойиб, қимматбаҳо теридан ишланган ғилофда сақланарди. Саёҳатга кўп чиққаниданми ёки тез-тез тозалаб-артилаверганиданми, хуллас, ғилоф ялтираб кетганди. Буни пайқаган заҳоти Кёконинг хаёлига ўзлари бирор марта фойдаланмаганликлари туфайли моғор босган пардоз буюмлари келди. Дарвоқе, фақатгина кўзгу марҳум эрига аскотувди, у ўшаниям нариги дунёга ўзи билан бирга олиб кетди. Ўша оловда эриёзган ойна парчалари бир жуфт кўзгу экани Кёкодан бошқа ҳеч кимсанинг хаёлига келмади. Рост, Кёко бу ҳақда чурқ этмади ва бу ғалати куйинди кўзгу эканлигини бирор кимса билмади, ёпиқлик қозон ёпиқлигича қолаверди.

Кёконинг кўнглида эса гўё бу кўзгу билан бирга уларда акс этган мафтункор ҳаёт манзаралари – ўзга бир олам ҳам исзис йўқолиб кетгандек ғалати бир ҳиссиёт уйғонди. Буюмдан айрилиш унинг учун бевақт вафот этган эридан жудо бўлиш сингари оғир эди. Эрига полизни кўрсатишга аҳд қилгач, унга пардоз жавонидаги кўзгуни келтириб берганди. Гарчи у кўзгуни кўпинча ёнида сақлаган бўлса-да, бошқа пайтлари – Кёко полизда ишлаётганда, уни кўзгуда кўраман, дея кўтаравериб қўли толиқиб қоларди. Шунинг учун ўқтин-ўқтин унинг елкаси билан қўлини уқалаб қўйишга тўғри келарди. Охири Кёко эрига жажжигина, енгил бир кўзгу

сотиб олди. Умрининг сўнгги дамларига қадар эри кўзгуда нимаики акс этса, ўша бир парча дунёга боғланиб, қаноат қилиб, ўшандан баҳраманд бўлди. Кўзгудаги бир парча олам Кёконинг полизидангина иборат эмасди, унда осмон, қор, ёмғир, олисдаги тоғлар, яқингинадаги ўрмон ҳамда ой, далаларда қулф уриб очилган гуллар, кўкда қанот қоққан қушлар ҳам бор эди. Кўзгудаги йўлдан одамлар қатнарди. Мўъжазгина боғда эса болалар ўйнардди. Баъзан Кёконинг ўзи ҳам кўзгуда акс этган оламнинг бепоемлиги ва беҳад гўзаллигига қойил қоларди. Ҳолбуки, кўзгулар жудаям оддий буюмлар эди: бири упа-элик сургандагина асқотадиган матоҳ, икинчиси эса – фақат юзи ва сочларига оройиш бериш учун ярайдиган нарса эди. Бироқ, ажабо, улар беморга навқирон олам, бекаму кўст ҳаёт сингари таъсир этарди. Кўпинча Кёко эри билан бирга кўзгуда акс этган дунё ҳақида узоқ-узоқ суҳбат қуриб ўтирарди. Бора-бора ҳақиқий, ўзи кўриб, ҳис қилиб юрган ҳаёт билан кўзгудаги ҳаёт орасидаги тафовутни ажратолмайдиган ҳолатга тушди. Энди унинг учун бир-бирига мутлақо ўхшамаган иккита олам мавжуд эди. Зотан у, кўзгудаги ҳаётни кашф этгач, эҳтимол ҳақиқий ҳаёт шудир, деган тўхтамга келди.

– Қара, кўзгуда осмон кумушдек жилоланаяпти. Бу балким, сен... кўзгуни тозалаб артганингадир-а?

Бемор қандай ётган бўлса ўшандай ётаверди, қимир этмади. Бошини хиёл буриб, осмоннинг бир парчасини кўролди, холос.

– Биласанми, осмоннинг ранги одамнинг ва айтайлик, кучукнинг ёки чумчукнинг кўзига турлича кўринади. Қизиқ, унинг ҳақиқий рангини кўриш кимга насиб этаркан-а?

– Кўзгуда эса... бутунлай ўзга... Бу... – Кёко “муҳаббатимиз кашф этаётган осмон” демоқчи эди-ю, дафъатан айтолмади. Кўзгудаги дарахт япроқлари ҳақиқийсидан кўра яшилроқ, нилуфарларнинг ранги боғда очилганларига қараганда янаям покизароқ ва тиникроқ кўринарди.

– Буни қара, Кёко, бармоғингнинг изи тушиб қолибди, – эри унга кўзгунинг бир четини кўрсатди. Кёко, вой, эсизгина, деб кўзгуни кўлига олди-да, бармоқ изларини яхшилаб артди.

– Кўявер, керакмас, эсингдами, биринчи марта полизни кўрсатган пайтингда ҳам бармоқларингнинг изи қолувди.

– Мен бунга эътибор қилмабман.

– Сен чинданам пайқамовдинг, лекин биласанми, мен мана шу ой туфайли сенинг бармоқларингдаги ҳар бир чизиқни эслаб қолганман. Менимча, бундай машғулот – аёлининг бармоқ изларини синчиклаб ўрганиш билан фақат узоқ вақт кўрпа-ёстик қилиб ётган одамларгина шуғулланса керак.

Дарҳақиқат, улар турмуш қурганларидан бери эри ёстикдан бош кўтармаган эди. У фронтга ҳам бормади. Уруш тамом бўлишига озгина қолганида уни ишчилар батальонига олиб кетишди. Ўшанда у атиги бир неча муддат аэродромда хандақ қазиб, касали ҳуруж қилгач, уйга қайтиб келганди.

Эрининг касали зўрайиб, ўша маҳалда тоғ ёнбағридаги қишлоққа кўчиб боришди. Илгари бу ерда – улар кўчиб келган уйда – эвакуация қилинган бир оила яшаб, уруш тугагач, Токиога қайтиб кетган эди. Улардан ўт-ўлан босиб ётган қаровсиз бир парча ер – мана шу полиз қолганди, холос.

Гарчи бу қишлоқда истаганча мева-чева сотиб олиш мумкин бўлса-да, Кёко қаровсиз полизга экин экди. Дарвоқе, экиб тикишни, ўз қўли билан ҳосилни йиғиб олишни Кёко жуда яхши кўрар, бир чеккаси полизда эрига кўз-қулоқ бўлиб ўз иши билан шуғулланавериши мумкин эди,

булар бир-бирига сира халал етказмас, аксинча, у ёлғиз қолгач бирмунча вақт умидбахш ва гўзал орзуларга берилиб, эркин нафас олиши учун имконият туғилар эди. Бир ҳисобда боғда ишлаш жараёнидагина у эрига меҳру муҳаббати ҳақида узоқ хаёл сура олар, бинобарин уззукун хаста эр ташвишларидан ортмаган Кёко факат мана шу боғда ўзлигига қайтар: илгариги гўзаллик ва ҳаётга ташна қалбини мана шу ерда топгандек туюлар ҳамда унутилаёзган туйғуларини ҳис қилиш орқали жисму жони турмуш ташвишларидан фориг бўлиб, ором олар эди.

Улар бу уйчага сунбуланинг ўрталарида кўчиб киришди. Кўп ўтмай, шаҳарликлар ўз уйларига қайтиб кетишгач, дилгир, салқин ва серёмғир куз кунлари бошланди. Худди ана шундай бир айёмда, оқшом чоғида жажжигина қушчанинг тиниқ овози янгради, булутлар тарқаб, осмоннинг сержилва жамоли юз очди, қуёшнинг порлоқ нурлари боғни ёритди, ям-яшил майсалар ял-ял ёнди. Кёко чўққиларни қоплаб ётган уқпар қор уюмларидан аксланиб қайтаётган майин, пуштиранг ёғдуга махлиё туриб қолди. Шу чок тепадан эрининг дардчил овози келди-ю, ҳовлиққанидан лой теккан кўлларини ҳам ювмай унинг ёнига югурди. Бемор оғир-оғир нафас оларди.

– Чақирганимни эшитмадингми?

– Кечиринг, эшитмай қолибман.

– Полизда шунча ишлаганинг етар энди, қараб тур. Яна беш кун шундай бақирсам борми, адои тамом бўламан. Кёко, шуюм ишми, қаердалигингням, нима қилаётганингням кўролмаямман.

– Мен ҳозир доим боғдаман. Полиздаги ишлар тугаб қолган.

Эрининг кўнгли жойига тушди.

– Читтакнинг қандай сайраганини эшитдингми? – деб сўради.

Афтидан эри Кёкони шуни сўраш учунгина чақирганди. У ҳали гапни тугатмаёқ хув пастликдан, қирмизи шафақ яллиғида қорайиб бораётган дарахтзор томондан яна читтак овози келди. Қушчанинг кумуш жарангидек сайроғи негадир Кёконинг хотирига михланиб қолди.

– Келинг, яхшиси, бирорта жиринглайдиган буюм сотиб оламиз. Кўнғироқчами ёки бошқа бирор нарсами... яхшиси бош томонингизга бирор нарса кўйиб кўяй, керак бўлиб қолсам, шуни пастга ташлайсиз.

– Жуда қизиқ гапларни гапирасан-да. Бўпти пиёлани отаман...

Хуллас, Кёко полизда ишлайверди. Полизни кўзгу орқали кўрсатиш фикри унинг хаёлига қаҳратон қиш ўтиб, энди-энди баҳорий майсалар ниш ура бошлаган чокда келган эди.

Тиниқ, навқирон баргчаларнинг секин-аста жонланаётганини кўзгуда кўрган бемор юрагида ҳаётга нисбатан янги шавқ уйғониб борарди. Баъзан Кёко полизда юриб баргларга ширадек ёпишган ҳашаротларни териб олар ва митти қурт-кумурскалар кўзгуда кўринмаса керак, деган андишада уларни ушлаб, эрининг олдига олиб чиқарди. Бир сафар, у ер ағдараётган пайтда, эри: “Биласанми, ёмғир чувалчанглари ойнада ҳам кўринаркан”, деди.

Гоҳо-гоҳо шомга яқин, полизда ишлаб юрганида, туйкусдан Кёконинг дили ёришиб, иккинчи қаватга тикилиб қолар, эри эса унинг мана шу ҳолатини кўзгуда илиб олиб, ойнага тушириб, узоқ томоша қиларди.

Кёко эри унинг ҳар битта ҳаракатини кузатаётганини билар ва бу ҳақда баъзан ўйлаб, баъзан ўйламай ишлайверарди. Келинлигининг дастлабки кунлари ўзига оройиш бераман деб, қўли тирсагига қадар очилиб кетиб, уялганидан сўнг қанча сувлар оқиб ўтгани ва бу орада жуда кўп нарсалар ўзгарганлиги ҳақида ўйлашнинг ўзиёқ Кёко қалбига битмас-туганмас

шодлик бахш этарди. Гарчи Кёко ўзининг юриш-туришига эътибор берувчилар тоифасидан бўлса ҳам, уруш йиллари пардоз-андоз қилишга қўли тегмаганди. Уруш тугади ҳамки эри дардга чалиниб қолди, кейин эса мотамсаролик... Фақат қайта турмушга чиққандан сўнггина у ўзига оро бера бошлади. Кёко келишган, барно аёл эканини яхши биларди. Шунинг учунми, никоҳ кечаси иккинчи эри: “Қоматинг гўзал экан”, деганида, у ич-ичидан мамнун бўлган эди.

Эндиликда Кёко чўмилиб чиққач, ойнадаги яланғоч баданига қарашдан истиҳола қилмасди. У чинданам гўзал аёл эди. Хонадаги тошойнадан ўзига сулув аёл паришон нигоҳ ташлаб турарди. Устига-устак, биринчи эридан кўзгу туфайли гўзалликка нисбатан алоҳида муносабатда бўлиш одати юққан эди. Аммо уни ўша, кўзгудаги гўзалликка ишонмайди, деб бўлмасди. Билъакс, ўз бадани билан кўзгудаги акси орасида хира осмон билан кумуш осмон орасичалик чуқур тафовут борлиги сезилмас эди. Ким билсин, бунинг сабаби орадаги масофанинг фарқига боғлиқдир?! Балки бемор эрининг ҳаяжони ва соғинчи кўзгуга муҳрланиб қолгандир?! Во ажабо: пешайвондан қараб ётганида, унга полизда ишлаётган Кёко қанчалар гўзал кўринганикин?! Кёко бу хусусда ҳозир ҳам, илгари ҳам бирон бир тасаввурга эга эмасди.

Эри то сўнгги нафасигача қўлидан қўймаган кўзгуда Кёконинг қиёфаси мангу аксланиб қолган эди. Унда хатарубус дарахтининг мовий гулларини оппоқ нилуфарлар жилваланар, далада қишлоқ болалари қувнаб ўйнашар, аста кўтарилиб келаётган куёшнинг олтин нурларида тоғ чўққиларидаги қорлар ярқирар, у мана шу олам – эри билан ўзи кашф қилган ажойиб, гўзал ҳаётни эслаб хўрсинар, уни муттасил қўмсар эди. Бироқ ўзининг бу туйғуларини ошқор этмас, янги эридан пинҳон тутар, назарида кўзгудаги бу дунё илохий бир хилқат сингари дахлсиз ҳамда оддий одамлардан йирок бўлиши керакдек туюларди.

Кунларнинг бирида субҳидам чоғи ёввойи қушларнинг товуши эшитилди. Май ойи эди. Радио орқали бир вақтлар эри билан яшаган водийни ўраб турган тоғлар ҳақида ҳикоя қилинаётганди. Ўша куни эрини ишга кузатгач, Кёко кўзгуни олди-да, беғубор, мусаффо осмоннинг бир парчасини томоша қилди. Сўнггра ўзининг кўзгудаги аксига тикилди ва бирдан ажойиб кашфиёт қилди: унинг ҳақиқий чехрасини кўзгу орқалигина кўриш мумкин экан. Кёко, худо нима мақсадда инсонни ўз чехрасини кўра олмайдиган тарзда яратган экан, дея узок ўйга толди: “Ким билсин, бизлар ўзимизни кўра олганимизда ақл заковатимиз ҳам бошқача бўлармиди?! Шунда бизлар ҳам ҳеч нарсани ҳал қилолмасдик. Эҳтимол, одамларнинг қиёфалари ўзгаравериб-ўзгаравериб, охири шунчаликка бориб етгандирки, улар ўз афт-ангорларини ойнада танимаи қолгандирлар. Қизиқ, – дея ўйлади Кёко, – чигиртка ёки хонқизи ўз қиёфасини кўра олармикин? Эҳтимол ҳар биримизнинг бошқа нарсалардан кўра кўпроқ ўзимизга тегишли ва мутлақо ўзимизга қарашли қиёфамиз фақат агрофимиздаги одамларга ўзимизни намоиш этиш учунгина керақдир?!”

Кёко кўзгуни пардоз жавонига қўя туриб, камакура услубидаги нақшнинг тут ёғочига ҳечам ярашмаслигини сезди. Илгариги кўзгу кўз очиб кўрган эри билан нариги дунёга равона бўлгач, жавон ҳам ўзи сингари ёлғизланиб қолгандек туюлди.

Минг қилсин, барибир эрига кўзгуни бериб, Кёко катта хатога йўл қўйганди. Бояқиш эри аҳволи кун сайин оғирлашиб бораётганини кўриб-билиб, титраб-қақшар эди. Унинг учун бу ҳол ўз жонига қасд қилиш билан баробар эди. Кёко эрининг рухий қотилига айланиб қолганди. Бир куни

худди шу айбини тушуниб қолган Кёко беморнинг кўлидан ойнани тортиб олмоқчи ҳам бўлган эди, эри бунга йўл қўймади.

– Сен ахир мени нимадан жудо қилаётганингни биласанми?! – дея эътироз билдирди у. – Йўқ, мен токи тирик эканман, ниманики кўра олсам, ўшани севиб яшамокни истайман. – У ҳатто кўзгудаги оламнинг сақланиб қолиши учун ўз ҳаётини курбон этишга ҳам тайёр эди. Баъзан улар, жала қуйиб ўтгач, кўзгу орқали жимир-жимир кўлмак сатҳида қалқиб турган ой аксини бирга томоша қилишарди. Кёко ҳозир ҳам ўшанда ўзлари “андарак” деб номлаганлари – кумушранг ойни аниқ тасаввур этди.

Кёко кейинги эри, соғлом муҳаббат фақат соғлом кишиларга хос, деган чоғида, уялибгина бош қимирлатиб, гўё тасдиқлагандай бўлди, аммо қалбининг туб-тубида унинг бу фикрига асло қўшилмади. Аввалги эри вафот этгач, у негадир иккови ҳам бир-бирларидан ўз туйғуларини яширганликлари ҳақида жуда кўп ўйлаб кўрганди, кейинчалик бу хаёл муҳаббат ҳақидаги аччиқ хотирага айланди. Аммо шунда ҳам у афсус чекмас, балки бу муҳаббат ҳамон ўз юрагини тўлдириб турганини ҳис қилар эди. Бироқ иккинчи эрини ҳам аёл кишининг муҳаббатига бефарқ одам деб айблаб бўлмасди. Бир куни Кёко ундан: “Нега сиз шундай меҳрибон, олижаноб инсон бўла туриб ўз хотинингиздан ажрагансиз?”, деб сўраганида, эри жавоб бермаганди. Кёко қайнағасининг талабига биноан бу кишига теккан, улар тўйгача уч ой учрашиб туришган, бу киши ундан ўн беш ёш катта эди.

Кёко ҳомиладор бўлиб қолганини билгач, бирдан кўрқиб кетди. У эрининг пинжига суқилиб, нукул: “Кўрқаман, кўрқаман”, дерди.

Шифокорлар уни касалхонага ётсин, дейишди. Кёко аввалига сира кўнмади. Бироқ, бошқа иложи йўқ эканлигини тушунтиришгач, ортик қайсарлик қилмади.

– Майли, мен розиман, – деди у эрига, – аммо касалхонага ётишдан аввал ота-онамининг ёнида бир-икки кун бўлсам, девдим.

Эри уни ота-онасиникига элтиб қўйди. Эртасигаёқ Кёко уйларидан бесўроқ қочиб чиқиб, қачонлардир аввалги эри билан бирга яшаган маконга жўнади. Сунбуланинг бошлари эди. Хув ўша кузда эса улар бугунгидан ўн кун кечикиб келишганди. Поездда Кёконинг кўнгли айниди. Боши айланиб, кучли ҳаяжон босиб, ўзини вагондан ташлаб юборишига оз қолди. Аммо ўша бекатга етиб келгач, мусаффо, қандайдир таниш, муздек тоғ ҳавоси юзига урилди-ю, енгил тортди. Гўё вужудини банд этаётган ёвуз руҳдан бирдан халос бўлгандек ўзига келди. Кёко тўхтади ва водийни қуршаб олган тоғларга тикилди. Яшил тоғларнинг тўқ кўк аралаш қирралари осмон бағрида ярқираб эди. Кёко ўз атрофида ҳаёт чечаклари барқ уриб ётганини ҳис қилди. У оҳистагина кўз ёшларини артиб, кадрдон эски мактаблари томон юрди. Майин, пуштиранг шафак шуъласида қорайиб кўринаётган ўрмон томондан худди ўша чоқлардагидек читтакларнинг сайрагани эшитилди.

Уйда одамлар яшаётган экан: иккинчи қаватнинг деразасида оқ тўр пардалар кўзга ташланарди. Кёко жуда яқин бормай, хиёл наридан уйга қараб тураркан, ногоҳ ўзига-ўзи гапириб юборди:

– Болам сенга ўхшаса-я?!

У шундай деди-ю, секин ортига ўгирилиб, изига қайтди. Унинг қалби сокин ва мунаввар эди.

Рус тилидан Олим ОТАХОН таржималари

Михаил БУЛГАКОВ ва унинг “Дон Кихот” пьесаси хусусида

1891 йилнинг 3 майида Украинанинг Киев шаҳрида, зиёлилар оиласида етти фарзанднинг тўнғичи бўлиб дунёга келган Михаил Булгаков 1909 йилда гимназияни тамомлаб, 18 ёшида Киев университетининг Тиббиёт факультетига ўқишга киради. Булгаков университетни битирар-битирмас Биринчи жаҳон уруши бошланиб кетади. У ҳарбий шифокор сифатида Украина армиясига сафарбар қилинади. 1920 йилда у терлама касалига чалиниб, бир йилдан сўнг Москвага келади. Шундан кейин Булгаковнинг чинакам ижодий фаолияти бошланади. 1920 – 1930 йиллар оралиғида эллиқдан ортиқ кисса ва поэма, йигирмага яқин драматик асар ва бир неча роман ёзади. У умрининг сўнгги йилларида Катта театрда либретто ёзувчи ва таржимон бўлиб ишлади. 1939 йилда гипертоник нефросклероз туфайли тўсатдан кўриш қобилиятини йўқотади ва 21 йилдан буён устида ишлаб келаётган оламшумул “Уста ва Маргарита” романининг сўнгги таҳририни рафикасан кўмагида тугатади. Адиб 1940 йилнинг 10 мартида 49 ёшида оламдан ўтади.

Булгаков “Дон Кихот” пьесасини буюк испан ёзувчиси Мигель де Сервантеснинг машҳур “Ламанчлик удабуррон рицарь Дон Кихот” романи асосида 1939 йилда ёзган. Шу ўринда савол туғилади: хўш, Булгаковни ўзи яшаётган даврдан 300 йил илгари яратилган асарнинг қайси жиҳатлари кизиқтириб қолди экан?

Маълумки, ҳар қандай сахна асари, аввало, давр руҳидан озикланади. “Дон Кихот” пьесаси ҳам моҳиятан Дон Кихот ҳақидаги романтик афсонани ифода этиши билан биргаликда, ўз навбатида реалликка ҳам таянган асардир. Булгаков пьесасидаги асосий зиддиятлар, романдагидан фаркли равишда, савдойи Кихано ва уни уйига қайтаришга уринаётган Сансон ўртасида келиб чиқади. Муаллиф бакалавр Сансон Карраско образига алоҳида урғу беради ва у каби акли расо, инсонпарвар, удабуррон кишиларга жамият ҳаётида ҳамиша эҳтиёж борлигини назарда тутаяди. Булгаков Дон Кихот афсонасини нафақат ўз овози ва сўзи билан ифода қилолди, балки шундай буюк романда илгари сурилган ахлоқий муаммолардан бирини усталик билан ёритиб бера олди, дейиш мумкин. Шу сабабдан асар Россия театрлари репертуарларида узоқ яшади, сахналардан сахналарга кўчиб юрди... Хуллас, томошабин эътиборини қозонишда романдан кам хизмат қилмади.

Театршунос Альфред Барков драматургнинг ушбу пьесаси борасида фикр билдирар экан, шундай ёзади: “Дон Кихот” пьесаси “Уста ва Маргарита”ни англаб етиш учун бир қалитдир. Чунки, Дон Кихот ва Бездомнийнинг қисмати деярли бир хил”. Барковнинг нима сабабдан бундай деганини тушуниш учун, аввало, албатта, “Дон Кихот”ни яна бир бор варақлаш лозим. Бундан етмиш тўрт йил аввал ёзилган мазкур пьеса илк бор моҳир таржимон Низом Комил таржимасида ўзбек китобхонига тақдим этилмоқда.

М.МУҲАММАДАМИНОВА

Михаил БУЛГАКОВ

ДОН КИХОТ

(СЕРВАНТЕС АСАРИ АСОСИДА ТҮРТ ПАРДА, ТҮҚҚИЗ КҮРИНИШЛИ ПЬЕСА)

Қатнашувчилар:

Алонсо Кихано, унинг ўзи **Ламанчлик Дон Кихот**

Антония – унинг жияни.

Дон Кихотнинг калитдори

Санчо Панса – Дон Кихотнинг яроқбардори.

Перо Перес – қишлоқ руҳонийси.

Николас – қишлоқ сартароши.

Альдонса Лоренсо – деҳқон аёл.

Сансон Карраско – бакалавр.

Паломек Чапақай – карвонсарой хўжайини.

Мариторнес – карвонсарой хизматчиси.

Тенормо Эрнандес – хачирбоқар.

Педро Мартинес

Мартинес хизматкори

Карвонсарой ходими

Герцог

Герцогиня

Герцогнинг пири

Герцогнинг иш бошқарувчиси

Доктор Агуэро

Дуэнья Родригес

Герцогнинг махрами

Чўчкабоқар

Аёл

Биринчи ва Иккинчи қария, Биринчи ва Иккинчи роҳиб, Биринчи ва Иккинчи хизматкор, отбоқарлар, герцогнинг мулозимлари.

БИРИНЧИ ПАРДА

Биринчи кўриниш

Ёз оқиоми. Дон Кихотнинг ҳовлиси. Ҳовлида отхона, қудуқ, ўриндиқ ва иккита эшик. Бири – тўрда, катта йўлга олиб чиқади, иккинчиси – ён томонда, қишлоқ тарафга очилади. Уй ичи жиҳозлари: чодир ичида каттакон каравот, кресло, стол, рицарлик либослари, қурол-яроғ, кўндан-кўп китоб.

Ҳовлига сартарошлик лаш-лушлари солинган саквояжни кўтариб Николас кириб келади.

Николас. Ҳо-ой, ким бор? Калитдор хоним! Калитдор хоним! (*Уй зинапоясидан кўтарилиб, эшикни қоқади*). Сеньор Кихано! Кирсам майлими? Сеньор Кихано! Ё тавба! (*Ичкари киради*). Антония хоним! Ер ютганми буларни! Сочимни опкўйинг деб ўзи чакирувди-ку! Ҳа, майли, бир оз кутай-чи, шошадиган жойим борми? (*Саквояжини столга қўйиб, рицарлик анжомларини кўздан кечира бошлайди*). Ё тавбангдан кетай, антиқа нарсалар-а! Қаёқдан олдийкин буларни?

Ҳа, топдим, топдим, манави лахтақларни чордоқдан олиб тушган. Вой, тентаг-эй!
(*Ўтиради, столдан бир китобни олиб, ўқий бошлайди*). “Ой-на, риц-ар-лик”...
Ҳм... Намунча рицарларнинг товонини яламаса, ақл бовар қилмайди-я!

Дон Кихот (*сахна орқасидан*). Бернардо дель Карпио! Бернардо дель Карпио!

Николас. Ўшанинг овози. Ҳа-ҳа, худди ўзи! Келяпти! (*Деразадан қарайди*).

Дон Кихот (*сахна орқасидан*). Буюк Бернардо дель Карпио Ронсевалда сеҳрланган дон Ролдани бўғиб ўлдирди.

Николас (*дераза олдида*). Нима деб валдираяпти!?

Дон Кихот (*бир қўлида китоб, бир қўлида қилич билан ҳовли эшигидан кибриб келади*). Қанийди қилган гуноҳларим учун жазо бўладими ва ёки шу пайтгача қилган савоб ишларим эвазига мукофотми, менга, яъни рицарь Ламанчилик Дон Кихотга излаб юрган одамим дуч келса эди. Эҳ, ўзим билардим-а!

Николас. Қанақа Дон Кихот! Эсини еганми бу!?

Дон Кихот. Ҳа, ўша ашаддий душманам алпкомат Брандабарбаранни учратиб қолсам эди!

Николас. Брандабар... Оббо, мияси айниб қопти, шекилли!

Дон Кихот. Ўша заҳоти Бернардо қилган ишни қилардим. Ҳа-да, ҳеч иккиланмасдим, усти ялтироқ, ичи қалтироқ мирзақурукни бўғзидан кўтариб туриб бўғиб ўлдирардим! (*Китобни улоқтириб, қилич сермаб ҳавони кеса бошлайди*).

Николас. Ё бафармони худо!

(*Дон Кихот зинапоядан уйга кўтарила бошлайди, Николас лаш-лушлар орқасига яширинади*).

Дон Кихот. Биров борга ўхшайди. Ҳой, ким бор?

Николас. Менман, мухтарам сеньор Кихано, менман...

Дон Кихот. Ҳа-а, ана энди, ниҳоят тақдир мени ёвуз душманам билан рўбарў қилди. Қани, чиқ бу ёққа! Чиқ деяпман!

Николас. Шафқат қилинг, сеньор Кихано, нималар деяпсиз? Мен нега душман бўламан?!

Дон Кихот. Муғомбирлик қилма, жодугарлигинг бир пул! Таниб турибман: сен – айёр сеҳргар Фристонсан!

Николас. Сеньор Алонсо, эс-хушингизни йиғинг, илтимос! Яхшилаб қаранг-чи, сеҳргарга ўхшайманми мен? Сартарошман-ку, содиқ дўстингиз Николасман-ку!

Дон Кихот. Ёлғон!

Николас. Раҳм қилинг, сеньор!

Дон Кихот. Чиқ бу ёққа, жанг қил мен билан!

Николас. Ё парвардигор, қандоқ кунга қолдим! Сеньор Алонсо, яхшилаб қаранг: сеҳргар эмасман, Худонинг оддий бандасиман. Қилични ташланг, барака топкур!

Дон Кихот. Қуролланиб, мен билан олишиб кўр-чи!

Николас. Паноҳингда асра, раббано! (*Деразадан ташлаб, ён томондаги эшикдан чиқиб кетади*).

Дон Кихот тинчланиб, ўтиради, китоб варақлайди. Шу пайт четан девор ортидан биров хиргойи қилиб ўтади:

Ох, гўзалсан, гўзалсан, хоним,
Жамолингдан хижилдир офтоб.
Қайлардасан, қайдасан, жоним,
Рўпарамдан чиқсайдинг шу тоб.

Альдонса (*ҳовлига корзина кўтариб киради*). Калитдор хоним! Калитдор хоним!

Дон Кихот. Кимнинг овози бу? Наҳотки яна афсунгар келган бўлса? Ҳа, ўша, ўша!

А л ь д о н с а. Калитдор хоним, уйдаамисиз? *(Саватни пастда қолдириб, уйга кўтарилади, эшикни қоқади).*

Д о н К и х о т. Ўша тақилляптаими? Йўк, йўк, юрагим гупилляпти!

А л ь д о н с а *(киради)*. Узр, мухтарам сеньор, минг бора узр, уйдалингизни билмабман. Мен Альдонса Лоренсоман. Калитдорингиз кўринмайди? Сур гўшт опкелган эдим, пастда қолдирдим.

Д о н К и х о т. Вақтида келдингиз, хоним. Мен ҳозир Мамендрания ороли ҳукмдори, арслонкелбат Каракулиамбро билан жанг қилишга жўнамоқчиман. Уни мағлуб этиб, қаршингизда тиз чўкиши учун ҳузурингизга юбораман, унинг инон-ихтиёри сизда бўлади...

А л ь д о н с а. Вой, сеньор, нималар деяпсиз? Худонинг ўзи асрасин бунақа фалокатдан!

Д о н К и х о т. Истагим шуки, Дон Кихот билан олишиш қанақа бўлишини сизга сўзлаб берсин. Билиб қўйинг, ойимтилла, рўпарангизда Ламанчлик Дон Кихот турипти!

А л ь д о н с а. Сеньор Кихано, нималар деяпсиз? Вой шўрим, энди нима қиламан...

Д о н К и х о т. Нима бўлганини Каракулиамбро гапириб беради. Мана бундоқ бўлган... *(Китобни олиб, ўқий бошлайди)*. “Қизил юзли Аполлон олтин сочларини оламга ёйиши ҳамда тилла тахт соҳибаси Аврора рашкчи эрининг партўшагидан туриши билан...”

А л ь д о н с а. Қўйинг, қўйинг, сеньор, илтимос! Мен бир қишлоқи қизман, бунақа гапларга тушунмайман...

Д о н К и х о т *(ўқийди)*. “Дон Белианис отига миниб, йўлга равона бўлди...” *(қиличини олади)*.

А л ь д о н с а. Ҳозир... калитдорни суриштирай... *(сездирмай чиқиб кетади)*.

Д о н К и х о т. Мен Белианис деган исмни Дон Кихот деб ўзгартираман. О, тобослик Дульсинея, қалбим ҳукмдори, Дон Кихот фақат сизни деб ўзини хавф-хатар ва азоб-укубатлар исканжасига ташлади. *(Аланглайди)*. Ие, ғойиб бўпти-ку! Офтоб сўнипти! Ёки туш кўрдимми? Нега, нега, ўзинг келиб, яна мени тарк этдинг? Сени ким ўғирлаб кетди? Яна ёлғиз, яна танҳоман, атрофимда ажи-бужи кўланкалар! Йўқолларинг! Сенлардан кўркмайман! *(Яна қилич сермаб ҳавони кеса бошлайди, кейин тинчланиб, китоб варақлайди)*.

Ғира-шира пайт. Девор орқасидан сирли ҳуштак овози эшитилади, кейин Санчо Пансанинг боши кўринади. Санчо яна ҳуштак чалади, сўнг бошини яширади. Салдан кейин эшагини етаклаб ҳовлига кириб келади. Эшак устига хуржун ташланган. Санчо эшакни боғлаб, атрофга аланглайди, зинадан кўтарилиб, яна бир ҳуштак чалади, сўнг хонага киради.

С а н ч о. Хўжайин...

Д о н К и х о т. Ҳа-а, яна келдингми тиниб-тинчимаган афсунгар? Энди мендан қутулиб бўпсан! Таслим бўл! Қани, тез!

С а н ч о *(тиз чўкиб)*. Таслимман!

Д о н К и х о т *(қилич учини Санчонинг пешонасига тираб)*. Мана энди кўлимга тушдинг, ярамас!

С а н ч о. Хўжайин! Ўлдирмасдан олдин яхшилаб қаранг! Таслимман, таслимман, ўн марта... минг марта таслимман. Афсунгар деманг мени. Кўрмайпсизми, Санчо Пансамаман-ку!

Д о н К и х о т. Нима дединг? Овозинг таниш. Алдамаяпсанми? Ростданам дўстиммисан?

С а н ч о. Ҳа-да, хўжайин, қиёматли дўстингизман!

Д о н К и х о т. Нега бўлмаса шартлашилган овозни эшитмадим?

С а н ч о. Уч марта ҳуштак чалдим, хўжайин. Лаънати сеҳргар кулофингизни бир нима қилган, шекилли-да! Ҳуштак чалдим, хўжайин!

Д о н К и х о т. Ўлишингга бир баҳа қолувди-я! Яхшиям таслим бўлиш эсингга келди. Доно одамсан-да, Санчо. Ақлли кишилар оғир вазиятларда ўзларини

олдинда кутаётган ёруғ кунлар учун асрашлари керак!

С а н ч о. Таслим бўлиш кераклигини дарров фаҳмладим-да, аммо лаънати қиличингиз кўзимни ўйишига сал қолди!

Д о н К и х о т. Ўтган ишга салавот. Қани айт-чи, мenden кўра ҳам жасуррок рицарь борлигини бирор жойда ўқиганмисан?

С а н ч о. Бе-э... қаёқда! Мен ўқишним, ёзишним билмайман-ку, хўжайин!

Д о н К и х о т. Бўлмаса, ўтир. Ҳеч ким йўқлигида баъзи нарсаларни келишиб олайлик. Демак, менга яроғбардор бўлиб, дунё бўйлаб қиладиган сафаримда ҳамроҳ бўлишга розисан? Шу гап гапми?

С а н ч о. Гап битта, хўжайин, энди... сиз ҳам... забт этган оролларимдан бирига сени ҳоким қилиб қўяман, деган гапингизда турасиз-да, а?

Д о н К и х о т. Кўнглинг тўқ бўлсин. Рицарь битта гапиради. Баъзи рицарлар ҳалол хизмат қилган яроғбардорларини бутун мамлакатга подшо ҳам қилиб қўйишган. Тез орада ана шундай мамлакатни қўлга киритишдан умидворман. Аммо менга ҳеч нарса керак эмас, башарти шундай экан, уни сенга ҳадя этаман. Сен қирол бўласан, Санчо!

С а н ч о. Ҳм... ўйлаб кўриш керак экан.

Д о н К и х о т. Нега иккиланяпсан?

С а н ч о. Энди, тақсирим, қироличалик тожи хотинимга ярашмайди, дейман-да. Келинг, оддийгина ҳокимойим бўла қолсин, шуни эпласа ҳам катта гап.

Д о н К и х о т. Тақдирдан қочиб кутулиб бўлмайди, Санчо. Кейин... сен ҳам сал ўз қадрингни билгин. Чакана одаммансан!

С а н ч о. Майли, ҳоким бўлиб қўя қолай, қиролликдан воз кечдим.

Д о н К и х о т. Жуда соз. Мана, ҳамма нарсани келишиб олдик. Энди ҳеч ким йўқлигида бу ердан дарҳол жўнаб қолишимиз керак.

С а н ч о. Тўғри, тўғри. Аммо калитдорингиз... жа-а анақа-да, хўжайин, шу аёлдан ўтдан кўрққандай кўрқаман!

Д о н К и х о т. Кийинишга ёрдамлашвор. *(Санчо ёрдамлаша бошлайди)*. Кўрдингми, дубулгани ўз қўлим билан ясадим.

С а н ч о. Хавотирдаман-да, хўжайин, чидамлимикин?

Д о н К и х о т. Вой, кўрқоғ-ей! Кел, синаб кўрамиз. Сен дубулгани бошингга кийиб тур, мен бор кучим билан қилич ураман. Биламиз-қўямиз.

С а н ч о. Хўп бўлади *(кияди)*.

Д о н К и х о т қилични қўлига олади.

С а н ч о. И-йй! Тўхтанг, хўжайин, тўхтанг! Кўнглимга гулгула тушди. Келинг, шуни столда синаб қўя қолайлик *(дубулгани столга қўяди)*.

Д о н К и х о т. Юракдан ҳам бор экан-да. Мана, қара. *(Дубулгага қилич уради, дубулга қоқ иккига бўлиниб кетади)*.

С а н ч о. Хайрият ичида бошимнинг йўқлиги!

Д о н К и х о т. Оббо! Энди нима қиламиз? Дубулғасиз йўлга чиқиб бўлмайди-ку!

С а н ч о. Э-э, бунақа дубулгани боридан йўғи!

Д о н К и х о т. Нима қилдик энди? Оббо, лаънати-ей! Ие, Санчо, ановини қара! *(Сартарошнинг тоғорачасини кўрсатади)*. Девонанинг ишини худо ўнглайди, деганлари рост экан. Қойилман! Кўрқоқ Фристон қочишга қочипти-ю, дубулғасини унутипти-да!

С а н ч о. Дубулғамас бу, хўжайин, сартарошнинг идиши.

Д о н К и х о т. Афсунгарлар кўзингни кўр қип қўйипти. Қара *(тоғорачани бошига кияди)*. Сарацин қироли Мамбринонинг дубулғаси бу!

С а н ч о. Совун кўпиртирадиган тоғорача-ку.

Д о н К и х о т. Кўр экансан!

С а н ч о. Нима десангиз шу, хўжайин.

Д о н К и х о т. Бўлди, ҳамма нарса тайёр. Рўпарангда турган одам энди раҳмдил Алонсо Кихано эмас. Ўзимга янги исм қўяман: бундан буён мен Ламанчлик Дон Кихотман!

С а н ч о. Ихтиёрингиз, хўжайин.

Д о н К и х о т. Севгилиси йўқ рицарь япроксиз дарахтдай гап, модомики шундай экан, мен ўзимга дунёдаги гўзалларнинг гўзали – тобослик малика Дульсинеяни танмахрам қилиб оламан. Сен уни Альдонса Лоренсо сифатида танийсан, чамамда.

С а н ч о. Нега танимай, хўжайин. Лекин у малика эмас, соддагина қишлоқ қизи. Истараси иссиқ аммо-лекин. Ўзи бақувват. Ҳар қандай рицарни соқолидан тортиб балчиқдан чиқара олади!

Д о н К и х о т. Кўп алжирама. Хўп, сенингча, Дульсинея малика эмас, деҳқон қизи бўла қолсин. Лекин мен учун у ҳамма маликалардан кўра покиза ва соҳибжамол қиз. Эҳ, Санчо, уни шунақа севаманки, Диана унинг олдида шумшук бир нарса! Уни севаман, бинобарин у мен учун сутга чайгандай оппоқ, кўзлари – юлдуз, қошлари мисоли камалак. Эҳ, гумроҳ ярокбардорим! Шоир билан рицарь халқи аёл вужудини эмас, ўзининг учкур хаёли яратган тимсолни севади ва шуни тараннум этади! Мен ҳам тушларимда кўрган Дульсинеяни яхши кўраман! Севаман уни, севаман! Мен орзуимдагини севаман, Санчо! Энди мени тушунгандирсан? Ёки “орзу” деган сўзни билмайсанми?

С а н ч о. Бу сўзни билмасам ҳам, сизни тушундим, хўжайин. Сиз ҳақсиз, мен ғирт нодон эканман. Ҳа, сиз ғамгин тимсол рицарисиз!

Д о н К и х о т. Нима? Нима дединг?

С а н ч о. Ғамгин тимсол рицари, дедим, мени ғазабга олманг, хўжайин.

Д о н К и х о т. Нега бунақа дединг?

С а н ч о. Мана ҳозир ой ёруғида чехрангиз жуда маъюс кўриниб кетди менга. Сизни ҳеч қачон бундай қиёфада кўрмаган эдим. Балки жангу жадалда чарчагандирсиз ёки олд ва ён тишларингиздан бир нечтаси йўқлиги учун ғамгинмисиз, билмадим. Тишларингизни ким уриб синдирди, хўжайин?

Д о н К и х о т. Бунинг аҳамияти йўқ. Гапларинг қизиқ бўлди-ку. Миянгга кеп қолганини қара! Бугундан бошлаб ўзимни “Ғамгин тимсол рицари” деб атаман. Қалқонимга ҳам ғамгин қиёфани чизишни буюраман.

С а н ч о. Шунга ҳам пул сарфлаб ўтирасизми, хўжайин? Деразани очиб қўйинг, ҳар қандай одам рўпарасида ким турганини ўша заҳоти пайкайди-қўяди.

Д о н К и х о т. Э-э! Сенинг бемаъни қиёфангга дилозор киши жойлашиб олган. Майли, ғамгин тимсол рицари бўла қолай – шу номни қабул қилдим – аммо бу ғамгин рицарь шўрпешона асримизни олтин асрга айлантириш учун дунёга келганини билиб қўй! Менинг пешонамга фақат хавф-хатар ва кулфатларгина эмас, буюк зафарлар ҳам муҳрланган! Кетдик, олға, Санчо, биз шавкатли Думалоқ Стол рицарларининг анъаналарини қайта тирилтирамиз! Дунё кезиб, ҳимоясиз ва ночор кишиларга зулм ўтказган зўравонлардан ўч оламыз, таҳқирланган орномус учун уларни кунпаякун қиламыз, ер юзиде абадул-абад йўқолиб кетган Адолатни қайта тиклаймиз!

С а н ч о. Жа-а опқочасиз-да, хўжайин! Хомхаёл-ку бу! Ҳолва деган билан оғиз чучирмиди!?

Д о н К и х о т. Шаштимдан қайтарма. Ҳозир мақол сўқадиған пайт эмас. Юра қол, Санчо, биров келиб қолмасидан ғойиб бўлайлик. *(Ҳовлига чиқишади)*. Ҳозир отимни кўрасан. Искандар Зулқарнайнинг отидан қолишса ўлай агар. *(Отхона эшигини очади)*. Исми – Росинант.

С а н ч о *(отни кўздан кечираркан)*. Искандар ким ўзи, хўжайин?

Д о н К и х о т. Йўлда айтиб бераман. Тез жўнаш керак. Дарвоқе, сен нимада борасан?

С а н ч о. Эшагимда-да, хўжайин.

Д о н К и х о т. Ҳм... ярокбардорлар эшак миниб юришини ҳеч қаерда ўқимаган эканман.

С а н ч о. Зўр эшак бу, хўжайин.

Д о н К и х о т. Зўрлиги курсин... Ҳа, майли, кетдик! Алвидо, кадрдон қишлоғим, алвидо! Олға, Санчо, ой чиқиб турипти, тонггача анча жойга борво-ламыз. Олға, Санчо, олға! *(Кетишади)*.

Иккинчи кўриниш

Ёз тонги. Чорраҳа. Бир томон ўрмон, бир томон – яйлов. Шамол тегирмонининг парраклари кўришиб турипти. Д о н К и х о т билан С а н ч о пайдо бўлишади.

Д о н К и х о т. Мана, чорраҳага келдик, Санчо. Саргузаштларнинг кони бу ер! *(Узоқларга қарайди. Санчо эшакдан тушиб, уни бир четга боғлайди).* Ишимиз ўнгидан кеп турипти. Қара, анаву ёққа қара, Санчо!

С а н ч о. Ҳеч нарсани кўрмайман, хўжайин.

Д о н К и х о т. Кўзинг оқиб тушганми?! Қарасанг-чи! Қаршимизда қўллари эшакдай-эшакдай пахлавонлар саф тортиб турипти.

С а н ч о. Ие, қизик экансиз-ку, хўжайин, шамол тегирмонлари-ку булар.

Д о н К и х о т. Э-э, сен овсар саргузашт нималигини биласанми? Булар ёвуз сеҳргар девлар. Ҳозир улар билан жанг қиламан! Ҳаммасини қириб ташлайман. *(Тегирмонлар ҳаракатга келади).* Қўлларинг узун бўлгани билан мени кўрkitолмайсанлар! Қочманглар, аблахлар! Сизлар билан битта рицарнинг ўзи жанг қилади. Уругингни ўйнатаман ҳаммангнинг!

С а н ч о. Эсингизни йиғинг, хўжайин, нима қилмоқчисиз?

Д о н К и х о т. Вой, куёнюраг-ей! Майли, сен шу ерда ўтириб, худога илтижо қилавер. Қани олга! Қалбим хукмдори соҳибжамол Дульсинея мадакор бўлсин! Олга! *(Отига миниб, гойиб бўлади).*

С а н ч о. Тўхтанг, хўжайин! Қаёққа?! *(Тиз чўкади).* Ё парвардигор, хўжайинимга нима бўлган ўзи? Ё алҳазар! Темир парракка найза билан ташланаяпти! Хўжайин! Қайтинг, илтимос! Оббо! Урди худо! Тегирмон парраги чирпирак қилиб юборади-ку! Ўзинг шафқат қил, парвардигор! *(Саҳна ортида гурсиллаган товуш. Саҳнага сартарошининг тоғорачаси, кейин найза бўлақлари отилиб киради, сўнг Дон Кихотнинг гавдаси келиб тушади, мурдадан фарқи йўқ).* Билувдим-а, билувдим! Начора... жойи жаннатда бўлсин. Саргузаштимиз юлдуз кўрмай жон берди-да! Кечагина соппа-соғ, не-не орзулар билан йўлга чиқувдик, мен ҳатто Искандарнинг оти тўғрисидаги ҳикояни ҳам охиригача эшитолмай қолдим. Хўжайиним дабдала бўлиб, нариги дунёга жўнаворди. Эҳ, дунёи бевафо! *(Эшак устидан мешни олиб, Дон Кихотнинг ёнига ўтиради, вино қуйиб ича бошлайди).* Ўлигини қандай олиб кетаман. Эгарга кўндалангига ётқизаман-да, бошқа нима қилардим... Ие, қайси эгарга? *(четга қарайди).* От жонвор белини кўтаролмай ётипти-ку. Эшакка ортишдан бошқа илож йўқ. Шўрлик эшагим, бошингда шунақа кунлар ҳам бор экан, чидайсан-да. *(Дон Кихотнинг инграгани эшитилади).* Ие, ким инграяпти? Хўжайиним эмас, у ўлган. Куйиб кетганимдан ўзим инграган бўлмайин тагин? *(Вино ичади).*

Д о н К и х о т *(базўр).* Санчо...

С а н ч о. Астағирулло! Астағирулло! Тирикмисиз, хўжайин?

Д о н К и х о т. Овозим чикди-ку, демак, тирикман-да.

С а н ч о. Ўзингга шукур-э, қодир эгам. Сал бўлмаса сизни эшакка ортиб қишлоққа олиб кетмоқчи бўлиб турувдим. Ҳурматингизни жойига қўйиб, иззат-икром билан дафн этишни ҳам ният қилиб кўювдим. Хайрият-э! Нақ лаҳаднинг оғзидан қайтиб келдингиз-да ўзиям! Ичинг мановини! Эҳ, хўжайин, хўжайин! Айтдим-а шамол тегирмони булар деб. Қулоқ солмадингиз.

Д о н К и х о т. Ақлинг етмаган нарсаларга аралашма, Санчо, шуниям билиб қўйки, олдинда бизни кўпдан-кўп сеҳр ва жодулар кутяпти. Лаънати Фристон! Ҳаммасига ўша сабабчи! Биринчи пахлавоннинг кўлига найза санчишим билан ўша ярамас ҳаммасини шамол тегирмонига айлантириб қўйди. Ғалаба нашъасини суришимни хоҳламади-да! Эҳ, Фристон, Фристон! Қачонгача менга ҳасад қиласан? Отни опке!

С а н ч о. Бу ишни ҳатто Фристон ҳам қилолмайди. Шўрлик жонвор белини кўтаролмай ётипти. Сал ўзига келсин, агар ажали етмаган бўлса, туриб кетар, бўлмаса биттагина чора қолади – терисини шиламизу дуч келган бозорда сот-

ворамиз. Эҳ, хўжайин, хўжайин...

Д о н К и х о т. Найзамни бер бўлмаса.

С а н ч о. Найзангизни найзалиги қолмаган. *(Синиқларини олиб кўрсатади)*.

Д о н К и х о т. Оббо, чатоқ бўпти-ку! Найзасиз рицарь рицарми? Ҳа, майли, келган бало шунга урсин. Ахир, ўқигансан-ку...

С а н ч о. Вой, хўжайин-ей, айтганман-ку сизга.

Д о н К и х о т. Ҳа, дарвоқе, ўқишни билмайсан-а...

С а н ч о. Билмайман, хўжайин, бесаводман.

Д о н К и х о т. Бўлмаса, эшит: жасур рицарь Дон Диего Перес де Варгас жангда куролидан айрилганда, дарахтдан йўғон бир шохни синдириб, ўша билан ҳабашларни шундоқ кийратган эканки, мурдалар далада саржиндай тахланиб кетган экан.

С а н ч о. Ким дедингиз, хўжайин?

Д о н К и х о т. Дон Диего Перес де Варгас. Менга бакувватроқ шох топиб кел.

С а н ч о. Хўп бўлади, хўжайин. *(Йўғон таёқ олиб келиб, унга найзанинг тигини ўрнатади)*. Мана сизга янги найза. Шу қурол билан ҳабашларни ҳалиги... оти нимаиди... ўша рицардан ҳам кўпроқ кийратинг. Чиройли исм эди-я, ким девдингиз?

Д о н К и х о т. Дон Диего Перес де Варгас, овсар!

С а н ч о. Ийй, нега кийшайиб қолдингиз, хўжайин?

Д о н К и х о т. Ҳа, дўстим, оғриқ азоб беряпти. Лекин нолимайман. Нолиш рицарларга ман этилган.

С а н ч о. Ман этилган бўлса, миқ этманг. Агар мен шу аҳволга тушсам, нолийман ҳам, инграйман ҳам. Ёки яроқбардорларга ҳам бу нарса ман этилганми?

Д о н К и х о т. Йўқ, сен хоҳлаганингча инграйвер, низомда бу ҳақда ҳеч нарса дейилмаган.

С а н ч о. Хайрият-э!

Д о н К и х о т. Тўхта, тўхта. Йўлда чанг кўтарилди! Ҳа, бу ер саргузаштлар макони! Аммо-лекин, Санчо, огоҳлантириб кўяй: ҳар қанча қизикқон бўлсанг ҳам кўлингга қурол олмайсан, ҳатто мени ҳимоя қилиш учун ҳам. Фақат ўзингга ўхшаган ялангоёқлар хужум қилса, майли, унда рухсат.

С а н ч о. Буйруғингиз бош устига, хўжайин.

Д о н К и х о т. Анови ёққа қара! Гапим тўғри чиқди. Кўряпсанми, ниқоб кийган икки киши келяпти, улардан орқароқда – извош. Ҳаммаси равшан: анави иккалови – сеҳргарлар, извошда – малика, уни ўғирлаб кетишяпти.

С а н ч о. Шаштингиздан қайтинг, хўжайин. Қора кийимдагилар – роҳиблар, орқадагилар – хизматкорлари, сеҳргарлар эмас улар.

Д о н К и х о т. Кўр бўп қолдингми дейман!

С а н ч о. Хўжайин, бу гал шамол тегирмонидан ҳам баттар бўлади!

Д о н К и х о т. Халал берма менга. Сенинг вазифанг – жангни кузатиб туриш, кейин ўлжаларни йиғиб-териш. *(Икки роҳиб кўринади)*. Тўхтанглар, иблислар! *(Санчо дарахт орқасига яширинади)*. Тўхтанглар! Дарҳол извошдаги аёлни озод қилинглар! Уни алдаб, асир қилгансизлар!

Б и р и н ч и р о ҳ и б. Нима деяпсиз? Қанақа аёл? Биз қишлоқ роҳибларимиз, ўз ишимиз билан кетяпмиз. Извошга алоқамиз йўқ. Ана... извош бошқа тарафга бурилиб кетди.

Д о н К и х о т. Гапингизга ишонмайман!

Б и р и н ч и р о ҳ и б. Янглишяпсиз, таксир.

Д о н К и х о т. Жим!

С а н ч о *(дарахт орқасидан)*. Бас қилинг!

Д о н К и х о т. Ҳозир кўрсатиб қўяман сизларга! *(Қиличчини сугуради)*.

Б и р и н ч и р о ҳ и б. Ёрдам беринглар! Хизматкорлар! Ёрдам! Қароқчиларга йўликдик! *(Қочади)*.

И к к и н ч и р о ҳ и б. Ёрдамга келинглар!

Д о н К и х о т *(1-роҳибнинг орқасидан қувиб)*. Тўхта, ярамас! Сен чангалим-дасан, сен мағлубсан!

С а н ч о *(қаттиқ ҳуштак чалади, дарахт панасидан чиқиб, 2-роҳибга таши-*

ланади). Сен мағлубсан, сен меникисан!

Иккинчи роҳиб (*тиз чўкиб*). Ё Худо! Ўзинг паноҳ бер бу конхўрлардан!
Санчо. Киймингни еч, лаънати Перес де Варгас! (*Кийимларини ечиб олади*).

Иккинчи роҳиб. Олинг, ҳаммаси сизга! Жоним омон қолса бас! (*Шу пайт иккита хизматкор югуриб киради*). Кутқаринг мени!

1-хизматкор. Нима қияпсан, ярамас йўлтўсар!

2-хизматкор. Талончи!

Санчо. Бўлди, бўлди, нари туринглар, яхшилар. Булар менинг ўлжам, тамом-вассалом! Сеҳргарларни сиз эмас, биз енгдик!

2-хизматкор. Вой аблаҳ-ей!

1-хизматкор. Сол айлангириб! (*Хизматкорлар Санчога ташланишади*).

Санчо. Қутурганми булар? Хўжайин, ёрдам беринг! Ўлжаларимизни тортиб олишяпти!

1-хизматкор. Ҳа, фирибгар!

2-хизматкор. Мана сенга! (*Улар Санчони дўппослай бошлашади*).

Санчо. Хўжайин! Хўжайин! Вой-дод! (*Йиқилиб, жим бўлиб қолади*).

2-хизматкор. Иккинчи йўлтўсарлик қилмайдиган бўласан! (*Кийимларни олиб, қочиб қолишади*).

Дон Кихот (*чопиб келади*). Куёндай қочиб қолди лаънати. Сенга нима бўлди? Ие, ўлиб қопти-ку! Энди нима қиламан?

Санчо. Вой!

Дон Кихот. Тирикмисан?

Санчо. Овозим чиққан бўлса, демак, тирикман-да. Кўрган куним курсин менинг!

Дон Кихот. Э, аттанг! Ёдимдан кўтарилипти-да. Агар сеҳрли малҳамдан олволганимизда ҳар қандай жароҳат чўт эмас эди бизга!

Санчо. У қанақа малҳам, хўжайин?

Дон Кихот. Мўъжизакор дори, Санчо. Мабодо жангда мени қилич билан иккига бўлиб ташлашса, – мабодо дейман-да, жаҳонгашта рицарлар билан бунақа ходиса бўлиб туради, – сен довираб қолма. Иккала бўлакни бир-бирига яхшилаб ёпиштир-да, ўша малҳамдан бир қултум ичирвор. Қарабсанки, олам гулистон. Шу заҳоти ҳеч нарса бўлмагандай дик этиб ўрнимдан туриб кетаман. Ана шунақа дори у, Санчо.

Санчо. Хўжайин, сиз ваъда қилган ҳокимликнинг менга кераги йўқ. Менга ўша малҳамни тайёрлаш йўлини ёзиб берсангиз бас.

Дон Кихот. Ташвишланма, азизим, сенга бундан ҳам зўр тилсимотларни гапириб бераман, умрбод менинг паноҳимда бўласан.

Санчо. Унақа бўлса, сизга ҳамроҳ бўлганимдан мингдан-минг розиман. Мана... оғриқ ҳам пасайиб қолди. (*Хуржунни олиб, ичидан егулик олади*). Қорин пиёз пўсти бўп кетди, бир тамадди қилволайлик. Энди... менинг хўрагим сизга тўғри келмайди-да.

Дон Кихот. Сен рицарларни яхши билмайсан, дўстим, улар ўзлари шарафига уюштирилган зиёфатларда мазза қилишади, бошқа маҳал, масалан, мана шунақа сафар пайтларида бориға шукур қилишади, баъзан оч-наҳор ҳам қолиб кетишади.

Санчо. Менда, хўжайин, нон бор, саримсоқпиёз бор, пишлок бор, лекин хаёлимда ўша малҳам. Қани, марҳамат қилсинлар.

Дон Кихот. Ўзинг ҳам ўтир, нега тик турибсан, дўстим, нимани ўйлаяпсан?

Санчо. Менинг хашаки таомларим сизга ёқадими-йўқми, деб истиҳола қилиб турибман-да.

Дон Кихот. Мен бошқа нарса ҳақида ўйлаяпман: менинг таомларим, деяпсан. Қачон меники-сеники дейилмайдиган замонлар келаркин? Мана иккаламиз майса устида ўтирганимиздай одамзод табиат неъматларини баб-баравар баҳам кўрса, дейман. Бу меники, бу сеники, демаса дейман! Қўй боқиб юрган оддий кимсалар бир-биридан нимани ҳам қизганиши мумкин? Булоқ суви текин бўлса, дарахтлардаги мевалар мени ол, деб турган бўлса! Алдов, фирибгарлик,

адоват ва тамагирликни келтириб чиқарган олтин йўқ пайтлар, гарчи ўша касофат бўлмаса ҳам, олтин давр деб аталган. Жаҳонгашта рицарнинг орзуси ана шу ҳалол-покиза даврни қайта тиклаш! Эҳ, Санчо, агар пешонамга рицарь бўлиш ёзилмаганда эди, мен албатта чўпон бўлардим! Исмин Киханолигича қоларди, сен эса – Пансино бўлиб, иккаламиз кирма-қир қўй боқиб юрардик, яйраб-яшнаб кўшиқлар айтардик. Кундузи эман дарахтлари офтоб тифидан бизга паноҳ бўларди, тунлари бошимиз узра беозор юлдузлар чараклаб турарди. Эҳ, дўстим, инсон фақат мана шундай муҳитдагина ўзини бахтиёр сезиши мумкинлигини нахотки тушунмасанг?!

С а н ч о. Сиз – олим одамсиз, хўжайин, бургани тақалаш ҳам қўлингиздан келади. Гапларингизни эргалабгача эшитса ҳам зерикмайди киши. Аммо мен учун энг муҳими – малҳам. Балки ҳозир уни қандай тайёрлашни айтарсиз? Кўнглингизга келмасин-у, эртага саргузашт нима билан тугашини Худо билади...

Д о н К и х о т. Мен олтин давр ҳақида ўйлаяпсан деб ўтирибман. Сабр қил: бирор бошпана топайлик, ўзим малҳам тайёрлайман, ўшанда унинг бутун сирасорини билволасан. *(Олисдан эркаклар овози эшитилади, кимдир ҳуштак чалиб хиргойи қиляпти)*. Кимлар улар?

С а н ч о *(ўша томонга қараб)*. Отбоқарлар, хўжайин. Янгуэс вилоятидан. Ўқтам йигитлар. Ярмакдан келишяпти, шекилли. *(Қулги, қийқириқ эшитилади)*.

Д о н К и х о т. Нега кулишяпти?

С а н ч о. Бирови отингизни тепувди, шунга кулишяпти.

Д о н К и х о т. Нима дейсан? Ким экан у рицарнинг отини тепадиган? Бу ярамасларнинг таъзирини бермасам, отимни бошқа кўяман!

С а н ч о. Ўзингизни босинг, хўжайин, шунча одамга бас келиб бўладими? Йигирма кишидан кам эмас улар! Биз икки киши бўлсак, тўғрироғи бир яримта.

Д о н К и х о т. Бир ўзим юзтасига бас келаман! *(Уч нафар отбоқар киради)*. Бўш келма, Санчо. Қилмишига жавоб берсин!

С а н ч о *(биринчи отбоқарга)*. Нега бировнинг отини тепасан?

1-о т б о қ а р. Қанақа от?

С а н ч о. Ўзингни жинниликка солма!

2-о т б о қ а р. Э-э, анови... оёғи осмондан бўлиб ётган отми? Биз уни суякларми деб ўйлабмиз. *(Тўртинчи отбоқар киради)*.

Д о н К и х о т. Сен, ярамас, оламга машҳур рицарнинг оти устидан куляпсанми?

С а н ч о. Жавоб бер, шайтонвачча! Қандоқ ҳаддинг сиғди?

2-о т б о қ а р. Ҳаддим сиғди!

С а н ч о. Шунақами?

О т б о қ а р л а р. Шунақа! *(5-отбоқар киради)*.

С а н ч о. Мана бўлмаса! *(2-отбоқарга тарсаки туширади)*.

2-о т б о қ а р. Уриш мана бунақа бўлади! *(у ҳам уради)*.

С а н ч о. Вой-дод, хўжайин, ёрдам беринг!

Д о н К и х о т *(3-отбоқарни найзанинг ён томони билан уриб)*. Жонингни асра, итэмган!

3-о т б о қ а р. Ёрдамга, йигитлар!

1-о т б о қ а р. Тезроқ, тезроқ! Бизникиларни уришяпти!

(6 ва 7-отбоқарлар югуриб киришади).

4-о т б о қ а р *(Санчони уриб)*. Бу ёққа, йигитлар!

5-о т б о қ а р *(Дон Кихотни уради)*. Бўш келманглар, йигитлар!

6-о т б о қ а р *(Дон Кихотга ташиланиб, найзасини тортиб олади)*. Сол аямасдан!

7-о т б о қ а р *(Санчони уради)*. Бу ёққа йигитлар, чопинглар!

(8-отбоқар югуриб киради).

О т б о қ а р л а р *(Дон Кихотни ерга думалатишади)*. Бўш келманглар! *(Санчони дўппослаб кетишади)*.

С а н ч о *(ўзини ҳимоя қилиб)*. Ёрдамга! Бизни уришяпти!

4-отбоқар. Кўркманглар, йигитлар, айб ўзларида!
(Отбоқарлар Санчо билан Дон Кихотни ўласи қилиб уришади. 9, 10, 11-отбоқарлар югуриб кириб, Санчо билан Дон Кихотга ташиланишади).

Санчо. Ҳой, ким бор?! Айтувдим-ку сизга, хўжайин!
 Дон Кихот *(хириллаб)*. Лаънатилар! Санчо, менга қарасанг-чи!
 Санчо. Ё парвардигор! *(Жим бўлиб қолади)*.
 12-отбоқар *(югуриб кириб)*. Бўлди, бас! Товонига қоламиз буларни! Қара, нафаси чикмаяпти!

1-отбоқар. Бўлди, етади!

2-отбоқар. Тўхтатинглар! Бўлди!

Отбоқарлар. Тўхта, иблис, тўхта! Тўхта!

1-отбоқар. Кўйинглар, йигитлар, ўлгандан баттар бўлишди!

1 ва 2-отбоқар. Ўзлари бошлашди-да!

2-отбоқар. Шапалоқ урди манови!

1-отбоқар. Бўлар иш бўлди! Балога қолмайлик тагин! Кетдик, йигитлар!

Отбоқарлар. Кетдик, кетдик!

(Улар чиқиб кетишади. Дон Кихот билан Санчо ерда чўзилиб қолишади).

ИККИНЧИ ПАРДА

Учинчи кўриниш

Ёз оқшоми. Паломек Чапақайнинг карвонсаройи. Орқа томонда қудуқ билан дарвоза. Дарвозаси очиқ сарой. Иккита омонат бино. Бино деразаларининг биридан кулги, қадаҳларнинг жаранги эшитилади. Ижарачилар машиат қилишяпти. Мариторнес дорга кир ёйяпти.

Мариторнес *(хиргойи қилади)*:

Ана, чўпон ётипти бежон,
 Кўкрагидан ҳамон оқар қон.
 Шўрлик нега, не сабаб ўлди?
 У севгининг қурбони бўлди!

Хачирбоқар. Салом бердик, офатигон!

Мариторнес. Вой, туф, туф! Христианлар туф-туф қиладими? Улар чўкинадилар бу пайтда! Ўтакамни ёрвордингиз-а! Яхши юрибсизми?

Хачирбоқар. Салом, Мариторнес! Кўрмаганимга минг йил бўлди, соғиниблар кетдим. Жа-а очилиб кетибсан-ку!

Мариторнес. Э-э, кўйсангиз-чи!

Хачирбоқар. Ўлай агар, рост айтяпман. Яқинроқ келгин-а, қулоғингга гапим бор.

Мариторнес. Уялинг-э!

Хачирбоқар. Ана холос! Нима дейишимни ҳам билмайсан-ку.

Мариторнес. Қулоққа нима дейилишини билмай ўлибманми!? *(хиргойи қилади)*. “Ана, чўпон ётипти бежон...”

Хачирбоқар. Менга қара... Бу кеча шу ерда тунайман. Ҳамма ухлаганда олдимга кирсанг-чи.

Мариторнес. Ёқмай ўлсин! Кириб бўпман! Хўжайин сизни қаёққа жойлаштирмоқчи?

Хачирбоқар. Саройдан жой сўрайман.

Паломек. Мариторнес! Хў, Мариторнес!

Мариторнес. Йўқол олдимдан! Эшитмаяпсанми, хўжайин чакиряпти!

Паломек *(деразадан қарайди)*. Мариторнес! Қаёққа ғойиб бўлди ипириски!

М а р и т о р н е с. Намунча бакирасиз? Қаерда бўлардим, шу ердаман.
 П а л о м е к. Нима қиялпсан?
 М а р и т о р н е с. Кўрмаяпсизми, кир ёйяпман.
 П а л о м е к. Кир ёяётганмиш! Сал кўзинг чалғиса, худо беради бунга.
 Х а ч и р б о қ а р (*ёйилган матолар орасидан чиқиб*). Салом, хўжайин. Ях-
 шимисиз, Паломек!
 П а л о м е к. Кир – сен экансан-да! Вой, фирибгар қиз-ей! Кўзни шамғалат
 килиб, а?!
 Х а ч и р б о қ а р. Унақа деманг, хўжайин. Яхши қиз у. Ҳозиргина келдим,
 икки оғиз гапиришга ҳам улгурганим йўқ.
 П а л о м е к. Опқочма. Баъзан икки оғиз сўз бир кулоч дийдиёдан ҳам ўткирроқ
 бўлиши мумкин. Танимайдиган одам йўқ бу манжалақини!
 М а р и т о р н е с. Оилавий бахтсизлик етмагандай шу бехосият жойда сарик
 чақага ишлаб юрибман-а!
 П а л о м е к. Бўлди, бўлди, нолима, ишёқмас! (*Мариторнес зойиб бўлади*).
 Менга келдингми?
 Х а ч и р б о қ а р. Ҳа, шу ерда тунамоқчийдим.
 П а л о м е к. Ҳамма жой банд. Саройда ётаверасанми?
 Х а ч и р б о қ а р. Устимга осмонни ёпиб ётарканман-да. Саройнинг томи
 илма-тешик-ку?
 П а л о м е к. Узр, мухтарам жаноб, ташриф буюришингизни билганимда томи
 олтин қаср тайёрлаб кўярдим-ку! Ёқмаса, ана катта кўча, бошингга гувалани
 кўйиб, шудгорда ётавер. Сени чақирдимми, жой йўқ, деяпман-ку!
 Х а ч и р б о қ а р. Майли, майли, сарой бўлса сарой-да!
 П а л о м е к. Ма, манови қопни ол. (*Деразадан увада бир қопни ташлайди*).
 Худди партўшакда ётгандай бўласан. Ҳамманинг хаваси келади ҳали, кўрасан!

*(Ҳачирбоқар қопни олади, Мариторнеснинг ёнидан ўта туриб, сирли имо-
ишоралар қилади).*

М а р и т о р н е с (*аста*). Қўйсангиз-чи, қўйсангиз-чи! (*хиргойи қилади*)
 “Шўрлик нега, не сабаб ўлди, у севгининг қурбони бўлди”.
 Э р н а н д е с (*дераза томонга қараб*). Хў, хўжайин, бизга яна вино берворинг!
 П а л о м е к. Хўп бўлади, жаноблар! (*Ёрдамчи бинога меш кўтариб ўтади,
кейин ўз жойига қайтади*).

Бинодан қийқириқ, сўнг тор жаранги эшитилади.

Э р н а н д е с (*қўшиқ айтади*). “Оҳ, соҳибжамол, кўзларим йўлингда мудом!”

*Деразадан энгашиб, эшак етаклаган Санчо киради, эшак устида чала ўлик
Дон Кихот. Орқада оқсоқланган от, устида дабдала бўлган рицарлик кийимла-
ри, қўлбола найза. Санчонинг боши латта билан боғланган, кўзларининг ости
кўкарган, соқолининг ярми йўқ.*

С а н ч о. Худога шукур, карвонсаройга етволдик. Вой жоним! (*Кудуқ четига
ўтиради*). Ҳой, яхши қиз, бу ёққа қара!

М а р и т о р н е с. Ёпирай, кимлар булар? Бунақасини кўрмагандим!

С а н ч о (*Дон Кихотга*). Кўзингизни очинг, хўжайин, карвонсаройга келдик.

Д о н К и х о т. Нима?

С а н ч о. Бўшашманг, хўжайин, кўринишингиз бир қоп гўнгга ўхшайди. Етиб
келдик карвонсаройга!

Д о н К и х о т. Нима деб валдираяпсан, хумкалла! Қаср-ку бу. Ҳозир мусиқа
чалинади, кейин кўтарма кўприк туширилади, ундан сўнг биз тантана билан...

С а н ч о. Қанақа мусиқа, қанақа кўприк? Кўзингизни очинг! (*Чўқчабоқарнинг
бурги чалгани эшитилади*).

Д о н К и х о т. Каллаварам ярқобардор, бурғи садосини эшитяпсанми? Бизнинг шарафимизга чалишяпти! (*Инқиллаб эшакдан тушади*).

М а р и т о р н е с. Ана томоша-ю мана томоша!

Д о н К и х о т (*Мариторнесга*). О, гўзалларнинг гўзали! Рухсат этинг, ўзимни таништирай: мен – жаҳонгашта рицарь Ламанчлик Дон Кихот бўламан. Жасоратим оламга дoston бўлган, менинг шухратим олдида бошқа рицарлар бамисоли чумолидай бир гап. Рейнальдос Монтальбан ким бўпти, у ҳам бир кумурсқа! Буюринг, хизматингизга тайёрман!

М а р и т о р н е с. О, миннатдорман, мухтарам сеньор! (*Санчога*). Бирам чиройли гапираркан, шу даражада чиройлики, ҳеч нарсани тушунганим йўқ!

Х а ч и р б о қ а р (*саройдан мўралаб*). Нима деб валдираяпти, хумпар? Мариторнесга қармоқ ташлаяпти чамамда!

М а р и т о р н е с (*Санчога*). Юнонми дейман бу жаноб?

С а н ч о. Ҳа, юнон, юнон. Олдин бизга тунашга жой ҳозирласанг бўларди.

М а р и т о р н е с. Хўжайин, хў хўжайин!

П а л о м е к (*деразадан қараб*). Нима дейсан?

М а р и т о р н е с. Ижарачилар келишди.

П а л о м е к (*Дон Кихотга дўлайиб қарайди, кейин чиқади*). Хўш, хизмат?

Д о н К и х о т. Мен жаҳонгашта рицарман, бу менинг ярқобардорим. Тунашга жой берсангиз, бағоят миннатдор бўлардим.

П а л о м е к. Сизбop бўш жой йўқ-ку, сеньор.

Д о н К и х о т. Биз жой танламаймиз, зеро жанг – рицарь учун ҳордик, қурол – унинг учун зеб-зийнат, тошлок ер – пар тўшак.

Х а ч и р б о қ а р. Опқочишини қаранглар ярамасни!

П а л о м е к. Ундай бўлса, сеньор, сизларга саройдан бошқа дуруст жой топиш қийин.

Х а ч и р б о қ а р. Ие, хўжайин, саройни менга бердингиз-ку!

П а л о м е к. Уч киши ҳам бемалол сифасизлар. (*Дон Кихотга*). Қаерда бунақа аҳволга тушдингиз, сеньор?

С а н ч о. Қоядан тўнтарилиб тушдилар-да.

П а л о м е к. Бу атрофда қоятош йўқ-ку.

С а н ч о. Модомики, мен айтдимми, демак, бор-да!

П а л о м е к. Ўзинг-чи? Сен ҳам қоятошга калла қўйдингми?

С а н ч о. Э-э, сўраманг, бу кишини йиқилганини кўриб, ўзим ҳам дабдала бўлганимни ўша заҳотиёқ пайқадим.

М а р и т о р н е с. Бўлади шунақасиям. Масалан, мен ҳам баъзан тушимда йиқилсам, эргалаб аъзойи-баданам зирқираётганини сезаман.

П а л о м е к. Тушингда нималарни кўришингни яхши биламиз, бизни лакиллатмай қўя қол! Ҳой! (*хизматкор югуриб келади*). От билан эшакни отхонага опкириб қўй.

Д о н К и х о т. Ўтиниб сўрайман, сеньор, отга яхши қарашсин, чунки бу от дунёда ягона!

Х а ч и р б о қ а р. Шу от-а? (*Пешонасига бармогини бигиз қилиб, Дон Кихот ақлдан озган деган ишорани қилади*).

Хизматкор от билан эшакни олиб кетади.

С а н ч о (*Дон Кихотга*). Буларга Искандар кимлигини айтсангиз бўларди. Кўряпсиз-ку, ишонишмаяпти. Кетдик саройга. (*Дон Кихотни олиб кетади. Ҳамма тарқалади*). Сиз нима дейсиз, хўжайин, қачон оёғимизни бемалол қимирлатадиган бўларкинмиз, юришни-ку айтмай қўя қолай.

Д о н К и х о т. Ростини айтсам, ҳаммасига мен айбдорман. Рицарлик мақомига эга бўлмаган кишиларга қарши қилич кўтармаслигим керак эди. Агар яна шунақа кимсаларга дуч келиб қолсак, фақат сен жангга кириш. Мен бир четда туравераман. Мабодо рицарлар уларнинг ёнини олса, ўшандагина мен ёрдамга ташланиб, сени қутқариб оламан. Бўптими.

С а н ч о. Яхши режа, хўжайин, жуда маъқул. Фақат мен тинчликсевар, беозор, кўнгилчан, мўмин-кобил бир одамман. Бу биринчидан. Иккинчидан, шунга шукур қиламанки, менда қилич йўқ. Мабодо бўлган тақдирда ҳам мен ҳеч қачон оддий одам бўладими, дворян бўладими, рицарь бўладими ёинки деҳқонми, чўпонми, қашшокми, гадоми – ким бўлишидан қатъи назар, уларга қарши қилич кўтармайман.

Д о н К и х о т. Афсуски, оғриқдан азоб чекиб турибман-да, акс ҳолда сенга қандай жавоб қайтаришни ўзим билардим-а! Фақат бир нарсани айтиб қўяй: табиатинг шунақа бўлса, сен фақат чўпонликка ярайсан, оролга ҳокимлик қилолмайсан. Бунинг учун жасорат керак, чунки душманинг ҳам кўп бўлади. Вой, нодон-ей! Бугунгига ўхшаган тўс-тўполонлар бизнинг пешонамизга ёзилган, бўлмаса яшашнинг қизиғи ҳам қолмасди.

С а н ч о. Э-э, қизиғи курсин! Хўжайин, бугунгига ўхшаш ҳосил кўтаришлар доимийми ёки ора-чора нафас ростлаш ҳам бўлиб турадими? Икки марта ҳосил кўтариб, абжағимиз чикди, учинчисида ҳолимизга маймунлар йиғламаса гўрга эди!

Д о н К и х о т. Ўтган ишга салавот, Санчо! Ҳамма дарднинг давоси – вақт. Ўлим ҳар қандай оғриқни босади. Ҳозир сеҳрли малҳамни тайёрлаймиз.

С а н ч о (*қувониб*). Э, бормисиз! Мен нима қилай, хўжайин? Ҳой қиз, бу ёкка қаранг!

М а р и т о р н е с. Нима дейсиз?

С а н ч о. Биласизми, биз ҳозир малҳам тайёрламоқчимиз.

М а р и т о р н е с. Қанақа малҳам?

С а н ч о. Э, сўраманг, сеҳрли малҳам. Биласизми, жангда биттасини қилич икки бўлак қилиб ташлаган экан, шу малҳамдан бир қултум ичиб, ўрнидан туриб кетипти.

М а р и т о р н е с. Ё парвардигор! Мен ҳам татиб кўрай, ичимни ит таталагани таталаган.

С а н ч о. Сизга ҳам берамиз-да (*Дон Кихотга*). Нима қилиш керак, хўжайин?!

Д о н К и х о т. Каттароқ идиш олинглар.

С а н ч о (*Мариторнесга*). Эшитдингизми?

М а р и т о р н е с. Эшитдим – идиш, деяпти.

Д о н К и х о т. Унга беш шиша қизил мусаллас куйинглар.

С а н ч о (*Мариторнесга*). Тушундингиз-а?

М а р и т о р н е с. Тушундим.

Д о н К и х о т. Бир ҳовуч саримсоқпиёзни қирғичдан чиқазиб, қўшворинглар.

С а н ч о (*Мариторнесга*). Ёдингиздан чиқмасин – бир ҳовуч саримсоқпиёз.

Х а ч и р б о қ а р. Нима бўлади шунда?

М а р и т о р н е с. Малҳам бўлади. Ўзлари билишади. Шунақа малҳамки... биттасини қилич...

Х а ч и р б о қ а р. Бўлди, бўлди...

Д о н К и х о т. Кейин тўрт-беш қошиқ туз ташланглар.

С а н ч о (*Мариторнесга*). Эшитдингиз-а?

Х а ч и р б о қ а р. Эслаб қолдим. Беш қошиқ туз.

М а р и т о р н е с (*бармогини букиб*). Беш қошиқ.

Д о н К и х о т. Бир чимдим қизил қалампир... Бир ҳовуч чўчкаёнғок... сирка, уч шиша лампамой, кичкина қошиқда тўтиё.

Х а ч и р б о қ а р. Ҳаммаси тўғри. Мен бу малҳамни биламан.

Д о н К и х о т. Яхшилаб аралаштириб, оловга қўйинглар.

М а р и т о р н е с. Тушундим. Ҳозир бошлайман.

Х а ч и р б о қ а р. Мен сенга ёрдамлашаман. Зўр малҳам бу. Ҳатто хачирларга ҳам шифо бўлади, айниқса қўтир пайтида.

Мариторнес, Хачирбоқар, Санчо ошхонага кетишади.

П а л о м е к (*саройда пайдо бўлади*). Мухтарам сеньор, хизматкорларимнинг

айтишича, ўликни ҳам тирилтирадиган малҳамнинг сирини биларкансиз. Такдир сиз билан учраштирганидан хурсандман. Айтган нарсаларингизни муҳайё қилдим. Ўша доридан менга ҳам озгина илинасиз-да, а? кейинги пайтларда бел курғур оғрийди. Мендан нима лозим бўлса, ҳаммасини бажо айлайман.

Д о н К и х о т. Албатта, албатта, сизга йўқ дермидим.

П а л о м е к. Бел палакат пичоқ санчгандай оғрийди-да.

Х и з м а т к о р (*қўлида коса*). Сеньор!

П а л о м е к. Нима дейсан?

Х и з м а т к о р. Менга ҳам малҳам керак бўп қолди. Кўзимга говмичча чиқиб денг...

П а л о м е к. Э-э, говмиччадан биров ўлипими!

Д о н К и х о т. Майли, сазаси ўлмасин. Бераман ўша малҳамдан.

П а л о м е к. Ихтиёр сизда, сеньор.

Тогора кўтарган М а р и т о р н е с пайдо бўлади. С а н ч о, хачирбоқар, хизматкор – ҳаммасининг қўлида идиши.

М а р и т о р н е с. Тайёр бўлди, жаноблари.

П а л о м е к (*хизматкорга*). Сен нима дейсан?

Х и з м а т к о р. Хўжайиним дон Педро Мартинес малҳамнинг дарагини эшитган экан, илтимос қияпти.

П а л о м е к. Ана холос. Майли, майли, чўз икки реал.

Х и з м а т к о р. Бош устига. Фақат зўр жойидан бўлсин-да! (*Паломекка пул беради*).

М а р и т о р н е с. Ҳаммага овоза қилмаслик керак, сеньор!

Д о н К и х о т (*тогоранинг остини сийпалаб аллақандай дуо ўқийди. Паломек, хизматкор ва хачирбоқар бош кийимларини ечишади*). Ичса бўлади.

П а л о м е к. Шошма, шошма, навбат билан. (*Идишларга малҳам қуя бошлайди*).

Х и з м а т к о р ён бинога чопади. Бошқалар малҳам ича бошлашади. Биринчи бўлиб Д о н К и х о т қулайди.

П а л о м е к. Ие, ие, нима бўлди?

М а р и т о р н е с. Хўжайин, тез домлани чақиринг, ҳалол хизмат қилганман... куним битганга ўхшайди.

П а л о м е к югуриб кетади, орқасидан Д о н П е д р о М а р т и н е с чопади, унинг кетидан – идиши кўтарган хизматкор.

М а р т и н е с. Дўзахнинг оловими бу?! Нима қуйиб бердинг, ярамас?!

Х и з м а т к о р. Ўзингиз буюрдингиз-ку, хўжайин. Икки реал бериб қўйибман.

М а р т и н е с. Қотил! Қонхўр!

Х и з м а т к о р. Намунча ваҳима қилади? Ўзимам татиб кўрсаммикин? (*Малҳамни охиригача ичади, бир оз депсиниб туради, кейин Мартинеснинг кетидан югуради*).

С а н ч о. Нималар бўляпти ўзи?

Х а ч и р б о қ а р (*аста малҳамни хўплайди, озгини артиб, Санчога мурожаат қилади*) Бўмадими, оғайни?

С а н ч о. Қоч-э!

Х а ч и р б о қ а р. Бунинг сирини айтайми? Ўзи бинойидек малҳам. Фақат қалампири камроқ бўпти-да. Биз бу малҳам билан хачирларни даволаймиз. Аввалига хачирлар роса типирчилайди, шаталоқ отади, кейин бир йилга довер елиб-югуриб хизмат қилади. Сен парво қилма. Ҳозир қийналасан, кейин умрбод роҳагини кўрасан.

С а н ч о. Йўқол, кўзимга кўринма!

Х а ч и р б о қ а р. Нолима, дўстим. Ие, ие, менга ҳам таъсир қиляпти чамамда (кетади).

Д о н К и х о т. Нега мазанг қочганини биламан, Санчо: сен рицарь эмассан-да, бу малҳам...

С а н ч о. Шунақа экан, нега огоҳлантирмадингиз, хўжайин?

Д о н К и х о т. Мана мен туппа-тузук бўпқолдим. Энди бирпас мизғисам (уйқуга кетади).

П а л о м е к, М а р и т о р н е с, хизматчи қайтиб келишади.

П а л о м е к. Қаёқдаги одамлар келади карвонсаройимга! Илгари бунақа гаплар йўқ эди!

М а р т и н е с (хизматкор билан келади). Зўр нарса экан! Аввалига мазани қочирса ҳам, кейин енгил тортаркан одам. Яна бир коса ол.

Х и з м а т к о р. Хўп бўлади, хўжайин (кетишади).

Х а ч и р б о қ а р қайтиб келади.

С а н ч о. Оҳ, бу нима кўргилик? Қундузи икки марта ўлгудай дўппослашди, кечкурунга келиб манови лаънати малҳам дегани чиқди. Ажалимдан беш кун бурун ўлдирмоқчимисиз, хўжайин? Бу қанақаси бўлди?

Х а ч и р б о қ а р. Дўппослашди, дейсанми? Қоядан йиқилдим, дегандинг-ку?

С а н ч о. Бошимни қотирма! Ўзим зўрға турибман.

Қоронғи тушади. Ой чиқади. Паломекнинг деразасида чироқ қўринади, кейин ўчади. Ёнбошдаги бинодан анча вақт гала-говур, пиёлаларнинг жаранги эшитилиб туради.

М а р т и н е с. Сизлар учун, сеньорлар!

Кейин у ер ҳам жимжит бўлиб қолади. Чироқ ўчади. Ҳовлида М а р и т о р н е с пайдо бўлади.

М а р и т о р н е с (саройга аланглаб кириб). Ҳамма ухлапти, шекилли. (Қулоқ солади). Ҳа, ухляшяпти. Вой, кўрқиб кетяпман... Ҳой, хачирбоқар, ухляясанми?

Д о н К и х о т (уйғониб). Кимнинг овози?

М а р и т о р н е с Х а ч и р б о қ а р н и н г тўшагини излайди.

Д о н К и х о т (Мариторнеснинг қўлидан ушлаб). О, соҳибжамол хоним!

М а р и т о р н е с. Сенмисан? Шивирлаганингни эшитдим.

Д о н К и х о т. О, маликам, сизни худонинг ўзи етказди менга!

Х а ч и р б о қ а р (уйғониб кетади). Нима бўляпти?

М а р и т о р н е с. Вой, бегона-ку! Сен эмассан! Д о н К и х о т. Айтдим-ку, Худо етказди деб.

М а р и т о р н е с. Кўйворинг, сеньор!

Д о н К и х о т. Сеньора...

Х а ч и р б о қ а р. Ол-ла! Бу эчкисоқол тоза каззоб экан-ку! Кўриниши мулойим супургидай-а? Малҳам тайёрлайди, қоялардан йиқилиб юради...

Д о н К и х о т. Таранг қилмай қўя қолинг, ниятингиз маълум-ку...

М а р и т о р н е с. Кўйворинг, сеньор.

Д о н К и х о т. Билиб қўйинг, оймитилла, мен бебаҳо Дульсинея Тобоскаяга содиқман...

Х а ч и р б о қ а р. Чўпчагингни бошқа жойда айт! (Дон Кихотга аста яқинлашиб, бошига тогорача билан туширади).

Дон Кихот. Уҳ, маккор, иблис!

М а р и т о р н е с. Вой шўрим!

С а н ч о (*уйғониб*). Ким бор? Ким бор бу ерда? Нима қилиб юрибсан бемаҳалда, азизам (*Мариторнеснинг қўлидан тутади*).

Х а ч и р б о қ а р. Сени нима ишинг бор! (*Санчони уради*).

С а н ч о. Оҳ, яна бошландими дейман? (*От ёпинчиги тагига кириб кетади*).

Д о н К и х о т (*қиличини чиқазиб*). Ҳозир кўрсатиб қўяман менга панадан хужум қилган аблахга! Санчо!

С а н ч о. Мен ухлаяпман, хўжайин!

М а р и т о р н е с. Вой, мен қаерга яширинай?!

Х а ч и р б о қ а р. Бу ерга эмас, бу ерга эмас, хўжайин уйғонди, кўриб қолади! (*Паломекнинг деразасида чироқ ёнади*). Томдан ошиб ўт. (*Мариторнесга елкасини тутади, у саройдан зойиб бўлади*). Х а ч и р б о қ а р ўрнига ётиб, устига ёпинчични тортади).

Д о н К и х о т. Ғалати жой экан бу ер! Ҳаммаси жодугар! Қаерга яширингансанлар, иблислар! Сизлар кўпчилик, мен ёлғизман, аммо кўрқадиган жойим йўқ! (*Мусаллас тўла мешга қилич уради*). Мана, конинг шариллаб оқяпти! Сен тор-мор бўлдинг, ярамас!

М а р т и н е с (*ён бинода*). Нима гап? Чироқни ёқинглар!

Э р н а н д е с (*ён бинода*). Чироқ, чироқ!

П а л о м е к (*ҳовлига югуриб чиқиб*). Нима бўляпти ўзи? Билиб турибман, бу лаънати Мариторнеснинг иши! Ҳой, Мариторнес, қайси тешикка беркиндиг, чик бу ёққа!

Д о н К и х о т. Душман яксон этилди!

М а р и т о р н е с (*деразадан*). Нима гап, хўжайин, ёмон туш кўрдингизми?

П а л о м е к. Ие! Шу ердამисан? Сени саройда деб ўйлабман!

Ҳовлига Э р н а н д е с, қилич кўтарган М а р т и н е с, унинг қов кўтарган хизматкори ва яна бир ижарачи югуриб киришади.

М а р т и н е с. Ким хужум қилди? Ким ҳалок бўлди?

Э р н а н д е с. Ўғриларми? Қани улар? Саройда ким бор?

Д о н К и х о т. Душманним ҳалок бўлди, муҳтарам жаноб. Ана, каранг, қони оқиб ётипти!

П а л о м е к (*қўлидаги шамчироқни тушириб юборади*). Бунинг ўрнига сизнинг конингизни кўрганам яхши эди. Кўриб қўйинглар, жаноблар, бу эсипаст мусаллас тўла мешни ёриб ташлапти!

Х а ч и р б о қ а р (*гўё уйқудан уйғонгандай*). Ухлагани қўядими булар ёки йўқми?

С а н ч о. Рост айтасан, хўжайиним иккаламизнинг уйқумиз ҳаром бўлди.

Д о н К и х о т. Бошқалари қочди, Санчо. Тез бўл, қувиб етамиз уларни.

С а н ч о. Тўғри, хўжайин, жўнаб қолишимиз керак. Бехосият жой экан бу ер. Кўнглим сезиб турибди: яна тўс-тўполон бўлади. (*Отхонага чопиб кириб, от билан эшакни олиб чиқади*).

Х и з м а т ч и билан М а р и т о р н е с пайдо бўлишади.

П а л о м е к. Кўриб қўйинглар, жаноблар, бу икки тентакни қилган ишини! Асил мусаллас эди-я!

Э р н а н д е с. Рост айтасиз, иблис экан улар! Тўғрими гапим, Мартинес?

М а р т и н е с. Малҳам тайёрлаганими?

Х и з м а т ч о р. Ўша-да, ўша, хўжайин.

М а р т и н е с. Малҳами чаккимас, лекин нима учун уларнинг жини кечаси кўзгаркин-а?

Д о н К и х о т (*эгарда ўтириб*). Сеньор, ажойиб масканингизни тарк этаётганимдан афсусдаман. Лекин мен душманларимни қувиб етмасам бўлмайди. Мен билан яроқбардоримга кўрсатган ғамхўрлигингиз учун мингдан-минг раҳмат.

Х а ч и р б о қ а р. Яна сайраяпти. Тилини суғуриб олсанг-да бунақа булбулигўёларнинг!

С а н ч о. Бўлди қилинг, хўжайин, тезроқ жўнайлик.

П а л о м е к. Миннатдорлигингиз ўзингизга сийлов, жаноби табиб, лекин ётоқ учун, ем-хашак учун, энг муҳими, дарё бўлиб оққан мусаллас учун ҳисоб-китоб қилиб кўйиш керак!

Д о н К и х о т. Ие, карвонсаройми бу? Ростдан-а? Мен қаерда турибман деб ўйлабман. Ҳа, майли, гап бундамас. Шунни билиб кўйингки, мухтарам жаноб, иссиқни иссиқ, совуқни совуқ демай, халқ бахт-саодати йўлида жаҳон кезиб юрган рицарлардан ҳали ҳеч ким ҳеч қачон ҳақ талаб қилган эмас. Бизда тартиб шунақа. Омон бўлгайлар!

П а л о м е к. Тўхтанг! Ие, бу қанақаси?!

Д о н К и х о т (*найза ўқталиб*). Ўчир овозингни! Жонингдан умидинг борми, курумсоқ савдогар!

П а л о м е к. Халойик! Адолат борми ўзи?! Мени хонавайрон қилишди-ку! Ушланглар ановини! (*Санчони қуршаб олишади*). Тўлайсанми-йўқми, фирибгар!

С а н ч о. Иссиқни иссиқ, совуқни совуқ демай... Кўйворинглар мени!

П а л о м е к. Қанақа лўтгивозлигини кўрдингларми!

Э р н а н д е с. Таъзирини бериш керак муттаҳамнинг!

М а р т и н е с. Такрор айтаман: малҳам ёмонмас, лекин бу одам бориб турган муттаҳам! Адёлни опкел!

С а н ч о. Ёрдам беринг, хўжайин, ёрдам!

*Тўсиқ орқасидан Д о н К и х о тнинг боши кўринади.
С а н ч онинг бошига адёл ташлашади.*

Д о н К и х о т (*тўсиқ орқасидан*). Ярамаслар! Кўйворинглар ярқабдоримни!

П а л о м е к (*Санчога*). Тўлайсанми-йўқми?

С а н ч о. Жон деб тўлардим-у, иложи йўқ-да!

П а л о м е к (*Санчонинг мешига ёпишиб*). Мешни бер-у, туёғингни шиқиллат, қаллоб!

М а р и т о р н е с билан хачирбоқардан бошқа ҳамма тарқалади.

Х а ч и р б о қ а р. Менга маъқул бўлди шу йигит! Бир сўзли экан. Бир тийин ҳам тўламади-я! Қойилман!

М а р и т о р н е с (*Санчога*). Ма, сув ичвор.

Д о н К и х о т (*тўсиқ орқасидан*). Ичма, Санчо, сув заҳарланган. Менда озгина малҳам бор. Дарров оёққа туриб кетасан.

С а н ч о. Малҳамингиз қурсин, хўжайин. Бошқа рицарларга асраб кўйинг уни. Мени тинч кўйинг.

Д о н К и х о т. Вой, ношукур банда-ей! Заҳар солинган сувни ичиб, ўлиб кетасан-ку, майлими? Баттар бўл-э! (*тўсиқдан нари кетади*).

С а н ч о. Озгина мусаллас қуй, қизим, ҳақини тўлайман.

М а р и т о р н е с мусаллас келтиради.

Х а ч и р б о қ а р. Менга ҳам қуй, дил кетди.

С а н ч о. Раҳмат сенга. (*Мариторнесга пул узатади*).

Х а ч и р б о қ а р. Кераги йўқ, менинг ҳисобимдан! Ўжарлигинг менга ёқиб қолди.

С а н ч о. Бу карвонсаройдаги энг олижаноб кишилар икковингиз экансиз. Раҳмат сизларга! Энди хайрлашамиз.

М а р и т о р н е с. Хайр.

Х а ч и р б о қ а р (*Санчони дарвоза олдиғача кузатиб келади*). Қалампирни кўпроқ солиш керак. Ёдингда тут. Шунда бозори чакқон бўлади.

Тўртинчи кўриниш

*Дон Кихотнинг уйи. Кундузи. Хонада – Антония, Калитдор,
Перес ва Николас.*

Перес. Хўш, энди нима қиламиз? Заҳарни заҳар кесади, деган гап бор.
Николас. Ҳақ гапни айтдингиз, тақсир.

Перес. Жасорат кўрсатиш иштиёқи уни уйдан суғуриб олиб чиқиб кетди.
Унга шундай бир жасорат кўрсатиш имкониятини яратайликки, бу жасорат уни
яна уйига қайтарсин. Сеньор Николас билан шундай қарорга келдик: сиз, Анто-
ния, ошику беқарор малика ролини ўйнашни зиммангизга оласиз.

Антония. Тушунмадим, тақсир.

Николас. Мана бу тугунни ечсангиз – дарров тушунасиз. *(Тугундан
серҳашам аёллар либоси, ясама соқол, гитара ва ниқоблар олади).*

Перес. Эслаб қолинг, Антония, сиз соҳибжамол малика, қирол Дониш-
манд Тинакрио ва қиролича Харамилья қизисиз, Гвинеядаги буюк қироллик
меросхўрисиз. Ёвуз баҳодир Пандофиландо қиролликни сиздан тортиб олган.
Биз тентак амакингиз ортидан қувиб етамиз, сиз ундан қиролликни қайтариб
олиб беришни ялиниб-ёлвориб сўрайсиз.

Калитдор. Биз гуноҳкорларни авф эт, эй парвардигор!

Николас. Амакингиз сўзингизни ерда қолдирса сартарошлик касбидан
воз кечаман.

Перес. Қиролликка элтадиган йўл Ламанчдан ўтишини тушунтиринг.

Антония. Ҳа, энди тушундим.

Николас *(Антонияга кўйлак ва ниқобни беради)*. Кийимларингизни ал-
маштиринг, Антония.

Антония. Ҳозир *(ён хонага кириб кетади)*.

Калитдор. Э, кодир эгам, шўрлик хўжайинимизни қадрдон уйига қайтариш
учун шунча машмаша! Ламанчлик донишмандни шу кўйларга солган рицарлик
китобларига ўт тушсин! Китоблар билан бирга сеньор Алонсони йўлдан оздирган
хумкалла Санчо ҳам ёниб кул бўлсин! *(Кетади)*.

Перес. Бошлаймиз, хазратлари.

*Перес иягига соқолни илади. Николас аёллар либосини кийиб, ниқобни
тақади, кўлига гитарани олади. Башанг кийинган, ниқоб таққан Антония
кириб келади.*

Антония. Ўзингизмисиз, жаноб Николас? Кимларга ўхшаб кетибсиз?

Николас. Мен кувгинда юрган сиздай қироличанинг ҳамроҳиман. Исми-
м – Долорида. Ёдда тутинг *(гитарани тингиллатади)*.

Перес. Мен бўлсам, сеньора Антония, ўлдирилган қиролнинг укаси, яъни,
амакингизман.

Антония. Тушундим, тушундим.

Перес. Энг муҳими – уни бу ёққа авраб чақириб олиш. Кейин вазиятга
қараб, бирор йўлини топамиз.

*Ҳовлига эшак минган Санчо кириб келади, ошхонадан калитдор чопиб
чиқади.*

Калитдор. Бу худди ўзи! Ўша, ўлай агар!

Санчо. Ҳа, менман, калитдор хоним.

Калитдор. Ҳамма ишни расво қилган саёқ ит мана шу!

Санчо. Ие, нима деб алаҳсираяпсиз?

Антония, Перес ва Николас деразага ташланиб, кузатиб туришади.

Калитдор. Жавоб бер, шумқадам тўтикуш, сеньор Кихано қани? Қаёққа

ташлаб келдинг? Бир ўзингмисан? Бир ўзинг келдингми?

С а н ч о. Икки кишимиз дейдиган аҳмоқ бор эканми? Кўриб турибсиз-ку, хоним, бир ўзимман.

К а л и т д о р. Сеньор Алонсони нима қилдинг, бадбахт?

С а н ч о. Ҳой, яхшилар, ёрдам беринглар! Калитдор хоним, шу кунлар ичида кўп калтак едим, ҳар гал бирор манзилга етиб борганимизда дўппослашарди, мана энди ҳовлига киришим билан яна шу фалокатга йўлиқиб турибман. Ёрдам беринглар!

А н т о н и я. Ё қодир эгам! Калитдор уни бир бало қилиб қўймасайди!

П е р е с. Шошманглар, шошманглар, ҳозир ҳаммасини аниқлаймиз.

К а л и т д о р. Хўжайинимни нима қилдинг? Гапир!

С а н ч о. Хўжайин соппа-соғ! Мени уришга ҳаққингиз йўқ. Эртами-индин ҳоким бўладиган одамман!

К а л и т д о р. Эшитяпсизларми гапини! Ким айтди сенга бунақа чўпчакни? Сеньор Кихано қаерда? Нега индамайсан?

С а н ч о. Ё тавба! Ёрдам берсаларинг-чи! Бу аёл мени соғ қўймайдиганга ўхшайди.

П е р е с. Калитдор хоним! Муҳтарама сеньора, ўзингизни босинг. Балки бунда айб йўқдир.

С а н ч о. Қуруқ тухматингдан асра, худойим!

К а л и т д о р. Сеньор Алонсони қаерга ташлаб келганини айтсин!

П е р е с. Сабр қилинг. Ҳадемай ҳамма гапни билиб оламиз. Ундан кўра, овқатни тезлаштиринг. Йўлимиз олис.

К а л и т д о р. Бўпти, сеньор. Лекин хўжайиним қаердалигини аниқланг, илтимос. *(Кетади)*.

П е р е с. Муҳтарам меҳмон, эшагингизни қолдириб бу ёққа келинг.

С а н ч о *(хонага кириб)*. Ҳаммага салом, муҳтарам жаноблар ва хонимлар!

П е р е с. Ёпирай, бу одам – ўша!

Н и к о л а с. Одам одамга ўхшайди-да.

П е р е с. Ҳа, маликам, худди ўзи – Санчо Панса, машхур рицарь Дон Кихотнинг ярокбардори. Ишончли бўлиши учун, майли, олдин бағримга босиб кўрай.

А н т о н и я. Йўқ, йўқ, бу ишни олдин мен қиламан!

Н и к о л а с. Йўқ, менга қўйиб беринглар *(Санчони қучоқлайди)*. Ҳаяжонланиб кетяпман, бундай пайтда фақат мусиқа мени тинчитади. *(Гитара чалади)*.

П е р е с билан А н т о н и я С а н ч о ни қучоқлашади.

С а н ч о. Мусиқа учун, иззат-ҳурматингиз учун ташаккур, лекин мени қаёқдан биласизлар?

П е р е с. Рицарингизнинг шуҳрати оламга дoston, шунинг шарофати билан сизнинг ҳам номингиз оғизга тушган-да. Ўтиринг, кадрдонимиз ярокбардор, энди айта қолинг, Дон Кихот қаерда?

С а н ч о. Бажонидил ўтираман, калитдор ҳамма ёғимни пўла қилиб ташлади, лекин хўжайиним қаердалигини айтмайман.

П е р е с. Нима учун, ахир?

А н т о н и я. Ие, бу қанақаси? Бутун режаларим барбод бўлади-ку!

Н и к о л а с. Сабаби нима? Нега қайсарлик қиласиз?

С а н ч о. Чунки хўжайиним буни сир сақлашни буюрган.

Н и к о л а с. Ҳурматли ярокбардор, бу ёғи қизик бўлди-ку! Икковларинг кетгансизлар, бир ўзингиз қайтиб келдингиз. Тўғрими? Одамлар нима деб ўйлаши мумкин? Сеньор Дон Кихотни ўлдирган бу, дейишмайдими?

С а н ч о. Ҳар кимнинг пешонасига нима ёзилган бўлса – шу бўлади. Мен ҳеч қачон одам ўлдирган эмасман, буни ҳамма билади.

А н т о н и я. Йўқ, у Дон Кихот қаердалигини айтиши керак. Билиб қўйинг, Санчо, сиз малика Микомиконнинг рўпарасида турибсиз.

С а н ч о. Ие, зўр-ку, мен умримда малика-паликани кўрмаганман.

А н т о н и я. Мана энди кўрдингиз. Айтинг, Дон Кихот қаерда? Мен уни излаб юрибман, ундан ёрдам ва химоя сўрамоқчиман.

С а н ч о. Йўқ, малика, айтолмайман.

А н т о н и я. Бу ёғини эшитинг бўлмаса. Бошимга оғир мусибат тушган. Илгари раҳматли отам қирол Донишманд Тинакрио саройида роҳат-фароғатда яшардим, амаким ҳам биз билан бирга эди.

П е р е с. Амакиси мен бўламан.

А н т о н и я. Ҳа, шу одам. Каттаю кичик соямга салом берарди. Кундузлари олтин тахтада ўтирардим, тунлари эса деразам остида йигитлар тонггача кўшиқ айтишарди.

Н и к о л а с гитара чала бошлайди.

С а н ч о. Ҳа, таржимаи ҳолингиз қизиқ экан, аммо мен бунда ҳеч қандай мусибатни сезганим йўқ.

А н т о н и я. Охиригача эшитинг-да. Кунлардан бир куни баҳайбат Пандофиландонинг лашкарлари қироллигимизга бостириб кирди.

С а н ч о. Э-э, шуниси чатоқ бўпти! Бошимдан ўтган-да мениям. Бир гала янгуэс подачилари менга ҳам ҳужум қилган... ўшандан бери... Ҳа, майли, гапиришга арзимамайди. Хўш, кейин нима бўлди?

А н т о н и я. Ойим қиролича Харамилья билан отамни...

С а н ч о. Тинакрио-да?

А н т о н и я. Ҳа, ҳа! Бўғизлашди! Ҳозир икковлари ҳам қабрда ётишипти.

С а н ч о (*Пересга*). Сиз қандай тирик қолдингиз, қиролнинг укаси бўлсангиз... Ё таслим бўлдингизми? Тўғри, оғир дамларда энг жасур кишилар ҳам ўзларини яхши кунлар учун асраб қолишади.

Н и к о л а с (*Пересга*). Нега сўраб-суриштириб қолди бу гўрсўхта?

Перес. Кўнгли сал бузилди-да.

Н и к о л а с гитара чала бошлайди.

А н т о н и я. Шундан кейин Дон Кихот Ламанчскийни кидиришга тушдик-да ёрдам берармикин деб. Мана, ҳамма гапдан хабардор бўлдингиз. Балки энди айтарсиз Дон Кихотнинг қаердалигини?

С а н ч о. Айтмайман.

Н и к о л а с (*гитарани четга отиб*). Қанақа қайсар одам бу!

П е р е с. Муҳтарама Долорида, хуноб бўлманг. Менимча, яроғбардор хўжайини тайинлаган сирни ошкор этмай тўғри қияпти. Айтинг-чи, азизим Санчо Панса, бу ерга бир ўзингиз нима мақсадда келдингиз?

С а н ч о. Ҳа, бу бошқа гап... Мен хўжайинимдан жиянига хат опкелдим.

П е р е с. У руҳоний ва сартарош билан бирга кетган.

С а н ч о. Сартарошни биламан, Николас-да.

Н и к о л а с. Ҳа-да, Николас билан. Зўр одам у!

С а н ч о. Сал айёррокми-ей.

Н и к о л а с. Ҳай-ҳай, унақа деманг!

П е р е с. Хуллас, амакимнинг дараги чиқармикин деб шаҳарга кетган-да. Қўяверинг у ёғини. Хўш, қанақа хат опкелдингиз, жудаям муҳимми?

С а н ч о. Муҳим-да! Айникса мен учун.

П е р е с. Қани-қани...

С а н ч о. Хатда қилган хизматларим эвазига иккита хўтик бериш буюрилган. (*Чўнтагини кавлайди*). Ие, ие, оббо!

П е р е с. Ҳа, нима бўлди?

С а н ч о. Мен аҳмоқ, мен овсар! Энди нима қиламан? Худо уриб кўйипти-ку! (*Юзига муштлай бошлайди*). Мана сенга! Мана сенга!

А н т о н и я. Нима бўлди, яроқбардор?

Н и к о л а с. Тинчликми, қайсар тўрам?

С а н ч о. Уринглар мени, жаноблар, уринглар! Ўзимни ўзим урсам – ноқулай! Хат йўқ, йўқотибман! Хат билан бирга иккита хўтик ҳам қулоғини ушлаб кетип-

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

ти. Бу нима кўргилик? О, хўтиklarим, хўтикчаларим! Йўл бўйи сизларни ўйлаб теримга сиғмай келятувдим. Хаёлан яғринингизни силаб-сийпалаганларим қаёққа кетди?! Хат бўлмагандан кейин хўжайиним менга иккита хўтик совға қилганига ким ишонади? Пандофиляндо, Тинакрио ўрнига мени сўйсанг бўлмасмиди?!

П е р е с. Ҳа, хунук иш бўпти.

Н и к о л а с. Энди хўтиklarни унутинг! (*Гитара чала бошлайди*).

С а н ч о. Кўйинг тинғир-тинғирингизни! Ҳозир кўнгилга сиғадими? Мен не дейману кўбизим не дейди, деган экан осиеликлар.

П е р е с. Қайғурманг, Санчо. Мушқулингизни ким осон қилишини мен билан. Фақат малика Микомикон қодир бунга. Бир оғиз калитдорга шипшиб кўйса бас – хўтиklarингиз шу заҳоти ёнингизда бўлади.

С а н ч о. Калитдор дейсизми? Шайтоннинг урғочиси-ку у, кўнармикин?

П е р е с. Мана, мен – кафил! Мана шу хизмат эвазига сиз ҳам Дон Кихот қаерга яширинганини айтасиз.

С а н ч о. Айтмаган номард!

А н т о н и я. Э, яшанг. Бор экансиз-ку! (*Деразага қараб*). Калитдор хоним! Калитдор хоним!

Перес, Николас ва Санчо деразадан мўралашади.

К а л и т д о р. Нима гап? Бир ерга ўт кетдими?

А н т о н и я. Санчога сеньор Алонсо айтган иккита хўтикни бермасангиз бўлмайди.

К а л и т д о р. Нима, нима? Хўтик дейсизми?

С а н ч о. Ҳа-да!

К а л и т д о р. Жонимни берсам бераманки, хўтиklarни бермайман бу ярамасга!

С а н ч о. Ана! Айтмаганмидим!

П е р е с (*шивирлаб*). Сеньор Алонсонни кўриш ниятингиз бўлса, берасиз...

К а л и т д о р. Шунгами... шунга-я? Оти нимади? Санчоми? Майли, хўтиklarни бажонидил берман. Кел бу ёққа, Санчо, кел, оғилни очиб, хўтиklarингизни олавер. Ё парвардигор, нималар бўляпти ўзи? (*Ғойиб бўлади*).

С а н ч о. Худога шукур! Минг марта шукур! Очиғи, гапингизга ишонмагандим. Энди малика Микомикон эканингизга юз фоиз ишондим.

П е р е с. Ҳа, баракалла! Энди Дон Кихотни қаердалигини... келишганмиз-а?

С а н ч о. Дарада, Сиерро-Морено дарасида у.

А н т о н и я. У ерда нима қилади?

С а н ч о. Дульсинянинг бемехрлигидан жизғанак бўлиб, тоғ-тошларда дайдиб юрипти. Йўлни ўзим кўрсатиб кўяман.

А н т о н и я. Дарҳол жўнаш керак, тагин бирор қор-қол бўлиб юрмасин.

С а н ч о. Келинг, бир ўпай, қирол Тинакрионинг укаси! (*Пересни бағрига босади, унинг соқоли тушиб кетади*). Ие, нима бу? Художўй таксирим, сизмисиз?

Н и к о л а с (*Санчони қучоқлаб*). Нима? Нималар деяпсиз? Қанақа таксир?

Перес соқолини тақади.

С а н ч о. Қувонганимдан кўзим тиниб кетди. Худди Пандофиляндо соқолингизни юлиб олгану сизнинг ўрингизда руҳоний пайдо бўлиб қолгандай! Энди менга шундай туюлганини сезиб турибман! О, олам нақадар гўзал! (*Ҳовлига чиқиб, оғил томон югуради, эшигини очади*). Мана мени арзандаларим! (*Николасга*). Қани, чалмайсизми гитарангизни!

Николас гитара чала бошлайди. Ғилдираklarнинг тақир-туқури эшитилади.

А н т о н и я. Сиерро-Моренога!

П е р е с. Сиерро-Моренога!

*Рус тилидан
Низом КОМИЛ таржимаси*

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Давоми бор

Мурасаки СИКИБУ

(X аср охирлари – XI аср бошлари)

“ГЭНДЗИ – МОНОГАТАРИ”

Романнинг асосий иштирокчилари

Иштирокчилар билан таништиришдан олдин куйидаги изоҳларни қайд этиб ўтишни жоиз кўрдик. Асарнинг рус тилидаги нашри (Москва, “Наука” нашриётининг шарқ адабиёти Бош таҳририяти, 1991 – 1992 йиллар) беш жилддан ташкил топган бўлиб, дастлабки 4 жилди 54 бобли асар матнидан, 5-жилд эса шарҳлардан иборат. Асар бош қахрамон шахзода Гендзининг туғилишидан то вафотигача, ундан кейин авлодларининг ҳукмронлик йиллари тўғрисида ҳикоя қилади. Асарда иштирок қилувчи персонажлар сони 300 нафардан ошади. Уларнинг унвони ёки саройдаги даражаси ўша давр тамойилига биноан баъзан иштирокчи номи билан бир қаторда, баъзан иштирокчиларнинг номи ўрнида ишлатилади, шунга кўра, хизмат даражаси ўсгани сайин ҳар бобда персонажларнинг аталиши ҳам ўзгариб туради. Шулар ичида энг асосийларини келтириб ўташим.

Шахзода Гэндзи – император Кирицубо ва Павлоний гуллари хобгоҳи соҳибасининг фарзанди. Асарда Ёш жаноб, Тюдзё, Сайсё-но Тюдзё, Дайсё, Дайногон, Гон-Дайногон номлари билан иштирок қилади.

Император Кирицубо – Гэндзининг отаси, мамлакат ҳукмдори.

Павлоний гуллари хобгоҳининг соҳибаси – Гэндзининг онаси, Императорнинг жорияси.

Азети-но дойнагон – унинг отаси, императорнинг қайнотаси.

Сахий мукофотлар қасри соҳибаси – Ўнг вазирнинг қизи, императорнинг жорияси, бўлажак Император-она.

Биринчи шахзода – Баҳорги хобгоҳ шахзодаси, бўлажак император Судзаку. Император Кирицубо ва унинг жорияси Кокидэнларнинг биринчи фарзанди.

Тўртинчи малика-қиз – Глициний гуллари хобгоҳининг маликаси, жория, бўлажак император-хоним Фудзицубо.

Шахзода Хебукё – Сикибукё, Фудзицубонинг акаси.

Сўл вазир – Гэндзининг қайнотаси.

Аои – Сўл вазирнинг қизи, Гэндзининг расмий рафиқаси.

Куродо-но сёсё – сўл вазирнинг ўғли, Аоининг акаси.

Рокудзё-но Миясудокуро – саройдаги олтинчи қатор уйнинг хоними, Гэндзининг маҳбубаси.

Дайни – Гэндзининг энагаси, эмизган онаси.

Корэмицу – энага Дайнининг ўғли, Гэндзининг кўкалдоши ва дўсти.

Роҳиб Адзари – энага Дайнининг ўғли.

Сёси бекач – энага Дайнининг қизи.

Сўл вазир уйидаги ёш хоним – Аои (21 ёшда), сўл вазирнинг қизи, Гэндзининг расмий рафиқаси.

“Кечқурунги чехра” гуллари очилган уйнинг бекаси – Югао, 19 яшар, Гэндзи севган аёл.

Куродо-но бэн – Сўл вазирнинг ўғли, Аоининг укаси.

Ёсикиё – Гэндзининг дўсти.

Монах Содзу – Мурасаки (Гэндзи тарбиялаган қиз)нинг бувисининг акаси.

Рохиба – Мурасакининг бувиси, 40 ёшларда.

Қизалоқ – Мурасаки, 10 ёшда.

Сёнагон – Мурасакини эмизган аёл.

Адзети-но дайногон – Мурасакининг бобоси.

Омёбу хоним – Фудзицубонинг хизматкори.

Бэн – хизматкор ходима, Фудзицубони эмизган аёлнинг қизи.

Оомия хоним – Сўл вазирнинг рафиқаси.

Инуки – Мурасакининг хизматкори.

Кичик шахзода – бўлажак император Рэйдзэй, Фудзицубонинг ўғли.

Гэн-найси-но сукэ – император саройидаги хоним.

Сахий мукофотлар саройининг қизи – “Хира булутлар орасидаги ой” (Оборадзукиё), Ўнг вазирнинг қизи, жория Кокидэннинг синглиси, Гэндзининг хуфёна маҳбубаси.

Амалдаги император (Сидзаку) – собиқ император Кирицубонинг жория Кокидэндан бўлган ўғли.

Император-она – собиқ императорнинг жорияси, амалдаги императорнинг онаси.

Акионому – Исэ ибодатхонаси коҳини, бўлажак император-хоним, 13-14 ёшларда, Рокудзё билан шахзода Дзембонинг қизи.

“Тонгги чехра” хоним – Асагао хоним, шахзода Сикибукёнинг қизи.

Сўл вазир уйидаги ёш жаноб – Югири, 1-2 ёшларда, Гэндзи билан Аоининг ўғли.

Фарбий қатордаги уйнинг ёш хоними – Мурасаки, 13-14 ёшларда, Гэндзи тарбиясидаги қиз, кейинроқ бориб унинг рафиқаси.

Сайсё – шахзода Югирининг энагаси.

Шахзода Соту (Хотару) – собиқ император Кирицубонинг ўғли, Гэндзининг укаси.

Нёго Рэйкэйдэн – собиқ императорнинг жорияси.

Гул тўкилган боз соҳибаси – Ханатирусато, Гэндзининг янги маҳбубаси.

РОМАН ВОҚЕАЛАРИ

(I жилд)

Императорнинг саройида чиройли хонимлар, бекаю канизаклар кўп. Улар ичида бир қиз энг чиройлиси бўлиб, унинг исми Кирицубо (“Кирицубо” – “уйи атрофида гул ўсган” деган маънода). У ўзининг гўзаллиги, малоҳати билан ҳукмдорни ҳам хайратга соларди. Император уни шу қадар ёқтирар эдики, ёнидан бир қадам ҳам жилмас, ҳатто давлат ишларига қайрилиб қарамасди. Бу аҳволдан ҳасади кўзиган императорнинг бошқа хотинлари ва жориялари Кирицубони кўргани кўзи йўқ. Айниқса, шоҳнинг расмий рафиқаси – Шимолий хобгоҳ соҳибаси Кокидэн Нёго бу қизни ўлгудай ёмон кўрарди. Такдирдош дугоналарининг ҳийла-найранглари, рақибасини йўқотиш учун қурган тузоқлари сабабли соҳибжамол Кирицубо кўп изтироб чекади, соғлиғи ҳам ёмонлаша бошлайди.

Вақти-соати келиб Кирицубо осмондаги ойдай порлоқ юзли бир ўғил фарзанд туғади ва кўп ўтмай қаттиқ касалга чалиниб, ёруғ дунёни тарк этади. Император беадоқ қайғу ичида. Бола 6 ёшга тўлганда унга

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

162

Хикару – порлоқ (ёркин) деб ном беришади. Боланинг чиройидан ва ақл-фаросатидан ҳамма ҳайратланади.

“Саройда шоҳ расмий хотини Кокидэн Нёгодан туғилган ўглини четлаб, Хикаруни валиахд қилиб тайинламоқчи эмиш”, деган гап тарқалади. Бу орада император севимли фарзандининг келгусидаги тақдирдан ташвишланиб, валиахдлик унвони унинг учун хавф туғдиришини сезади, бу бекиёс норасида гўдак ҳимоясиз (кимсасиз-қариндошсиз) қолмасин учун, энди унга оддий одамларга хос Гэндзи деган ном беради.

Гэндзи 11 ёшга тўлганида Чап вазирнинг қизи – малика Аоиға уйланади. Аои Гэндзидан 4 ёш катта, чиройли, меҳрибон ва қатъиятли киз эди. Гендзи онда-сонда бўлсаям хотинининг ёнида бўлиб, саройда кўпроқ кўнгилочар ўйинлар билан вақт ўтказиб юради.

Саройда бу пайтда яна бир соҳибжамол пайдо бўлган, у шоҳнинг аввалги маҳбубаси Кирицубога ўхшаб кетар, исми эса Фудзицубо Нёго эди. Бу жория аста-секин қайғудаги шоҳнинг кўнглини ром қила бошлайди. У саройдаги Кирицубонинг ўрнини эгаллайди ва маликаи Порлоқ Қуёш деган ном ҳам олади. Онасини жуда соғиниб, ичикиб юрган Гэндзи бу канизакнинг ёнидан кетмай қолади, доим у билан бирга бўлгиси келади.

Кунларнинг бирида Гэндзи ва унинг уч дўсти (уларнинг ичида Гэндзидан ажралмайдиган То-но Тюдзё ҳам бор) саройнинг хос хоналаридан бирига кириб олиб, аёллар ҳақида суҳбатлашади. Йигитчаларнинг ҳар бири аёлларга бўлган муносабати, бу борадаги ўзларининг тажрибалари ҳақида гапириб беради. Охири бу тўрт йигитча “хотинлар ўзи қизиқ, улар ичидан умр йўлдоши қилиб сайлаб оладигани саройда йўқ, уларнинг ҳеч бири бунга арзимади”, деган хулосага келадилар. Бирови – яхши рафиқаю, аммо эрининг қўлини тишлаб олишдан ҳам тоймайдиган рашкчи, иккинчиси – чиройли, аммо бевафо, учинчиси – ҳаддан ташқари камтарин, индамас, писмиқ, тўртинчисининг эса дарди китоб, фақат китоб ўқийди, бошқа иш қилмайди, эмиш. Бу суҳбатда Гэндзи ора-чора гапга қўшилиб, кўпинча эса жим ўтиради.

Бошқа бир куни Гэндзи саройдаги чекка бир уйларнинг бирида чиройли, сулув кизни кўриб қолади – бу киз Гэндзининг жонажон дўсти То-но Тюдзёнинг маҳбубаси бўлиб чиқади. Қизнинг айтиб берган қайғули муҳаббат қиссаси Гэндзини изтиробга солади. Тюдзёнинг қонуний хотини бу кизни чиқиштиравермагач, бечора Югао мана шу чекка бир кулбада яшириниб яшаётган экан. Гэндзини унинг ҳусни, ақли-фаросати маҳлиё қилиб, хонадонга тез-тез келадиган бўлиб қолади. Дастлабки кунларда у юзига ниқоб тортиб, ўзини танитмай, исмини айтмай келади. Қиз билан қанча кўп суҳбатлашгани сайин, Гэндзи унга шунчалик боғланиб қолади. Аста-аста улар ўртасида кучли муҳаббат пайдо бўлади. Гендзи қизга бошқа уй топишни, шунда улар ҳеч бир тўсиқсиз, тез-тез учрашиб туришлари мумкинлигини айтади. Шундай кунларнинг бирида у тунда уйғониб кетиб, ёнидаги Югаонинг ўлиб ётганини кўради. Бу бечора соҳибжамолни Гэндзининг аввалги маҳбубасининг руҳи келиб ўлдириб кетган эди (Гэндзи Югаодан аввал йирик бир амалдорнинг беваси билан вақти хушлик қилиб юрар, бу хотиннинг исми Роҳудзё бўлиб, у топталган номуси учун Гэндзидан ўч олиш мақсадида Югаога қасд қилган эди).

Гэндзи саросимада, касалланиб, бир неча кун тўшак тортиб ётиб қолади.

Югаонинг канизаги (ходимаси) Укондан Гэндзи қизнинг қисмати ҳақидаги ҳикояни эшитади, Югао бечора Тюдзёдан бир қиз фарзанд ҳам кўрган, сўнг бу қизалоқни йўқотиб қўйган экан.

Югаонинг дафн маросими ўтгач, Гэндзи ўз касалининг давосини излаб тоғ тепасидаги ибодатхонага чиқиб кетади. Тоғнинг бир ёнбағридаги

кулбада Гэндзи ўзининг ўгай онаси Фудзицубога жуда ўхшаб кетадиган бир сулувгина қизалоқни учратади. Шаҳзода бу қизалоқни ўзи билан саройга олиб келади ва саройдан унга хона ажратиб, қизни парваришлаб, тарбиялай бошлайди, бўш вақтини шу қизалоқнинг тарбиясига бағишлайди, қизалоқ ҳам унга жуда ўрганиб қолади.

Кунларнинг бирида эрта баҳорда саройда олча гулларидан баҳра олиш байрамида Гэндзи Обородзукиё (“булутли тундаги ой”) исмли қиз билан танишиб қолади. Обородзукиё Кокидэн Нёгонинг синглиси бўлиб, валиахд шаҳзодага жория қилиб бириктирилган эди. Гэндзининг отаси – амалдаги император тахтидан воз кечгач, унинг ўрнига ўғли – валиахд шаҳзода Судзаку (императорнинг Кокидэн Нёгодан туғилган ўғли) тахтга чиқади. Бу маросимда одам гавжум, кўчалар ҳам араваларга тўлиб кетган эди. Кўчада Аои ва Рокудзё минган аравалар тикилинчда тўкнашиб кетади ва Рокудзёнинг ҳақоратланган безовта руҳи Аоиға азоб бериш қасдига тушади. Аои Гэндзидан ҳомиладор эди, гўдак туғилгач, она дунёдан кўз юмади. Гэндзи ўғлига Югири деб ном беради, ўзи эса рафиқасининг вафотидан қаттиқ изтиробда.

Узоқ вақт касалланиб қолган Рокудзё қизи билан Исэ вилоятидаги ибодатхонага жўнаб кетади. Шу йили Гэндзининг отаси (собик император) вафот этади ва Гэндзи мансуб бўлган қабила шоҳ мурувватидан четда қолиб кетади. Кокидэн Нёго (янги императорнинг онаси) вазиятдан фойдаланиб, Гэндзини йўқотиш пайига тушади. Гэндзи эса бу пайтда саройда хизмат қилаётган Обородзукиё билан қалин дўст бўлиб олган эди. Бундан хабар топган шоҳ онаси Кокидэн Нёго (бош малика) жанжал кўтаради. Собик императорнинг иккинчи беваси Фудзицубо Нёго ҳам ўзининг сирлари фош бўлиб қолишидан кўрқиб, сочини тақир қилиб олдиради ва роҳибаликка жўнаб кетади. Гэндзи ҳам эндиликда ўгай онасидан яхшилик кўрмаслигига кўзи етиб, пойтахтни тарк этишга ва вақтинчалик Сума оролида яшаб туришга ахд қилади. У жўнаб кетиши олдидан Аоининг ота уйига бориб, ўғли Югири билан учрашади. Фудзицубо яшаётган ибодатхонага бориб, у билан ҳам хайрлашади.

Сумада Гэндзи ёлғиз ва одамови ҳолда ҳаёт кечиради, ўзининг беҳуда умр кўрганлиги, бекарор хулқ-атворидан ўкинади. Фудзицубо, Рокудзё, Мурасакилар билан ўтказган суҳбатларини эслайди, улар билан хат ёзишиб-олишади. Шу тариқа сургуннинг иккинчи йилида у тушида отасини кўради. Марҳум император ўғлини огоҳлантириб, бу оролни тезда тарк этишни айтади. Гэндзи эртасигаёқ оролга келган дарвиш-роҳиблар билан бир кемага тушиб, Акасиға – муқаддас руҳлар манзилига жўнайди, шу манзилда яшаб, император томонидан чиқариладиган авф қарорини кутиб вақт ўтказади. Бу ерда Гэндзи шу ҳудуд ҳокимининг қизи (бу қизнинг ҳам исми Акаси) билан илакишиб қолади. Гэндзи пойтахтга кетаётиб бу қизга кото (япон мусиқа асбоби) совға қилиб кетади.

Пойтахтда Гэндзи зўр шоду хуррамлик, тантаналар билан кутиб олинади. Келаси йили Акаси қиз фарзанд кўради, бу Гэндзининг учинчи фарзанди эди. Сарой мунажжимларининг башоратларига кўра, Гэндзининг 3 нафар фарзандидан 2 нафари императорлик шарафига эришмоғи керак. Бинобарин Гэндзи қизининг давлат маликаси даражасига эришишига ишониб, Акасида қолган жигарбандларини (маҳбубаси ва қизини) пойтахтга чорлаб, қизини Мурасакиға тарбиялаш учун бериш ҳаракатида. Шу йўл билан қизини олий табақа зурриёдлари учун зарур илму маърифат манбалари, шарт-шароитлар ила сийламоқчи. Аммо Гэндзининг юксак мартаба, асъаса-ю дабдабаларини узоқдан кўриб, ўзининг паст табақадан эканлигидан уялган она Акаси қайғуга чўмади-да, ўзи ва қизини четга тортиб, одамларга кўринмай қўя қолади. Бу пайтга келиб, Гэндзининг

саройдаги мавқеи анча мустаҳкамланган, император Судзаку истеъфога чиқиб, унинг ўрнига Гэндзининг Фудзицубодан бўлган фарзанди Рёдзэн тахтга чиққан эди.

Гэндзи барибир Акасида қолиб кетган маҳбубаси ва қизи учун қаср курдиради, уларни шу ерга – ўзига яқин жойга олдирмоқчи...

ШАРҲЛАР

Бундан қарийб 900 йиллар муқаддам – XII асрда яратилган дастлабки япон адабиётшунослик рисоласи “Мумёдзоси” (“Номаълум битиклар”) асарида шундай ёзувлар бор: “Одамлар қўшиқ тўқийдилар, шеър яратадилар, уларни ёзиб бўлгач, остларига ўз номларини қистириб қўядилар. Шундай қилиб юз йил, минг йил ўтади, ушбу битикларни бошқа бир одамлар ўқийди ва шундай туйғуни ҳис қиладиларки, гўё ўша ижодкорнинг ўзи билан суҳбатлашаётгандай туюлади. Дарҳақиқат, мана шунинг ўзи ғоят мутаассирона бир ҳолатдир!..” Бу сўзларни бундан роппароса минг йил муқаддам яратилган “Гэндзи-моногатари” асари ҳақида ҳам айтиш мумкин. Шу ўринда “моногатари” туркумидаги асарлар ҳақида ҳам гапириб ўтиш жоиз. “Моногатари” – японча “қисса”, “нима ҳақидадир гапирмоқ” деган маъноларни англатади. Адабий жанрда эса бу сўз ҳар қандай роман ёки эпопеяга нисбатан ишлатилиши мумкин. Бинобарин, “Гэндзи-моногатари” сўзи ҳам “Гэндзи ҳақида қисса”, “Гэндзининг бошдан кечирганлари” деган маъноларни билдиради.

“Гэндзи-моногатари” романи – япон мумтоз адабиётининг энг йирик, мухташам обидаларидан бири. Унинг дунёга келиши X-XI асрлардаги Хэйан маданиятидаги энг юксак чўққи-воқеалардан ҳисобланади. Асар ўша замонлардаёқ сарой аъёнлари орасида, кейинроқ эса оддий халқ ичида ҳам кўп ўқилган, кўп кўчирилган, ҳар бир оила ўз уйида ҳам бу асардан бир нусха бўлиши учун ҳаракат қилган.

Роман воқеалари 70 йиллик даврни қамраб олади. Асар марказида императорнинг фарзанди – шахзода Гэндзининг ҳаёти, ишқий саргузаштлари ўрин тутаяди. Туғилган пайтиданок ўзининг гўзал чехраси ва бошқа ажойиб хислатлари ила кўзни қувонтирган Гэндзи ҳамманинг ардоғида эди. Асар муаллифи Мурасаки Сикибу хоним бевосита саройда, император рафиқасига хизмат қилувчи ходима бўлганлиги сабабли ҳам, сарой шароитида ўтказиладиган бирорта байрам ёки маросимни, урф-одатларни, воқеаларни ўтказиб юбормай, уларни синчиклаб ўрганган ва ўз асарида ёритиб бера олган. Шунинг учун бу асарнинг япон давлатчилик тарихида, ўша давр халқ ҳаётини ўрганишда аҳамияти жуда катта. Ўша замон япон халқи ҳаётини, сарой аҳлининг турмуш тарзини, қалб кечинмаларини бениҳоя сергаклик ила, бутун иқир-чиқирлари билан батафсил тасвирлаб берган асар, муаллифнинг теран билими, эрудициясини, ақл-заковатини, иқтидори ва салоҳиятини дунёга кўз-кўзлаб келаятган мухташам асар ана шу тариқа яратилди. Унгача эса, Европа мезонларига кўра, асар воқеаларини ёрқин тасвирлаган роман жаҳон адабиётида ҳали дунёга келмаган эди.

“Хэйан даврида гўзалликни идрок қилиш анъаналари эндигина шаклланиб келмоқда эди, – деб ёзади машҳур адиб Ясунари Кавабата ўз тадқиқотларида. – Бу анъаналар ундан кейинги саккиз-тўққиз аср мобайнида яратилган адабиёт намуналарига таъсир кўрсатибгина қолмай, балки бу адабиётнинг моҳиятини, характерини ҳам белгилаб берди”. Кавабатанинг фикрича, мана шундай миллий тафаккур анъаналарига тўйинган асарнинг эндиликда адабиёт мўъжизаси сифатида дунёда тан олинishi бежиз эмас эди.

МУАЛЛИФ ҲАҚИДА

Адибанинг ҳақиқий исми номаълум. Мурасаки – адибанинг тахаллуси, сикибу – унинг эрининг саройдаги унвони, бу лавозимий унвон атамаси кўпинча шахс исмига кўшиб айтилган. Мурасакининг таржимаи ҳоли баён этилган кўплаб биографик ёзувлар битиб қолдирилган бўлишига қарамай, унинг бевосита ҳаёти билан боғлиқ маълумотлар деярли йўқ. Тадқиқотчилар бу муаллифнинг таржимаи ҳолини ёритишда асосан адиба қаламига мансуб асари – “Кундаликлар”га ва унинг шеърӣ асарлари сақланиб қолган “Мурасаки Сикибу-сю” баёзига суянадилар. Адибанинг энг машхур ва асосий асари “Гэндзи-моногатари” романидаги муҳим ғоявий-эстетик, руҳий вазиятларни таҳлил ва тадқиқ қилишда юқорида тилга олинган асарларнинг, айниқса, “Кундаликлар”нинг аҳамияти жуда бекиёсдир.

Мурасаки Сикибу тахминан 978 йили туғилади (японларнинг “Эйга моногатари” – “Тонг киссалари” тўпламида айнан шу сана келтирилган). Тадқиқотчи Ока Кадзуо бу борада 973 санасини келтиради, аммо булардан бошқа саналарни келтирган тадқиқотчилар ҳам йўқ эмас. Адиба Япония тарихида, сиёсатида, давлатчиликнинг ташкил бўлишида жуда улкан ўрин тутган аслзода Фудзиваралар сулоласига мансуб аёлдир. Унинг отаси Тамэтоки фаолияти бошларида аввалига пойтахтда турли лавозимларда хизмат қилиб юради, кейинчалик эса Этидзен музофотининг, сўнг шимолдаги Этиго музофотининг ҳокими бўлиб хизмат қилади. У ҳоким бўлишига қарамай, адабиёт ва фалсафа фанларига жуда қизиққан, ҳатто хитой тилини мукаммал ўрганган, ўзини атоқли олим ва ҳаттот Сугавара Фумитокининг (809-981) шогирди деб билган, хитой тилида шеърлар ҳам ижод қилган.

Бўлажак адибанинг онаси – ҳукмдорнинг ўнг томон отхонасининг бошқарувчиси Фудзивара Тамэнобунинг қизи – Мурасаки ҳали жуда ёш пайтидаёқ вафот этади.

Мурасакининг таржимаи ҳоли ҳақида ёзган биографларнинг таъкидлашларича, кизалоқ адабиёт, илм-фан муҳитида, санъат муҳиблари доирасида камолга етган. Бу сулоланинг шажаравий манзарасида ота ва она томонидан ҳам бир неча истеъдодли инсонлар етишиб чиққанлигини кузатиш мумкин. Мурасаки Сикибу аждодларидан фақат адабий истеъдоднигина қабул қилиб олмасдан, китоб мутолаа қилиш қобилиятини ҳам олган, япон ва хитой мумтоз адабиёти намуналаридан ҳам, буддизм ва конфуцийлик таълимотидан ҳам аъло даражада хабардор бўлган, мусиқа таълими, тасвирий санъатни севган, катта асбобини яхши чалган, гулларни жойлаштириш (икэбана) санъатини ҳам пухта эгаллаган.

Болалиги ўтган муҳитни эслар экан, Мурасаки ўз кундаликларда шундай бир қизиқарли воқеани ёзиб қолдирган: “Акам Нобунори (у ҳозир Ўнг департаментда хизмат қилади) ҳали бола пайтларида, унинг хитой адабиётини яхши билган олим бўлиб етишишини жуда қаттиқ истаган отам кўпинча акам дарс тайёрлаётган пайтида овоз чиқариб ўқишини эшитиш учун ёнига келиб ўтириб оларди. Акамнинг овоз чиқариб ўқишини эшитавериш, мен хитой тилини тез ўзлаштириб олдим-да, энди у қийналиб қолган пайтларида ўзим унга ёрдамлашиб юборардим. Шунда отам афсусланиб : “Эҳ, сенинг ўғил бола бўлиб туғилмаганингни қарая...” дерди. Кўп вақт ўтмай, мен бу истеъдодимдан афсус чека бошладим, негаки менинг билагонлигимдан хавфсираган одамлар китоб ўқишга ҳаддан ташқари берилган қизлар кўпам рағбатлантирилавермаслигини айтиб, мени ваҳимага сола бошладилар. Мендақа билагон қизларнинг аҳволи ғоятда мушкул бўлиб, жамиятда ўз ўрнини тополмас эмиш.

Бунақа гапларни эшитавергач, ўзимнинг китобсеварлик истеъдодимни яширадиган, ҳатто “битта иероглифни ҳам ўқиёлмайман”, деб туриб оладиган бўлдим”.

996 йилда Мурасаки отаси билан Этиго музофотига жўнайди. Бу ерда икки йил яшагач, Киотога қайтиб келади ва тез орада сарой ходими – император қўшинининг лейтенанти (сарбози) Фудзивара Нобутака билан турмуш қуради. Манбаларнинг бирида уларнинг турмуш қурган йил 999 деб, иккинчисида 994 – 998 йиллар оралиғи деб кўрсатилган. Тадқиқотчилар Икэда Кикан ва Акияма Кэнларнинг фикрича, Мурасакининг киборлар оламига кириб боришига мана шу никоҳ асосий сабаб бўлган. Бошқа бир тадқиқотчиларнинг ёзишича, эрининг саройда эгаллаган лавозими отасининг лавозими билан тенг эди (адибанинг отаси ҳам бир пайтлар император хизматида бўлган, Тикудзэн ва Баттю музофотларини бошқарган), бинобарин Мурасакининг император саройига яқинлашишида эри ёки отаси эгаллаган лавозимнинг ҳеч қанақа роли йўқ, буларнинг бари адибанинг ақл-фаросати, зукколиги, билими билан боғлиқдир. Шунинг учун ҳам кўпчилик тадқиқотчилар Мурасаки ўзининг истеъдоди туфайлигина бош ҳукмдор – императорнинг илтифотига сазовор бўлган, деб ҳисоблайдилар.

Адибанинг эри ўзидан 25 ёш катта бўлганлиги, улар турмуш қурганларида Мурасаки 21 ёшда эканлиги ҳам манбаларда қайд этилади. Мурасаки Нобутаканинг ягона хотини эмас эди, лекин тадқиқотчилар адибанинг кундаликларидаги шеърий сатрларга кўра, унинг бахтли ҳаёт кечирганликларини таъкидлашади.

1000 йили оилада қиз фарзанд туғилади, унга Кэнси деб ном беришади. Япон адабиётшуносларининг фикрича, Кэнси адабиёт тарихида таниқли бўлган “Сагоромо Никки (моноготари)” кундалик дафтар-романнинг муаллифи бўлиши мумкин, бироқ кейинги пайтларда бу тахминга шубҳа билан қаралмоқда.

Мурасаки эрта есир қолади, эри Нобутака ҳаётдан кўз юмганда (1001 йил) адиба бор йўғи 26 ёшларда эди. Мурасакининг шеърий асарларидаги кайфият шулардан дарак берадики, ёш аёл бу мусибатдан жуда қаттиқ қайғуга ботади, ҳатто сочини тақир қилиб қирдириб, роҳибаликни ихтиёр қилмоқчи бўлади. У ўзининг “Кундалик”ларида эрининг ўлиmidан кейинги ҳаётини “бахтсиз йиллар, беҳуш йилларим” деб ҳам атаган. Тадқиқотчилардан бири эса (Моррис) Мурасакининг эрига вафодор бўлганига, унинг ўлиmidан қайғуга ботганига ҳам шубҳа билан қарайди ва ўз тахминларининг исботи сифатида адибанинг кундаликларида эри Нобутаканинг исми бирон ўринда ҳам учрамаслигини қистириб ўтади. Нима бўлмасин, Мурасаки эри вафотидан кейин ота уйида беш йил мобайнида зоҳидона умр кечиради, унинг ҳамроҳи фақат китоб эди, бир четда япон ва хитой мумтоз шоирларининг асарларини ўқиб кунни кеч қилади (буни қарангки, эридан жуда кўп китоб мерос бўлиб қолган эди).

Отаси уни ўзи билан Этидзэн музофотига олиб кетишга унамайди, бу эса Мурасаки учун иккинчи марта таг-тугли аслзода куёв топишга монёлик деган гап эди. Бунинг ўрнига, Тамэтоки (отаси) ўзининг дасти дароз бир қариндошидан – Фудзивара Митинагадан илтимос қилиб, қизининг ишга жойлашишида ёрдам беришини сўрайди. Фудзивара Митинага Мурасакини ўзининг қизи Акикога ходима қилиб белгилайди. Бу вақтда Акико пайт етиб императорга рафиқа (ҳозирги тил билан айтганда, мамлакатда биринчи хоним) бўлиб кетишини ким ҳам туш кўрибди дейсиз?! Митинага Такэтокига авваллари ҳам ёрдам бериб юрган эди, масалан, Тамэтоки номзод бўлган ҳокимлик лавозими баъзи одамлар ғийбати оқибатида бошқа бировга ўтиб кетай, деб турганда, мана шу

Митинага орага тушиб, бу лавозимни унга олиб берган эди. Шундай қилиб “сабаб билан сават аравага чиқибди” деганларидай, 1005 – 1007 йиллар оралиғида Мурасаки Сикибу ҳам император саройида ходима сифатида кўрина бошлайди. (Бу саналар баъзи манбаларда бошқача берилган.)

Бу пайтда, То Сикибу номи билан танилган эди. Шундан кейин у император Итидзёнинг лутфан номлашига кўра “Нихонги хоним” деб ҳам аталиб юрган. Мурасаки ўз кундаликларида шундай деб ёзади: Император “Гэндзи-моногатари” асаримни ўқишни буюрди, ҳамма диққат билан эшита бошлади. Ўқиш тугаганида подшоҳ “Бу хоним “Нихонги” асарини мутолаа қилган экан-да, жуда билимдон эканлиги кўриниб турибди. Ҳақиқий истеъдод экан”, деди. Бу мақтовларни айтиб бўлгач, ёнидаги аёнларига қараб, яна “ноёб истеъдод” деб такрорлади. Шушу ҳамма мени “Нихонги-но мицубанэ” деб атай бошлади”. (“Нихонги хоним” асаридан.) “Мурасаки” деган тахаллус унга анча кейин – “Гэндзи-моногатари” асари жуда машхур бўлиб кетганидан сўнг берилади.

Бўлажак адиба сарой қонун-қоидаларига кўра, энди ўз вақтини гоҳ император саройида, гоҳ эса Митинаганинг шаҳар четидаги қасрида ўткази бошлайди, бунга сабаб малика Акико эди – Акико кўпроқ ота уйда бўларди. Акико 16 ёшлардаги малика-келин бўлиб, у ҳақида Мурасаки ўз “Кундалик”ларида шундай ёзади: “Маликани куришаган ходималарга маълумки, у ҳеч қандай манманликни, ноз-истиғнони билмайдиган камтар, олижаноб киз эди. Саройда эркак зоти кўрингудай бўлса, маликанинг бизларга муносабати ўзгариб қолмаслиги учун яхшиси хонамизга беркиниб олар эдик... Кийинишда ва ясан-тусанда ҳам биз ўта эҳтиёткор эдик, негаки, қай биримиз бу борада салгина эҳтиётсизлик қилсак, шунинг ўзи маликамиз шаънига ҳурматсизлик бўлишини яхши тушунардик... Агар қайси биримиз дид ёки муомала борасида салгина хатога йўл қўйсак, малика (Акико) шу кундан бошлаб айбдор ходимага худди ғалати бир жонворга қарагандай қарайверарди.”

Мурасаки отасидан, ўзини император аммасининг ҳовлисига ишга жойлаштирмагани учун ўпқаланади. Сабаби, императорнинг аммаси малика Сэнси ўз даврининг кўзга кўринган фозила аёлларидан эди, Камо ибодатхонасига қаторасига 5 маротаба раҳбар қилиб сайланган, шунга яраша “буюк тақводор” деган мавқеига ҳам эришган эди. Адиба “агар Сэнсихоним хизматида бўлсам эди, Акико хизматидагидай турли зиёфату маросимларга кўпам чақирилавермасдим”, дейди. Акикони эса тез-тез маросимларга, йиғинларга чақиришар, шунинг учун унинг хизматидагилар тиним билмас, нуқул “Император хонимни олий ҳазратлари чорляптилар, уни кузатиб боришга тайёрланишлар!” ёки “Жаноби бош вазир келяптилар, кутиб олиш учун пешвоз чиқинлар!” каби буйруқлар тез-тез такрорланарди. “Сэнси хоним хизматидагилар бизларга ўхшаб тўсатдан бошланаётган ташрифлардан, бостириб келишлардан изтироб чекмайдилар”, деб ёзади Мурасаки. Шуниси қизиқки, Мурасаки ана шундай армонлар билан юрган бир пайтда император хоним Акико ҳам яширин бир орзу-армонда эди – у хитой тилини ўрганиш иштиёқига тушиб қолган эди. Мана шу орзу Мурасакига жуда ўнг келиб қолди, негаки у, аввал айтганимиздек, хитой тилини яхши биларди. Мурасаки ўзининг бу борадаги билимини ҳарчанд яширмасин, ҳақиқат барибир очилиб қолган эди. Шундай қилиб, 1008 йилнинг ёз мавсумида Мурасаки ёш император хоним билан бир овлоқда, киши кўзи тушмайдиган жойда машхур хитой мумтоз шоири Бо Цзюйининг 2 жилдлик “Кўшиқлар” китобини мутолаа қила бошлайди. Мурасакининг хилватнишин бўлиб олишига сабаб кўп эди, булар ичида энг даҳшатлиси – қариндоши Митинаганинг ҳозир нозирлиги, ҳар хил гаплар айта бошлагани. Митинага Фузивара – малика

Акиконинг отаси (императорнинг қайнотаси) бу пайтда қирчиллама 42 ёшида, салтанатда биринчи вазир эди (у бу лавозимда 14 йил фаолият юритган). Шу одам Мурасакининг йўлини тўсгани-тўсган эди. Мурасаки ўз кундалик дафтарларида бу каби шилқим жазманлари ҳақида ҳам рўйи-рост, ҳам назокат билан шаъма қилиб ўтади.

Биографлар Мурасакининг жиддий, очиккўнгил, зийрак, камгап, хаёлпарастликка мойил, нозик табиатли аёл бўлганлигини, даврадошларнинг муғомбирликлари, ғийбатлари борасида ҳам енгил киноя билан ёзиб ўтганлигини тилга оладилар.

Япон тадқиқотчиси Ока Кадзуонинг фикрича, Мурасаки Сикибунинг саройдаги хизматлари 1013 йилда тугайди. Аммо унинг 1025 йилда ҳам Акиконинг ёнида ходима бўлиб ишлагани, шу йили бўлажак император Го Рёдзэннинг дунёга келиши муносабати билан маросимда иштирок этганлиги ҳақида ҳам маълумотлар мавжуд. 1011 йилда адибанинг отаси Этиго музофоти ҳокими этиб тайинланади. Отаси билан акаси Набунори Этигога жўнаб кетади. Аммо кўп ўтмай Набунори шу ерда вафот этади. Акасининг вафотидан сўнг Мурасаки Сикибу ҳам кўп яшамайди. Ока Кадзуо адибанинг вафотини 1014 йил деб кўрсатади. Баъзи тахминларга кўра эса, Мурасаки 1025 – 1031 йиллар оралиғида вафот этган бўлиши мумкин. Ёсано Акико тадқиқотларига кўра, Мурасаки Сикибу ё 1015 йилнинг охирида, ё 1016 йилнинг бошида вафот этган бўлиши керак.

“Мурасаки Сикибунинг ижодий фаолияти қачон бошланган?” деган савол кўпчиликни, қизиқтирса керак. Унинг ижоди шеърӣ машқлардан бошланганига шубҳа йўқ. Унинг қаламига мансуб шеърларнинг асосий қисми “Мурасаки Сикибу-сю” дафтарыда жамланган. Шеърларининг аксарияти “Гэндзи-моногатари” китобида ҳам бор. “Кундалик”ларида шеърлар нисбатан оз.

“Гэндзи-моногатари” романини Мурасаки эри вафотидан сўнг, ота уйида айрилиқ азобини унутиш ниятида ёза бошлаган бўлиши эҳтимолга яқин. Кўпчилик тадқиқотчилар қайд этиб ўтган тахминга кўра, роман 3 йил ичида (жуда борса 4 йилда) – эри вафотидан сўнг то малика Акико хизматига борган вақт ичида қоғозга тушган. Шу билан бирга, роман сарой хизматида кирган пайтдан бошланиб, 1008 йилнинг қиш ойлари оралиғида ёзилган, деган тахмин ҳам бор. Хуллас, роман қачон ёзиб тугатилган бўлмасин, Мурасаки Сикибу малика Акико хизматида кирганидаёқ истеъдодли адиба сифатида доврӯғ қозонган эди. Маликага ҳамроҳлик қилувчи ходима бўлиб хизмат этаркан, Мурасаки Сикибу ҳам романини ёзишда давом этган, ҳам шеърлар битган, ҳам “Кундалик”ларини ёзган. Энг сўнгги тахминларда 1010 йил кўпроқ тилга олинади – шу йили адиба “Гэндзи”ни ҳам, “Кундалик”ларни ҳам ёзиб тугатади ва бу ҳақдаги ўзининг ёзувларида саройдаги байрам томошаларини, урф-одатларни, маросимларни, малика Акико теварагидаги ходималарнинг феъл-сажияларидаги эътиборга лойиқ жиҳатларини ҳам қайд этиб ўтади. Аммо адибанинг номини жаҳон адабиёти саҳифаларига мангу ўчмас қилиб ёзган асари – бу “Гэндзи-моногатари” романи бўлди.

*Музаффар АҲМАД
тайёрлади*

ФАЛАК ЖОМИДАН МАЙ СИПҚОРГАН ХАЙЁМ

Мавлоно Румийнинг “Маснавийи маънавий” асарида келтирилган ҳикоятга кўра, ҳиндлар бир филни қоронғу уйга олиб кирадилар. Филни умрида кўрмаган кишиларни ҳам бирма-бир ўша уйга киритадилар. Зулматда филни кўз билан кўришнинг имкони йўқ эди. Шунинг учун ҳам қирганлар қоронғуда қўл чўзиб, пайпаслаб, фил танасининг бирор жойини ушлаб сийпалардилар, холос. Бири хартумини пайпаслаб, фил дегани тарновга ўхшаган нарса экан, иккинчиси қулоғини топиб, фил – бу баҳайбат елпиғич экан, учинчиси оёғини ушлаб, фил деганлари устунга

ўхшар экан деса, яна бири филнинг устини сийпалаб хонтахтага ўхшар экан, деб тасаввур қилади. Хуллас, ким филнинг қайси аъзосини ушласа, жониворни ўша аъзога ўхшатиб тасаввур этади .

Файласуф Ғарб ва ориф Шарқнинг Хайём ҳақидаги тасаввурлари ҳам ана шу ҳикоятдаги кишиларнинг фил ҳақидаги хулосаларига ўхшаб кетади. Улардан бири Хайёмни ўтакетган гедонист – ишратпараст, бошқача айтганда, майпараст, эпикурчи, динсиз, шаккок, жуда ҳиммат қилса, моддиётчи файласуф сифатида кўргиси келса, бошқаси зўр бериб уни илоҳиётчи, сўфий, гоҳида эса бир авлиё сифатида кўргиси келади. Кейинги авлодларнинг Хайёмга бўлган муносабати қайсидир маънода Мансур Ҳаллож тақдирига бўлган қарашларни ҳам эслатади. Ҳалложнинг қисмати борасида, мана, 1200 йилдан ортиқ вақт ўтибдики, инсоният аниқ бир тўхтамага келганича йўқ. Ҳаллож аслида қандай шахс бўлган: худодиқ даъво қилган шаккокми ёки иймон-эътиқодли мусулмонми? Тафаккур хазинаси, маъно ва моҳият олами бойитган мутафаккирми ёки зарарли гоҳлар муаллифими?! Ҳаллож даражасида бўлмаса-да, Хайём шахсияти ҳам турли шубҳа-гумонлар, таҳминлар, тасаввурлар, талқинларнинг гоҳида қуюқ, гоҳида сийрак туманлари ичида гоҳ кўриниб, гоҳида бутунлай ғойиб бўлиб кетади.

Ғиёсиддин Абулфатҳ Ҳаким Умар Хайём (м.1047-1123) Салжуқийлар ҳукмронлиги даврида (м.1044-1203) Эроннинг Нишопур шаҳрида дунёга келди, умрининг асосий қисмини ўз она шаҳрида ўтказди ва ниҳоят, шу ерда вафот этди. Унинг мақбараси ҳам Нишопурдадир.

Хайёмнинг туғилган ва вафот этган санаси борасида манбалар ва тадқиқотларда турли рақамлар кўрсатилади. Масалан, Хайём ҳаёти, қарашлари ва илмий-адабий мероси ҳақида тадқиқот олиб борган ва рубойларини бир мажмуага тўплаган эронлик машҳур ёзувчи Содиқ Ҳидоят унинг вафоти санасини х.к. 517 йили деб кўрсатса², Америкада яшайдиган хайёмшунос олим, Вашингтон университети профессори асли эронлик Меҳдий Аминразавий Хайём милодий

¹ Мавлоно Жалолиддин Румий. Маснавийи маънавий. 3/120-1269.

² Хайём-э Содэк. Мажмуъэ-йэ осор-э Содэк Ҳедоят дар борэ-йэ Хэйём. Мўқаддэмэ ва гэрдовари-йэ Жаҳонгир Ҳедоят.– Тэхрон:Нашр-э чэшмэ, 1384. – С.25.

1124-1129 йиллар оралигида вафот этган¹, дейди.

Хайём Куръон, араб тили сарфу наҳви, араб ва форс адабиётидан умумий билимларни ўз шаҳрида, Қози Муҳаммад хузурида олади, сўнг устозининг тавсиясига биноан риёзиёт (математика), илми нужум (астрономия), фалакиёт назарияларига оид илмларни Хожа Абулҳасан Анборийдан, фалсафани Имом Муваффақ Нишопурийдан ўрганди, Шайх Муҳаммад Мансур хузурида эса Ибн Синонинг фалсафий мероси билан танишди. Ва шундан сўнг умрининг сўнгги дамларигача Ибн Сино тафаккур оламининг сайёҳига айланди. Айтишларича, вафотидан бир-икки соат олдин ҳам унинг қўлида Синонинг фалсафа муаммоларига бағишланган машҳур китоби – “Шифо” бўлган экан.

Хайёмнинг Ибн Синога ихлоси ва эҳтироми юксаклигидан бўлса керак, баъзи ривоятчи ва тарихчилар уни Сино хузурида таълим олган, деган янглиш хулосалар ҳам чиқаришган. Лекин бу – ҳақиқатдан анча йироқ фикр. Чунки бунинг учун Хайёмнинг ёши юқорида зикр этилган устозларидан ҳам каттароқ бўлиши керак эди. Хайём Синонинг ҳақиқий шогирди, унинг энг садоқатли ва матонатли издоши бўлгани аниқ. Унинг доимо Сино рухидан мадад олиб тургани, асарлари ва қарашларидан баҳра олгани шогирд деб ҳисобланиш учун етарли, албатта.

...Бир куни Абулбарокот Бағдодий муридларидан бўлган Рай ҳокими – Алоуддавла Хайёмга пири устозининг Сино қарашларини аёвсиз танқид қилгани ҳақида гапирар экан, бу ҳақда унинг нуктаи назари қандайлигини сўрайди. Хайём: “Абулбарокот Ибн Синонинг хатто битта сўзини ҳам тушунмаган кўринади, шундай экан, қандай қилиб уни танқид қила олиши мумкин?” – деб жавоб беради. Хайёмни Сино билан чамбарчас боғлайдиган яна бир далил бор: баъзи тарихчилар, хусусан Сафадий ва Қутбиддин Маҳмуд Шерозийлар ўз асарларида Хайёмнинг Синонинг энг машҳур шогирди бўлган Баҳманёрга шогирд тушганлиги ҳақида маълумот бериб ўтадилар. Маълумотларга қараганда, Хайём бир муддат ўша даврларда катта илмий марказлардан бири бўлган Самарқандда ҳам илм таҳсили билан шуғулланиб, қадимий Турон халқларининг ҳикмат ва маърифат булоғидан баҳра олган. Буни мутафаккирнинг ҳам илмий асарлари, ҳам фалсафий рубойларидан билса бўлади.

Хайём Мовароуннахру Хуросон, Ғарбий Эрон ва Усмонли давлатларининг энг гуллаб-яшнаган даврида яшади. Бу даврда, Сомонийлар даври сингари ҳам диний-тасаввуфий илмлар, ҳам табиий ва аниқ фанлар, ҳам адабиёт ва санъат юксак даражада ривожланди. Айнан ана шу даврда Ҳаким Низомий Ганжавий, Ҳоконий Ширвоний, Носириддин Тусий, Абулмажид Санойи, Низомулмулк, Муҳаммад Ғаззолий, Аҳмад Ғаззолий, Маҳмуд Замахшарий, Низомий Арузий Самарқандий, Байҳақий, Фахриддин Розий каби улуг алломалар ва шоирлар маърифат майдонига келдилар.

Умар Хайёмнинг тахаллуси ҳақида сўз кетганда отаси хаймадўз – чодир тикувчи бўлгани учун ушбу тахаллусни танлаган бўлса керак, дейилади. Аммо Хайёмнинг косиблик қилгани ҳақида манбаларда ҳеч қандай маълумот ёки бирон-бир ишора учрамайди. Қолаверса, қўл хунармандчилиги билан шуғулланишга Хайёмнинг вақти ҳам, эҳтиёжи ҳам бўлмаган. Зеро, Хайём бутун болалиги ва ёшлигини асосан илм ўрганиш билан ўтказди. Камолга етиб, олим сифатида донг таратгач, Салжуқийлар саройида ва умуман, бутун Хуросонда катта обрў-эътибор ва шон-шухратга эга бўлди. Маълумотларга қараганда, у саройда эътиборга молик мансабларда хизмат қилгани учун “дастур” деган лақабга ҳам сазовор бўлган экан. Хайёмнинг Хожа Кошоний билан қурган суҳбатидан маълум бўлишича, Девони олийдан йилига ўн минг динор миқдорида маош олиб турган экан⁴.

¹ Мехдий Аминразавий, Саҳбо-йэ хэрад. Шарҳ-э аҳвол ва осор-э Ҳаким Умар-э Хэйюм-э Нэшо-пурий. – Тэхрон: “Сухан”, 1385. – С.33.

² Мехдий Аминразавий, Саҳбо-йэ хэрад. – С.36.

³ Сафадий. Ал-вофий бил-вофиёт. – Станбул, 1964. – С.142.

⁴ Ҳоконий ёзишмалари. – С.7; 333. Қаранг: Алиризо Заковатий Қорағўзлу. Хайём қарашларига оид мулоҳазалар. // “Сино”, 2011, баҳор-ёз. №41-42. – Б.85.

Хайём қомусий олим сифатида ўзидан бой илмий-адабий мерос қолдирди. Айниқса, унинг алгебра масалаларига бағишланган “Ал-жабр вал-муқобала” рисоласидан нафақат Шарқ мамлакатларида дарслик сифатида, балки Европада ҳам муҳим қўлланма сифатида фойдаланилган. Араб тилида ёзилган ушбу асар французча таржимаси билан бирга 1851 йили Парижда нашр этилган. Хайёмнинг яна бир машҳур асари – “Фи шарҳи мо мушқил мин содироти китоби Уқлидус” рисоласининг ягона қўлёзма нусхаси Лейден (Голландия) кутубхонасида сақланади. “Фи ихтиёл ал-маърифати миқдор из-заҳаб вал-фаза фи жисми мураккаб минҳумо” номли физикага оид рисоласининг қўлёзма нусхаси Германиядаги Гёте кутубхонасида, форс тилида ёзилган “Рисола дар вужуд” номли фалсафага оид рисоласи эса Британия музейида сақланмоқда. Шунингдек, Хайёмга нисбат бериладиган яна бир неча асар ҳам бор. Улардан энг муҳимлари табиётга оид рисоалар – “Кавн ва таклиф” ва “Лавозим ул-макна дар фусул ва иллоти ихтилофи ҳавои билоду ақолим” номли асарлардир. Булардан ташқари Салжуқий султон Маликшоҳ даврида вазир Низомулмулк бошчилигида яратилган илк зижлардан бири – “Зижи Маликшоҳий”нинг асосий муаллифларидан бири ҳам Хайём ҳисобланади.

Салжуқий султонлар – Алп Арслон ва Маликшоҳ ҳукмронлиги даврида салкам ўттиз йил бош вазир бўлган донишманд Низомулмулк (“Дастур ул-мулк” ёки “Сиёсатнома” асарининг муаллифи) замонида давлат тепасига келган шофеийларнинг ханафийлар билан баҳс-мунозаралари, бошқа фиркалар – қарматийлар, ботинийлар (исмоилия таълимотининг илмий-назарий ва мафкуравий мактаби), шиалар ва ниҳоят, файласуфларга қарши ҳаракатлар, фикҳий, ақидавий ва фалсафий ихтилофлар, мазҳаблар ўртасидаги тўқнашувлар ҳам ушбу даврдаги таракқиёт ва ривожланишнинг жадал суръатларини тўхтата олмади. Хайём ана шундай сиёсий-ижтимоий жиҳатдан ниҳоятда зиддиятли, аммо шу билан бирга илм-фанга эътибор кучайган бир даврда яшади.

Хайём ўз даврида мавжуд турли тоифаларнинг бирортасига бутун борлиги билан эргашмаган, мустақил фикри ва мавқеига эга бўлган шахс сифатида барчанинг диққат-эътиборини ўзига тортган эди. Бошқа жиҳатдан, у анча эҳтиёткор одам бўлган кўринади. Зеро, ўта нозик ва мураккаб бир даврда узок яшаб, қаттиқ тўқнашувлар ёки зиддиятли вазиятларга дучор бўлмаслик ҳаммининг ҳам қўлидан келмасди. Хайём ҳақиқат изловчиларнинг тўрт тоифасидан исмоилийлар (таълимийлар) ва мутакаллимлар (ашъарийлар; илоҳиётчилар, калом илми аҳли)ни ёқтирмас, мутасаввуфларнинг равиши унинг ҳаёт йўли ва тафаккур тарзига тўғри келмас, бутун умрини уларнинг таъсирида ўтказган файласуф машшоийлар (рационалистлар)нинг усули маъқул келса ҳам, уни қониқтирмас эди. Хайём ўзининг “Дар илми куллиёти вужуд” номли фалсафий рисоласида борлиқни билиш ва англаш майдонида курашга тушган кишиларни тўрт тоифага ажратади: мутакаллимлар; файласуфлар ва ҳақимлар; исмоилийлар ва таълимийлар; сўфийлар. Сўнг уларнинг ҳар бирини қисқача тавсифлаб, ожиз ва ноқис жиҳатларни ҳам кўрсатиб ўтади. Аммо уларнинг ичидан тасаввуф аҳлини энг афзал гуруҳ сифатида эътироф этиб ўтишни лозим топади. Бу ҳолат, биров Муҳаммад Ғаззолий ҳаётини эслатади. Суннийликнинг шофеия мазҳабида улў пешволардан бири бўлган Ғаззолий бошида фикҳ, сўнг калом илмларида забардаст устозлик мақомига эришади, аммо охир-оқибат барчасидан воз кечиб, тасаввуф манзилида осойишталик топади. “Билдимки, – дейди у, – барча йўллар ичида энг тўғри йўл тасаввуф аҳлининг йўли, Худога энг яқин инсонлар эса сўфийлар экан”. Хайём ва Ғаззолий, таъбир жоиз бўлса, икки қарама-қарши кутбдай. Хайём – файласуф-рационалист, мантиқ илми билимдони, риёзиётшунос, табиётшунос ва мунажжим, қолаверса, инсон эрк-ихтиёрини куйлаган шоир. Вазир Низомулмулкка ўхшаган энг яқин дўстлари ва ҳомийлари шофеий мазҳабининг йирик намояндалари бўлишларига қарамасдан, ўзини ҳеч қайси

бир мазҳаб доирасида чеклаб қўймаган. Ғаззолий эса унинг бутунлай акси: шофеийлик мазҳаби ва ашъарийлик таълимотидан четга чиқмаган, фалсафага зид бориб, “Таҳофат ул-фалосифа” ва “Мақосид ул-фалосифа” номли раддия асарлар ёзган диний уламо ва пешволардан. Аммо, тасаввуф нуктасига етганда, бу икки кутб яқинлашгандай бўлади...

Хайём файласуф бўлиши билан бирга улуғ мунажжим ҳам эди. У бу соҳага ёшлигидан қизиқиб келар, устози эса “Хайём юлдузлар илмида Қуръон оятларининг тафсирини кўради”, дерди. Низомий Арузийнинг гувоҳлик беришича, у илми нужум фанида тенгсиз бўлса-да, юлдузларга қараб фол очишга ишонмас эди. Хайём фолбин эмас, юлдузшунос эди. Унинг “Зиж Маликшоҳий” асарининг яратилишида, илк расадхонанинг қурилишида (афеуски, ушбу расадхона номаълум сабабларга кўра ниҳоясига етмади. Орадан икки юз йилча вақт ўтиб, Хайём ва Низомулмулк орзусини Мирзо Улуғбек рўёбга чиқарди) кўрсатган фаолияти бунга яққол далил бўла олади. Шунингдек, Хайёмнинг баъзи бир рубоийларини классик астрономия ва табиёт фанларини яхши билмасдан туриб англаб бўлмайди. Масалан:

*Говест дар осмону номаш Парвин,
Як гови дигар нуҳуфта дар зери замин.
Чашми хирадат боз кун аз рӯйи яқийн,
Зеру забари ду гов муште хар бин .*

Мазмуни:

*Осмонда бир ҳўкиз бор, унинг номи Парвин,
Яна бир ҳўкиз ернинг остида яширин.
Ақл кўзингни яқийн (қатъий ишонч) билан оч:
Икки ҳўкиз (осмон билан ер) ўртасида
бир тўда эшакни кўр.*

Хайём ҳақида маълумот берадиган энг қадимий манба Низомий Арузий Самарқандийнинг “Чаҳор мақола” сидир. Хайём билан замондош бўлган Арузий Самарқандий мутафаккирни Марвда кўргани, Султоннинг у билан овга чиққани ҳақида ёзар экан, уни “Хужжат ул-ҳақ” унвони билан тилга олади ва нужум илмидаги ўрнини эслатиб ўтади. Аммо Хайёмнинг шоирлиги, унинг еру кўкни титратувчи рубоийлари ҳақида лом-мим демайди. Хайёмдан тахминан бир-икки авлод кейинроқ яшаган илк тазкиранавис – Муҳаммад Авфий Бухорий ҳам ўзининг машҳур “Лубоб ул-албоб” асарида Хайём ҳақида ҳеч қандай маълумот бермайди. Ундан кейинги даврларда Давлатшоҳ Самарқандий томонидан яратилган “Тазкират уш-шуаро” асарида ҳам Хайём шоирлар сафидан жой олмаган. Нега? Хайём шоир бўлмаганми? Унда унинг номи билан машҳур бўлган рубоийлар кимники?

Замахшарий, Низомий Арузий ва Байҳақийлар йигитлик чоғларида Хайёмни кўрганлар, у билан учрашганлар, аммо наҳотки унинг рубоий ёзишини билмаган бўлсалар? Балки Хайём уларга ўз рубоийларидан ўқиб ҳам бергандир, аммо ёш олимлар бу тағдор маъноли рубоийларни англамаган ёки умуман эътибор бермаган бўлишлари ҳам мумкинми? Барибир тайинли бир нима дейиш қийин... Фақат шуниси аниқки, илк маротаба машҳур мутафаккир – Фахриддин Розий Хайёмнинг ҳақиқий рубоийларидан бирини тилга олади ва шундан эътиборан шоир Хайём майдонга кириб келади.

Мақоламиз аввалида келтирилганидек, Умар Хайём шахси ва унинг ижоди борасида фикр-мулоҳазалар қарашлар турлича. Хусусан, диний уламоларимиздан Шайх Муҳаммад Юсуф Муҳаммад Солиҳ ўзларининг “Зикр аҳлидан сўранг” рисолаларида Аллома Абу Наср Мубашшир Тарозийнинг “Кашфул Лисон ар

¹ Умар Хайём Нишопурий. Рубоёт. Муҳаммадали Фурўғий ва Қосим Ғаний муқаддимаси ва изоҳлари билан. – Техрон: “Кэтоб-э фўрузон”, 1362 (1983). – С. 107.

рубойият Умарул Хайём” асарига таянган ҳолда, Хайём рубоий ёзмаган, балки унга нисбат берилган рубоийлар ботинийлар томонидан ёзилиб, унинг номи билан тарқатилган, деган хулосага келадилар.

Хайём рубоийларининг сонини 100 дан 300 гача ва ҳатто ундан ортиқроқ ҳам деб ҳисоблашади. Бу ҳақда фикрлар турлича. Жумладан, Содик Ҳидоят бу борада шундай дейди: “Хайём рубоийларининг Шерозда 865 (х.к.) йили китобат қилинган қўлёзма нусхаси 525 рақами остида Оксфорддаги Бодлен кутубхонасида сақланади. Ушбу нусхада бор-йўғи 157 та рубоий мавжуд. Ҳолбуки, Хайёмга мансуб деб топилган ва Абу Саид Абулхайр, Афзал Кошоний ва Мавлавий каби бошқа шоирлар ва мутасаввифларнинг рубоийлари билан адаштириладиган рубоийлар бугунги кунда 500 тадан 750 тага етади”¹. Нима бўлган тақдирда ҳам, бир гуруҳ олимлар тахминан 178 та рубоийни Хайёмнинг ўзиники деб ҳисоблашган.

Шарқ адабиётида рубоий жанрида ижод қилган шоирлар кўп. Кўпгина олимлар томонидан рубоий жанрининг ихтирочиси деб тан олинган форс-тожик мумтоз шеъриятининг гултожи – Абу Абдуллоҳ Жаъфар бин Муҳаммад Рудакий Самарқандийдан (858-941) тортиб, Ибн Сино, Абу Саид Абулхайр, Фаридиддин Аттор, Мавлоно Жалолоддин Румий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Мирзо Бедил, Сойиб Табризий каби кўплаб шоирлар гўзал рубоийлар битганлар. Ҳатто улардан баъзиларининг рубоийларини бир жойга тўпласа, алоҳида девон бўлади.

Хайём рубоий жанрини ҳам шакл, ҳам мазмун жиҳатидан янги такомил босқичига олиб чиқди. Хайём ижодини қиёсий адабиётшунослик ва таржимашунослик нуқтаи назаридан ўрганиб, илк “Хайёмнома”ни яратган таниқли ўзбек олими, устоз Нажмиддин Комилов айтганларидек, “У Абу Наср Форобий, Ибн Синопларнинг, Рудакий ва Фирдавсийларнинг, Абунувос, Абулаъло ал-Мааррийларнинг карашларини давом эттирди ва фалсафий шеъриятни гуллатди, рубоий жанрини энг баланд чўққига кўтарди”².

Дунёда Хайём рубоийларини ўз она тилида ўқимаган бирон-бир юсак маданиятли миллат бўлмаса керак. Бунда барча олимлар бир овоздан Европада Хайёмни машҳур қилган инглиз адиби ва таржимони Эдвард Фицджеральднинг хизматларини алоҳида эътироф қилишади. Жумладан, Фицджеральддан сўнг Хайём рубоийларини катта қизиқиш билан таржима қилган яна бир инглиз олими Артур Арберри бу ҳақда шундай дейди: “Умар Хайёмнинг байналмилал шуҳрати адабиёт тарихида ғоят нодир воқеадир. Чунки Эдвард Фицджеральд унинг асарларини таржима қилмаганда ва бу таржималар китобхонлар орасида шуҳрат қозонмаганда, уни Эронда маълум доира вакиллари, ундан ташқарида эса бир гуруҳ мутахассисларгина таниган бўларди, холос”³. Ҳақиқатдан ҳам, Фицджеральд таржималаридан кейин Хайём рубоийлари кетма-кет олмон, француз, рус, италян, испан, чех, голланд, португал ва бошқа тилларга таржима қилиниб, бутун Европа бўйлаб тарқалди, у ҳақда мақоалар, тадқиқотлар юзага кела бошлади. Аммо, мана, ўша даврдан 154 йил ўтдики, Хайём рубоийларининг шуҳрат юлдузи ҳалигача сўнгани ёки яна бошқа кўплаб тилларга қайта-қайта таржима қилиш жараёни тўхтагани йўқ.

Хайём мероси ўзбек халқи учун ҳам қадрли бўлиб келган. Узоқ ўтмишда унинг рубоийларини аслиятда ўқиб, баҳра олинган. Яқин ўтмишда унинг рубоийларидан бир қисмини илк маротаба машҳур шарқшунос олимимиз Шоислом Шомухамедов ўзбек тилига ўгириб, халқимизга тақдим этди. Ш.Шомухамедов таржималари аслиятдан фарқли ўларок, бармоқ вазнида таржима қилинган бўлса-да, тил ва услубининг соддалиги, шу билан бирга жозибadorлиги ва равон-

¹ Хайём-э Содэк. – С. 32.

² Нажмиддин Комилов. Тафаккур қарвонлари. – Т.: “Маънавият”, 1999. – Б. 184.

³ OMAR KHAIJAM: A NEW VERSION BASED UPON RECENT DISCOVERIES BY ARTUR J. ARBERRY. LONDON, 1956. JOHN MURRAY ALBEMARIE STREET.7.

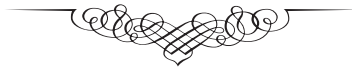
лиги билан эътиборли. Бошқалар ҳам баъзи бир намуналарни арузда ўгиришга ҳаракат қилишди. Айни чоғда, унинг барча рубоийларини аруз вазнида таржима қилиш зарурати бор. Хайём мўъжазгина шеър – рубоийда Инсон деб аталмиш ашрафи махлуқотнинг қайҳонлар ва Қаҳқашонларга сиғмайдиган сийрат ва тийнати бунини жўғрофий кўринишлари билан акс эттиради. Жаҳоннамо кўзгуда дунёни акс эттиргандек, кўзага денгизу дарёни сиғдиргандек...

Хайём тароналарининг ҳар бир мисрасидан риёкорлик, зохирпарастлик, сохтакорлик, фисқ-фужур, зўравонлик ва зулм-ситамага чулганган дунёга нисбатан эътироз нидолари бонг уриб туради. Хайём рубоийларининг ҳар бир навосида Инсон руҳияти ва иродасининг кудрати, салобати ва матонати мавж уради...

Хайём аслида кўпи билан икки юзта рубоийга ҳам етмайдиган “кичкина” шеърини билан улуг фалсафа – ҳаёт фалсафасини яратди. Аллома Тарозийнинг Хайём бўш вақтларида кўнгил ёзиш учун шеър машқ қилиб кўрган бўлиши мумкин, лекин асосий иши шоирлик бўлмаган, деган фикрини маъқулласа бўлади. Чунки, ҳақиқатдан ҳам, манбалар шоир Хайём ҳақида сукут сақлайдилар. Лекин файласуф, илоҳиётчи, дин уламоси бўла туриб ҳам рубоий ёзиш мумкин-ку!

Ошиқлар ишқ паймонасидан нўши май айлаб фараҳманд бўлсалар, Хайём фалак жомидан май сипқориб мангу мустағрикдир.

*Жаъфар ХОЛМЎМИНОВ,
фалсафа фанлари номзоди*

ДАНТЕ АЛИГЪЕРИ ВА УНИНГ “ИЛОҲИЙ КОМЕДИЯ”СИ

Буюк италян шоири, мутафаккир ва давлат арбоби Данте Алигъери (1265 – 1321) Ўрта асрлар ва Ренессанс (Уйғониш) даври оралигида яшаб ижод қилди. Шу сабаб уни ўрта асрнинг сўнгги ва Ренессанс даврининг биринчи улкан шоири деб аташади.

Дарвоқе, шоир туғилиб ўсган юрт – Флоренция қадимдан Шарқ ва Ғарб иқлимини бир-бирига боғлаб келган савдо йўллари устида жойлашган бўлиб, XII-XIII асрларда хунармандчилик саноати гуллаб-яшнаган “мустақил шаҳар”лар сирасига кирарди. Қадим юнон-рим цивилизацияси ва ислом маданияти аъналарини таъсирида гуманизм ғоялари билан суғорилган фалсафа, адабиёт ва санъат намуналари илк бор Флоренцияда шаклланди. Ренессанс маданиятининг илк даҳолари флоренциялик шоир Данте Алигъери ва мусаввир Жотто ди Бондоне (1266 – 1337) эдилар.

Данте Алигъери 1265 йилнинг май (аниқ куни маълум эмас - М.Х.) ойида дворян тоифасига мансуб оилада дунёга келади. Унинг отаси Флоренциядаги ҳукмрон партиялар сирасига кирувчи “гвельфлар” (Рим папаси тузумини қўллаб-қувватловчилар) диний уюшмаси фаолларидан эди. Балоғат ёшига етгач, Данте ҳам мазкур партиянинг тиббиёт ходимлари ва ижодкор аҳли шўбасига аъзо бўлиб қиради. Шоир дастлаб ўрта аср схоластика таълими дастуридаги мактабда билим олади, француз ва провансал тилларини кунт билан ўрганади, қадимги Рим шоири Вергилий шеърятини мутлақа қилиб, ундан поэзия сирларини ўзлаштиради. Ва ниҳоят, Данте устози Вергилий

йўлидан бориб, ишқий шеърлар ёза бошлайди.

Ўн саккиз ёшида Данте ҳаётида илк бор катта руҳий изтиробга дуч келади. Шоир болалигидан кўнгил кўйган, илк муҳаббати соҳибаси гўзал Беатриче-ни бадавлат дворянга турмушга бериб юборадилар. 1290 йил Беатриче бевақт оламдан кўз юмади. Бу мусибат ёш шоир Данте ижодида кескин бурилиш ясайди. У ўзининг биринчи шеърини тўплами “Янги ҳаёт” (1292 – 1293) китобини Беатриче хотирасига бағишлаганди.

Данте ишқ ва айрилиқ исқанжасидан фориғ бўлиш ниятида кейинги ҳаётини илм олишга бағишлайди, теология (илоҳиётшунослик), фалсафа ва астрономия каби фанларни чуқур ўрганади, ўрта аср схоластик (диний) таълимоти ўзлаштиради. Хуллас, у ўз даврининг зукко ва нуктадон кишиси бўлиб етишади. Айни пайтда шоир Флоренциянинг сиёсий ҳаётида ҳам фаол иштирок эта бошлайди. Ўттиз беш ёшида Флоренция шахрининг олти приори (лотин. “prior” – биринчи, етакчи), яъни оксоқолидан бири этиб тайинланади. Тез орада Данте аъзо бўлган гвельфлар партияси “оклар” (шаҳарликлар) ва “қоралар” (дворянлар)га бўлиниб, ўртада катта низо келиб чиқади. Шоир “оклар” тарафида туриб, шаҳарлик хунарманд ва косибларни ҳимоя қила бошлайди. “Оклар” партияси сиёсий курашда ғолиб чиққан бўлса-да, папа Бонифаций VIII “қоралар”ни қўллаб-қувватлайди ва француз қироли Карл Валуага “оклар” устига қўшин тортишга фатво беради. 1301 йили француз қўшини Флоренцияга кириб, “оклар”ни мағлуб этади. Натижада Данте ҳам

таъкибга учрайди ва Флоренциядан чиқиб кетишга мажбур бўлади. Шундан сўнг шоирнинг ватандан йироқда, дарбадарликдаги ҳаёти бошланади. Данте узок йиллар Флоренциянинг "қоралар" зулмидан озод бўлишини, Италия худудидаги вилоятларнинг бирлашиб, қудратли қироллик давлатига айланишини орзу қилиб яшади.

Данте ҳаётининг сўнгги йилларида Равеннада, князь Гвидо да Полента саройида яшаб, ижод билан машғул бўлди. Шоир туғилиб ўсган юрти Флоренцияга қайтишни, ўз асарларини ватандошлари тарафидан севиб ўқиши, ардокланишини жуда-жуда истаган эди. Афсус, унга ватанига қайтиш, Италияни қудратли давлат сифатида кўриш насиб қилмади. Данте 1321 йилнинг 14 сентябрида Равеннада вафот этади. Таажжубки, кейинчалик флоренцияликлар бир неча бор ўз фарзанди, буюк шоир хокини қайтариб олиш учун равенналикларга мурожаат қилганига қарамай, яқкаш рад жавоби олинди.

Буюк Данте ўз ижодини лирик шоир, прованс трубадурлари (лотин. "trobar" – топқир шоирлар) анъаналарининг Италиядаги давомчиларидан бири тарзида бошлайди.

1307–1313 йиллар оралигида шоир ўзининг илмий ва фалсафий мушоадалари ҳосиласи бўлмиш илмий рисоаларини яратади. Шу орада у насронийлар файласуфи Бозций (480 – 524) таълимотини, унинг машхур "Фалсафий кўникмалар" рисоласининг мақсад ва моҳиятини ўрганиш билан машғул бўлади. Айни пайтда унга таассуб қилиб, ўзининг "Зиёфат" (1304–1307) номли маърифий-фалсафий мазмундаги рисоласини ёзади. Данте таърифича, у ўрта аср диний ва маърифий таълимотини ўзида акс эттирувчи комусий асар бўлиши лозим эди. Бу ерда адиб инсон ақлининг чегараланганини, у фақат илоҳий эътиқод туфайлигина юксак фикрлаш қобилиятига эга бўлиши мумкинлигини таъкидлайди. Асарни "оддий жавдар нони еб кун кечираётган авом халқ ҳам ўқий билсин" деган ният билан уни итальян тилида ёзади. Ваҳолонки, Ўрта аср анъаналарига кўра илмий ва фалсафий рисоалар фақат лотин тилида битиларди. Дарвоқе, лотин тилидан чекиниб, жонли итальян тилида ёзиш билан Данте янги замон – Ренессанс даврига илк қадам қўйган ижодкор ҳам эди. Бу

билан шоир айна пайтда халқ жонли тили – итальян тилини ҳимоя қилиб чиқди ва тилшунослик илмига асос солди. Унинг 1305 йил нашр қилинган "Халқ жонли тили ҳақида" рисоласи бу соҳага замин ҳозирлайди. Рисолада муаллиф роман тилларининг келиб чиқиш тарихи, таснифи ва поэтик хусусиятлари ҳақида илк бор фикр юритиб, ғарб тилшунослиги илмига асос солган олим сифатида ҳам гавдаланади. Айни пайтда у итальян тили шеваларининг умумлашмасидан иборат ягона итальян адабий тилини ҳам яратиш вақти келди, деган ғояни ижодкор аҳли орасида тарғиб қилади. Шоир 1313 йил эълон қилган "Монархия ҳақида" рисоласида эса Италияда ягона тузум ва қонунга асосланган қироллик давлати тузиш режасини ишлаб чиқади. Унинг мақсади Рим папаси измидан холи бўлган қудратли империя ўрнатиш эди. Хуллас, умрининг бу даврида Данте ўз дунёқараши, бой тажрибаси ва бадиий маҳоратини жамулжам этиб, машхур асари "Илоҳий комедия" (1308 – 1321) ни яратишга киришади.

Бу буюк асарида адиб Ўрта аср ғарб ва шарқ адабиётини, қадимги Юнон ва Рим маданиятини синтез қилиб, янги замон – Ренессанс адабиётига йўл очди, эски дунёдан янги дунёга ўтиш кўпригини қуриб берди. Шунингдек, бу асари билан у даврининг илғор файласуфи, олими, сиёсатдони, публицисти ва ниҳоят улкан шоири сифатида гавдаланди.

Муаллиф асарни оддийгина қилиб "Комедия" деб атаганди. Сабаби, Ўрта аср адабиётини бошланиши хайрли ва охири қайғу билан тугаган ҳар қандай асар "трагедия" деб баҳоланса, қайғули воқеалар билан бошланиб, хайрли якун топган асарлар "комедия" деб аталган. Сарлавҳадаги "Илоҳий" сифати эса Данте вафотидан сўнг, XVI асрга келиб пайдо бўлди. Дантешуносларнинг қайд қилишича, бу сўз асар сюжетининг илоҳий мавзуга нисбатан қўлланилмаган, балки унинг тугалланган, мукамал, бадиий юксак комусий китоб эканлигига ишора тарзида қўшиб ёзила бошлаган.

"Илоҳий комедия" ёзувчининг бошқа асарлари каби аниқ, пухта ўйланган композиция асосида яратилган. Поэма асосий уч қисм ("кантик")дан иборат, яъни у боқий дунёнинг уч макони – "Дўзах", "Аъроф" ва

"Жаннат"га бўлинади. Ҳар бир бўлим 33 қўшиқдан иборат. Дарвоқе, поэманинг "Дўзах" қисмида "Пролог" ўрнида биринчи қўшиқ ўрин олган. Қўшиқларнинг жами миқдори 100 тага боради. Улардаги сатрлар уч мисрали банд (терцина) русумида жойлаштирилган. Асарнинг матнида бошидан охиригача 3 ва 9 рамзий рақамларининг қўлланиши унинг сюжетида насроний динидаги "троица", яъни уч илоҳий куч ғоясини сингдириш ҳамда фоний дунё воқелигига нисбат бериш аломатидир. Яна бир муҳим жиҳат, ҳар учала кантик бир сўз, яъни "юлдуз" сўзи билан якун топади. Бу эса пайғамбар Исо Масиҳ номининг фақат ўзи билан ўзи қофияланиб келишига ишорадир. Умуман, асарнинг "Дўзах" қисмида Исо Масиҳ ва Биби Марям исмлари тилга олинмайди, улар юлдузлар тимсолида намоеён бўлади.

Асардаги яна бир муҳим жиҳат, аслида замон руҳиятини акс эттириш ғояси бўлса-да, унинг мазмунида Ўрта аср схоластик таълимот ва илоҳий куч-қудратнинг таъсири катта бўлгани сезилиб туради. Сабаби, Ўрта аср Шарқ ва Ғарб теология илми ва бадий адабиётида боқий дунёнинг мавжудлигини улуғ авлиёлар тушида ваҳий бўлган воқеалар билан уйғунликда таърифлаш одати етакчи анъана тусини олганди. Шу боис, дантешунос олимлар "Илоҳий комедия"нинг яратилишида муаллиф аввало ўрта аср шарқ адабиётидаги "тушда аён бўлиш", яъни, боқий дунёнинг Дўзах, Аъроф ва Жаннатиде кечаётган ҳаёт манзараларининг тасвири асосий туртки бўлган, деган фикрни билдирадилар.

"Илоҳий комедия"нинг яратилишида қадим юнон-рим маданиятининг таъсири ҳам катта бўлганини таъкидлаб ўтмоқ жоиз. Айниқса, Данте ўз асарини ёзишда рим шоири Вергилий (мил. авв. 70-19 й.) қаламига мансуб "Энеида" достони мавзусига кўп бор мурожаат қилгани кўзга ташланиб туради. Масалан, муаллиф "Илоҳий комедия"да "Энеида" достонидаги айрим сюжетлардан фойдаланибгина қолмасдан, балки устози Вергилийни асардаги асосий образлардан бири тарзида киритишни лозим топган. Ҳатто поэма сюжетида Вергилий ўрта аср адабиётида "тушда аён бўлиш" жанрида яратилган асарлардаги фаришталар, авлиёлар киёфасида ҳам гавдаланади. Шу-

нингдек, Дантега қадар ўтган шоирлар ижодида, асосан, инсонни бу дунёда чеккан азоб-уқубатлари у дунёда роҳат-фароғат билан алмашинувига ишонтириш тарғиб қилинган бўлса, "Илоҳий комедия"да одамларнинг бу дунёдаги қилмиш-қидирмишлари у дунёда адолат тарозисида ўлчанажаги хусусида айтилиб, мавжуд дунёда ҳалол яшашга, мақсадли ва эътиқодли бўлишга ундайди.

Данте асарнинг "Дўзах" қисмида ҳаётда яшаб ўтган турли тоифага мансуб машҳур инсонлар шахсиятига мурожаат қилади. Аниқроғи, Ўрта аср Европа адабиётида биринчи бўлиб инсон сурати ва сийратини бадий образлар воситасида талқин этади, уларнинг бу дунёдаги аъмолини у дунёда баҳолашга ҳаракат қилади.

"Дўзах"нинг учинчи қўшиғида Данте Вергилий етакчилигида Дўзах дарвозаси олдида пайдо бўлади. Вергилий Дантега "Ялқов ҳамда пасткаш кимсалар жазо тортаётган Дўзах остонасини кўрсатади". Икковлон Дўзах дарёси Ахеронга яқин келадилар. Шу он зилзила содир бўлиб, яшин чакнайди. Данте беҳуш бўлиб йиқилади. У ҳушига келганда, ўзини Дўзахнинг биринчи доираси – Лимбада кўради. Бу ерда насроний динига мансуб бўлмаган Эней, Ҳектор, Цезарь, Катон, Султон Салоҳиддин, Афлотун, Сукрот, Демокрит, Диоген каби буюк зотлар ва чўқинтирилмаган одамлар енгил жазога маҳкум этилганди. Улар орасида Шарқ донишмандлари ибн Сино ва ибн Рушд ҳам бор эди:

*Ҳисобдон Эвклид, Батлимус, Гален,
Гиппократ, ибн Сино, ибн Рушд
пайдо –*

Янги ғояларни тарғиб этган чин.

(Абдулла Орипов таржимаси)

Вергилий ва Данте айланиб тушган пастдаги иккинчи доира – Лимба қопқасида Дўзах ҳаками – Минос ўтирган бўлиб, бандаларга гуноҳларига яраша жазо тайинларди. Ва ниҳоят, Дўзахнинг тўққизинчи доирасида (32–34-қўшиқлар) энг разил кимсалар – ваганига, дўстларига, устозларига хонлик ва сотқинлик қилганлар азобга маҳкум этилган бўлиб, уларга нисбатан Дантенинг нафрати ниҳоятда кучли бўлгани кўриниб туради. "Дўзах"даги ҳаётни шоир мавжуд дунёдан узиб тас-

вирламайди, балки фоний дунёни бу мавжуд дунёдаги ҳаётнинг давоми тарзида талқин қилади. Шу боис, Дўзахда ҳам, мавжуд дунёда бўлгани каби, “ҳаёт қайнайди”. Муаллиф Дўзахда азоб чекаётган марҳумлар билан худди тирик одамлардай суҳбат куради. Масалан, “Дўзах”нинг ўнинчи кўшиғида сервикор гибеллин Фарината дельи Умберти шоирни суҳбатга тортиб, бўлиб ўтган сиёсий можаролар хусусида баҳслашар экан, Фарината гвельфларга нисбатан ўз душманлик нафратини очиқ-ойдин баён этади.

*Сағана қошига қўйгандим оёқ,
Мурда кўзларида чақнаб қатъият:
“Кимнинг авлодисан?” – деб берди сўроқ,
Устоз гапларига айлаб итоат,
Зотимни айловим ошкора баён, –
Мурда қарашида ёнди жиддият.
Деди: “Ғанимимдир сизнинг хонадон,
Муҳибларимга ҳам эурсиз рақиб,
Сизни мен енганман икки бор чандон”.*

*Дарҳол дедим: “Тарчи бўлса-да таъқиб,
Улар қайтиб келди ортиса тагин, –
Қавминг бу борада беиқбол, гариб”...
У яна суҳбатни бошлаб айтдиким:
“Мен учун қавмимнинг чорасиз ҳоли
Дўзах азобидан баттар ғам балким”...*

(Абдулла Орипов таржимаси)

Данте реализмининг устуворлиги, унинг рақиблари ҳаётда қандай бўлган бўлса, боқий дунёнинг Дўзахида ҳам қилмишларига яраша жазога тортилганини ўз нуқтаи назаридан келиб чиқиб тасвирлашида намён бўлади. Масалан, шоир Брунетто Латини юзи дўзах олови тафтида жизғанақ бўлган қиёфада, Форезо очликдан тинкаси қуриб, коксуяқ ҳолатда тасвирланади. “Дўзах”даги энг мудхиш кўринишлардан бири граф Уголино Дўзахнинг тўққизинчи қаватида, ўзини хоинликда айблаб қамок жазосига ҳукм қилган архиепископ Ружерини тутиб олиб, бўйинини ғажийётган ҳолатда тасвирланишидир. Ўттиз учинчи кўшиқда Уголинонинг Дантега сўзлаган ҳикояси қайғули тус олади. Архиепископ Ружери хийласи туфайли отаси билан бирга қамокка тушган графнинг тўрт фарзанди қалъада бирин-кетин очликдан вафот этади. Ўзи ҳам очликдан силласи қуриб, оқибатда ўғилларининг мурдасини емоққа тутинди. Қиссадан ҳисса – Данте сотқин

одамнинг руҳи ҳали вужуди совуб улгурмасданок Дўзахга тушишига шама қилади.

Хуллас, “Илоҳий комедия”даги воқеалар тасвири, айниқса “Дўзах” кийноқларини аянчли кўринишда тасвирлангани ҳатто асар матни стилистикасига ҳам ўз таъсирини ўтказганининг гувоҳи бўламан. Муаллиф бу ерда олдинги асарларидаги “сержило хуштаъб услуб”дан чекиниб қатъий, сиқиқ ва таъсирчан кайфиятга мос тил унсурларини танлайди. Бу унсурлар асар матни таъсирчанлигини оширади, асарнинг ўқимишли бўлишини таъминлайди. “Илоҳий комедия”да фоний дунёда яшаётган инсоннинг реал ҳаётини кечинмалари боқий дунёда ҳам рўйири, аниқ тасвирланиши муаллифнинг Ренессанс ғояларига яқинлашганлигидан далолат берса, асар сюжетидаги аллегорик образларнинг ҳаракати шоирнинг Ўрта аср адабиёти тамойилларидан ҳали қутулиб улгурмаганидан дарак беради.

“Илоҳий комедия”да Данте бу дунёдаги табиат манзараларини, ранглар хилма-хиллигини у дунё манзараларига ҳам олиб киради ва турфа рангларда Дўзах, Аъроф ва Жаннат қиёфаларини кўрсатиб беришга ҳаракат қилади. Масалан, Дўзахда қора ва қизил ранглар ноҳуш колорит, қайғули кайфиятни акс эттириб турса, Аърофда ранглар енгиллашиб боради, қора ва қизил ўрнини оқ туманни ифодаловчи ранг эгаллайди. Унда мовий денгиз ва яшил водийлар кўзга ташланиб туради. Жаннатда эса кўзни қамаштирувчи, товланиб турувчи ойдин ранглар ҳукмрон. Уларда Жаннат хуш табиат, соф ҳаво, гармоник қиёфадаги ҳаракат, мусиқавий оҳанг рамзларида тасвирланади. Масалан, асарнинг “Жаннат қисми”нинг 15-кўшиғида шоир ўз бобоси Каччагвида тилидан ватани Флоренциянинг файзли манзараларини, оддий халқ удумларини, инсофли, мол-дунёга ружу қўймаган олийжаноб рицарларнинг баҳодирона қиёфасини кўтаринки кайфиятда тасвирлайди:

*Ҳануз терца, нона жом ураётган
Қадимий тош деворлар ортида
Хушёр ва камтар Флоренция ҳаёт
кечирмоқда.*

Қадим деворлар куршовидаги ватани – кўхна Флоренцияни бу қадар мақтовга лойиқ кўриши Дантенинг ўз халқига, авлодларига кўрсатган хурмат-

эҳтиромидан далолат берса, "Илоҳий комедия"нинг мазмун ва моҳият жиҳатидан халқчил асар эканлигини ҳам тасдиқлаб туради. Бу ҳолатни Дантенинг замондошлари ҳам таъкидлаб ўтганлар.

Халқ "Илоҳий комедия"ни ўша даврдаёқ тушуниб ўқиди, унинг мазмуни ва моҳиятини англаб, муаллиф номини қаҳрамонлари билан ҳамоҳанг тарзда талқин қилди. Данте вафотидан кўп ўтмай "Илоҳий комедия"нинг мазмун ва матнини таҳлил қилувчи тадқиқотлар ёзила бошланди. Шоирнинг издоши, машҳур "Декамерон" асари муаллифи Жованни Боккаччо (1313 – 1375) биринчилардан бўлиб "Илоҳий комедия" ва унинг муаллифи ҳақида маърузалар ўқийди, поэманинг буюклигини тан олиб, уни халқ орасида тарғиб қилади. Хуллас, асар замонлар силсиласига дош бериб, давр билан ҳамнафас яшаб келди, баъзида унутилди, баъзан яна қаддини ростлади. XIX асрга келиб, у жаҳон адабиётидаги энг буюк асарлардан бирига айланди, европа тилларининг барчасига таржима қилинди. "Илоҳий комедия"ни француз тилидаги таржимасида ўқиган А.С.Пушкин унинг муаллифини "важохатли Дант" (Dante – француз тилида охириги "е" ҳарфи талаффуз қилинмайди) деб атаган эди. Рус тилига поэмани турли даврларда Д.Минаев, О.Чюмина ва М.Л.Лозинский таржима қилдилар. М.Л.Лозинский таржимаси 1946 йили Давлат мукофотиغا сазовор бўлган. Ўтган асрнинг етмишинчи йилларида

Ўзбекистон халқ шоири Абдулла Орипов "Илоҳий комедия"нинг биринчи китобини ўзбек тилига "зўр маҳорат билан, юксак шоирона руҳда таржима қилди" (О.Шарафиддинов). Таржимоннинг ўзи "биринчи китоб"ни ("Дўзах") жуда катта қийинчилик ва мароқ билан таржима қилганини эслайди. "Бу асар ўзи битта дорилфунундир... ўзига шунчаки енгил муносабатда бўлишни кўтармайди. Унга киши ўзини тамомила бағишлаши, унинг ичига кириб кетиши керак. "Дўзах"ни таржима қилган кезларим, тушларимда кўлимда кетмон билан одамларнинг суяқларини казиб юрамдим", дейди таржимон. Сир эмас, "Илоҳий комедия"нинг таъсири ўлароқ, Абдулла Орипов ўзининг "Жаннатга йўл" драматик достонини яратди. Ниҳоят, "Илоҳий комедия" таржимасини давом эттириб, шоир унинг иккинчи китоби "Аъроф"нинг ҳам тўққиз кўшиғини ўзбек тилида эълон қилди.

Дарвоқе, атоқли адиб ва таржимонларимиз Ойбек "Евгений Онегин" романини, Усмон Носир "Демон" достонини, Эркин Воҳидов "Фауст" фожиасини, Қодир Мирмуҳамедов "Илиада" асарини маҳорат билан ўзбек тилига ўгириб, уларга адабиётимизда боқий умр ато этдилар. "Илоҳий комедия"ни таржима қилиш таниқли сўз устаси Абдулла Орипов чекига тушган экан, бу улуг ишни адоғига етказишда ул зотга тилакдошмиз. Шунда Данте ҳам Ҳомер ва Гёте, Пушкин ва Лермонтов сингари ўзбек китобхонига янада яқин бўлиб қолади.

*Муҳаммаджон ХОЛБЕКОВ,
филология фанлари доктори,
профессор*

ИСТИҚБОЛ ЙЎЛИДА КЕЧГАН УМР

XIX аср адоғи ва XX аср аввалида дунёга келган авлод орасидан шундай ажойиб сиймолар етишиб чиқдики, бу авлод ўзбек халқининг маърифатли, ўзбек диёрининг озод ва обод бўлиши йўлида фидойиларча меҳнат қилди ҳамда янги ўзбек ижтимоий ва бадий тафаккурига, янги ўзбек фани, адабиёти ва санъатига тамал тошини қўйди.

Таниқли шоир ва жамоат арбоби Боту шу муборак авлоднинг муносиб вакили эди.

Боту тахаллуси билан қалам тебратган шоирнинг асл исм-шарифи Маҳмуд Ҳодиев бўлиб, 1904 йил 16 майда Тошкент шаҳри Шайхонтохур даҳасининг Қатортерак маҳалласида бўзчи оиласида туғилган. Отаси Мақсуд Ҳодиев замонасининг ўқимишли кишиларидан бўлмаса-да, маърифатпарвар ва тараққийпарвар кишилар суҳбатидан баҳраманд бўлган, фарзандининг ҳам “элим деб, юртим деб” ёниб яшаётган замондошлари изидан боришни астойдил истаган киши эди. Онаси Тўхта ая эса ақли, зийрак, китобхон, меҳрибон аёл бўлиш билан бирга, кўплаб халқ кўшиқ ва эртақларининг хазинабони ҳам эди. Нақл қилишларича, Маҳмуджон беш ёшидаёқ “Тоҳир ва Зухра” эртагини ёд олиб, бирор сўзини ҳам қолдирмай, онасига кўшилиб айтар экан. Шундай зехни ўткир ва тиришқоқ бола XX асрнинг 10-йилларида денгиз янглиғ жўшиб-тошган маърифий-ижтимоий ҳаёт бағрида тез улғаяди. У 1918 йилда “Ватан” мактаби қошида Саид Аҳрорий ташкил этган “Изчи” тўдаси машғулотида, 1919 – 1921 йилларда эса Фитрат ташуббуси билан тузилган “Чигатой гурунги” ташкилоти йиғилишларида миллатпарвар ва ҳурриятпарвар инсон сифатида шакллана бошлади.

1919 йилда “чигатойгурунчилар” Навоийнинг номаълум бир расмини топиб, матбуотда илк бор эълон қилдилар. Боту бу расмни кўриб, унинг ўз тасаввуридаги Навоийга асло ўхшамаслигини айтиб: “Бу хаёлий бир сурат бўлса керак, чунки бу расм, “Қиёфат ул-башар” да айтилишига кўра, нозик табиат, ҳассос, зариф ва басиратли одамнинг суратига ўхшамайди. Семиз, беғам, дудоғи қалин, барча нарсага лоқайд қарайдиган шахсни эслатади”, дейди ва яна “Мен фолбинга ўхшаб кетдимми-а?” деб кўшиб қўяди. Фитрат ижозати билан эълон қилинган бу расмга шубҳа билан қараш устозга нисбатан ҳам, унинг не ҳасрат билан топган расмига нисбатан ҳам ҳурматсизликка йўйилиши ҳеч гап эмас эди. Лекин Боту Навоийга бўлган катта ихлоси туфайли шундай “шаккоклик”ка журъат этган.

Дарвоқе, Боту – янги ўзбек шеърининг тарихида Навоийга бағишланган биринчи шеърининг ҳам муаллифидир. Улуғ шоирнинг катта хизматларидан бири, унинг назарида, форсий тили соясида қолиб келаётган ўзбек адабий тилида шеърининг дурдоналарини яратиш, тилимизнинг форсийдек гўзал ва бой тил эканлигини асослаб берганида эди. Шунинг учун ҳам Боту 1925 йилда ёзилган “Навоий” шеърини улуғ шоир образини яратишга шу адабий “ракурс”дан туриб ёндашган:

*...Араб, форсий қуллари
У сўзларни эшитгач,
Хохлашиб қулдилар.
Мазах қилиб: “Бу киши
Телба бўлмиш”, дедилар.*

*Бундай янглиш сўзларга
У киши ҳеч боқмади.*

*Буюк тилак йўлида
Кеча-кундуз ишлади.
Сўзларининг ҳақлигин
Ишлар билан кўрсатди.*

*“У киши ким?” десангиз,
Айтиб берай, ўртоқлар.
У кишини билсангиз,
Буюк шоир Навоий.
Шунинг учун, болалар,
Навоийни севайлик.
Навоийнинг отини
Олтин билан ёзайлик.*

Бу шеър ёзилган вақтда дастлаб Бухорода Фитратнинг “Тонг” журналида ва кейинроқ Кўкondaги “Фарғона” газетаси таҳририятларида хизмат қилган Боту Москвага бориб, 1-Москва давлат университетининг иқтисод факультетига тахсил олаётган эди. У собиқ СССРнинг энг нуфузли олий ўқув юртида билим олиш, шу ердаги адабий-маданий ҳаётни мароқ ила кузатиш билан бирга айни вақтда замона зайли билан Москвада уюшиб қолган Фитрат ва Чўлпон, Турор Рисқулов ва Абдулла Раҳимбоев, Назир Тўрақулов ва Акмал Икромов сингари ватандошларининг Туркистон Республикаси ваколатхонасидаги йиғилишлари, фикр олишувлари, шатранж ўйнашларида ҳам қатнашиб, шоир ва шахс сифатида юксалиш имкониятига эга бўлди.

Шоир Боту бахтли юлдуз остида туғилган эди. У 1919 йили ёзган дастлабки шеърлари билан Фитратдек аллома шоир назарига тушади. Ёш шоирнинг ёруғ келажигига ишонган устоз уни “Чигатой гурунги” ташкилоти йиғилишларига жалб этиб, унда тарихга, Ватанга, миллатга муҳаббат туйғусини уйғотади. Ўзининг, Чўлпон ва Элбекнинг шеърларидан таркиб топган “Ўзбек ёш шоирлари” (1922) тўпламига унинг ҳам шеърларини киритади. Бундай катта ишончга сазовор бўлган Боту устозлар умидини оклаш учун ўз устида қаттиқ ишлайди. 1925 йили унинг “Умид учқунлари”, 1929 йили эса “Тўлқин товушлари” тўплamlари чоп этилади. Шеърдан-шеърга, тўпламдан-тўпламга қалами чархланиб, шеърлари яшнаб бораётган Боту шу йилларда ёшларнинг энг севимли шоирига айланади. Бу қувончли ҳолнинг боиси Боту шеърларида тенгдошларини безовта қилган ҳаётий муаммоларнинг, улар қалбида жавлон урган туйғу ва кечинмаларнинг янги поэтик бўёқлар билан ифодаланганида эди. Улар нафақат ёш шоирнинг лирик қахрамонида, балки унинг шеърларида тасвир этилган Сора Эшонтўраева, Германияга ўқишга бораётган Хайриниса Мажидхоноваларнинг образлари кўзгусида ҳам ўз руҳий ҳаётларининг ифодаланганини, ўз орзу-умидларининг рўёбга чиқаётганини кўрганлар ва шу ҳол Боту ижодига бўлган кизиқишларини мунтазам равишда алангалатиб турган.

20-йиллардаги ўзбек шеърлятига назар ташлаган киши поэтик мавзунинг хийла юзаки, ҳатто плакатлашган тасвири устуворлик қилганини кўрмай иложи йўқ. Бундай қусур Боту шеърларига ҳам бегона эмас. Аммо унинг энг яхши шеърлари замирида қандайдир сирли туйғулар, сирли ҳолатлар мавжуд, шикаста қалб замзамалари эшитилиб туради. Шоир ўз қалбининг таг-тагида туғён қилиб турган туйғуларни юзага чиқармайди. У ўқувчини ўз шеърлари мағзини чақишга таклиф қилади.

*Сўрма, ўртоқ, кўзларимда ўтли ёш қайнашганин,
Сўрма ҳеч бир юзларимда қайғулар ўрнашганин,
Сўрма бу мажнун кўнглининг дард ичида ёнганин,
Сўрма бу маҳзун хаёлниг қай очунда юрганин...*

“Сўрма” (1921) деб аталган бу шеър қуйидаги байт билан якунланган:

*Дардлилар дард англатормас дардсиза сўйлов билан,
Кўрсатиб бўлмас қўёшни кўзсиза мақтов билан.*

Фитрат ўзининг илмий рисолаларида шогирдининг бу шеърда қўлланган поэтик усул ва воситаларга эътибор қаратиб, уларни бир неча бор таҳлилга тортганки, бу ҳол “Сўрма”нинг унга айниқса манзур бўлганидан шаҳодат беради.

Боту шеърларидан шу нарса сезиладики, у Москвага қилган сафари ва Москвадаги таҳсил йилларида ўзига ва ватандошларига нисбатан совуқ муносабатни, ҳатто хурматсизликни кўрган. Аммо шоир буларнинг ҳаммаси унинг эзгу мақсади олдида ҳеч нарса эмас, деб ҳисоблаган. “Йўлчи сўзи” деб номланган шеърнинг куйидаги сатрлари шундан далолат бериб туради:

*Юртдан, элдан узоқда
Истиқбол деб юраман.
Нечундирким тузоқда
Элим онгин кўраман.*

*Узоқ ва ёт йўлларда
Турли мудҳиш кўриниш.
Бу зўр, улуг дунёда
Яшаш учун уриниш...*

*...Кўрдикларим ҳар бири
Меним учун зўр сабоқ.
Билдикларим ҳар бири
Тузоқ учун бир яроқ.*

Шоирнинг сафар ва таҳсил чоғларида чеккан хўрлик ва хорликлари бу сатрлар катидан инграб тургандек бўлади. Унинг “Кўрдикларим ҳар бири Меним учун бир сабоқ” сингари сатрларида чақилмаган маънолар йўқ эмас.

Боту яшаган давр ҳар томонлама оғир ва мураккаб эди.

У Москванинг бегона иқлимида яшаган йилларида юпун кийинган ва тўйимли озиқ-овқатларни истеъмол қилолмаган бўлса керакки, ўша йилларда кенг тарқалган сил хасталигига йўлиққан. Ҳаёти учун ўта хавфли хасталиқдан даво топиш учун Ялтадаги шифохоналардан бирига бориб даволанган. Шоир ҳаёлида минг хил туйғулар чарх уриб, бир-бири билан ошно бўла олмаган бу туйғулар тазйиқидида куйидаги сатрларни ёзган:

*Кучли борлиқ, сирли дунё, кўнгилдан бер бир дарак,
Кўпми гавго, кўпми савдо менга бахш айлар фалак?
Қайси тоғда, қайси бозда, қайси чоғда сайр этар,
Эрки кўнгил эркини тун-кун қўриқловчи малак?*

Бу чўлпонона руҳ билан йўғрилган шеърда Боту, Пушкиннинг “Евгений Онегин” шеърини романидаги Ленский сингари, кейинги тақдирига назар ташламоқчи ва уни билмоқчи бўлади. У, балки, ўзини қандай синову дахшатлар қутаётганини сезгандир, ўшанда. Аммо агар сезган бўлишига ҳам қарамай, “Мен яшаш майдонида кўрқиб курашданми кочай?” – деб мақсад йўлида ортга асло қайтмаслигини айтган.

Ҳа, давр ўта оғир ва мураккаб эди. Аммо, бир томондан, унинг юрагида ёшлик тароналари баланд пардаларда янграб тургани, иккинчи томондан, у ўз олдида халқ ва Ватан тақдири билан боғлиқ буюк мақсадни қўйгани учун даврнинг бу жабру жафоларига дош берди. Дош берибгина қолмай, табиатининг сеҳрли манзараларига суқ билан назар ташлаб, бу ташвишли дунёни унутгандек бўлди; ойдин кечалардаги қора паранжи ёпинган дарахтларнинг шитирлашларига қулоқ солди, ойдининг булутлар билан курашиб, улар куршовидан ғолибона салобат билан чиқиб келишларини кўрди, гўзал орзулар оққуш янглиғ қанот ёзган қалби мавжларини қоғозга туширди:

*Ойли тун, оппоқ, илиқ кўйингда озроқ дам олай,
Кучли бир денгиз каби тўлқинни ташлаб, тинч қолай.
Бир нафас тинч қолганимда орқа-ўннга бир қарай,
Кечдигим йўлларда қолган турли изларни санай.*

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

*Турли излар кўнглидан тилсимли сирларни сўрай,
Сўнгра турмуш каъбасида саждаларга бир қарай.
Сўнгра борлиқ боқчасинда қип-қизил гуллар терай,
Сирли тўлқин амрига фикру хаёлимни берай...*

Ботунинг бундай гўзал лирик шеърларини ўқиган киши унинг келажакда Чўлпон анъаналарини давом эттириб, ўзбек шеърятини янги босқичга олиб чиқа олиш салоҳиятига эга бўлганига қаноат ҳосил қилади. Лекин, афсуслар бўлсинки, давр унга бундай имкониятни бермади.

Биз юқорида Ботуни бахтли юлдуз остида туғилган, дедик. Афсуски, мустабид тузум ўзининг қонли қиличини биринчи навбатда шундай сиймоларга қаратган эди.

Фитрат ва Чўлпоннинг шогирди бўлмиш Боту, замондошларининг шаҳодат беришларича, туркий ва форсий адабиётнинг Навоийдан бошлаб ҳеч қачон оғиздан қўймаган. “Ботунинг севган шоирларидан бири, – деб ёзган эди Лазиз Азиззода, - Фузулий эди. Табиат ҳаммага катта ақл ва юксак истеъдодни беравермайди. Лирикаси бир олам бўлган Фузулий каби бир шоирнинг дунёга келиши учун кўп вақт кутиш керак бўлади. Унинг:

*Эй Фузулий, манзили мақсуда етмак истасанг,
Ҳеч раҳбар ўзмаз, атвори мустаҳсан каби*

парчасидан ҳам лаззатли шеър, ҳам кўркем ахлоқ дарси оласиз,” дер эди.

Шарқ мумтоз адабиётига нисбатан оташин муҳаббат руҳида тарбияланган Боту Москвага борганида билим хазинасини бойитишга катта эътибор берди. Агар у 1927-1929 йилларда Тошкентда ишлаб турган чоғида Ўрта Осиё давлат университети (ҳозирги Ўзбекистон Миллий университети) олимларидан А.Л.Вайнштейн, В.А. Ключевский, В.И.Романовский, А.Э. Шмидт, А.Семёновлар билан яқин муносабатда бўлиб, улар билимидан баҳраманд бўлишга интилган бўлса, Москвада унинг қаршисида бундан-да катта имконият пайдо бўлгани учун дунёга машҳур олимларнинг, биринчи навбатда А.В.Луначарскийнинг адабиёт ва санъат ҳақидаги маърузаларини “сувдек симириш”ни ўз олдига мақсад қилиб қўйди. Университетда уюштирилган адабий кечаларни, турлитуман клубларда ўтказилган ва тонгга қадар давом этган баҳс ва мунозараларни, “Никитин шанбаликлари”ни қанда қилмади. Бу шанбаликларда рус шоир ва ёзувчиларининг янги асарлари Луначарский иштирокида таҳлил қилинар, ижодий баҳслар ўтказилар, таниқли шоирлар ўзларининг янги шеърларини ўқиб беришар эди. Боту шундай адабий йиғинларда А.Серафимович, М.Безимьянский, М.Жаров сингари қалам аҳли билан шахсан танишиб, улар билан мулоқотда бўлган. Москванинг қизгин адабий ҳаёти Ботуни маҳлиё қилганига қарамай, у мумтоз рус адибларидан Пушкин, Лермонтов, Толстой, Чехов асарларини кўпроқ ўқиган. Шоирнинг рафиқаси Валентина Васильеванинг хотирлашича, Пушкин унинг, айниқса, севимли шоири бўлган. “Боту, - деб ёзган эди у, - табиатга эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлар, гўзал нарсаларни кўрганда маҳлиё бўлиб қолар, қуёшнинг чиқиш ва ботиш пайтидаги манзарага узоқ тикилиб турар, Москвада кезиниб юришни севар, кўркем уйлар, боғлар, ҳайкалларга алоҳида диққат-эътибор беради. Пушкин ҳайкали ўрнатилган хиебон эса унинг энг севимли жойларидан бири бўлиб, у шу ерда ўй-хаёлга берилиб, хордик олар эди”.

Боту Пушкин ҳайкали қаршисида ўтириб, ўй-хаёлга берилган чоғларида улуғ рус шоирининг сўлим шеърларини ичида ёд ўқир ва тақдир унга ижод билан шуғулланиш имконини берганида уларни, албатта, ўзбек тилига таржима қилишни орзу қилар экан. Унинг таржимон сифатида орзуларидан яна бири Чеховнинг ғаройиб ҳикояларини ҳам ўзбек китобхонларига тақдим этиш бўлган. Афсуски, Боту Пушкиннинг бирорта шеърини таржима қилиш шарафига муяссар бўлмади. Чеховнинг эса фақат “Ванька” деган ҳикоясинигина ўзбек тилига ўғирди, холос.

Боту, нақл қилишларича, Акмал Икромов билан дўстона муносабатда бўлган. Акмал Икромов Москвага келганида, одатда “Метрополь” меҳмонхонасида яшар, аммо у Москвага онда-сонда келгани учун Боту хотини билан бирга унинг хонасида истиқомат қилган. Таниқли давлат арбобининг фарзанди Комил

Икромов отаси хақидаги китобида шу ҳақда баҳс юритиб, бундай унутилмас воқеани баён этган: “Маҳмуд (Боту демоқчи – Н.К.) ётоқхонада, Акмал (Икромов демоқчи – Н.К.) эса “Метрополь” меҳмонхонасида яшаган. Омадни қарангки, Акмал тез-тез Осиёга бориб яшагани учун хонасини бизларга қолдирар эди. Биз унинг хонасида дўст-ёрларимизни кутиб олардик. Маяковский бизнинг меҳмонимиз бўлган, палов еган. Бир куни Есенин ҳам келган. Бизга уни пианиста дейишарди. У эса бир пиёла ҳам ичимлик ичмади. Паловдан урди, арокка эса хатто қарамади.

Маяковский Акмалга Маҳмуднинг истеъдодли эканини айтган. Лунчарский ҳам: “Ўртоқ Икромов, бундай шоирларни эҳтиёт қилиш, уларга ёрдам бериш лозим”, деган.

Биз учовлон бўлиб театр, концерт ва адабий кечаларга борар эдик. Акмалнинг руҳсатномаси бор эди, шу руҳсатнома билан бормаган жойимиз қолмаган. Кейин эса бизга Женя (Акмал Икромовнинг рафиқаси Е.Л. Зелкина – Н.К.) ҳам қўшилиб, биз тўртовлон бирга борадиган бўлдик”.

Бу узук-юлуқ хотиралардан Ботунинг Москвада қайноқ адабий ҳаётда яшаб, ҳам замонавий, ҳам мумтоз рус шоир ва ёзувчиларининг асарларини завқ билан ўқигани, улар маҳорати “сир”ларини қунт билан ўргангани равшан бўлади.

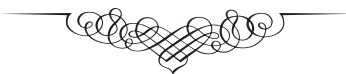
Ҳикоя қилишларича, Боту Москвадан қайтаётганида турли соҳаларга оид 3 ярим мингдан зиёд китобни олиб келган. Бу китоблар орасида рус ёзувчиларидан Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Толстой, Чехов ва Горькийнинг, ғарб ёзувчиларидан Гюго ва Золянинг, олимлардан эса Бартольд, Семёнов, Поливановларнинг кўп ва яқка жилдлик асарлари бўлган, дейишади.

Москва Давлат университетини биринчилар қаторида тугатган Ботунинг 1927 йил ёзида ватанига қайтиши фақат оиласи ва ёр-дўстлари учун эмас, балки барча тошкентлик ёшлар учун ҳам байрам бўлди. У республиканинг ўша йиллардаги пойтахти Самарқандда қисқа муддат турли лавозимларда ишлаганидан сўнг маориф халқ комиссари ўринбосари этиб тайинланади. Комиссарлик ихтиёридаги миллий мактаблар рус мактабларига қараганда бир неча мартаба кўп бўлганига қарамай, комиссарликка ўрнашиб олган кимсалар маориф учун ажратилган маблағнинг катта қисмини рус мактабларига бериб келганлари маълум бўлади. Нафақат Маориф халқ комиссарлиги, балки бошқа давлат идораларини ҳам руслар эгаллаб олиб, миллий кадрларга кун бермаётганлари хақидаги фактлар тўла тасдиқланади. Боту шундай ҳолларни бартараф этиш мақсадида Маориф халқ комиссарлигида ерлилаштириш масаласини кўтарди. Бу, тегишли идоралар томонидан миллатчилик сифатида баҳоланиб, комиссарлик ходимларининг Боту бошчилигида катта бир гуруҳи 1930 йил 23 июлда қамоққа олинди.

“1929 – 1930 йиллар бўлса керак, – деб эслаган эди Ботунинг ўғли, тиббиёт фанлари доктори профессор Эркил Ҳодиев, – уйимизга Сегизбоев, Акмал Икромов, Файзулла Хўжаев, адабиётчилардан, ёдимда бор, Жулқунбой, шоир Абдулла Алавий (у 1931 йили Ялтада ўпкасидан қон келиб вафот этган) ва бошқалардан иборат катта даврда тўпланган эди. Ҳозиргидек ёдимда: норин тайёрланган. Ушанда отам ўринларидан туриб, менга бағишланган ва ёрқин келажак тилаган шеърларини ўқиб берганлар. Отам шеър ўқиб бўлгач, ҳамма мен каби болаларнинг нури келажак меъморлари бўлиши ва бахтли-саодатли яшашларига ишонч билдирган”.

Бу Ботунинг оиласи ва яқин кишилари бағридаги сўнгги бахтли кунлардан бири эди. Ўн йиллик қамок жазосини Соловей ороларида ўтаётган Боту 1938 йил Москвага чақиртириб олинди ва қайта суд қилиниб, ўша йилнинг 9 майида отиб ташланди.

Наим КАРИМОВ

“ХИТОЙЧА ҲИКМАТ – ЯПОНЧА ҚАЛБ”

*(Япон адабиёти тараққиёти ҳамда Аёл кундаликларида
гўзаллик ифодаси)*

Ҳамма замонларда ҳам бадий адабиёт ижтимоий-сиёсий ҳаёт ва мавжуд этик-эстетик қадриятларни акс эттириб келган. Ҳар бир бадий асар давр оша англашилади, давр эса шу асарнинг бадий шакли юзага келишига имкон беради. Адабиёт жамиятнинг барча ахлоқий, эстетик ва ҳиссий фазилатларининг хазинасига айланади.

Ҳар бир халқнинг адабиёти халқнинг ўзидан ва шу халқ яратган тарихдан айро яшай олмайди. Япон адабиётининг ўзига хос хусусиятларидан бири шундаки, у ўз яратувчиси, яъни ўз халқи билан узвий боғлиқдир. Япон адабиёти япон маданиятида ўрин тутган барча ҳодисаларни ўзида мужассам этади. Япон жамияти ҳаётидаги ҳар бир ўзгариш адабиётда ҳам ўз аксини топган.

Япония тарихи қуйидаги даврларга бўлинади: Нара даври (VII а.), Хэйан даври (IX–XII а.), Камакура даври (XIII–XIV а.), Мурамати даври (XV–XVI а.), Эдо даври (XVII–XIX а.). Адабий жараён оқими ва уни шакллантириш нуқтаи назаридан тарихий даврларни бадий сўз юзага келиши босқичлари сифатида ҳам қараб чиқиш тўғрироқ бўлар эди. Бу босқичларнинг ҳар бири шеърий амалиёт, бадий тўқималар, рамзийлик, мазмун ва мавзу кўламдорлиги, услублари, сўзлар, бадийнинг ўзига хослиги билан тавсифланади.

Давлатни бошқаришнинг хитойча намуналари, таълим тизими ва, албатта, Хитой адабиёти тарихини хитой фалсафаси иштирокисиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Японлар Конфуций, Лаоцзи, Чжуан-цзи каби хитой мутафаккирлари илмий ишларини қизиқиш билан ўрганганлар.

Аммо японлар улардан илмий маданиятини бойитиши мумкин бўлган жиҳатларнигина олганлар ва хитой файласуфлари ҳикматини ўз таъбларига кўра қабул қилганлар, шу билан янги, ўзига хос давлат тузилишига замин яратганлар. Японияга ташқи ахборотнинг катта оқими кириб келган. Аммо японларда “тескари боғлиқлик қонуни” деган ибора бор, бу ўзини ва ўзгани бир-бирига чатиштириш укувини англатади. Шу боис японлар хитойчадан кўп нарсани ўзлаштириб олар экан, “вакон кансай” қондасини жорий қилганлар, бу “хитойча ҳикмат – японча қалб” деган маънони англатади. “Хитойнинг бадий анъаналарига таянар экан, японлар миллатни бойитишга имкон берган ҳамма нарсани олган. Ўша тарихий даврда миллий ёзуви ва эстетикаси асосида ўзларининг бетакрор адабиётини яратганлар”. Миллий ўзига хослигини йўқотган ҳар қандай маданият яшашдан тўхташини японлар англаётган, зеро бундай маданиятнинг жамиятга кераги бўлмайди.

Бу давр адабий анъаналари ҳам икки асосий ғоя: ўзнинг ва ўзганинг ғоялари умумлашувидан юзага келади. “Ўзганинг таъсири” ролини кўп жиҳатдан Хитой ўйнаган. IV асрда Хитой ва Кореядан Японияга кириб кела бошлаган буддавийлик ўзлаштиришнинг асосий оқимини ташкил этарди.

Шу тариқа аста-секин япон заминида хитой маърифати ва таълимоти ниш ура бошлаб, бора-бора япон маданиятига маҳкам ўрнашиб олди. Япон заминида хитой фалсафий та-

¹ Инага Кэйдзи. Ўрта асрлар адабиётининг ривожланиши ва тузилмаси. – Осака, 1995.

факкурининг сингиб кетиши ва буддавийликнинг бу қадар тез ёйилиши япон руҳиятига ўз таъсирини ўтказмай қолмаган ва япон миллати ўзининг туб дини – синтоизмга эга бўлишига қарамай, буддавийлик японларнинг кундалик ҳаётига сингиб кетди.

Япон ёзма адабиёти тикланишидан олдин бадий сўз узоқ муддатли ривожланиш йўлини босиб ўтди, бу ҳам сўзсиз миллий манбаларга таянар эди. Шубҳасиз, ёзув пайдо бўлгунча мавжуд бўлган япон адабиётини халқ (оғзаки) адабиёти деб аташ мумкин, чунки оддий одамлар яратган бу адабиётда уларнинг ҳаёти, меҳнати, урф-одатлари, қизиқишлари ифодаланган эди. Бадий адабиёт тикланиши давомида фольклор унинг энг бой манбаи бўлиб қолаверди.

Япон адабиётининг илк ёзма ёдгорликлари ўзида қадимги кўшиқлар, афсоналар ва ривоятларни сақлаб қолган. Япон ёзма адабиётининг юзага келишини VII-VIII асрлар билан белгилайдилар. Сақланиб қолган ёзма ёдгорликлар қуйидагилардан гувоҳлик беради: “Кодзикалар” (“Қадимги ишлар битиклари”) – уч китобдан иборат бўлиб, энг қадимги ривоятлар, афсоналар, маталлар, кўшиқлар, тадрижий-тарихий битикларни ўз ичига олар эди ва япон султонлик сулоласининг изчиллиги ва табарруклигига исбот бўлиб хизмат қиларди. “Нихонглар” (“Япон анналари”) – биринчи япон тарихий-адабий ёдгорлиги; “Фудоклар” (“Ер ва ахлоқ ҳақидаги битиклар”) VIII асрдаги ёзма ёдгорлик бўлиб, Япония вилоятларининг тарихий ва жўгрофий тасвирларидан ташкил топган; “Манъёсю” (“Миллиардлаб япроқлар мажлиси”) – адабиёт тарихида япон тилидаги энг йирик шеърий баёз бўлиб, қадимги муаллифи номаълум шеърият намуналарини, VIII асрда ижод қилган таникли шоирларнинг асарларини, фольклор асарларни, насрда ёзилган воқеий ҳикоялар – “моногатарлар”ни, шеърий баёзларга ёзилган сўзбошилар – “хасиганлар” ва бошқаларни ўз ичига олар эди.

Ўрта аср адабиёти ривожланишида Хэйан даврида (794-1192 й.) яратил-

ган асарлар муҳим ўрин тутди. Ушбу давр кейинчалик маданият, адабиёт ва санъатнинг гуллаб-яшнаган палласи деб баҳоланган эди. Хэйан даврини шеърият, қисса, кундалиқлар, шеърий битикларни ўз ичига олган миллий адабий жанрларининг шаклланиш ва ривожланиш даври деб ҳисоблаш мумкин. Мана шу тарихий даврда шеърий ёзишмалар японлар ҳаётининг узвий қисми бўлган эди. X аср иккинчи ярмидан япон адабиётида насрнинг “эркак” ва “аёл” қисмларига ажралиши рўй берди. Эркақлар, одатда, хитойчада, аёллар эса япон тилида ёзар эдилар. Мурасаки Сикибу (“Тендзи ҳақида қисса”), Сэй Сёнагон (“Ёстик ёнидаги қайдлар”) каби сарой адибларининг асарлари шу кунларда ҳам жаҳоний аҳамиятини йўқотмаган дурдоналар бўлиб қолмоқда.

Хэйан даври адабиёти юксак бадийлиги, нозик услуби билан ажралиб туради. Ўша давр санъатида “мононо аварэ” қобилиятини, яъни нарсаларнинг пинҳоний фусунини, атроф-оламнинг ноёблиги ва гўзаллигини идрок эта билиш уқувини юқори баҳолашгани бежиз эмас. Мазкур тушунчалар X-XI асрлар япон санъати ва адабиёти учун пойдевор бўлиб қолди. Аммо нарсалар гўзаллиги япон адабиётида унинг ҳақиқатига, яъни “макото”га тенг қўйилади. Демак, ўрта аср япон адабиётида гўзаллик ва ҳақиқат бир-бирига бақамти тушунчалар бўлган. Ёзувчилар “макото” (ҳақиқат) талабларига асосланиб, ҳаяжонга – “аварэ”га тушишлари керак эди. Эстетик асосларнинг бундай узлуксизлиги айни Хэйан даврида юзага келган ва асрлар қаърига сингиб кетмаган эди, аксинча, у ҳозирги кунда ҳам яшаб келмоқда.

Ўрта асрларда Японияда бадий асар бир тизимга солинган шеърий шакл (вазн)даги ахлоқий эстетик, руҳий-маънавий қонуниятлар мажмуини ўз ичига олар эди. Бадий адабиётнинг барча жанрларида асосий эътибор баённинг ҳиссиётга бойлиги, эстетик аҳамияти, маънавий жиҳатида қаратилар эди. Ҳодисаларнинг воқеийлиги (реаллиги) ва ушбу во-

қеликнинг ҳиссий идрок этилиши бадий асарнинг ўзига хос мустаҳкам негизларидан бири ҳисобланарди. Айнан шу асосда миллий анъаналар ва “маиший тутумлар” билан чамбарчас боғлиқ бўлган Аёл кундалиги адабиёти шаклланди.

Аёл кундалиги адабиёти – Япония сарой киборлари маданиятининг йўналишларидан бири бўлиб, унинг моҳиятини тўла англаб етиш учун Хэян кибор аёлининг руҳий дунёсига чуқур кириб бориш, киборлар маданий ҳаётининг бутун гўзаллигини англаб етиш зарур, зеро айнан шу нарса Аёл кундалиги адабиётининг вужудга келиши ва тараққий этиши учун замин ҳозирлади. Хэян даврида “Мурасаки Сикибу кундалиги” (Мурасаки Сикибу), “Никки хасрати” (Ки-но Цураюки), “Ўткинчи ҳаёт кундалиги” (Митицуна-но) сингари машҳур асарлар дунёга келди. Ўрта аср Аёл кундалиги адабиётининг барча асарлари муайян тарихий даврда қабул қилинган хулқ-атвор ва ахлоқ меъёрларини ифодалайди.

Инсоннинг руҳий ҳолати тасвирига алоҳида урғу бериш япон бадий анъаналарининг ўзига хос жиҳатидир. Гўзалликка сиғиниш, гўзалликка хизмат қилиш, энг оддий нарсаларда ҳам гўзалликни кўра билиш – ана шулар япон киборлар ҳаёти, хатти-ҳаракатлари ва тафаккурини бошқарар эди. Бутун япон адабиёти нозик дид, гўзал хулқ-атворга чакирар эди, айнан шу вазиятда кўплаб эстетик унсурлар иштирокидаги, кундалик адабиёт ривожланди.

Японлар нафақат атрофни куршаб турган табиат кўркини, балки инсон ташқи ва ички қиёфасидаги гўзалликни кўра билиш қобилиятига эга эдилар. Аёл елкаларига ёйилган узун тим қора сочлар гўзаллик рамзларидан бири ҳисобланган: “...Уларнинг орқага тараб қўйилган сочларига оқ тасма танғилган эди. Ҳазрати олияларига Мия-но найси хизмат қиларди. У доим ўзининг ажойиб хусни билан ажралиб турар, бироқ бугун, унинг оқ тасма танғилган сочлари елкаларига тушиб турганида, у янада чиройли

кўринарди”¹ ёки “...ва мен, ҳазрати олияларининг қалин сочлари бошининг тепасига уйиб қўйилганда, бу уни янада латофатлироқ қилиб кўрсатади, деб ўйладим”², “Унинг сочлари ерга тегар эди”³. Японлар ёйилган сочларга маънавий ва ташқи гўзаллик муштараклигининг рамзи сифатида қарайдилар. Ташқи гўзалликни яратиш қийин эмас, бироқ инсондаги ташқи гўзаллик ўқимишлилик, одобахлоқ қоидалари, хулқ-атвор чегаралари билан белгиланган эстетика меъёрларини ўз ичига олувчи ички гўзаллик билан уйғунлашгандагина таҳсинга лойиқ. Хэян даврида, одатда, шоир ёки шоира энг чиройли инсонлар сирасига киритилганлиги бежиз эмас. Табиийки, бундай ташқи ва ички қиёфанинг мутаносиблигига асосланган гўзалликка фақат киборлар даъво қилишлари мумкин эди.

Аёл кундаликларининг характерли жиҳатларидан бири ўз доирасидаги кишиларни ўрта аср япон жамияти андозасига мувофиқ тарзда тасвирлашга интилишдир. Инсон образи икки унсур: руҳий хислатлар ва ташқи қиёфа асосида яратилади. Қахрамоннинг муҳим ижобий фазилатларидан бири унинг ташқи жозибасидир. “Унинг либоси етгита қайтарма энгли қизил ёпинғичдан иборат эди, унинг устидан яна тўрт қават шунга яқин ранглардаги ҳар бири уч ёки беш қайтарма энгли кийим, кейин яна қалин, гулдор ипак матодан беш қайтарма энгли тўқ қизил рангдаги ёпинчик бор эди, устки ёпинчик эса оч нофармон рангда бўлиб, барг нақши билан кашталанган эди... Бир сўз билан айтганда, у жуда латофатли, сочлари одатдагидан ҳам кўра дид билан турмакланган эди”⁴.

Мурасаки Сикибу ўзининг кундалигида инсон қиёфасидаги фақат бирикки тафсилотни таъкидлаш билан унинг жонли тимсолини яратишга муваффақ бўлади: “У жуда гўзал, лабларига ёқимли табассум ўйнайди”. **Кишининг** қадди-қомати тасвирига

¹ Мурасаки Сикибу. Кундалик. Петербург шарқшунослик маркази, 1994.

² Уша манбада.

³ Уша манбада.

⁴ Уша манбада.

алоҳида аҳамият берилади. Мурасаки Сикибу Дайнагон хоним ҳақида сўзлаб: “Дайнагон хонимнинг бўйи унча баланд эмас, жуссаси кичик деса ҳам бўлади; бадани оппоқ ва силлиқ, танаси дуркун. У доим жуда яхши кийинади. Сочлари бўйидан уч сунга¹ узун ва ерга тегиб туради; у шу қадар кўркам ва ясанганки, ҳеч ким унга тенг келолмайди. Унинг юзи ҳам жуда чиройли; ўзини ёқимли тутуди, у билан сўзлашсанг, баҳри-дилинг очилади”, дея қайд этади...

XII аср охиридан Япония янги давлат тузуми – “сёгунат”га ўтади, бу мамлакатни ҳарбийлар бошқаришини билдиради. Мана шу тарихий даврда Хэйан адабиётининг сўниши содир бўлади ва янги давлат тузумининг “гунклар” хикоя жанри вужудга келади, бу “уруш ҳақида қайдлар” деган маънони англатади. Адабий асарларнинг ижодкорлари ва талабгорлари ўзларига хос дунёқарашга эга бўлган самурайлар эди. Афсуски, адабиёт ўз фусункорлигини бой беради.

Япониянинг европалашув йўлига қадам қўйиш даврида японлар Европа ёзувчиларининг асарлари билан танишдилар, бу сиёсий беллетристика каби янги йўналишнинг куртак ёзишига олиб келди. XIX-XX асрлар адабиётининг кўзга кўринган вакиллари деб Мори Огай, Цубомти Сёё, Фтабатэй Симэй, Симадзаки Тосон, Нацумэ Соэки, Кавабата Ясунари, Абэ Кобеларни тилга олиш мумкин.

XX асрга келиб япон адабиётида натурализм устуворлик қилди, муаллифлар эътиборларини одамларнинг кундалик ҳаётига, уларнинг хис-туйғу ва кечинмаларига қаратдилар. Адабиёт инсоннинг ички олами, унинг феъл-атворининг ахлоқий жиҳатларини биринчи ўринга олиб чиқди. Масалан,

Фулико Энти асарлари китобхонни Японияга мутлақо бошқача кўз билан қарашга ундайди, унинг “Қалъа” асари аёл қалбининг энг нозик томонларини очиб беради, китобхонларга замонавий япон аёли киёфасини рўй-рост намоён қилади.

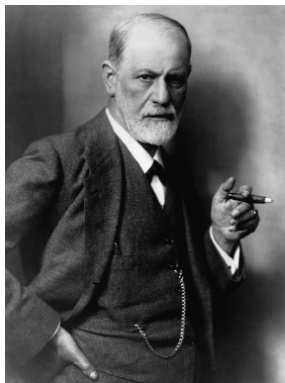
Ҳозирги замон япон адабиёти ўз сеҳр-жодуси билан ўқувчини ҳайрон қолдиради. Масалан, Банан Ёсимото, Масахир Симад асарларини олайлик. Япониянинг адабий анъаналарини сув қилиб ичган бу “хаёлпараст” ижодкорлар бир-бирдан жозибатор асарлар ёзмоқдалар. Албатта, Европа адабиёти ҳам япон адабиётининг замонавий тенденцияларига таъсир кўрсатмоқда. Бутун дунёга таниқли Харуки Мураками анъанавий япон адабиёти кадриятларини синдириб ташлаб, замонавий япон ёшлари ҳаётдан олинган оддий воқеаларни қаламга олмоқда.

Бугунги кунда жаҳон ўзига хос япон маданияти билан тобора яқиндан танишмоқда. Айнан бадиий адабиёт инсон руҳининг юксаклигини ифодалайди ва кўп асрли ижтимоий тараққиёт мобайнида юзага келган мақсад ва ғояларни чуқурроқ идрок этиш имконини беради.

Ҳар бир жамият ҳаётида вақт ўтиши билан инкор этиб бўлмайдиган қонуниятларга айланувчи эстетик кадриятлар вужудга келади. Санъат, маданият, адабиётнинг вазифаси эса гўзаллик қонуниятларини авлоддан-авлодга етказиш ва шу тариқа инсоннинг эстетик қарашларини бойитишдан иборат. Япон адабиёти инсоннинг борлиққа қараши, ҳаётга муносабати, муайян дид ва интилишга эғалиги ҳақида ўзига хос тасаввур уйғотиши билан аҳамиятлидир.

*Ҳакима ФАФУРОВА,
филология фанлари номзоди*

¹ С у н – узунлик ўлчов бирлиги.

ЗИГМУНД ФРЕЙД

ёхуд “дардингни олай, биродар”
таълимоти

Австриялик машхур файласуф, психолог ва психиатр Зигмунд Фрейд (тўлиқ исми шарифи Сигизмунд Шломо Фрейд) 1856 йилнинг 6 май куни ўша пайтда Австрия империяси таркибига кирувчи Моравиянинг Фрайберг шаҳарчасида таваллуд топган. Ҳозир Пришибор деб номланган бу шаҳарча Чехия худудида жойлашган. Олим туғилган Шлоссергассе кўчасига энди унинг номи берилган.

Олимнинг отаси Якоб Фрейд иккинчи бор уйланганида қирк ёшда, бўлғуси она – Амалия Натансон йигирмада эди. Уларнинг ҳар иккиси ҳам Германиядан чиққан яҳудийлар оиласидан бўлиб, Якоб Фрейд вофурушлик билан шуғулланар, оиланинг иқтисодий аҳволи бозордаги нарх-навонинг кўтарилиши ва пасайишига қараб ўзгариб турарди. Шунга кўра, Зигмунд уч ёшга тўлганида оила тирикчилик важдан аввал Лейпцигга, бир йилдан сўнг Венага кўчиб ўтишга мажбур бўлади.

Ота-онанинг ўқиш-ёзишга лаёқатли бу ўғилдан умидлари катта эди. Шунинг учун ҳам унинг таълим-тарбиясига алоҳида эътибор беришди. Натижада, Зигмунд 9 ёшидаёқ гимназияга ўқишга киради. Бу пайтда оиладаги фарзандлар 8 нафар бўлиб (уларнинг икки нафари аввалги никоҳдан эди), Зигмунднинг ўқиши учун барча шароитлар яратиб берилганди. У, айниқса, адабиёт ва фалсафага бошқача қизиқиш билан қарар, Шекспир, Кант, Гегель, Шопенгауэр, Ницше асарлари мутолааси билан “илм тиши” чиққанди. Ўспирин Фрейд немис тилини мукамал билиши баробарида грек ва лотинчани ҳам ўрганган, француз, инглиз, испан, итальян тилларида эса бемалол гаплаша олган. Шу боис у 17 ёшида гимназияни муваффақиятли битиради ва 1873 йилда Вена университетининг тиббиёт факультетига ўқишга киради...

Фрейднинг таржимаи холи, илмий изланишлари, ҳамкасблари билан муносабатларига оид қизиқарли маълумот ва тафсилотлар шу қадар кўпки, уларнинг ҳаммасига батафсил тўхталиб ўтишнинг имкони йўқ. Шунинг учун ҳам биз эътиборни олим илмий-фалсафий меросининг айрим муҳим жиҳатларига қаратишни маъқул топдик.

Фрейд ўзининг 83 йиллик умри давомида 24 жилдга жо бўлган илмий асарлар яратди, у тиббиёт фанлари доктори, профессор бўлиш билан бирга, дунёнинг бир қанча нуфузли илмий жамиятлари, академиялари, ассоциацияларининг фахрий аъзоси этиб сайланганди.

Зигмунд Фрейд жаҳон фанида психоанализ йўналишига асос солган аллома сифатида танилган бўлиб, унинг бу кашфиёти XX аср психологияси, тиббиёти, социологияси, антропологияси, адабиёти ва санъати ривожига сезиларли таъсир кўрсатган. У тадқиқ этиб эришган муҳим илмий янгиликлар, яъни:

инсон психикасининг “У”, “Мен” ва “Юксак Мен” бўлимлардан иборат уч таркибли тузилмани ишлаб чиққани;

шахс психосексуал такомиленинг алоҳида босқичларини таҳлил этиб бергани;

инсон ғайришуурида макон топган “Эдип комплекси” назариясини батафсил таҳлил қилгани;

инсон психикасидаги ҳимоявий механизмлар мунтазам ишлаб туришини кашф этгани;

“ғайришуур” (“бессознательное”) тушунчасини психологик жиҳатдан талқин этгани;

инсон руҳий кечинмалари трансфери (бир одамдан бошқа одамга “кўчиб ўтиши”)нинг муҳим тиббий аҳамиятини кўрсатиб бергани, шунингдек, терапевтик даволашнинг эркин мулоқот ва тушларга асосланган усулларини жорий этгани, айниқса, машхурдир.

Айтилганидек, олимнинг илмий-фалсафий мероси ҳам ҳажман, ҳам мазмунан жуда бой бўлиши баробарида, унинг шахси, характери, илмий ғоя ва қарашлари ҳақидаги китоблар, тадқиқотлар, баҳслар салмоғи ҳам чакана эмас. Унинг ҳаётлигидаёқ бошланган бу мунозара-мувоҳасалар ҳозирга қадар ҳам қизғин давом этмоқда. Зеро, баҳслашувчиларнинг бир қисми, Фрейд – сўнгги асрлар илмининг буюк даҳоси сифатида эъзозланиши лозимлигини таъкидлашса, бошқа бир қисми (улар орасида олим билан бирга ишлаган ва, ҳатто, унинг қўлида таълим олган Вильгельм Флисс, Альфред Адлер, Карл Густав Юнгллар ҳам бор) уни – XX аср фанининг мохир фокусчиси сифатида истехзо билан баҳолашга мойиллик билдиришади. Нима бўлганда ҳам бир нарса аниқки, Фрейд даври ва ундан кейинги палла файласуфларининг аксарияти олим қарашларини четлаб ўтолмайди, унинг кашфиётларига у ёхуд бу сабаб таянишади. Ҳатто Фрейднинг ашаддий танқидчиларидан ҳисобланган америкалик файласуф Эрих Фромм ҳам унинг кўплаб фундаментал ғояларидан келиб чиқиб, айрим бирёқламаликлар (жумладан, инсон хатти-ҳаракатлари марказига сексуал мойилликни қўйиш)ни инкор этгани ҳолда, уларни янги нуқтаи назар билан бойитиш йўлидан борадики, бу ҳолни фрейдизмнинг инкори эмас, балки илмий-танқидий, ижодий такомилли, деб аташ тўғрироқ бўлур эди.

Фрейд ва у асос солган фрейдизм таълимоти инсон онгини уч қисмдан таркиб топган низоҳатда мураккаб қурилма сифатида тушунтиради, булар: ОНГ, ОНГОСТИ, ҒАЙРИШУУР. Бу тамойил бўйича, инсон ҳаёти давомида дуч келадиган жамики воқелик мана шу уч “қават”нинг бирида, албатта, макон топади. Одамнинг кўргани, эшитгани, кузатгани, ўйлагани, ҳис қилгани – ҳеч бир нарса изсиз йўқ бўлиб кетмайди. Унинг ўзи “эсимдан чиқардим”, “унутдим”, “хотирамдан кўтарилибди”, деб ўйлагани барча нарсалар унинг ё онги остида ёхуд ғайришуури пучмоқларида, албатта, сақланади.

Маълумки, Фрейд узоқ йиллар давомида руҳий касалларни кузатиш, даволаш билан шуғулланган. Бу кузатишлар эса олимни жуда қизиқ, аксарият ҳолда асосли хулосаларга олиб келган. Масалан, у туғма бўлмаган, яъни кейинчалик турли жароҳатлар натижасида орттирилган эмас, балки руҳий қийноқлар сабаб пайдо бўлган асаб касалликларининг туб замирида ўз вақтида изҳор қилинмаган кайфият, нафрат, муҳаббат, ҳис-ҳаяжон факторлари, турфа туйғулар, олинмаган ўч, қолиб кетган алам асоратлари ётишини айтади. Дарҳақиқат, “кечагина туппа-тузук юрган одам”нинг бир кунда телба бўлиб қолишига дабдурустдан изоҳ топиш осон эмас. Фрейдизм эса бунинг ўша “туппа-тузук юрган одам” ҳаётида қачонлардир юз берган ўта муҳим воқеа-ходиса билан боғлиқлигини, гарчи ўша ходисани одамнинг ўзи унутганман, деб ҳисобласа-да, унинг онгости ёхуд ғайришуури унутганини, унута олмаслигини исботлайди.

Шу жойда олим биографиясига қайтиб, у 1885 йилдан бошлаб Парижнинг машхур психиатри Жан Шарко клиникасида ишлаганини эслашимизга тўғри келади. Ж.Шарко ўзининг руҳий хаста беморларини, жумладан, гипноз ёрдамида ҳам даволар эди. Аввалига бу усулни қўллаб-қувватлаган Фрейд, кейинчалик даволашни гипнозсиз ҳам ундан-да самаралироқ амалга ошириш мумкинлигини аниқлади. Фрейд беморлар билан эринмай, мунтазам сўзлашиш, бунда уларни ўз ҳолига тўла қўйиб бериш, эркин мулоқотга киришиш йўлини танлайди. Бу борада олимнинг шогирдларидан бири, кейинчалик фанда ўз йўлини яратишга

муваффақ бўлган Фриц Виттельс ўзининг “Фрейд. Унинг шахси, таълимоти ва мактаби” китобида қизиқарли эпизодларни келтиради. Масалан, Фрейд ўз беморлари билан керак бўлса ойлаб ва йиллаб суҳбатлашишдан эринмас экан. Аввалига ўзини бўлганидан ҳам баттарроқ жинни қилиб кўрсатишга ҳаракат қиладиган беморлар кун ўтган сайин бундан маъно йўқлигини истаристамас тан олар, битта гапни уч кун, беш кун қайтараверишдан чарчаб, бошқа тафсилотларга ўтар, ниҳоят, ажойиб кунларнинг бирида ҳаётида қачондир юз берган недир бир муҳим ҳодиса эсловога етиб борар, мана шу кундан эйтиборан у онги остида ёки ғайришуурида ўрнашиб олғиб уни қийнаётган дарддан фориг бўла бошларди. Виттельс тили билан айтганда: “беморлар ўзининг қаршисида оқ халатли иблислар ўтирганидан беҳабар ҳолда, бутун дарду дунёсини уларга тўкиб солиш орқали тузалиш йўлига етиб келишарди”.

Демак, юқорида эслатилганидек, вақтида, “иссиғида” изҳорини топмаган кучли, эмоционал туйғулар, кун келиб ўз эгасининг ақлдан озишига сабаб бўлиши мумкин бўлса, моҳир психиатр томонидан ўтказилган ҳолис, самимий, эркин мулоқот – дарддошлик сеанслари уни бу оғир хасталиқдан халос қилиши мумкинлиги ўз исботини топади.

Шу муносабат билан ўзимизнинг ўзбекона турмуш тарзимиз, тажрибаларимиз тўғрисида ҳам озгина тўхтаб ўтсак, бизнингча, зарар қилмайди. Масалан, халқимизда “Элакка чиққан хотиннинг эллик оғиз гапи бор” деган беозоргина ибора мавжуд. Айрим эркаклар уни изтехзо билан айтишни хуш кўришади. Ҳолбуки, ўша эркаклар ўзини бир маробата аёли ўрнига қўйиб кўрганида эди, балки истехзо ўрнини ачиниш, кўнгилни англаш, дарди билан қизиқиш сингари инсоний амаллар эгаллаган бўлармиди...

Гап шундаки, кўшненикига элакка чиққан ўша хотин уйда иши бошидан ошиб ётганини яхши билади. Қолаверса, элак эгасининг ҳам юмуши етарли. Хўш, унда бу икков нечун бу қадар – дунёни унутар даражада суҳбатга (айримлар тилида – “ғийбатга”) берилиб кетишади? Бу жумбоқнинг жавоби аниқ: улар қайнона-қайночасига, ота-онасига, опа-синглиси-ю, ака-укасига (бирда қўркув, бирда истиҳола, бирда ҳайиқиш, бирда уят ва ҳ. к. ва х. к. сабаб-омилларга кўра!) айта олмайдиган, айтишни ҳаёлига-да келтира олмайдиган ўйлари, туйғулари, ҳислари, кечинмаларини... қисқа қилиб айтганда, дарду дунёсининг бир қисмини (шунда ҳам, Худо сақласин, ҳаммасини эмас!) ўзидек инсон олдида тўкиб солади. Шу билан енгиллашади – жисми эмас, руҳи енгил тортади. У айни йўл билан бўлғуси оғир дардлардан ўзини фориг қилишга ғайришуурий тарзда уринади. Ахир, ўзингиз айтинг, уни эшитадиган, у билан дардлашишни истайдиган бошқа ким бор? Бурни оқиб турган боласими ёки кун бўйи ишлаб, “тоғни талқон қилиб” ҳориган, “қулоғига хотинларнинг майда гапи ёқмайди”ган эрими? Оғиз очиб кўрсин-чи, нима жавоб эшитар экан!

Биз, эркаклар, бу ҳолни фақат хотинларга оид манзара десак, билингки, адашамиз. Эркакларнинг ҳам имкон топилди дегунча “гап”, “ош” баҳона йиғилишга ошиқишининг остида ҳам худди шу сабаб-омиллар яширин эмасми? Ахир ўша – думба ёғига девзира ёхуд лазерда қилинган ошни уйда ҳам пиширса, еса бўлади. Бироқ уйда ош пишгунча ва унинг истеъмолидан кейин бўладиган, бемало-о-л ўтириб ўтказиладиган суҳбатларни атай ҳам уюштириб бўлмайди-да...

Шу ўринда яна бир кузатиш ҳам борки, унинг талқинини ҳурматли ўқувчиларимизнинг ўзига қолдирамиз. У ҳам бўлса, хотинларнинг қозондаги ёғи ёниб кетар даражага келган бўлса ҳам, оғилхонадаги сигирини ўғри уриб кетса ҳам, “сериал”дан кўз узолмай қолиши ҳодисасидир. Бунда бир танишимнинг яқинда тан олиб айтган мана бу гапи сизга кўмакка келса, ажаб эмас: “Кўрмайман эмас, яхши сериалларни мен ҳам хотиннинг қаватига ўтириб кўраман. Билсангиз, бу ёқда сериал воқеалари кечаверади-ю, мен кўз қирим билан хотинни кузатсам, у ҳам мени билдирмай кузатиб ўтирганини сезаман. Экрандаги қаҳрамонлар худди у билан менинг бир-биримизга айтолмаган гапларимизни айтаётгандек бўлаверади, денг...”

Демак, биз ўзбеклар, фрейдизм тилида “трансфер” ва “контр-трансфер” деб

аталадиган, бизнингча айтганда эса “дардингни, ҳовурингни олай, биродар”, “одам тафтини одам олади”, деган руҳий енгиллашиш, минг турли таъсирлардан фориғланиш усулини ғайришуурий тарзда ҳаётимизда қўллаб келганмиз ва... енгилроқ қилиб айтганда, кам бўлмаганмиз...

Шунга ўхшаш, Зигмунд Фрейд яратган йирик таълимотнинг ҳар бир йўналиши тўғрисида кўплаб мулоҳазаларга, киёсларга тўхталиш, қизиқарли талкинларга берилиш мумкин.

Яна бир гап шундан иборатки, 1930 йилнинг ёзида З.Фрейд немис халқининг буюк мутафаккири Гёте номидаги мукофот билан тақдирланади. Орадан уч йил ўтиб эса Германия тахтига миллатчи-социалистлар етакчиси Адольф Гитлер ўтиради. Унинг амалга оширган энг тубан ишларидан бири – Хенрих Ҳейне, Томас Манн, Франц Кафка, Альберт Эйнштейн сингари юзлаб тафаккур даҳолари яратган асарларни, шу жумладан Зигмунд Фрейд китобларини ҳам қувғин қилгани, барча яхудийлар қатори олимни ҳам жисмонан маҳв этиш пайига тушгани бўлди. Шогирдлари олимни мамлакатни тарк этишга ҳар қанча даъват қилишмасин, у бунга кўнмайди. Бироқ 1938 йилда Австрия Германияга қўшиб олинганидан сўнг бояги қувғинлар ўта хатарли тус олади: қизи Анна хибсга олинади, Фрейднинг ўзи гестапога сўроққа чақирилади. Ниҳоят, Англияга кетмоқдан ўзга чораси қолмаган Зигмунд Фрейд, АҚШ Президенти Франклин Рузвельт аралашуви, Греция ва Дания кироличаси Мари Бонапартнинг (олим уни даволаган, илм ўргатган эди) молиявий кўмаги билан (Учинчи рейх кўчмоқни истаган яхудийлардан “герман ҳукумати олдидаги қарзни ундириш” баҳонаси билан жуда катта пул талаб қилган!) туғилган юртини тарк этади. Зигмунд Фрейд умрининг сўнгги ойларини Англияда ўтказади. Бўқоқ саратони касалига чалинган олимнинг аҳволи тобора оғирлашиб, 1939 йилнинг сентябрида 83 ёшида оламдан ўтади.

Буни қарангки, ҳар йилнинг май ойи биринчи ўн кунлигида бутун тараққийпарвар инсоният улуғ олим Зигмунд Фрейднинг таваллуд айёмини ҳамда шундай инсонни қувғин қилишгача қўли борган Гитлер фашизмнинг тор-мор бўлган кунини нишонлайди. Бизнигина эмас, бутун одамзодни юпатадиган, юпата туриб сергакликка даъват этадиган, инсонга, унинг руҳиятига эътиборроқ бўлишга чорлайдиган гап мана шу эди, азиз ўқувчи!

*Раҳмон ҚўЧҚОР,
филология фанлари номзоди*

Кунчиқар мамлакат – Японияни бориб кўрган, кўрмаган ҳар қандай замондошимиз у ер ҳақидаги бирламчи тасаввур ва таассуротида япон халқининг меҳнатсевар, яратувчан ва донишманд табиатли эканлигини эътироф этади. Бу мамлакатнинг ҳар тарафи сувга туташган, Тинч океанидаги мўъжаз ороллар мажмуасидир. Доимо табиат билан муросада, шароитга мослашиб яшашига мажбур мазкур халқнинг турмуш тарзи ва маданияти, умуман, миллий руҳининг шаклланишида аввало жўғрофий омиллар муҳим аҳамият касб этади.

Япония маданияти, адабиёти, санъати, илм-фанининг шаклланиши Хитой, шунингдек, Ғарбий Европа маданияти билан бевосита алоқадорликда кечган. Япон санъати бошқа кўплаб Шарқ юртларида бўлгани каби узоқ ўтмишига эга, самимий ва бетакрордир. Ўзига хос урф-одату маросимлари, ҳозирга қадар қадимий шаклини йўқотмаган томоша ва тасвирий санъат бу миллатнинг ифтихоридир. Адабиёти эса шу халқнинг ўзидек вазмин, ундан ҳамиша фалсафийлик, умумбашарийлик нафаси уфуриб туради. Зеро, бу халқнинг маданияти, адабиёти ҳам сўнгги минг йилликда жадал ривожланиб, ўз мавқеини замон билан ҳамнафас равишида барқарор тутиб келмоқда. Хусусан, Япония давлати мадҳиясининг матни IX-X асрларда пайдо бўлганлиги ҳақида маълумотлар бор.

Алалхусус, журналимиз орқали сиз азиз ўқувчиларга япон адабиёти, санъатига таалуқли қизиқарли мақолалар ва асарлардан намуналар тақдим этиш бизга ҳам оламжаҳон қувонч бағишлайди.

Май ойи табиатнинг, баҳорнинг гулгун авжга кирган палласи эканлигига май ойида тугилган заминдошларимизнинг рўйхатига бирров назар ташлаб ҳам ишонч ҳосил қилиш мумкин. Нима бўлганда ҳам, инсон қайси фасл ёки ойда тугилганидан қатъи назар, ўз ҳаётини баҳорий жўйшқинликка, авжи камолотга буркаб ўтказмоғи жоиз. Чин инсонийликнинг моҳияти мана шунда.

XX АСР ЎЗБЕК САНЪАТИ ДАРҒАЛАРИ

XX аср ўзбек маданияти ва санъатида унинг ривожига беқиёс ҳисса қўшган, ижро этган роллари, яратган образлари билан халқимизнинг кўнглидан жой олган, ўз овози, услубига эга бўлган атоқли санъаткорларнинг номи талайгина. Лутфихоним Саримсоқова (1896 йил, 8 май, Фарғона), Фани Аъзамов (1909 йил, 9 май, Тошкент), Аббос Бакиров (1910 йил, 16 май, Андижон), Қудрат Хўжаев (1911 йил, 5 май, Тошкент), Мукаррама Турғунбоева (1913 йил, 31 май, Фарғона)... Тақдирни қаранг-ки, юқорида номлари зикр этилган санъаткорларнинг бешаласи ҳам ўзбек, айни чоғда жаҳон маданияти ва санъатида ўчмас из қолдирган ноёб истеъдод эгалари бўлиб, уларнинг барчаси май ойида таваллуд топган эканлар. Бу улкан санъаткорларнинг номларини тилга олишимиз ҳамона ижро этган роллари, яратган образлари, қаҳрамонларининг ёрқин қиёфалари кўз ўнгимизда гавдаланади.

ХАЛҚ “АЯ”СИ

Ўзбек театр санъати тарихида оналар тимсолига айланган, минглаб, миллионлаб томошабинларнинг меҳр-муҳаббатини қозонган ва халқ эъзозига сазовор бўлган актрисалар номини кўпчилигимиз яхши биламиз. Зайнаб Садриева тимсолидаги она каттиққўл, ҳақиқатгўй, чўрткесари; Марям Ёқубова тимсолидаги она бироз кибрли, ҳукмфармо, мақтанишни ёқтирадиган, ўзига оро берадиган; Муҳаббат Йўлдошева ижросидаги она мағрур ва жасур; Манзура Ҳамидова яратган она тимсоли эса ниҳоятда камтарин ва кўнгилчан... Хуллас, буларнинг барида ўзбек оналарига хос бўлган характер, уларнинг ички олами, меҳрибонлиги, руҳияти ранг-баранг қиёфаларда акс этади. Бироқ Лутфи-

хоним Саримсоқова тимсолидаги она образи бошқа образлардан тубдан фарқ қилади. У – жайдари, содда, меҳрибон ва ўта ғамхўр. “Сен етим эмассан”, “Маҳаллада дув-дув гап” фильмларидаги оналарни ёдга олайлик. Бошқаларини санамаганда ҳам ана шу икки фильмдаги она образлари Лутфихонимни элнинг “ая”сига айлан-тириб юборган эди. Ваҳоланки, “ая” фақат ижобий ролларнинг эмас, салбий ролларнинг ҳам моҳир ижрочиси эди. Баъзи санъаткорлар ижодида шундай ҳолларни кузагиши мумкинки, улар ё салбий ё ижобий ролни маҳорат билан ижро эта оладилар. Лутфихоним ҳар иккаласида ҳам ўз маҳоратини намоён эта оладиган санъаткор эди. Хуршиднинг “Фарҳод ва Ширин” асарида ижро этган Ёсуман ролини ёдга олайлик. Актриса Ёсуман кампирнинг ҳам ташқи ҳам ички оламини имо-ишоралар, килиқлар, хатти-ҳаракатлар орқали очиб беролганининг ўзи унинг ёрқин истеъдодидан далолат беради. Ёхуд “Фарзандлар” бадиий фильмидаги “Менга бир пиёла сув беринглар”, дея зорланадиган телба она образини кўз олдимизга келтирайлик. Бир-биридан фарқ қилувчи бу роллар Лутфихоним Саримсоқова талқинида ўзига хос услубда намоён бўлди. У инсоннинг психологияси, руҳий оламини очиб бера оларди. Бир ҳолатдан бошқасига қира оладиган, инсон руҳиятидаги эврилишларни маълум бир дақиқаларда намоён эта оладиган, қаҳрамонининг характерини тўла очиб берадиган

актриса эди. Изтиробни, қайғуни, аламни, кези келганда, қаҳрини ҳам баралла ифода этиш қудратига эга эди...

1924 йили Қўқондаги “Тароқчилик” маҳалласида шаҳар хотин-қизлар клуби очилади. Унинг қошида ташкил этилган каштачилик, мусиқа, хор, савод чиқариш сингари тўгараклар маҳалла аёлларининг дунёқарашини шакллантиришга, тафаккурини кенгайтиришга имкон яратади. Лутфихоним дастлабки сабоқни, яъни ўқиш ва ёзишни шу ерда ўрганган. 1926 йилнинг кўклами унинг хотирасида ўчмас бўлиб қолди. Ўшанда бу маърифат масканига Ҳамза ташриф буюриб, Лутфихонимнинг бошқалардан ажралиб турадиган ёрқин истеъдодини кўриб, унга маслаҳатлар берган, йўл кўрсатганди.

Шундан кейин Л.Саримсоқова Қўқон (1926 – 1928), Андижон (1928 – 1931), Марғилон (1931 – 1934) театрларида, Ўзбек давлат мусиқий театрида (1934 – 1939), Муқимий номидаги мусиқали драма театрида (1940 – 1973) ишлади. Шунинг таъкидлаш жоизки, аянинг 1940 йилдан 1973 йилгача давом этган 33 йиллик ижодий фаолиятининг салмоқли қисми Муқимий театри билан чамбарчас боғлиқ. Лутфихонимнинг ўзбек кино санъатидаги хизмати ҳам алоҳида эътирофга лойиқ. У кинодаги илк қадамларини 20-30 йиллари овозсиз кинода бошлаган эди. “Қасам” фильмида Она, “Опа-сингил Раҳмоновалар” фильмида Шарофат ва бошқа образларда актриса ўзига хос қиёфа касб этди. Шундан кейинги ижодий умри театр каби кино билан узлуксиз боғлиқликда ўтди. Лутфихоним Саримсоқова ҳам лирик, ҳам фожеавий, ҳам ҳажвий актриса бўлиб, халқ кўшиқларининг мохир ижрочиси, ҳозиржавоб аскиячи, уста раққоса ва яхшигина дуторчи сифатида ҳам танилган. У режиссёр Шухрат Аббосовнинг “Маҳаллада дув-дув гап” фильмида ҳокисор Меҳринисо она образи туйғулари аёл қалбининг нозик тебранишларини, феъл-атворини, руҳиятини

табiiй бўёқларда акс эттира олган бўлса, “Сен етим эмассан” асаридаги Фотима опа образида ўзбек аёлининг матонатини, сабр-бардошини, букилмас иродасини ёрқин рангларда гавдалантирган. Ҳамзанинг “Майсаранинг иши” комедиясидаги Майсара образида ўз имкониятларини аёл эрки ва қадр-қимматини ҳимоя қилишга қаратган бўлса, “Паранжи сирлари”даги Мастура сатанг образида, аксинча, ақл-идрокин аёлларнинг ҳуқуқ ва туйғулари пиймол қилишга сарфлайди. Лутфихоним Саримсоқовани “монолог устаси” ҳам дейишади. Муқимий номидаги мусиқий драма театрида сахналаштирилган “Нурхон” мусиқали драмасидаги (К.Яшин асари, Т.Жалилов мусиқаси) Кимё образида чуқур драматизм билан йўғрилган ички кечинма монолог воситасида ўта таъсирчан ифода топган. Асар сўнгида Мамат синглиси Нурхоннинг кўксига пичоқ санчади. Кимё аста-секин гандираклар сахнанинг ўртасига келади. “Қани сен, эй, золим бола?! Лаънат сенга! Мен сенинг онанг эмасман! Сенинг онанг – шайтон! Бўз тупроқ бўл! Юзинг қаро бўлсин! Қани, мард бўлсанг, кел. Онангни ҳам ўлдир! Пичоқингни сенга сут берган шу кўкракка санч!”

Актриса ушбу монологни бошладан аввал кучли руҳий изтиробга чўмади. У бир нафас карахт бўлиб, кўзлари жавдираб, кимнидир излайди. Сўнг унинг юрагидан отилиб чиққан фарёдга томошабин чидаб туролмайди, кўзлардан ёш сизиб чиқади... Томошабинларнинг вужудлари қулоққа айланади. Актрисанинг буюк маҳорати ҳам шундаки, у ҳар бир хатти-харакатини ирод этаётган сўз билан уйғунлаштира олади. Бу каби истеъдод эса ҳамма санъаткорга ҳам насиб этавермайди.

Минг афсуски, актриса кинода ва сахнада оналар образларини талқин қилиш бахтига муяссар бўлган эсада, ҳаёт унга фарзанд кўриб, она бўлишдек буюк бахтни раво кўрмагани учун ўғил фарзанд асраб олган.

Актриса 1991 йилнинг 14 январида 95 ёшида вафот этди.

УСТА МЎМИННИ КИМ ТАНИМАЙДИ?

Ўтган XX асрнинг ўттизиччи йиллари, собиқ шўролар мамлакатиди янги алифбога ўтиши, аниқроғи саводизликни тугатиши ишлари авжига минган пайтлар эди. Шу сабаб, барча корхоналару муассасалар, ҳатто театрларга ҳам шу долзарб вазифа юклатилганди. Айни ўша кезлари маориф бўлиmidан ёш ўқитувчи Ғани Аъзамов ҳозирги Миллий театрға юборилади ва дарс ўтишини бошлайди. Ўзи ёшигина йиғит, “ўқувчилар”и эса Маннон Уйғур, Етим Бобожонов, Шукр Бурхонов, Обид Жалилов, Наби Раҳимов... Айтишларича, театр ходимлари спектаклдан кейин ё бўш пайтларда дарс ўтишар экан. Ана шундай кунларнинг бирида қайсидир комедия ўйналаётган вақтда муаллим Ғани Аъзамов папкасини қўлтиқлаб, парда орқасида спектаклни томоша қилиб турган экан. Нима ҳам бўлибди-ю, театр актёри машҳур кулги устаси Ҳожиди Сиддиқ унга сездирмай орқа томонига ўтибди-да, итариб саҳнага чиқариб юборибди. Буни кутмаган Ғани Аъзамов ранги доқа бўлиб кетган, дағ-дағ титрар, ҳадеб “Вой-дод! Бу қанақаси?” дея қичқирармиши. Шунда Ҳожиди Сиддиқ Ғани Аъзамовни саҳна ортига судраб олиб кириб, “Мана, домламиз ҳам артист бўлдилар. Аллоху акбар!” деб фотиҳа ўқиб юборган экан. Тасодиф билан саҳнага чиқиб қолган муаллим театр “оғу”си билан бир умр “заҳарланиб” қолган бари ҳаётини санъатга бағишлади.

Ғани Аъзамов деганда, томошабин кўз ўнгиға 60-йилларнинг охири 70-йилларнинг бошида саҳна юзини кўрган “Олтин девор” асарининг (Эркин Воҳидов) бош қаҳрамони Уста Мўмин образи келади. Мазкур комедия ўзбек миллий академик драма театрида қарийб қирқ йил саҳнадан тушмай келди. Комедиянинг бундай узоқ умр кўриши унда чинакам миллий характерлар яратилганлиғида, айниқса, Уста Мўмин образида яққол исботини топади. Қизиғи шундаки, бу асарни атоқли режиссёр Тошхўжа Хўжаев саҳналаштираётган пайтда бу ролни Ғани Аъзамов киёфасида кўра билган экан. Ўшанда олтмишға кирган Ўзбекистон халқ артисти Ғани Аъзамов табаррук тўксон ёшиғача бу ролни киёмиға етказиб ижро этиб келди.

Тошкент шаҳрида туғилиб вояға етган бўлғуси санъаткорнинг ижодий фаолиятиға бир кун кўз ташласак, унинг театр санъатида қатор роллар ўйнаганиға гувоҳ бўламиз ва ҳар бир ролда актёрнинг янғича махоратию кирраларини кашф этамиз. “Бой ила хизматчи”да Домла имом, “Алишер Навоий”да Мунажжим, “Чин муҳаббат”да Арслоншер, “Тоға-жиянлар”да Соки Сумбат, “Қутлуғ қон”да Қамбар, “Сўнги нусхалар”да Юсуф, “Қонли сароб”да Омонёр кўкнори, “Ревизор”да Бобчинский ва ҳоказо. Театр саҳнасида ижро этган бошқа кўплаб ролларидан ташқари у бадиий кинода ҳам талайгина образлар яратган. Жумладан, “Мафтунингман”да Сартарош, “Икки дил достони”да Қора шоҳ, “Суюнчи”да Холмат, “Темир хотин”да серхунар чойхоначи, “Ёр-ёр”да милиционер синғари образлари халқимизға яхши таниш.

Айниқса, юқорида тилға олганимиз, “Олтин девор” асаридағи Уста Мўмин образи унга катта шуҳрат келтирди.

Асар муаллифи Эркин Воҳидов китобхонлар билан бўлган суҳбатларнинг бирида бу асарнинг яратилиш тарихи ҳақида сўзлаб пьесада ёзилмаган баъзи иборалар саҳналаштириш жараёнида топилганини эслаган эди. Масалан, Уста Мўминға табиб чақириладиган саҳна бор. Табибнинг Уста Мўминға қарата “бедананинг тухумидек калланг

бор. Шундан нима ақл чиқарди?” – дейдиган гапи ҳам сахнада топилган. Бу гап Ғани аканинг кичкинагина бошига ишора тарзида қўлланган. Ёхуд унинг хотини “Вой-дод, арслонимдан айрилиб қолдим”, деб дод солади. Қахрамон Уста Мўмин эса аслида чумчукдек одам. Яна бир кулгили сахна борки, бу сахнани кўрган томошабин кулмасдан туролмайди. Уста Мўмин (Ғани Аъзамов) олтин солинган халтани ҳали самоварнинг тагидаги ғишт орасига беркитади, ҳали осифлик турган суратнинг орқасига яширади, ҳали хонтахтадаги дастурхон тагига қўйиб, яна унинг ўзи “хе, дўппаймай ўл”, деб қўшиб ҳам қўяди. Мана шундай кулгили ҳолат ва вазиятлар сахнанинг ўзида “импровизация”

усулида топилган бўлиб, спектаклнинг янада жозибали чиқишига замин ҳозирлаган.

Табиатан содда, гўл Уста Мўмин олтин таъсирида ўз ҳаловатини, тинчини йўқотади. Унинг хатти-ҳаракатларида, киликларида ўзгариш содир бўлади. Ана шундай хатти-ҳаракатлар, киликлар ҳам актёр ижросида ниҳоятда жонли ва табиий чиққан. Айтишларича, томоша ишонарли чиқиши учун Ғани ака бир неча бор руҳий касаллар шифохонасига ҳам бориб, у ердаги беморларни кузатган экан. Сахнада Ғани Аъзамов қанчалар содда ва кўнгилчан бўлмасин, ҳаётда ўзига яраша инжик, бироз қайсар, аммо ниҳоятда тўғрисиўз ва ҳалол инсон бўлган.

ЮСУФБЕК ҲОЖИ БЎЛИБ...

Атоқли адибимиз Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романини ким ўқимаган, шу роман асосида яратилган дастлабки бадиий фильмни ким севиб томоша қилмаган, дейсиз? Асарда бош қахрамон Отабекнинг отаси образи қандай тасвирланган бўлса, экранда ҳам айнан шундай ниҳоятда ақлли, мулоҳазакор, ўйчан, ҳар бир гапини ўйлаб гапирадиган босиқ, вазмин Юсуфбек Ҳожининг сиймоси гавдаланади. 1969 йилда экран юзини кўрган ушбу фильм режиссёри ўз теграисига умуман, жуда истезодли

актёрларни тўплаганки, ёзувчи ўз қахрамонларини асарда қандай тасвирлаган бўлса, ўша киёфаларга тўла мос тушадиган актёрларни кўрамиз. Фильмда “ўзига ярашмайдиган”, яъни ролига мос тушмайдиган биронта актёрни учратмаймиз. Бу, албатта, режиссёрнинг юксак диди, фикру дунёси, савқи табиийсининг кучлилигидан дарак беради. Асарда энг ёрқин образлардан бири – бу Юсуфбек Ҳожи образидир. Унинг сокин, ўйчан кўзларида аллақандай чуқур бир дард, изтироб муҳрлангандек, дард кўзларининг ичигига сингиб кетгандек. У ҳеч қачон овозини баландлатмайди, жиззакилик қилмайди, ҳар қандай вазиятда ҳам ўз эътиқодига, виждонига таянади. Ақлоқиллик кўчасидан юради...

Ана шу Юсуфбек Ҳожи образини Ўзбекистон халқ артисти, халқимиз ардоғидаги санъаткор Аббос Бакиров яратган. Таниқли театр ва кино актёри Аббос Бакиров асли Андижон шаҳрида туғилган. 1928 – 1929 йилларда касб-хунар билим юртини тамомлагач, Учкўрғон темирйўл кўприги қурилишида бетон қуювчи бўлиб ишлаган. 1931 йилдан эса ижодий фаолиятини Андижон вилоят мусикали комедия ва драма театрида бошлаган. 1952 йилда Москвадаги Луначарский номли давлат театр санъати институтининг режиссёрлик факультетини

тамомлайди. “Курилишда ишлаб юрган пайтларимда, – дейди А.Бакиров ўз хотираларида, – Андижон театрига кирмаган вақтим камдан кам бўлар эди. Санъатга қизиқишим шу даражага етдики, актёр бўлишга қасд қилдим. 1931 йилда театр директори М.Қориёқубов мени актёрликка қабул қилди. Менинг актёр бўлиб етишишимда устозларим Мухиддин Қориёқубов, Исоқ Қори Каримов, Асад Исматов, Абдувахоб Азимов, Лутфихоним Саримоқоваларнинг хизматлари катта бўлди. Мен шу даврда Раҳимовнинг “Хоин” пьесасида Қосим, Собир Абдулланинг “Боғбон қиз” асарида Маҳкам ролларини ижро этдим. Спектаклларнинг премьераси Ўш шаҳрида бўлиб ўтди. Спектакллар тамом бўлгач, М.Қориёқубов мени томошабинлар ҳузурига олиб чиқиб, актёрлик маҳоратим ҳақида гапирдилар. 1933 йилда иккинчи лаборант режиссёр этиб тайинландим. Менинг ижодий ишимга Ҳамза театрининг бош режиссёри Етим Бобожонов катта ёрдам берди”.

Аббос Бакировни ҳам драма, ҳам трагедия, ҳам комедия жанрида ижод қилган улкан санъаткор эди десак муболаға бўлмайди. У қайси бир роль устида ишлагани, ўша қаҳрамонининг ҳам ташқи ҳам ички ҳолатини гоёя ишонарли очиб бера олган санъаткордир. Аббос Бакиров сахнада Хуршиднинг “Фарход ва Ширин” асарида Хисрав, Шекспирнинг “Ромео ва Жульетта” асарида Ромео, Шиллернинг “Макр ва Муҳаббат” асарида Фердинанд, Гоголнинг “Ревизор” асарида шаҳар ҳокими, К.Яшиннинг “Нурхон” асарида Ҳожи, Ғулом Зафарийнинг “Ҳалима” асарида бой, Ҳамзанинг “Бой ила хизматчи” асарида Ғофур ва бошқа ранг баранг асарлардаги ролларни жўшқин қалб, эҳтирос билан ижро этиб томошабинлар меҳрини қозонди. У актёрлик билан режиссёрлик ишини бақамти олиб борган санъаткор. 1941 йилдан Андижон вилоят театрида (ҳозирги З.М.Бобур номидаги) режиссёр сифатида фаолият олиб бориб, бу сахнада қирққа яқин асарларни сахналаштиришга муваффақ бўлди. С.Абдулланинг “Тоҳир ва Зухраси”ми, Ҳамзанинг “Ҳолисон”ию “Бой ила хизматчи”сими, Хуршиднинг “Лайли

ва Мажнун”ию Шиллернинг “Макр ва муҳаббат”и, Абдулла Қаҳҳорнинг “Оғриқ тишлар”ию Уйғун ва Иззат Султоннинг “Алишер Навоий”си... хуллас, бу каби рўйхатни узоқ давом эттириш мумкин.

Аббос Бакиров 1940 йилдан бошлаб кинода суратга туша бошлайди. У дастлаб “Азамаг” фильмида Азамат ролини ижро этади. Кейинчалик “Амирликнинг емирилиши” фильмида амир, “Мафтунингман”да кинорежиссёр, “Улуғбек юлдузи”да Аббос, “Икки дил достони”да лашкарбоши ва бошқалар. 1954 йилда режиссёрлар Л.Файзиев ва В.Басовларнинг “Амирликнинг емирилиши” бадий фильмида у Бухоро амири ролини ўйнайди. Фильмни суратга олишдан олдин актёрга Бухоро амирининг кийимларини кийдириб, пардозлаб Бухоро кўчалари ва бозорларини извошда айлантиришади. Буни кўрган дўкондорлар “Амир қайтибди, Амир қайтибди”, деб хайқириб юбордилар. Ижодий гуруҳ бу вазиятни яна бир синовдан ўтказиб кўради. Амир даврида саройда хизмат қилган бир қулни топиб келишиб, уни тахтда ўтирган Амир – Аббос Бакиров ҳузурига олиб келишади. Қул “Амир”ни кўргач, ўзини ерга ташлаб хушидан кетади. Ҳушига келгач, бу шу ролни ижро этган артист дейишларига қарамай зинҳор ишонмайди... Аббос Бакировга қандай роль берилмасин, ўша роллар унинг кийёфасига “узукка кўз кўйгандек” мос тушарди. Бухоро амири образи билан Юсуфбек Ҳожининг ўртасида еру осмонча фарқ бор? Гап шундаки, Аббос Бакиров турли кийёфалардаги, турли характерлардаги ролларни бекаму кўст ижро этиш қобилиятига эга эди. Юсуфбек Ҳожи одоб ва ахлоқда, хушмуомалаликда тенги йўқ, закий инсон. Унинг ёқимтойлиги, овозидаги майинлик минглаб томошабинларни ўзига мафтун этди ва шунинг баробарида халқимиз Аббос Бакировни Юсуфбек Ҳожи деб тан олди. Унинг кинодаги яна бир муваффақиятли образи бу К.Ёрматовнинг “Осиё устида бўрон” бадий фильмидаги Қоплонбек образидир. Бу фильмда икки буюк санъаткор Шукур Бурҳонов ва Аббос Бакировларнинг юксак истеъдоди яққол кўзга ташланади.

Аббос Бакиров Андижон театрида

кўплаб шогирдлар, издошлар етиштирди. Улар қаторида умр йўлдоши Ўзбекистон халқ артисти Қамара Бурнашева, қизи ҳозирда Ўзбекистон халқ артисти Ойбарчин Бакироваларнинг номларини ҳам алоҳида тилга олиш лозим. Ҳаётда эътиқодини, халқини,

ватанини, касбини, санъатини барча нарсадан устун қўйиб яшаган, аъмолига бир умр садоқат кўрсатган инсонлар ҳақида сўз кетса, ҳеч иккиланмай, Аббос Бакиров номини тилга олсак сира янглишмаймиз.

ГЎЗАЛЛИК ШАЙДОСИ ЭДИ...

Роль актёрга эмас, актёр ролга таъсир қила билиши керак. Актёр берилган ролга ўзининг муносабати, ички бир ҳис-туйғуси билан ёндошиб талқин қила олсагина, ўша роль таъсирчан, ишонарли ва жонли чиқиши аниқ.

Ушбу сўзларни Ўзбекистон халқ артисти, моҳир режиссёр, зукко педагог Қудрат Хўжаев ижодига нисбат бериб қўллаш мумкин. Қудрат Хўжаев ҳар қандай ролга ўз таъсирини ўтказа билладиган истеъдодли санъаткорлардан эди.

Тошкент шахрининг Себзор даҳасида туғилган Қудрат Хўжаев ўз ижодий фаолиятини 1929 йилда Самарқанд ишчи ёшлар театрида актёрликдан бошлаган. 1936 йилда Ўзбек миллий академик драма театрида (аввалги Ҳамза номидаги театр), 1942 – 52 йиллар ораллигида Самарқанд ва Наманган вилоят театрларида актёр, бадий раҳбар, 1952 йилдан эса Ўзбек миллий академик драма театрида актёр, шу билан бирга 1961 – 1981

йилларда Тошкент театр ва рассомлик санъати институти (ҳозирги санъат ва маданият)да педагог сифатида иш олиб борган.

Кўплаб санъат усталари каби Қудрат Хўжаевнинг ҳам ҳаёти, айниқса, болалиги у қадар осон кечмади. Болалигида онасидан етим қолиб, ўғай она қўлида қолгани, уйдан чиқиб кетгани, Боку шахрига бориб қолиб, у ерда дўстлар орттиргани ва театр санъатига меҳр қўйгани каби ҳодисалар сўзларимиз далили. Буларнинг бари санъаткор ҳаётида бир умрга муҳрланиб қолган. Айнан ўша кезлари Бокуда танишган дўстлари бўлган театр томошасига бориб, Хусайн Жовиднинг “Шайх Санъон” драмасидан қаттиқ таъсирланиб, спектакль сўнггида хўнг-хўнг йиғлаб кўзлари шишиб кетгани ва ўша кундан бошлаб актёр бўлиш орзуси билан яшай бошлагани унинг ёдидан сира ўчмади.

Қудрат Хўжаевнинг саҳнада ижро этган илк роли Фитратнинг “Арслон” асаридаги Имом роли бўлиб, у бу ролни билим юртида ўқиб юрган пайтида, яъни драма тўғарагига қатнашиб юрган чоғида ўйнаган. Ўшанда драма тўғарагига атоқли санъаткор Лутфулла Назруллаев мутасаддилик қиларди. Раззоқ Ҳамроев бой ролини, Болта Маҳмудов Арслон ролини, Қудрат Хўжаев Имом ролини ўйнаган эдилар.

1929 йилнинг сентябри. Самарқандда ишчи театри ўз ишини бошлайди. Труппада Амин Турдиев, Карим Зокиров, Марям Ёқубова, Мавлуда Аъзамова, Назира Аҳмедова, Соат Толлипов, Гулчехра Раҳимова сингари истеъдодли ёшлар бор эди. 1930 йилдан бу труппага Зайнаб Садриева, Тамат Зиёхонова, Ҳакима Хўжаева, Қудрат Хўжаевлар ҳам келиб қўшилишди. Қудрат Хўжаевнинг санъат оламига кириб келиши шу тариқа кечди. Бу

йўлда унга сахна усталари Маннон Уйғур, Фатхулла Умаров, Сайфи Олимов, Аброр Ҳидоятлов, Лутфулла Назруллаевлар маънавий устоз бўлдилар.

1932 йил Қудрат Хўжаев Москвада ўқиш тараддудига тушиб қолади. Москва театр санъати Институтга етиб борганда имтиҳонлар тугаб бўлган, шу сабабли имтиҳон топширишнинг иложи йўқ эди. Аммо у тақдирга тан бермай, тўғри институт ректори ҳузурига кириб боради ва ўпкаси тўлиб турган эканми, бирдан йиғлаб юборади. Хужжатларни кўздан кечирган институт раҳбари уни ўқишда олиб қолади. У ерда у Б.М.Сушкеевич, Станицин, Орлов сингари актёрлар қўлида таҳсил олади. 1936 йилда у Ўзбек миллий академик драма театри бағрига келади. Шу йилнинг охирида Е.Бобожонов билан Исҳок Илолов Шиллернинг “Макр ва муҳаббат” трагедиясини сахналаштирадилар. Бу асардаги салбий қахрамон Вурм образи Қудрат Хўжаевга топширилади. Бу ҳақда актёрнинг ўзи шундай хотирлайди: “Мен уста санъаткор Саъдихон Табибуллаевга дублёр бўлиб, Луиза билан Фердинанднинг соф муҳаббатини топташда замон зўравонларига пичоқ қайраб берувчи Вурм образини яратдим. Уни исмидан келиб чиқиб (немисча “вурм” - чувалчанг деган маънони билдиради), сал букрироқ, сочи кизгишроқ, гапиришидан мулоийим, ўзини хунук, суллоҳ қилиб гавдалантирдим. Сахнага “гажак” бўлиб буралиб чиқардим. Залдан “Ҳа сувилон!”, “Суллоҳ!” деган хитоблар эшитилиб қоларди.”

Шундан сўнг Қудрат Хўжаевга бирин-кетин роллар топширила бошланди. Жумладан, Соли Исмоилзоданинг “Темур” драмасида Анварпошшо, Т.Хўжаев режиссёрлигида сахнага қўйилган “Навоий” асарида Мажидиддин, “Холисхон” асарида Норбойвачча сингари салбий қахрамонларнинг образларини сахнага олиб чиқади. Гарчи ушбу асарлардаги унга теккан ролларнинг бари салбий қахрамонлар бўлсада, аммо ҳар бирининг ташқи ва ички олами, феъл-атвори турлича эди. Қудрат Хўжаев буларнинг ҳар бири устида тинимсиз ишлади, образ моҳиятини очиб беришга ҳаракат қилди.

Кейинчалик Шиллернинг “Қарок-

чилар” асарида Франц, Шекспирнинг “Отелло” трагедиясида Кассио, А.Қаҳҳорнинг “Тобутдан товуш” асарида Қори, Р.Тагорнинг “Ганг дарёсининг кизи” асарида Жоген, М.Шайхзоданинг “Мирзо Улуғбек” асарида Саккокий, Б.Раҳмоновнинг “Юрак сирлари” асарида Илҳом ва бошқа кўплаб рангбаранг ролларни бирин-кетин маромига етказиб ижро этди.

Қудрат Хўжаев ҳаётда жуда маданиятли, интеллектуал салоҳиятга эга теран таффақкур соҳиби, тартиб ва интизомни ҳуш кўрадиган, ўта талабчан санъаткор эди.

Унинг “Гўзаллик шайдосиман” деб номланган китобида Абдулла Қаҳҳорнинг “Тобутдан товуш” асари билан боғлиқ шундай хотиралар бор: “Менга Қори роли топширилган экан, ҳам қувондим, ҳам бироз ташвишландим. Қувончим шундан иборат эдики, сеvimли драматург Абдулла Қаҳҳор асарида биринчи ўйнашим эди. “Тобутдан товуш” спектаклидан олдин қўйилган “Шоҳи сўзана” билан “Оғрик тишлар” да менга роль тегмади. Мазкур комедиялардаги бой ҳаётини кузатувлар ва фактлар, заргарона ишланган, жонли ва образли тил, бир-бирдан ўткир, пишиқ характерларга маҳлиё бўлиб, ижрочиларга ҳавас ва рашк билан боққан эдим. Шундай бўлгач, Қори роли теккач, қувонаман-да! Ташвишга боис эса шу эдики, бу роль Наби Раҳимовга ҳам берилган бўлиб, истар-истамай у билан ижодий мусобақа қилишим, тортишиб кўришим зарур эди. Актёрлар орасида менга кўшилиб ташвишланаётганлар ҳам, қани нима каромат кўрсатаркин, дейдиган хангоматалаблар ҳам йўқ эмас эди. Хуллас, мен ўзимни имтиҳонга тайёрланаётган талабадай ҳис қилардим... Премьерадан бағоят хурсанд бўлган Абдулла Қаҳҳор ўз чорбоғида зиёфат қилиб берди. Ўшанда драматург театр санъатига, актёрлар санъатига жуда кўп илиқ сўзлар айтганди. Гап орасида менинг елкамга қоқиб шундай деган эди: “Қори образини бунчалик маҳорат билан ижро этасиз, деб сира ҳаёлимга келтирмаган эдим. Саломат бўлинг, Қудратжон, боппадингиз”.

Атоқли адиб Иззат Султоннинг “Имон” асаридаги Санжаров роли ҳам салбий қахрамонлардан бири бўлиб, ак-

тёр унинг маънавий қиёфасини, рухий оламини ёрқин бўёқларда очиб беришга муваффақ бўлади. Унинг актёрлик бобидаги маҳорати билан бирга режиссёрлик бобида қилган ишлари ҳам таҳсинга лойиқ. Жумладан, Ўзбек миллий академик драма театри сахнасида Хуршиднинг “Фарход ва Ширин”, А.Островскийнинг “Момақалдирак”, Ғ.Зафарийнинг “Ҳалима” сингари асарларини сахнага кўйди. Бундан ташқари ўзбек кино санъати ривожига ҳам ўз улушини қўшган бўлиб, “Ҳамза”да Назирий, “Икки дил достони”да Нақшобий, “Бой ила хизматчи”да Ҳаким сингари ролларини келтириш мумкин.

Шу ўринда “Ёр-ёр”, “Абу Али ибн Сино” бадий фильмларини ҳам эслаш жоиз. Драматург Баҳром

Раҳмоновнинг “Юрак сирлари” аса-ридаги Илҳом роли эса санъаткорнинг илк ижобий қаҳрамони бўлган экан. Бу ҳақда актёр шундай хотирлайди:

“... Илҳом ижодимдаги биринчи ижобий қаҳрамон эди. Шу сабабдан ҳам бу роль устида ишлашим оғир кечди, керакли хатти-ҳаракат, қиёфа, оҳанг ҳадеганда топилавермади, кўп ўйлаш, изланишга тўғри келди...” Ушбу сўзларни ўқиб, Устоз санъаткорларнинг роль устида чинакамига тер тўкиб ишлашлари, сахнани муқаддас санаганликлари, қолаверса, ўз касбига садоқат билан ёндошиб, сахнага ва мухлисларга ҳеч қачон хиёнат қилмаганликлари фидойилик намуналари эди дейиш мумкин.

“БАҲОР” – “ТАНОВАР” ДАН ҚОЛГАН МЕРОС

Ўзининг юксак маҳорати, қизгин ҳаёти билан санъат тарихида ёрқин из қолдирган улуғ сиймолардан бири Мукаррама Турғунбоевадир. “Баҳор” ансамблининг ташкилотчиси, мохир раққоса, меҳрибон устоз, калби дарё инсон Мукаррама Турғунбоева “Баҳор” ансамблини ташкил этибгина қолмай, унга 20 йилдан ортик давр мобайнида раҳбарлик қилди, бор меҳрини, калб қўрини, умрини бахшида этди. Жаҳон санъатида машҳур сиймолар оз эмас. Бироқ мактаб яратиш кетган санъат-

корлар бармоқ билан санарлидир. Мукаррама Турғунбоева – ўзбек раққос санъатида ўзининг мактабини ярата олган сара санъаткорлардан биридир.

Сахнага чиқанида 16 ёшда бўлган Мукаррама раққос санъати унинг тақдирига айланганини юракдан англаб етганди. У раққос сирларини кунг билан ўрганишга киришди. Бу борада унга анъанавий санъатимизнинг пири устозлари Уста Олим Комилов, Юсуф-жон қизиқ Шакаржонов, Отахўжа раққослар яқиндан ёрдам бердилар. Устозлари санъатидан баҳраманд бўлган раққоса тақлид йўлидан бормай, ўз услубини яратишга интилди.

У яратган “Тановар”, “Жоннон”, “Пилла”, “Муножот” сингари раққосларда умумлашма поэтик образ яратишга интилиш бор эди. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, Мукаррама Турғунбоева раққосларида курук техника эмас, ҳар бир ҳаракатнинг маъно ва мазмуни, ўша давр руҳияти акс этиб туради. Томошабинга ниманидир “сўзлаётгандек”, бирон-бир фикрни ифодалаётгандек эди. Аниқроғи, ҳар бир ҳаракатнинг ўз “сўзи” бор эди. Раққосаларнинг қўл ва оёқ ҳаракатлари, юздаги ним табассуми, ёқимли ва ҳаёли имо-ишораларининг барида фикрлар уйғунлиги ётарди. Улар жуда оддий, сокин ҳис-туйғулар ила ижро этиларди. Халқимизнинг қалб қўридан жой олган биргина “Тановар”ни эслашнинг ўзи қифоя. “Тановар” – раққос достони. Бу раққос жуда

оддий ва енгил ҳаракатлардан ташкил топганга ўхшаса-да, ундаги лирик қаҳрамоннинг руҳий олами, инжа ҳис туйғулари, бой қалби, нозик тебранишлари барчани мафтун этиб келган. У ҳам мазмунан, ҳам шаклан, ҳам ижро жиҳатидан бошқа рақслардан ажралиб туради. “Ҳар бир ижодкор санъатининг жилғаси ҳисобланадиган ихтироси бўлади, деб ёзган эди атоқли шоира-миз Зулфия. Муқаррамахонининг ажойиб асарлари бор. Лекин, бу санъаткор ижодининг, менинг назаримда, жилғаси “Тановар” дир. “Тановар” ни ҳеч ким, ҳеч қачон, ҳеч қаерда Муқаррамахонимдек латофат ва назокат, маҳорат ва дардли ҳарорат билан ижро этмаган”.

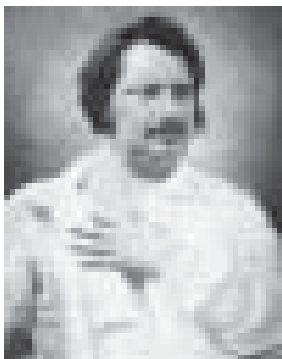
“У яратган ва асос солган мактабнинг хусусияти шундан иборат эдики, – деб ёзади санъатшунослик фанлари доктори Муҳсин Қодиров, – у бир вақтнинг ўзида рақс санъатининг учта соҳаси бўйича иш олиб борди. Биринчиси – рақс ижрочилиги, иккинчиси – янги рақс яратиш, учинчиси – ёш раққосаларни тарбиялаб вояга етказиш эди. Муқаррама Турғунбоевнинг “Баҳор” рақс ансамбли дастурларида кўп йиллар давомида ижро этиб келинган рақсларини уч гуруҳга бўлиб ўрганиш мумкин. Бири халқ орасида кенг ёйилган оддий ўйинлар негизида яратилган рақслар (“Андижон полкаси”, Наманганнинг олмаси”, “Беш қарсақ”, Тошкент пиёласи”, “Самарқанд баҳори” каби) бўлса, иккинчиси, мумтоз ўзбек рақсларини оммавий ва замонавий талқин асоси-

да қайта тиклашга эътибор қаратди. Чунончи, у ўз қизлари билан “Катта ўйин”, “Занг”, “Рог”, “Соқинома” каби рақсларга янги ҳаёт бағишлади. Алишер Навоийнинг “Сабаи сайёр” достонидан илҳомланиб яратган “Етти гўзал” рақси ҳам ўзбек мумтоз рақс санъатига мансубдир. У нафақат ўзбек миллий рақсларини, балки жаҳон рақс санъати намуналарини саҳнага олиб чиқишга муваффақ бўлди”.

Муқаррама опа ўзининг “Баҳор” и билан дунё кезди. Ундан жуда катта маданий-маънавий мерос қолди. Бу халқ орасига, онги шуурига сингиб кетган бир-биридан гўзал ва жозибали рақслардир. Уларнинг ҳар бирини шовуллаб оқаётган дарёга киёслаш, маҳзун таралаётган қўшиққа менгзаш мумкин. Уларнинг ҳар бирида ўзбек аёлининг қалби, дарди, орзу-армонлари, шодлигию қувончи, нафосати ва назокати, бахти ва қудрати манаман деб бўй кўрсатиб туради. Шу билан бирга “Баҳор” дан қолган бу бой меросда Муқаррама Турғунбоевнинг овози, нафаси, юрак ҳарорати сезилиб туради. “Тановар” куйи янграши билан саҳнага майда қадамлар билан, юзини рўмол билан яшириб, уятдан кўзларини олиб қочаётган назокат ва фасоҳатли куйга мос хиром айлаётган хассос санъаткор Муқаррама Турғунбоева чиқиб келаётгандек туюлади. Шунинг ўзиёқ унинг номи ва у қолдирган рақсларнинг умри боқийлигидан далолатдир.

Шу тариқа халқимизнинг меҳр-муҳаббатини қозонган улуғ сиймолар ҳақида баҳоли қудрат қогоз қоралашга азму ишжоат қилдик. Зеро, бу улкан санъаткорларнинг ҳаёт ва ижод йўли ҳақида кўп ва хўп ёзилган. Улар ҳақида китоблару рисоалар, монографиялар чоп этилган. Ушбу мухтасар мақоаларимиз эса – денгиздан томчи, холос. Аммо уларнинг хотираларини кези билан ёдга олиб туриш ҳам бурчимиз, ҳам қарзимиздир.

Матлуба МАҲКАМОВА
тайёрлади

БУЮК ИНСОНШУНОС

“Француз жамияти ўз тақдирининг яратувчиси бўлиб чиқди. Мен эса унинг котибиман, холос. Эҳтимол, мен барча тарихчилар назаридан четда қолган тарих – ахлоқ ҳақидаги тарихни ёзишга мушарраф бўларман. Мен бор маҳорат ва матонатимни тўплаб, XIX аср Францияси ҳақидаги китобимни адоғига етказаман”, дея таъкидлайди Оноре де Бальзак ўзининг “Инсон комедияси” эпопеясига ёзган сўзбошида.

Буюк француз ёзувчиси, инсон руҳий оламининг зукко билимдони, жаҳон адабиётидаги янги саҳифа – танкидий реализм асосчиси Оноре де Бальзак 1799 йилнинг 20 майида Франциянинг Тур шаҳрида суд амалдори оиласида дунёга келди. У дастлаб Вендом диний конгрегация аъзолари мактабида тарбияланди, отаси Франсуа Бальса хоҳишига кўра, ҳуқуқ коллежига ўқишга киради. Бироқ ёш Бальзак фалсафага кўнгил қўйганлиги ва адабиётга бўлган иштиёқи туфайли Сорбонна университетига бориб, адабиётдан маърузалар тинглади, у ерда адабиётшунос ва файласуф олимлар билан суҳбатлар қурди ва ўзини бутунлай бадиий ижодга бахшида этди. Ўқиши тамом бўлгач, отаси унга Турга қайтиб судда иш бошлаши лозимлигини айтганида, бўлажак адиб отасидан Парижда қолиши учун икки йил муҳлат сўрайди. Ота-онаси ҳам унинг қизиқишларига қарши чиқмади, ёш Онорени Дигиерлар кўчасидаги

бир уйнинг мансардасида¹ эркин ижод қилиши учун икки йилга қолдириб, ўзлари эса моддий етишмовчилик сабаб, Париж яқинидаги Вильпаризи шаҳарчасига кўчиб кетадилар. Бу давр мобайнида ёш адиб Пьер Корнель ва Жан Расин ижодидан илҳомланиб, ўзи яшаган даврнинг тушкунлик, умидсизлик кайфияти яққол уфуриб турган “Кромвелл” шеърый трагедиясини яратди. Бироз вақт ўтиб романга кўл урди. Аммо хаваскор адибнинг ижодига нисбатан кетма-кет билдирилган танқидлар сабаб, секин-асталик билан ўша давр услубига мослашиб, саргузашт романчилик намуналари ҳисобланган асарлар ярата бошлади. Бундан ташқари, яширин тахаллуслар остида қатор қисса ва новеллалар эълон қилди. Бироқ бу асарлар ҳам ёзувчи номини адабиёт оламига танита олмади. Оқибатда у шу пайтгача ёзган барча асарларини ёзувчилик йўлидаги машқ деб санаб (Бальзак бу асарларининг баҳридан ўтади), кейинчалик “фақат ўзимнинг Бальзак номим остида чиққан асарларимнигина ўзимники деб ҳисоблайман”, деган эди.

1829 йилга келиб, Бальзакнинг ўз номи остида чоп этилган “Шуанлар” номи биринчи романи муаллифни адабиёт оламига олиб кирди. Бу асар ҳарбий-сиёсий роман сифатида тан олинди, шунингдек, тарихий роман сифатида ҳам ижобий баҳоланади. Унинг бу ютуғи муваффақиятлар силсиласининг ибтидоси бўлди. Зеро, Бальзак француз адабиётида ўзининг такрорланмас ўрнига эга бўлган энг сермахсул ижодкор ҳисобланади. Адибнинг мухлислари учун унинг ўзигагина хос бўлган асар воқеаларидаги изтиробли чизгилар кифоя қиларди. Айтиш керакки, бу чизгилар, шубҳасиз, адибнинг уқубатга тўла ҳаёт йўлининг инъикосидир.

Ажиб бир ҳолат: Бальзак ёзишни тўхтатган ҳамоно ҳаётида мудом фалокатлар, омадсизликлар юз берарди. Айни шундай пайтларда унинг битмас жароҳати – оила ташвишлари яна ва яна кўндаланг турарди. Синглиси Сервилахоним бетоб, такасалтанг укаси Анри сарик чақасиз, онаси эса асабий... Ва барча муаммолар Онорениннг зиммасида, барчасига ўзи қалқон.

Саросима, руҳий қийинчиликлар ва муаммолар исканжасида қолган пайт-

¹ Том остидаги қия шипли болхона.

ларида Бальзак маҳбубаси де Берни хоним (ўзидан йигирма ёшлар катта, онаси тенги аёл)дан юпанч топар эди. Ёш адиб уни ҳам маъшуқа, ҳам дўст сифатида қадрларди. Аёл унга рухий кўмак, ҳаёт ва ижод борасида фойдали маслаҳатлар берарди. Адиб эса унинг меҳрига жавобан, бор бисотини аёлниги оёғи остига сочишга тайёр эди.

Дастлабки муваффақиятлардан бироз боши айланиб қолган Бальзак ўзининг ижодий салоҳиятига ишониб, газета ва нашриётлар тахририятларини муайян муддатда роман ёзиб беришга ишонтиради, олдиндан бўнақ олишдек хатарли ишни одат қилади. У ёзишни режалаштирган асарининг бирор сатри қоғозга тушмасданок сотиб юборган бўларди. Дўстлари уни бу ишдан қайтаришга ҳарчанд уринмасин, Бальзак ўз билганидан қолмасди. Аксинча, бу иши унга ўзгача хузур бағишлар эди. Эҳтимол, у зуғум остида, боши узра қилич ўйнаб тургандагина ишлашга одатланиб қолгандир...

Бальзакнинг қарзи борган сари ортиб борар, боз устига у деярли ижод қилмай қўйганди. Энди нашриётлар у билан алокани узган, устига-устак унга қарши даъво аризаси билан судга мурожаат қилишган эди. Судда “айбдор” Бальзак... ғалаба қозонади! Суд қарорига кўра, агар ёзувчи ваъда қилган асарини ёзиб тугатиш ва муддатида топшириш имкониятига эга бўлмаса, бундан кўрилган зарарни қоплашга мажбур қилинмайди ва олган бўнагини нашриётларга қайтариб бериши кифоя, деб топилди. Шу воқеа сабаб Бальзак чинакам ижод сари юзланди ва ўзининг туркум романларини оммага тақдим эта бошлади.

1830-йилларнинг биринчи ярмида француз буржуа жамиятининг турли табақа вакиллари ҳаётини тасвирловчи “Гобсек”, “Сағри тери тилсими”, “Ўттиз ёшли хоним” асарларини ёзиб, қизғин кайфиятда кўплаб ижодий режалар тузди ва уларни парижликлар ҳаётининг ўша даврга хос таъсирчан саҳналари билан бойитди. Бунинг натижаси ўлароқ адиб ижодининг ёрқин намуналари ҳисобланмиш “Полковник Шабер”, “Тур руҳонийси”, “Евгения Гранде”, “Қишлоқ табиби” асарларида замондошларининг ҳаётини қарашлари, турмуш тарзини ёритиб берди.

1830 – 40 йилларда адиб ўзининг “Водийдаги лола”, “Цезарь Бирото”,

“Нусингенлар уйи”, “Ушалмаган орзулар”, “Сатанларнинг шавкатию қашшоқлиги”, “Холавачча Битта” каби қатор асарларини яратди. Бу асарларда XIX аср француз буржуа жамиятининг турли иллатлари каттиқ қораланади, судхўрлик, молиявий найранглар ва бойлик учун кураш йўлида тубанлик ботқоғига ботган турли тоифа кишиларининг қиёфаси очиқ-ойдин, шафқатсиз тасвирланади.

Шу тариқа жамият ва инсонлар қиёфаси Бальзак ижодининг асосий мавзусига айланиб борди. У ўзининг барча даврларга хос бўлган қарашларини сингдирган жамики асарларини яхлит бир тўплам ҳолига келтириб, унга “Инсон комедияси” дея умумий ном берди. Яратилиши жиҳатидан Дантенинг “Илохий комедия” сини эслатадиган мазкур эпопеяда ўзи гувоҳ бўлган ва бевосита яшаган даврнинг ахлоқий муаммолари ва моддий этишмовчиликлар, ижтимоий тенгсизлик сингари мураккабликларини ошқора баён қилган. Адиб “Инсон комедияси” эпопеясига киритган асарларини уч асосий рукн: “Ахлоқий этюд”, “Фалсафий этюд” ва “Аналитик этюд” остида бирлаштирди. Эпопеяга киритилиши мақсад қилинган 145 га яқин катта-кичик асарлардан 97 тасинигина ёзишга улгурди.

Бальзак асарларининг кўлами ҳам, сифати ҳам борган сари ортиб борди. Муаллиф асар қаҳрамонларига бевосита яқин қариндошлик муносабатларининг ёрқин кўринишларини ўйлаб топар ва воқеликни баён этишда ўтмиш билан боғлиқ ришталардан фойдаланарди. Яъни, ўқувчилар унинг бир асаридаги қаҳрамонини кейинги ижодий намуналарда яна қайта учратишдан ҳечам ажабланмасдилар, аксинча, бу туркум асарлардаги яхлитлик ҳамда воқеалардаги давомийликни таъминларди.

Масалан, “Горио ота” романи “Инсон комедияси” жамланмаси учун энг муҳим манба ҳисобланади. Асарда Горио отанинг жон-жигарлик меҳр-муҳаббати ҳақида сўз борганда, Бальзак, албатта, бу эҳтирослар ота қалбини емирувчи оғир жароҳатдай зўрайиб боришини ва натижада, бошқа ҳамма туйғуларни муқаррар тарзда янчиб ташлашини кўрсатиб берди. Романнинг бошида биз билган Горио ота аввалига бу мушкул вазиятдан

кутилиб кета оладигандай туюлади. Собик савдогар мол-мулкининг анчамунча қисмини қизларига сарфлаб, эндиликда ўзи Воке пансионидида (бу бир хароба хонадон бўлиб, у ерда ижарада турадиганларнинг аксарият қисмини қашшоқ талабалар ташкил этади) холи ва ёлғиз ҳаёт кечиради. Бальзак ўз қахрамонини бир мағлубиятдан иккинчисига, бир маҳрумликдан яна бошқасига олиб ўтар экан, алал-оқибат унинг ҳалокат ёқасига келиб қолишини тасвирламоқчи бўлади. Бу услуб унинг кўп асарларига хос. Бальзак бу асардан сўнг “Инсон комедияси”нинг энг муҳим хусусияти ҳисобланмиш “қайта яратилган образ” услубидан фойдаланиб ижод қилди. “Горио ота” романидаги персонажлар ва воқеалар ривож и адабнинг кейинги асарларида ҳам учрайди.

Француз ёзувчиси Андре Моруа бу роман хусусида шундай фикр билдиради: “Айнан “Горио ота” романида Бальзак томонидан яратилган дунё шу қадар ишончли сифатлар касб этадики, уларни ҳақиқий ҳаётдан фарқлаш қийин бўлиб қолади”.

Бальзак замондош адибларга эҳтиром кўрсатишда ҳам эътиборли эди. “XIX аср француз ёзувчиларига мактуб”ида давлатга ҳукмронлик қилишда қуролдан кўра ғоянинг роли устунлигини таъкидлайди, шу билан бирга, Европа устидан қурол билан эмас, балки сўз қудрати билан ҳукмронлик ўрнатишга даъват этади. Адибнинг фикрига кўра, “ижоднинг ширин меваси бесамар ғафлатга олиб келади ва ёзувчи учун бундан ҳеч қандай наф йўқ”. Бинобарин, адиб бутун умри давомида ўзига чекловлар қўйиб, ижод борасида қониқмаслик ҳисси билан яшаган.

Оноре де Бальзак атроф-жамият-ни синчковлик билан кузатар экан, бойликка хирс қўйган буржуа син-

фининг жирканч қиёфасини, бузук ахлоқини холис талқин қила олди. У инсон руҳиятининг чуқур билимдони ҳам эди. Буни адибнинг барча асарларида кузатамиз. Шунинг учун ҳам “буюк инсоншунос”нинг бу салоҳияти жаҳон адабиётида янги ижодий оқим – танқидий реализмнинг юзага келишига сабаб бўлди. Бальзак ўзининг “Инсон комедияси” туркумини яратиш билан замонасининг ҳушёр зиёлиси, қалами ўткир сатирик ёзувчи, билимдон файласуф сифатида ҳам жаҳон адабиётида ўчмас из қолдирди.

Бальзакнинг ҳаёти ва ижод йўли мушкулотлар билан тўлиб-тошган. Оилавий ташвишлар, руҳий изтироблар ва тинимсиз меҳнат адиб соғлигининг ёмонлашувига сабаб бўлди.

1850 йилнинг эрта баҳори... Оноре узоқ йиллардан буён хат ёзишиб юрган меҳрибон дўсти Эвелина Ганскаяга уйланиш ниятида Украинага келди. 14 март куни уларнинг никоҳ маросими бўлиб ўтди. Бундан хурсанд бўлиб, Бальзак парижлик сирдош дўсти Зюлма Карро хонимга мактуб йўллаб, шундай деб ёзади: “Ҳаётда на бахтли болалиқдан, на навқирон ёшлиқдан тўйиб баҳра олиш насиб этган эди менга. Афтидан, умримнинг қолган қисми энди тотли ўтадиган кўринади”.

Афсуслар бўлсинки, бу бахт ҳам унга насиб этмади. Касали кун сайин зўрайиб борган адиб рафиқаси билан Парижга қайтди ва августнинг ўн саккизида адабиёт аҳли буюк ёзувчисидан ажралиб қолди. “Бугун француз халқи учун жуда оғир кун бўлди. Жаноб Бальзак барча буюқларнинг буюғи, улуғ инсонларнинг улуғи эди... У ёзиб қолдирган асарлар замонамизни тўлиқ ва ёрқин картиналарда акс эттирувчи ҳаёт саҳифасини ташкил этади”, деган эди дафн маросимида сўз олган ёзувчи Виктор Гюго чуқур қайғу билан...

*Маҳмадиёр АСАДОВ, Қариш
Давлат Университети ўқитувчиси,
Нилуфар ШОДИЕВА, Қариш
Давлат Университети талабаси*

АЙСЕДОРА ДУНКАН – ИЛҲОМ ПАРИСИ

1877 йил 26 май куни Сан-Францискода таваллуд топган жаҳонга машҳур америкалик раққоса Айседора Дункан жаҳон маданияти ва санъатида ўзи яратган янгича ажабтовур рақслари билан шуҳрат топган, ўз даврида “Замонавий ракс онаси” номи билан довруғ қозонган санъаткордир.

Айседора Дунканлар оиласининг кенжатоғи эди. Отаси Жозеф Чарльз Дункан асли банкир, аммо санъат шинавандаси, онаси Мария ҳам мусикадан сабоқ берарди. Айседора дунёга келганида отаси ишсиз қолган эди. Оила қашшоқлашиб, фарзандлари, жумладан янги туғилган чақалоқ ҳам кўзига кўринмаган ота оилани тарк этади. Акалари Августин, Раймонд, онаси Элизабет ҳам ҳали жуда ёш бўлиб, оила пулсизликдан кўп азият чекади. Аммо онаси Мария яшаш учун курашишга, болаларини оч қолдирмасликка ҳаракат қилади. Шу мақсадда у Оукландга келади. Бу ерда у болаларга пианинодан сабоқ бериб, оила тебратади. Гарчи ғарибгина ҳаёт кечирса-да, оила аъзоларининг қалбида шеърият ва мусикага иштиёқ, интилиш кучли бўлган. Онаси пианинода чалган мусикалар садоси, оқшомлари Шекспир, Браунинг, Шелли, Китс, Диккенс ва Уитменнинг асарларини овоз чиқариб ўқиши Айседоранинг қалбида ижод куртакларини уйғотади. Санъатга ошуфталик, истеъдод аслида унинг қонида борлиги кўриниб турарди. Шу зайлда мусика ва рақсга

этибори юксак қизалоқ ўзининг ракс усулини топиб олади.

Беш ёшида мактабга борган Айседора ўн уч ёшида якка тартибда ўқишни истаб, мактабни ташлаб кетади. У Оукланддаги жамоат кутубхонасида Инна Кулбрит исмли шоирадан тахсил ола бошлайди. Бир йилдан кейин эса маҳаллий болалар ундан ракс ўрганиш истагида уйига келишади. Опаси Элизабет билан биргаликда болаларга рақсдан сабоқ бера бошлайди. Ўн саккиз ёшида Айседора Чикагога келади ва бу ердаги тунги клубларда юнон миллий либосида ялангоёқ ракс тушиб, барчани лол қолдиради. Унинг ижролари сохталикдан йироқ, наволар асносида табиий вужудга келар, уларга монанд хиром айлаётган сарвқомат раққосанинг нафис ҳаракатларидан дунё-дунё маънони уқиш мумкин эди.

1895 йилда санъатга ташналик уни аввал Чикагога бошлаган бўлса, сўнгра Нью-Йоркка, 1899 йилда эса Европага етаклайди. 1904 йилда Дункан театр режиссёри Эдвард Гордон Крег билан танишиб, турмуш куради. Уларнинг Дердри исмли кизи дунёга келади. Крег билан бахтли бўлмаган раққоса кейинроқ бой-бадавлат Парис Зигнер билан оила қуриб, ўғил фарзанд кўради, унга Патрик деб исм кўйишади. У фарзандларини ҳамма нарсадан устун кўяр, имкон қадар уларга кўпроқ этибор беришга интиларди. Бироқ Айседора 1913 йилда фожиали автохалокатда иккала фарзандидан ҳам айрилади. 1914 йилда у яна ўғил кўради, аммо бир неча соатдан сўнг чақалоқ нобуд бўлади. Ҳаётида юз берган кетма-кет мусибатлар унинг руҳиятига салбий таъсир кўрсатганига қарамай, ижод қилишдан бир зум тўхтамайди. 1904 йилда Германиянинг Грюнвальд шаҳрида илк ракс мактабини очади. Кейинроқ Парижда ҳам ракс мактабига асос солади. Лекин у Биринчи жаҳон уруши туфайли тез орада ёпилади. 1913 йилда Россияга ижодий сафар қилади ва кўп олқишларга сазовор бўлади. Айседора бу ерда ҳам ракс мактаби очишга қарор қилади, кейинчалик бу мақсадига эришади ҳам. 1916 – 1920 йилларда иқтидорли ижодкор бутун Европа ва Жанубий Америка бўйлаб гастроль сафарларига чиқади.

1921 йилда жозибатор раққоса ижодий маҳорати билан таниқли

рус шоири Сергей Есенинни ўзига буткул ром қилиб қўяди. Ниҳоят, кунларнинг бирида Есениннинг орзуси рўёбга чиқади: улар машҳур бир адибнинг уйида ўтказилган базмда танишадилар. Айседора ҳам ёш шоирнинг нафақат таъсирчан ижоди, дунёқарашини, балки оташин қалбини севиб қолади. 1922 йилда улар расмий никоҳдан ўтишади. Айседора Есенин билан бирга Европанинг кўпгина давлатларига гастроллар уюштиради. У шоир билан турмуш қургач, ўзини бахтли ҳис қилган бўлса-да, марҳум болалари ҳеч кўз олдидан кетмасди. Фарзандларининг суратлари жамланган альбомни бировга кўрсатмай, ёлғиз қолганида кўзида ёш билан томоша қиларди. Шундай кунларнинг бирида Сергей Айседоранинг изтиробли нигоҳини кўриб жаҳли чиқади ва альбомни ёниб турган оловга отиб юборади. Суратларни асраб қолишга уринган Айседоранинг қўлларини маҳкам тутиб туради. Айседора изтироб ичида шу лаҳзадаёқ ҳушини йўқотади. Аёлнинг ўтмиш аламларидан воз кечолмагани сабаб бўладими ё эҳтиросини жиловлай олмайди-ган икки инсоннинг муносабатлари шундоқ ҳам таранг тортиб турганими, хуллас, шу воқеадан сўнг Есенин уйни тарк этади. Маълум вақт ўтиб, раққоса Л.Н.Толстойнинг невараси Софья Андреевнадан (у Есениннинг учинчи хотини эди) “Илтимо, Есенинга хат ёзишни бас қилинг. У энди меники ва сиз билан гаплашишни истамаяпти”, деб ёзилган мактуб олади. Айседора тақдирга тан бериб, 1924 йилда яна Берлинга қайтиб келади. Бироқ бу

ерда уни илгаригидек олқишлар билан қарши олишмайди. Берлинда у кўзлаган ниятларини амалга оширолмайди. Умидлари чиппакка чиққан Айседора атрофидаги яхши инсонлар кўмагида катта қийинчиликлар билан Парижга жўнайди. Парижга эндигина келиб жойлашган Дункан Есениннинг вафоти ҳақидаги хабарни эшитади. Бу машъум хабар унинг учун яна бир кутилмаган зарба бўлади.

Айседора умрининг охири кезларида ичкиликка берилади. Яқин инсонларидан эрта жудо бўлиш, ичкиликбозлик, қашшоклик унинг ижодига ҳам, ҳаётига ҳам салбий таъсир эта бошлайди. Меҳмонхоналардан қарзга ботади, тунги клубларда маст бўлиб, жанжаллар кўтаради... Донғи кетган раққосанинг бу қадар аянчли аҳволга тушганига ишониш қийин эди.

Айседора Дункан вафотида фарзандларининг қисмати яна тақрорланди. Санъаткор 1927 йил 14 сентябрда эллик ёшида автоҳалокат туфайли дунёдан кўз юмади.

Раққоса фаолиятининг аввалидаёқ “илҳом париси” дея шарафланган эдики, у ҳам ҳаёти, ҳам ижоди билан бу таърифга нечоғлик муносиб эканини исботлади. Чиндан ҳам унинг ижроларидаги ноанъанавийлик нурнинг зулматга қарши курашини англатар, у инсон руҳиятининг турфа манзараларини шўхчан ва мўъжизавий рақслари орқали кўрсатиб бера оладиган юксак санъаткор эди. Дункан ана шундай ўлмас рақслари билан санъат оламида ўчмас из қолдирган истеъдод соҳибасидир.

*Зилола ФОЗИЛОВА
тайёрлади*

ЎЗБЕК ТАСВИРИЙ САНЪАТИНИНГ БАҲОДИРИ

Ўзбек тасвирий санъатининг Баҳодири дейилганда, бутун умри рангларга бағишланган, хаёлни ҳаётга, ҳаётни хаёлга йўғириб ижод қилувчи, табиат ва инсонни тасвирлар орқали тадқиқ қилувчи санъаткор, улкан тафаккур кишиси кўз олдимизда гавдаланади. Бир парча бўз матода ҳаётни парчаларга бўлиб акс эттира олиш, унда қалбга тугиб кўйилган энг муҳим даъватлар, чуқур-чуқур фикр ва туйғуларни чизиклар тарамига сиғдира билиш моҳиятан на касб, на ҳунардир, балки бу – аслида ҳар кимнинг ҳам манглайига битилавермайдиган чинакам илоҳий бир рутба. Рассомлик деб аталган шундай улуғ рутба Ўзбекистон халқ рассоми Баҳомир Жалоловнинг умр аъмолидир.

Истеъдодли мусаввир Баҳомир Жалолов 1948 йилнинг 27 майида Тошкент шаҳрида таваллуд топган. Унинг расм чизишга бўлган иштиёқи Беньков номидаги тасвирий санъат билим юртида таҳсил олишни бошлаган даврларидаёқ туғма уқувдан маҳоратга айланади. Шундан сўнг, у Россиянинг Санкт-Петербург шаҳридаги Илья Репин номидаги рассомлик, ҳайкалтарошлик ва меъморчилик институтида ўқийди ва уни 1974 йилда тамомлайди. Чингиз Аҳмаров, Абдулҳақ Абдуллаев, Рўзи Чориев, Мильников, Королев каби устоз рас-

сомлардан касб сирларини узоқ ва астойдил ўрганади. “Масхарабоз Ақром Юсупов” (1974), “Лаҳза ва мангулик” (Ўрол Тансиқбоев хотирасига бағишланган асар. 1977), “Халқ устаси кулол Ҳамро буви Раҳимова” (1975) каби портретлари рассом ижодининг кейинги муваффақиятлари деб очаси, десак бўлади. Тасвирий санъат сирларини кунт билан ўзлаштирган рассомнинг маҳорати унинг баракали ижодий фаолиятида аниқ-равшан намоён бўла бошлади. Шу билан бирга 1974 – 1980 йиллар оралиғида Камолитдин Бехзод номидаги рассомлик ва дизайн институтида талабаларга тасвирий санъат сирларидан дарс берди ва шу ўқув юрти устахонасининг раҳбари бўлиб ишлади. Баҳомир Жалолов ижодининг мазмуни ҳақида сўз кетганида, унда асосан портрет ва маҳобатли рангтасвир жанрлари анчагина етакчи ўрин тутишини кузатиш мумкин. Рассомнинг ижодий йўли дастлаб портретлар чизишдан бошланган бўлса, кейинчалик бу йўналиш унинг ижодида фаол жанрга айланди. Рассом яратган академик Воҳид Зоҳидов, ўзбек халқининг суюкли санъаткорлари Комил Ёрматов, Малик Қаюмов, Муҳитдин Раҳимов, Ақром Тошканбоев, Дамир Рўзибоевлар сиймолари унинг маҳорати орқали тасвирда абадийликка муҳрланди. Маҳобатли рангтасвирда Баҳомир Жалоловнинг маҳорати, айниқса, ёрқин намоён бўлди. У яратган рангтасвир асарларда мусаввир ижодининг ўзига хослиги, тафаккур ва тасаввур кенглиги, ҳиссиёт ва ҳаққоният ифодаси, миллийлик ва умумбашарийлик ғояси, шарқ ва ғарб услубларининг янгича уйғунлиги теран бадиийлик касб этди. Шу жумладан, Қарши мусикали драма театри биносига, Чимён санаторийсига чизган деворий суратлари Баҳомир Жалоловнинг чинакамига машаққатли изланишларининг самараси бўлди. 1982 йилда “Баҳор” концерт зали фойесига ишланган “Рақснинг туғилиши” номли деворий сурати, шунингдек, Киночилар уйи деворига ишланган маҳобатли расмлари, 1987 йилда Қўқон театри фойесига ишлаган йирик асарлари Баҳомир Жалолов маҳоратининг энг баланд чўккиси десак, хато бўлмас.

Айниқса, Тошкентдаги “Туркистон” санъат саройи деворига ишланган “Умар Хайём тушлари” маҳобатли сурати рассомнинг кейинги ижод намуналари орасида алоҳида ажралиб туради.

Кейинги йилларда рассом хорижий мамлакатларда ҳам довруғ қозона бошлади. 1988 йилда Баҳодир Жалолов Тожикистоннинг Хўжанд шаҳридаги мактаб биносида ўзига хос деворий асар яратди, 1990 йилда Бельгиянинг Кортрейк шаҳрида “Кортрейк 200” туркум расмларини чизди. Рассомнинг турли мавзуларда ишлаган суратлари томошабинни ўзига мафтун қилиш баробарида уни ўйлантиради, улар замиридаги сирларни кидириб топишга ундайди. Унинг “Исфарада баҳор”, “Афғонистон – 83”, “Афғонистон тонги”, “Гул ва райхон афсонаси”, “Бахт куши”, “Нидо”, “Абадий ва навкирон Ҳиндистон”, “XXI аср Мадоннаси” ва бошқа асарлари бунинг яққол далилидир.

Баҳодир Жалолов ўз соҳасининг чинакам ва бетакрор устаси, билимдонига айланган бир даврда мустақиллик йилларида унинг меҳнатлари, айниқса, муносиб кадр топди. Чунончи, рассом 1997 йилда Ўзбекистон, 1998 йилда Қирғизистон Бадиий академиялари академиги даражасига эришди. Ўзбекистон халқ рассоми унвонига сазовор бўлди. 65 ёшини қаршилаб турган машҳур мусаввир шу кунларда ҳам дунёнинг кўплаб мамлакатларидаги кўшқу саройларни безаб келмоқда, ўз иқтидори билан Ўзбекистон тасвирий санъати шонини оламга ёймоқда. Баҳодир Жалолов оламшумул шухратга сазовор мусаввир сифатида, профессор Тилаб Маҳмудов таърифлаганидек, “ўз халқи тарихининг башарият тарихи билан ҳамоҳанг нуқталарини топишга ҳаракат қилган” ва бу борада муваффақиятларга эришган улкан истеъдод соҳибидир.

*Мафтун
МУҲАММАДАМИНОВА
тайёрлади*

ИШҚ ТАРОНАСИ

Гугуш... Ушбу ажойиб санъаткорнинг кўшиқлари ўтган асрнинг 70-йилларида деярли барча мамлакатларда радио тўлқинлари орқали таралиб, миллионлаб мухлисларни ўзига мафтун қилган эди. Унинг ижросидаги фараҳбахш тароналарни кейинчалик нафақат ёш хонандалар, балки донғи қетган санъаткорлар ҳам қуйлашган. Ўта майин, бир эшитганда қалбларни

ром этадиган ёқимли овоз соҳибасининг кимлиги мухлислар учун ўша даврда сир эди. 70-йилларнинг охирида собиқ Иттифоқ ҳудудига “Ялдо кечаси” (“Долгая ночь”) фильми кириб келди-ю, миллионлаб мухлислар Гугушнинг гўзал чехрасини ҳам кўришди. Шундан сўнг у бош ролни ўйнаган “Ҳамсафар” фильмида ўз жозибаси билан ҳаммани мафтун этди. Энди унинг суратлари катта-катта кинотеатрлар фойелари, хонадонларнинг деворларидан ўрин олди. Гугуш ҳақидаги маълумотлар магбуот саҳифаларида эълон қилина бошлади...

1950 йилнинг 5 майида Эрон пойтахти Техронда таваллуд топган хонанданинг исми аслида Гугуш эмас. Онасининг исми Фойизе бўлгани учун унга Фойге исмини танлашди. Отаси Собир табризлик озарбайжонлардан бўлиб, Эрон акробатика санъати оламида Оташин тахаллуси билан машҳур эди. Техроннинг Саричашма кўчасида истикомат қилувчи бу оила арманилар хонадонига кўшни эди. Жажжи Фойге билан кўшни бола Ануш биргаликда

ўйнар ва кизни Гугуш деб чакирарди, (арманиларда Гугуш ўғил болалар исми). Шу-шу Фоиге Гугушга айланиб кетди.

Гугушнинг болалиги осон кечмади. Укаси Фаридун дунёга келиши билан ота-онаси ажрашиб кетди. Фоизе хоним иккинчи турмушида ҳам бахтини топмади. Отаси Собир Гугушни Техрон меҳмонхоналарининг қахвахоналарида ўтказиладиган тадбирларга жалб этадиган бўлди. Зехни ўткир, овози ширалигина қизалокнинг илк қўшиқлари санъат мухлисларини хайратда қолдирди. Шу тариқа Гугуш санъат йўлини узил-кесил ихтиёр этди. Отаси билан турли шаҳарларга сафарга чиқадиган бўлди. Араб мамлакатларидан бирига келинган ижодий сафар чоғида қизалокнинг истеъдодидан лол қолган шаҳар ҳокими Собир Оташинга юз минг динор таклиф қилиб, Гугушни ўз қарамоғига олиш истагини билдирди. Аммо, “хунар”нинг бозори қасод бўлишидан кўрққан Собир иккинчи хотини тазйиқи остида бу таклифни рад этади. Шундай бўлса-да, ҳоким ёш санъаткорга бир дона тилло танга ва бир жомадон кўркам либослар ҳадя этади. Жажжигина Гугуш ушбу тухфани етим болаларга тарқатишни илтимос қилади. Оқила қизнинг илтимоси кейинчалик ҳоким томонидан мунтазам амалга ошириб келинган хайрли бир аънамага туртки бўлади...

Гугуш саккиз ёшида радионинг “Субҳе жумэ” (“Жума тонги”) эшиттиришларида қатнаша бошлайди. Ўн ёшидан эса фильмларда роллар ижро этади. “Кўрқув ва умид” (1960) унинг иштирокидаги илк фильм бўлади.

Бугунги кунга қадар у бош роль ижро этган фильмлар сони ўттиздан ошади. “Малоиклар туни”, “Асал ойи”, “Субҳидам”, “Қайноқ туйғу”, “Бахт дарвозаси” ва бошқалар кўп йиллар жаҳон экранларидан тушмай келаётти. Шунга қарамай, Гугуш ижодининг асосий йўналиши кўшиқ ижроси бўлиб қолмоқда. Унинг форс, озарбайжон, армани, инглиз, итальян, испан, француз тилларида ижро этган тароналари бугунги кунда жаҳон мусикаси хазинасидан муносиб жой олган. У 1971 йили Франциянинг Канн шаҳрида ўтказилган халқаро танловда иштирок этиб, Америка ва Европадан келган элликка яқин ижрочини доғда қолдирган

ҳолда (Осиёлик қахрамонимиз француз тилида куйлаб сахнага чиқади-да!), биринчи ўринни эгаллайди. Сўнгра Эйфель телеминорасида уюштирилган иккита концерти, Сан-Ремо шаҳридаги чиқишлари билан бутун Европада танилади.

Гугушнинг ҳаёти ва ижодий фаолиятини шартли равишда уч даврга бўлиш мумкин. Биринчи давр 1979 йил – Эронда Ислом инқилоби ғалаба қозонгунча бўлган пайтга ўз ичига олса, иккинчи давр Эрон Ислом Республикасида фаолият юритган йилларига тўғри келади. Учинчи давр эса 2000 йилдан, яъни муҳожирага кетишдан бошланади. Аср бошида ватанини тарк этган санъаткор ҳозирда АҚШнинг Лос-Анжелес шаҳрида яшаб келмоқда. Лекин барча даврларда у, энг аввало, беғубор, соф, оташин ишқни тараннум этди, ИШҚ инсонга Аллоҳ томонидан инъом этилган юксак туйғу эканини ижоди билан исботлашга ҳаракат қилди. Ватанга меҳр, курраи замин тинчлигини таъминлаш, халқлар орасида дўстликни мустаҳкамлашга интилиш ғоялари ҳам хонанда репертуаридан мустаҳкам ўрин олган. Би-Би-Сининг 2002 йилда ўтказилган сўровига кўра, унинг ижросидаги “Ғариби ошно” кўшиғи Ўрта Шарқ минтақасидаги энг оммавий кўшиқ, деб тан олинган.

Гугушнинг хорижий мамлакатларда берган концертлари ҳамisha аншлаб ҳолатида ўтади. Унинг чиқишлари бугунги кунда ҳам АҚШ, Туркия, Озарбайжон, Афғонистон, Канада, Тожикистон телеканаллари орқали мунтазам тақдим этиб келинмоқда.

Гугушнинг шахсий ҳаётини сахнадаги каби омадли деб бўлмайди. Уч марта турмуш қурган бу аёлнинг яққаю ягона ишонган инсони ёлғиз фарзанди Комбиздир.

Ўзбекистонда ҳам хануз Гугуш ижодини кадрлайдиган мухлислари кўплаб топилади. Журналист Муҳиддин Олимпурнинг қахрамонимиз ҳаёти ва фаолиятига бағишланган “Ишқ фарёд айласа...” номли китобида ўзбекистонлик ўнлаб санъат шайдоларининг машҳур хонанда ва актриса ҳақидаги илиқ фикрлари келтирилган.

*Шоқаҳҳор САЛИМОВ
тайёрлади*

ТАҚВИМ

УЛАР ҲАМ ШУ ОИДА
ТУҒИЛГАН ЭДИЛАР...

1 май

1924 йил. **Виктор Астафьев**, атоқли рус ёзувчиси. Унинг “Ўғрилиқ”, “Чўпон йигит ва чўпон қиз”, “Шоҳ-балиқ”, “Сўнги таъзим”, “Ғамгин саргузашт” каби қатор асарлари XX аср жаҳон адабиёти хазинасидан муносиб ўрин олган.

2 май

1859 йил. **Жером Клапка Жером**, инглиз ёзувчиси, журналист. “Янги утопия”, “Пожер амаки поездга шошилади”, “Уч кишилик қайикда беҳисоб итлар”, “Велосипеддаги уч киши” каби асарлари билан танилган.

3 май

1469 йил. **Никколо Макиавелли**, италян ёзувчиси, тарихчи ва сиёсатшунос. “Давлат”, “Ҳарбий санъат ҳақида рисола”, “Флоренция тарихи”, “Тақиқланган китоблар” каби илмий-сиёсий, бадиий асарлар муаллифи.

5 май

1846 йил. **Генрик Сенкевич**, поляк ёзувчиси. Унинг “Оташ ва шамшир”, “Тўфон”, “Пан Володиевский” романларидан иборат тарихий трилогияси, “Ақидасизлик”, “Полонецкий оиласи”, “Салиб юриши иштирокчилари” каби асарлари поляк

адабиёти дурдоналаридан ҳисобланади. Ёзувчининг “Тепаликдаги кулба” эпопеяси дунёнинг 40 дан ортиқ тилига таржима қилинган. Нобель мукофоти лауреати (1905).

7 май

1812 йил. **Роберт Броунинг**, инглиз шоири, драматург. “Пиппо кўрмасдан ўтиб кетди”, “Паулина”, “Сарделло”, “Галуппи токаттаси” каби пьеса ва поэмалар муаллифи. Шоирнинг “Эркақлар ва аёллар”, “Аристофан мадҳи”, “Узук ва китоб” сингари шеърӣ асарлари катта муваффақият қозонган.

1840 йил. **Пётр Ильич Чайковский**, буюк рус бастакори, дирижёр. 10 та опера, 3 та балет, 6 та симфония, шунингдек, кўплаб увертюра ва сюиталар яратган. Унинг “Франческо да Римини”, “Ромео ва Жульетта”, “Евгений Онегин”, опералари, “Оккуш кўли”, “Уйкудаги гўзал” балетлари жаҳон мусиқа санъати дурдоналаридан саналади.

1861 йил. **Робиндранат Тагор**, буюк ҳинд ёзувчиси, шоир. “Ҳалоқат”, “Ҳонадон ва жаҳон”, “Тоурмахон” каби 12 та романи, 200 дан ортиқ ҳикояни, “Гитанжали”, “Лахза”, “Олтин қайиқ” каби қатор шеърӣ тўпламлари доврӯ қозонган. Нобель мукофоти лауреати (1913).

1929 йил. **Тўлепберген Қайипбергенов**, Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон халқ ёзувчиси. Ўзбекистон Қаҳрамони. “Раҳмат, ўқитувчи”, “Қорақалпоқ қизи”, “Бахтсизлар”, “Совуқ бир томчи”, “Гумроқлар” каби асарлар муаллифи. Адибнинг “Қорақалпоқ достони” трилогияси (“Маманбий қиссаси”, “Бахтсизлар”, “Гумроқлар”) катта муваффақият қозонган.

8 май

1668 йил. **Ален Рене Лесаж**, франциялик ёзувчи. Унинг “Оқсоқ

шайтон”, “Сантильянлик Жиль Блаза киссаси” асарлари машхур.

9 май

1908 йил. **Кришнарай**, ҳинд ёзувчиси, драматург. 100 дан ортик роман ва ҳикоялар, 20 га яқин пьеса яратган. “Богема” ва “Оқшом оҳанги” китоблари адибнинг энг машхур асарлари саналади.

1924 йил. **Булат Оқуджава**, россиялик шоир, ёзувчи, сценарийнавис. “Ишқибозлар саёҳати”, “Бонапарт билан учрашув”, “Тугатилган театр”, “Омон бўлгин, ўқувчи” каби романлар муаллифи. Оқуджава ўз шеърларига мусиқа басталаб, ижро этган кўшиқлари билан ҳам машхур.

11 май

1864 йил. **Этель Лилиан Войнич**, ирланд ҳамда инглиз адибаси, композитор. “Сўна”, “Жек Реймонд” каби романлар, “Вавилон” ва бошқа қатор мусиқий асарлар муаллифи. Н.Гоголь, М.Лермонтов, Д.Достоевский каби машхур рус ёзувчиларининг асарлари унинг таржимасида инглиз тилида чоп этилган.

12 май

1930 йил. **Алексей Саврасов**, машхур рус мусаввири. “Қарғалар учиб келди”, “Ой ёғдусидаги Москва Кремли”, “Қишлоқдаги уй”, “Бўрондан олдин. Кўрғончада”, “Қрим кўпригидан ёмғирли Кремль манзараси” “Ўрмондаги қабртош” ва бошқа кўплаб картиналари билан танилган.

1904 йил. **Сальвадор Дали**, испаниялик машхур расом, ҳайкалтарош, сценарийнавис. “Ўтирган Дон Кихот”, “Космик фил” каби ҳайкаллари, “Сирли оқшом”, “Гитлер жумбоғи”, “Қуёшли столча” каби сюрреалистик картиналари унга катта шуҳрат келтирган.

13 май

1840 йил. **Альфонс Доде**, француз ёзувчиси, драматург. “Ҳаёт учун кураш” пьесаси, “Сафо”, “Абадий тирик”,

“Порт Тараскон”, “Инжилхон”, “Нума Руместан”, “Набоб”, “Жек” каби асарлари адибни жаҳонга танитди. “Кичкинтой” автобиографик романи билан ижодида бурилиш ясаган.

15 май

1848 йил. **Виктор Васнецов**, машхур рус расоми ва меъмори. У “Алёнушка”, “Бўри минган шаҳзода Иван”, “Баҳодирлар”, “Шоҳ Иван Васильевич Грозний”, “Мария Магдалина”, “Ваганга мансублик”, “Қоркиз” сингари асарлари билан рус ва жаҳон тасвирий санъатига катта ҳисса қўшган.

16 май

1910 йил. **Ольга Берггольц**, машхур рус шоираси. Унинг оташин шеърляти “Тугун”, “Садоқат”, “Синов”, “Шеърлар” номли тўпламларида ўз аксини топган. “Ленинград киссаси”, “Февраль кундалиги”, “Хотира” поэмалари, “Йиллар ҳужуми”, “Янги дунё оқшоми” каби ҳикоялар тўпламлари чоп этилган.

1917 йил. **Рульфо Хуан**, мексикалик ёзувчи, сценарийнавис, актёр. “Олтин хўроз”, “Империя тақдири”, “Ақониа”, “Рубен Жарамилло”, “Хўроз жанги”, “Педро Парамо” каби кисса ва ҳикоялар муаллифи.

22 май

1859 йил. **Артур Конан Дойль**, машхур инглиз ёзувчиси. “Бадарға қилинганлар”, “Сардор Жерар жасорати”, “Родней Стон” тарихий романлари, шуниингдек, “Йўқолган дунё”, “Маракот жарлиги” каби илмий-фантастик асарлар муаллифи. Бош қаҳрамони Шерлок Холмс бўлган “Тўртлар белгиси”, “Баскервиллар ити”, “Даҳшат водийси”, “Шерлок Холмс саргузаштлари” каби туркум асарлари унга оламшумул шуҳрат келтирган.

1924 йил. **Шарль Азнавур**, франциялик хонанда, актёр. Бу

ижодкор 1000 га яқин қўшиқ ижро этиб, 60 дан ортиқ фильмда турли образлар яратган. Унинг “Она”, “Абадий муҳаббат”, “Яна оқшом”, “Чунки...”, “Ёшлик” каби қўшиқлари жаҳонга машхур. “Рейндан ўтиш”, “Иблис ва ўн қўриқчи”, “Хитой”, “Тунука ноғора”, “Париж” каби фильм ва сериалларда роллар ижро этган.

24 май

1903 йил. **Сон Ён**, корейс ёзувчиси, драматург. “Хинд аскарлари”, “Хван Гимсан” каби ҳикоялар, “Учрашувлар бекор қилинди”, “Ватанни халқ асради”, “Ватанпарвар”, “Феникс” номли драматик асарлари билан эътибор қозонган.

1940 йил. **Иосиф Бродский**, рус шоири. “Саҳродаги бекаат”, “Кўркем давр интиҳоси”, “Урания”, “Ўғит” номли шеърӣ китоблари билан машхур. Нобель мукофоти лауреати (1987).

28 май

1908 йил. **Ян Ланкастер Флеминг**, инглиз ёзувчиси, журналист. Адиб жосус Жеймс Бонд ҳақидаги “Яшамок ва жон бермок”, “Рояль киморхонаси”, “Ойдаги пойгачи”, “Жосус мени севади”, “Олтин тўппончали одам” каби ўндан ортиқ романлари билан шуҳрат қозонган.

31 май

1892 йил. **Константин Паустовский**, рус ёзувчиси. “Романтиклар”, “Товланган булутлар” романлари, “Қолхида”, “Қора бўғоз”, “Олтин гул”, “Исаак Левитан”, “Тарас Шевченко” ва бошқа қатор қиссалар муаллифи. Ёзувчининг 6 жилддан иборат “Ҳаёт ҳақида қисса” эпопеяси, айниқса, машхур.

Жаҳон АДАБИЁТИ

Бош муҳаррир:

Шухрат РИЗАЕВ

Таҳрир ҳайъати:

Усмон ҚЎЧҚОР

(бош муҳаррир ўринбосари)

Юлдуз ҲОШИМОВА

(масъул котиб)

Амир ФАЙЗУЛЛА

Тоҳир ҚАҲҲОР

Назира ЖЎРАЕВА

Музаффар АҲМАД

Матлуба МАҲКАМОВА

Алимурод ТОҶИЕВ

Мафтуна МУҲАММАДАМИНОВА

Навбатчи муҳаррир А.ФАЙЗУЛЛА
Техник муҳаррир З.ФОЗИЛОВА
Мусаххих Д.АЛИЕВА
Компьютерда саҳифаловчи М.АЛИЕВА

Жаҳон адабиёти, 5. 2013

ИНДЕКС 828, 829

2007 йилда №0252 рақами билан лицензия олинган.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №189

Уч босма табоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

“Жаҳон адабиёти” журналида эълон қилинган асарларни кўчириб босишда ва қайта нашр этишда таҳририятнинг ёзма розилиги олинishi шарт.

Таҳририят манзили:

100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 244-41-60; 244-41-61; 244-41-62.
Сайт: www.jahonadabiyoti.uz
E-mail: jahonadabiyoti@list.ru

Босишга рухсат этилди 25.05.2013 й. Бичими 70x108 1/16. Оффсет коғози.

Оффсет босма. Шартли босма табоқ 18,2. Нашриёт босма табоғи 20,0.
Жами ХХХХ нусха. _____ рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.
“Жаҳон адабиёти” журнали компьютерида терилиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг “Уқитувчи” НМИУда чоп этилди.
100206, Ўзбекистон, Тошкент ш. Янгишаҳар кўчаси, 1.

© Жаҳон адабиёти, 2013 й.